ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 6

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

(6ος-12ος αι.)

ΚΕΝΤΡΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
«ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΡΥΩΝΗΣ»
ΑΡΧΑΙΟΣ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ, ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, τόμ. 27

ΑΘΗΝΑ 1998

Ερείπια στο Νυμφαίο

Φωτογραφία Χρ. Χρηστίδη (1963). Συλλογή Ε.Λ.Ι.Α.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ (6ος - 12ος αι.)

THE SPEROS BASIL VRYONIS

CENTER FOR THE STUDY OF HELLENISM

HELLENISM: ANCIENT, MEDIEVAL, MODERN, VOL. 27

BYZANTINE ASIA MINOR
(6th-12th cent.)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

INTERNATIONAL SYMPOSIUM 6

ATHENS 1998

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 6

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
(6ος - 12ος αι.)

ΚΕΝΤΡΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
«ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΡΥΩΝΗΣ»
ΑΡΧΑΙΟΣ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ, ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, τόμ. 27

ΑΘΗΝΑ 1998

Σημείωση για τον βιβλιοθηκάριο και τον βιβλιογράφο:

Το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών είναι το ίδιο με το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., που ιδρύθηκε το 1959. Η αλλαγή του ονόματος αντικατοπτρίζει τη νέα ορολογία που εισήχθη στην Ελλάδα με το νόμο 1514/85 για την επιστημονική έρευνα.

Χορηγοί : Υπουργείο Πολιτισμού
Τεχνική Υποστήριξη : Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού

Επιμέλεια έκδοσης: Στέλιος ΛΑΜΠΑΚΗΣ
Διάθεση: Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ, Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα, FAX: 36 06 759

Published with the support of the Ministry of Culture and with the technical support of the Foundation for Hellenic Culture

Editor: Stelios LAMPAKIS
Distribution: HESTIA, Solonos 60, 106 72 Athens - GR, FAX 30.1.3606759

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-005-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Μικρά Ασία βρίσκεται στο κέντρο των ενδιαφερόντων πολλών Βυζαντινολόγων. Θυμούμαι τον αείμνηστο δάσκαλό μας Διονύσιο Ζακυθηνό που υποστήριζε πως αν η Κωνσταντινούπολη ήταν η καρδιά της αυτοκρατορίας, η Μικρά Ασία ήταν οι πνεύμονές της. Για πολλούς αιώνες, οι Βυζαντινοί θεωρούσαν πως η Ανατολή βρισκόταν ιεραρχικά, οικονομικά και πολιτικά υψηλότερα από την Δύση, δηλαδή τα Βαλκάνια και την Νότια Ιταλία. Ήταν το κύριο σύνορο με την "άλλη θρησκεία", το Ισλάμ, κι εκεί στάθηκαν οι ακρίτες υπερασπιστές της Χριστιανοσύνης. Η αραβική απειλή, πολύ χειροπιαστή, οδήγησε στη συγκέντρωση των αυτοκρατορικών δυνάμεων στο σύνορο αυτό. Επακολούθησε η επιτυχημένη απόκρουση των επιθέσεων και η μεγάλη αντεπίθεση του 10ου αιώνα.

Η αρχή της πτώσης της Μικράς Ασίας τον 11ο αιώνα συμπίπτει με τα πρώτα σημάδια της παρακμής του Βυζαντίου, που σταδιακά, με μερικές παλινδρομήσεις, θα οδηγήσει στην τελική κατάρρευση. Δεν έχει νόημα να αναζητήσουμε εδώ αν η παρακμή οφείλεται στην πτώση της Μικρασίας ή αν την προκάλεσε. Το βέβαιο είναι ότι τα δύο ιστορικά φαινόμενα συνέπεσαν χρονικά, και ότι κάθε φορά που σημειωνόταν κάποια αναγέννηση του Ελληνισμού στην Ανατολή, π.χ. στο κράτος της Νίκαιας, αυτή συνέπιπτε με περίοδο σχετικής ακμής ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Και το αντίθετο.

Η πτώση της Βυζαντινής Μικράς Ασίας απασχόλησε επί πολλά χρόνια τον Σπύρο Βρυώνη, που της αφιέρωσε το κλασικό πια βιβλίο του "The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century" (1971: ελληνική μετάφραση 1996). Η ανάπτυξη των περιοχών της με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καθεμιάς και η δημιουργία των θεμάτων απασχόλησαν μια ομάδα ερευνητών του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών και τους οδήγησαν στη

δημοσίευση του βιβλίου "Η Μικρά Ασία των θεμάτων" (1998), που μόλις κυκλοφόρησε.

Το ενδιαφέρον λοιπόν υπήρχε από δύο μεριές. Έτσι ήταν φυσικό να οργανωθεί και ένα διεθνές συμπόσιο στην Αθήνα (8-11 Μαΐου 1997) για να συζητηθούν θέματα σχετικά με το παρελθόν και με το μέλλον των Μικρασιατικών Σπουδών. Για την εκδήλωση αυτή συνεργάσθηκαν δύο ερευνητικά κέντρα, το Κέντρο Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης για τη μελέτη του Ελληνισμού που εδρεύει στην Καλιφόρνια και το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (Ε.Ι.Ε.) της Αθήνας.

Ο παρών τόμος περιέχει τις ανακοινώσεις που παρουσιάσθηκαν εκεί.

Το Συμπόσιο αυτό υπήρξε και η απαρχή μιας μακρότερης κι ελπιδοφόρας συνεργασίας. Για τον Μάιο του 1999 προβλέπεται η διοργάνωση εκ μέρους των δύο αυτών φορέων, του αμερικανικού και του ελληνικού, ενός νέου διεθνούς συμποσίου με θέμα "Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου". Ευελπιστούμε πως οι διεθνείς αυτές συναντήσεις θα συνεχιστούν με κάποια περιοδικότητα και στο μέλλον.

Σπ. Βρυώνης *Ν. Οικονομίδης*

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AASS : Acta Sanctorum
ABME: *'Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*
ACO: Acta Conciliorum Oecomenicorum
AJA: *American Journal of Archaeology*
AnBoll: *Analecta Bollandiana*
AnSt: *Anatolian Studies*
ΑΠ: *'Αρχεῖον Πόντου*
BBA: Berliner Byzantinistische Arbeiten
BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
BF: *Byzantinische Forschungen*
BHG: *Bibliotheca Hagiographica Graeca* I-III, Bruxelles 1957^3
BMGS: *Byzantine and Modern Greek Studies*
BNJ: *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
BSl: *Byzantinoslavica*
Byz: *Byzantion*
BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
CahArch: *Cahiers Archéologiques*
CCG: Corpus Christianorum, series graeca
CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
CRAI: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*
CSCO: Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
ΔΧΑΕ: *Δελτίον Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ΔΚΜΣ: *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*
DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
ΕΕΒΣ: *'Επετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
EI: *Encyclopaedia of Islam*
GRBS: *Greek, Roman and Byzantine Studies*
JHS: *Journal of Hellenic Studies*
JÖB: *Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik*
JRS: *Journal of Roman Studies*
IstMitt :*Istanbuler Mitteilungen*
LexMa: Lexikon des Mittelalters

LSJ: H.G. Liddell-R. Scott, H. Stuart Jones, *A Greek-English Lexikon*, London 1940[9]
MAMA: Monumenta Asiae Minoris Antiqua
MonPiot: Monuments et Mémoires, Académie des inscriptions et Belles lettres, Fondation E. Piot
PG: *Patrologia Graeca*
PLRE: *Prosopography of the Later Roman Empire*
ODB: *The Oxford Dictionary of Byzantium*
ÖJH: *Oesterreichische Jahreshefte* [Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts]
RE: *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*
REB: *Revue des Études Byzantines*
RSBS: *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*
ST: Studi e Testi
SubsHag: Subsidia Hagiographica
TIB: Tabula Imperii Byzantini
TM: *Travaux et Mémoires*
TurkArkDerg: *Türk Arkeoloji Dergisi*
VizVrem: *Vizantijskj Vremennik*
ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRVI: *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
(6ος - 12ος αι.)

Πέμπτη, 8 Μαΐου — **Thursday, May the 8th**

9.30 Καλωσόρισμα: Ν. Οικονομίδης

Α΄ Συνεδρία — Session 1

Η ΧΟΑΝΗ — THE MELTING POT

10.00 Nicole Thierry, Le témoignage des églises rupestres sur le provincialisme cappadocien

11.00 Διάλειμμα — **Break**

11.30 V. Vavrinek, St. Methodius and the Slavs in Asia Minor

12.00 P. Bádenas, L'intégration des Turcs dans la société byzantine (XIe-XIIe s.). Frustration d'un processus de coexistence

12.30 Vasilka Tăpkova-Zaimova, Turcs transdanubiens et Turcs d'Asie Mineure (problèmes de contact dans le cadre de l'empire byzantin)

13.00 Τέλος της συνεδρίας — **End of the session**

Β' Συνεδρία — Session 2
Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ — THE SOCIETY

17.30 P. Magdalino, Paphlagonians in Byzantine High Society (9th-12th centuries)
18.00 Σ. Ευθυμιάδης, The Function of the Holy Man in Asia Minor in the Middle Byzantine Period
18.30 Αντωνία Κιουσοπούλου, Η παρουσία της Μικράς Ασίας στη βυζαντινή Αγιολογία (8ος - 10ος αι.)

19.00 Διάλειμμα — Break

19.30 T. Λουγγής, The Evolution of Thematic Encounters and the Reign of Michael II
20.00 Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, Σεισμοί στην Μικρά Ασία
20.30 Στ. Λαμπάκης, I dotti bizantini per l'Asia Minore. Alcune considerazioni

21.00 Τέλος της συνεδρίας — End of the session

Παρασκευή, 9 Μαΐου — Friday, May the 9th

Γ Συνεδρία — Session 3
Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ — THE ECONOMY

9.30 A. Harvey, The Agrarian Economy in the Eleventh Century
10.30 D. Jacoby, What do we Learn about Byzantine Asia Minor from the Documents of the Cairo Genizah?

11.00 Διάλειμμα — Break

11.30 T. Miller, The Sampson Xenon and its Possessions in Asia Minor
12.00 N. Οικονομίδης, Πόλεις- Εμπόρια στην Ανατολική Μικρασία

12.30 Τέλος της συνεδρίας — End of the session

Δ' Συνεδρία — Session 4

Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ — THE ADMINISTRATION

17.30 J. F. Haldon, Asia Minor and the Transformation of State Structures (6th-10th centuries)

18.30 A. Laniado, Sur quelques fonctionnaires mal connus: les ἄνυται

19.00 Διάλειμμα — Break

19.30 Βασιλική Βλυσίδου, Sur la décadence des stratèges des thèmes (première moitié du Xe s.) et l'apparition des juges

20.00 Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, The Theme of Armeniacs and the Destiny of its Leaders

20.30 J.-Cl. Cheynet, Théophile, Théophobe et les Perses

21.00 Τέλος της συνεδρίας — End of the session

Σάββατο 10 Μαΐου — Saturday, May the 10th

Ε' Συνεδρία — Session 5

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ — SETTLEMENTS AND COMMUNICATION

9.30 J. Koder, The Ecistic and Administrative Structure of Asia Minor after the 6th Century (A *Central Place Theory* Approach to the Topic)

10.30 K. Belke, Von der Pflasterstraβe zum Maulpfad? Zur Entwicklung des kleinasiatischen Straβensystems in mittelbyzantinischer Zeit

11.00 Διάλειμμα — Break

11.30 Άννα Αβραμέα, Les côtes de l'Asie Mineure d'après un texte pisan (sec. moitié du XIIe s.)

12.00 Chris Lightfoot, The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital: the Archaeological Evidence from Amorium

12.30 J. Nesbitt, Recent Site Surveys at Patara of Lycia: New Perspectives on the History of a Small Provincial Town (7th-12th centuries)

13.00 Τέλος της συνεδρίας **End of the session**

ΣΤ' Συνεδρία Session 6

Η ΕΜΠΟΛΕΜΟΣ ΖΩΝΗ THE WAR AREAS

17.30 W. E. Kaegi, Jr., The Earliest Muslim Penetrations of Anatolia

18.30 Α. Γ. Σαββίδης, The Frontier-zone Themes (Chaldia, Coloneia) to the Seljuk Beginnings

19.00 Διάλειμμα **Break**

19.30 F. Trombley, War, Society and Popular Religion in Byzantine Anatolia (7th-11th centuries)

20.30 Ο. Λαμψίδης, Ανατολικός Πόντος: στρατηγικός χώρος

21.00 Τέλος της συνεδρίας **End of the session**

Κυριακή, 11 Μαΐου **Sunday, May the 11th**

Ζ' Συνεδρία Session 7

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ FACING

ΤΟΥ ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΟΥ THE INEVITABLE

9.30 A. A. M. Bryer, The Byzantine Pontos before 1204: Evolution and Identity

10.30 Hr. Bartikian, Η εισβολή και εγκατάσταση των Τούρκων στην Αρμενία και την Μικρά Ασία. Ματιά από την Αρμενία του 11ου αιώνα

11.30 Διάλειμμα **Break**

12.00 Sp. Vryonis, Jr., The Battle of Mantzikert (1071) Reconsidered

13.00 Τέλος της συνεδρίας **End of the session**

Η' Συνεδρία
ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Session 8
LOOKING AT THE FUTURE

17.30 J. Lefort, L'apport d'une prospection en Bithynie (1989-1994)

18.00 Pamela Armstrong, Archaeological Evidence for a Non-Byzantine Populace in Lycia in the Twelfth Century

18.30 Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Παλαιοχριστιανικά και Μεσοβυζαντινά κιονόκρανα από την Αναία

19.00 Διάλειμμα **Break**

19.30 Π. Βελισσαρίου, Της Τρίχας το Γεφύρι. Η μικρασιατική μεσοβυζαντινή προέλευση της Νεοελληνικής παραδόσεως

20.00 Π. Κιτρομηλίδης, Byzantine Twilight or Belated Enlightenment in Asia Minor?

Conclusion: Sp. Vryonis, Jr.

ABSHALOM LANIADO

LES "ANYTAI": NOTE SUR LA FISCALITÉ DU DIOCÈSE DU PONT DE TIBÈRE II À PHOCAS

L'étude de la fiscalité de la province protobyzantine aux VIe-VIIe siècles se heurte à une grave difficulté: la répartition inégale de la documentation. La législation impériale, abondante sous Justinien (527-565) et maigre sous ses successeurs, traite souvent de la fiscalité. Mais la portée régionale de ces lois nous échappe dans bien des cas, car il s'agit pour la plupart de dispositions à validité générale[1]. Tandis que les papyrus documentaires, dont la quasi-totalité concernent l'Égypte, abondent en renseignements pertinents, l'étude de la fiscalité dans d'autres contrées de l'empire, comme la préfecture du prétoire de l'Illyricum, l'Asie Mineure ou le diocèse d'Oriens, est inévitablement réduite à l'examen des rares renseignements fournis par les textes épigraphiques et littéraires.

Le sujet de la présente contribution est une fonction fiscale obscure, celle de l'ἀνυτής[2]. Le dossier ne comprend, à notre connaissance, que quatre textes: une traduction grecque d'un paragraphe du *Digeste*, une Constitution impériale et deux *Vies* de saints. Les textes hagiographiques présentent l'intérêt de concerner une contrée dont la fiscalité est mal connue: le diocèse du Pont.

---

1. Parmi les exceptions, noter l'Édit XIII de Justinien, de 539, qui concerne l'Égypte, éd. R. Schoell - G. Kroll, *Novellae* (*Corpus Iuris Civilis* III), Berlin 1895, 780-795; la Novelle 30, de 536, qui concerne la Cappadoce, éd. Schoell - Kroll, 223-235, analysée par M. Kaplan, *Les propriétés de la Couronne et de l'Église dans l'empire byzantin (Ve-VIe siècles)*, Byzantina Sorbonensia 2, Paris 1976, no 30, p. 51-55.

2. De ce vocable rare il existe deux variantes, ἀνύτης et ἀνυτής, qui ne diffèrent l'une de l'autre que par l'accentuation. Nous préférons la deuxième variante, transmise par la plupart des manuscrits et adoptée par la plupart des éditeurs. On soupçonne par ailleurs la première variante d'être influencée par l'accentuation de l'anthroponyme Ἀνύτης. Le vocable ἀνυστής, qui est évidemment tiré du même verbe, se rencontre dans l'un des deux manuscrits d'un texte hagiographique. Voir Fr. Halkin, "La passion grecque des saints Gallican, Jean et Paul", *AnBoll* 92 (1974), c. 8, p. 277.

Il s'agirait d'un agent fiscal (Steuereinheber) d'après E. Trapp (et alii) *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, t. I (1994), 142, s.v., interprétation qui ne s'impose guère. Le même vocable rare se rencontre dans un papyrus copte du VIIe siècle. Voir W. C. Till, *Die koptischen Rechtsurkunden der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek* (=*Corpus Papyrorum Raineri* IV), Vienne 1958, no 16.3, p. 12-13. L'éditeur propose d'y reconnaître un intendant ("Ausführer", Manager). Ce ne serait donc pas l'agent fiscal qui est en train d'être étudié ici.

i) *Basiliques* LIV, 4, 1 (=*Digeste* L, 4, 1)

Dans le premier livre de ses *Epitomae*, le juriste Hermogénien, dont l'activité se situe sous Dioclétien (284-305), a traité des *munera civilia*. Les divisant en deux catégories d'après l'objet imposé (*munera patrimonii et munera personalia*), il a donné de la deuxième les exemples suivants:

Personalia civilia sunt munera defensio civitatis, id est ut syndicus fiat: legatio ad census accipiendum vel patrimonium: scribatus: καμηλασία: annonae ac similium cura: praediorumque publicorum: frumenti comparandi: aquae ductus: equorum circensium spectacula: publicae viae munitiones: arcae frumentariae: calefactiones thermarum: annonae divisio et quaecumque aliae curae istis sunt similes[3].

Les Basiliques donnent de ce paragraphe la traduction suivante:

προσωπικὸν δὲ λειτούργημά ἐστι τὸ γενέσθαι ἔκδικον ἢ σύνδικον ἢ πρεσβευτὴν ἢ δημοσίων ***ἀνύτην*** *ἢ ὑποδοχέα ἢ ἐπὶ τῇ καμηλασίᾳ, καὶ ἀγορανόμον καὶ φροντιστὴν πολιτικῶν κτημάτων καὶ σιτώνην καὶ δημοσίου ὁλκάδος καὶ τῶν τῆς ἱπποδρομίας ἵππων ἢ καὶ τῶν δημοσίων ὁδῶν τὰς στρώσεις καὶ σίτου ὑποδοχῆς καὶ ἐγκαυστὴν καὶ ὀπτίονα στρατιωτῶν*[4].

En supposant que ce paragraphe est tiré de la *Summa Anonymi*, qui date probablement du milieu du VIe siècle, on peut le considérer comme la première attestation actuellement connue de l'ἀνυτής[5]. A en juger d'après l'inclusion de l'ἀνυτής dans la liste d'Hermogénien, il s'agirait d'une charge municipale et non d'une fonction impériale. Il est pourtant difficile de voir à quel *munus* de cette liste ce terme correspond. On ignore également si le génitif pluriel δημοσίων se réfère simultanément à l'ἀνυτής et à ὑποδοχεύς ou au seul ἀνυτής. D'après l'ordre de l'énumération, il s'agirait du *scribatus*. Or l'équivalent habituel de la charge du *scriba* municipal est λογογράφος, dont il est curieux de constater ici l'absence[6]. Il est d'ailleurs évident que ce paragraphe ne traduit pas l'extrait du Digeste mot à mot. L'équivalent de *annonae divisio*, par exemple, est ὀπτίων

---

3. *Digeste* L, 4, 1, 2. La classification adoptée par Hermogénien remonte à Ulpien. Sur les classifications des *munera* et leurs critères voir L. Neesen, "Die Entwicklung der Leistungen und Ämter (*munera* et *honores*) im römischen Kaiserreich des zweiten bis vierten Jahrhunderts", *Historia* 30 (1981), 203-235; H.-J. Horstkotte, "Systematische Aspekte der *munera publica* in der römischen Kaiserzeit", *ZPE* 111 (1996), 233-255.

4. *B* LIV, 4, 1, § 2 éd. H.-J. Scheltema - N. Van der Wal, *Basilicorum Libri LX*, Series A, t. VII, Groningue 1974, 2486. Le livre LIV est perdu. Le fragment en question provient du *Florilegium Ambrosianum*. Sur ce recueil voir N. Van der Wal - J. H. A. Lokin, *Historiae Iuris Graeco-Romani Delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningue 1985, 92.

5. Sur les résumés grecs du *Digeste*, dont la *Summa Anonymi*, voir Van der Wal - Lokin, *op. cit.*, 47-48; S. P. Troianos, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Athènes - Komotini 1986, 60.

6. Pour les scribes municipaux voir E. Kornemann, s.v. "scriba", *RE*[2] t. II/1 (1921), col. 855-856; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford 1964, 600 et n. 89. Pour l'équivalent grec

στρατιωτῶν, ce qui est une interprétation et non une traduction[7]. De plus, le terme latin *susceptor*, dont ὑποδοχεύς serait l'équivalent, est absent. On pourrait se demander si ἀνυτής n'est pas un terme équivalent à *scribatus*, sans pour autant en être une traduction exacte. Cependant, le caractère libre de la traduction ainsi que d'autres témoignages relatifs à l'ἀνυτής infirment cette hypothèse.

ii) La Novelle 163

Le premier document daté relatif aux ἀνυταί est la Novelle 163, promulguée par le César Tibère II en 575[8]. Cette loi octroie aux contribuables non seulement un dégrèvement fiscal d'un quart du canon pour les quatre indictions suivantes (9-12; 575/6-578/9)[9], mais aussi une remise sur les arriérés jusqu'à la dernière cinquième indiction (571/2)[10]. En ce qui concerne la deuxième disposition, la Novelle interdit aux percepteurs d'exiger des contribuables des cautionnements pour le paiement des impôts faisant l'objet de la remise. Le paragraphe en question, qui n'est pas tout-à-fait clair à cause d'une lacune, concerne tous les responsables de la fiscalité. Il en énumère sept par leur titre:

ἀπαγορεύοντες βουλευταῖς τε καὶ ἐκλήπτορσι, σκρινιαρίοις τε καὶ ταξεώταις, παλατίνοις τε καὶ ***ἀνυταῖς,*** *ἔτι γε μὴν καὶ ὑποδέκταις καὶ παντὶ δημοσίων ἀπαίτησίν τε καὶ ὑποδοχὴν ποιησαμένῳ τε καὶ ποιουμένῳ περινοίαις χρῆσθαι κατὰ τῶν γεωργῶν τε καὶ ὑποτελῶν, ἢ καὶ τοὺς τῶν χωρίων δεσπότας *** ὡς διαφόρους ἐκ τῶν συγκεχωρημένων ἐλλειμμάτων προκαταβαλοῦσιν ὑπὲρ αὐτῶν ἢ καὶ ἀντιφωνήσεις ἢ ἐγγύας καὶ ὁμολογίας λαβοῦσι δολερῶς.*

A la différence des autres agents fiscaux de cette liste, les ἀνυταί, qui occupent la sixième place, figurent ici pour la première fois dans la législation impériale actuellement connue. Du fait que la loi s'y réfère sans le moindre commentaire on peut conclure que ce terme n'était pas tout-à-fait nouveau en 575. Il est néanmoins difficile de tirer de cette Novelle des renseignements précis sur les ἀνυταί. N. Van der Wal se demande s'il ne s'agit pas de percepteurs en général[11]. A en juger par l'usage des verbes et des noms tirés de cette racine,

---

voir, par exemple, *Codex Justinianus (Corpus Iuris Civilis*, t. II), éd. P. Krüger, Berlin 1914 (désormais *CJ*), VII, 62, 4 (*scribatus*)=*B* IX, 1, 98 (λογογράφος). Voir aussi *CJ* X, 70, 1 (341); X, 70, 4 (440-441).

7. Pour l'optio voir Jones, *The Later Roman Empire*, 626-627.

8. Novelle 163, éd. trad. Schoell - Kroll, 749-751. Cf. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I (565-1025), Munich - Berlin 1924, no 40.

9. *Novelle* 163, 1, 750.

10. *Novelle* 163, 2, 750.

11. N. Van der Wal, *Manuale Novellarum Justiniani. Aperçu systématique du contenu des Novelles de Justinien*, Amsterdam 1964, 35, n. 2: "Les termes ἀπαιτητής... et ἀνυτής (Novelle 163, 2) semblent indiquer les percepteurs en général".

cela ne serait pas exclu. Dans les sources juridiques et littéraires de l'époque on trouve en effet ἀνύω/ἄνυσις et διανύω/διάνυσις dans le sens de "remplir une fonction"[12] ou "percevoir les impôts"[13]. Cette interprétation se heurte à deux obstacles: d'une part, l'occurrence des ἀνυταί dans la Novelle 163 fait partie d'une liste de fonctions précises et est suivie d'une référence aux percepteurs en général (*καὶ παντὶ δημοσίων ἀπαίτησίν τε καὶ ὑποδοχὴν ποιησαμένῳ τε καὶ ποιουμένῳ*), qui serait autrement superflue; d'autre part, l'extrême rareté de l'ἀνυτής en ferait un mauvais choix pour un terme général.

La liste des responsables de la fiscalité énumérés par cette Novelle semble correspondre à un ordre hiérarchique ascendant: l'échelon municipal (*curiales, ἐκλήπτορες*), l'échelon provincial (*scriniarii, officiales*), et ensuite les *palatini* et les *ἀνυταί.* Comme les palatini sont les envoyés de deux dignitaires impériaux (le *comes rei privatae* et le *comes sacrarum largitionum*)[14], on se demande si les ἀνυταί ne relèveraient pas de l'autorité d'un troisième, le préfet du prétoire.

iii) La Vie d'Eutychios

Les textes non juridiques relatifs aux ἀνυταί, nous l'avons déjà dit, concernent le diocèse du Pont. Le premier est la *Vie d'Eutychios* (patriarche de Constantinople entre 552-565 et 577-582). Le paragraphe pertinent dit *Πρὸ δεκαοκτὼ χρόνων καὶ πρὸ τῆς αὐτοῦ* (sc. Μαυρικίου) *βασιλείας, διάγοντος τοῦ ὁσίου ἐν τῷ μοναστηρίῳ, τῆς τῶν πραγμάτων ὑπαλλαγῆς οὕτω μεταβληθείσης, συνέβη πάντας τοὺς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Πόντου διοικοῦντας, τρακτευτάς φημι καὶ* ***ἀνυτὰς*** *τῶν δημοσίων, ἔτι γε μὴν καὶ τοὺς τὰ τῆς Μοδερατιανῆς τάξεως ἐμπεπιστευμένους, ὁρμᾶσθαι τοὺς πάντας ἐκ τῆς Ἀραβισσηνῶν πόλεως, ἐξ ὧν τινες αὐτῶν καὶ ἀγχιστεύοντες ὑπῆρχον καὶ εἰσὶ τοῦ νῦν πιστοτάτου βασιλέως. Εἰκότως οὖν οὗτοι πάντες ἤρχοντο πρὸς τὸν μακάριον, τὰ μεγάλα εὐεργετηθησόμενοι*[15]. Cet épisode, qui a eu lieu à Amasée, est de peu antérieur au deuxième patriarcat d'Eutychios (577-582). On se demande si Eustratios, le biographe de ce saint, ne se réfère pas à l'élévation de Tibère au rang de César, en 574, par les mots *τῆς τῶν πραγμάτων ὑπαλλαγῆς οὕτω μεταβληθείσης*[16].

12. E.g. *Novelle* 82, 1, 1, p. 402 (539); *Novelle* 142, 1, 705 (558).

13. *CJ* X, 30, 4, 6 (530); *Novelle* 30, 2, p. 225; Édit XIII, 11, 1, p. 785; Novelle 161, 1, Pr. p. 745 (574). Voir aussi la *Vie de Théodore de Sykéon*, c. 34, éd. A.-J. Festugière, *Subs. Hag.* 48, Bruxelles 1970, 30: un économe envoie son intendant (μειζότερος) ... *εἰς τὴν ἄνυσιν τῶν χωρίων τῆς ἐκκλησίας...*

14. Pour les *palatini* voir R. Delmaire, *Largesses sacrées et Res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Paris 1989, 125-169, en particulier 160-164.

15. Eustratios, *Vita Eutychii*, c. 68, *PG* 86/ii, col. 2352A; éd. C. Laga, *Eustratii Presbyteri Vita Eutychii Patriarchae Constantinopolitani*, CCG 25, Turnhout 1992, 61-62.

16. L'élévation au rang d'Auguste est exclue, car en 578 Eutychios était déjà de retour à Constantinople.

L'auteur écrit 18 ans après l'événement, donc en 595 au plus tard, et en tout cas sous Maurice (582-602).

La référence à la province (ἐπαρχία) du Pont et à l'*officium* du *moderator*[17] concerne sans doute la province unifiée du Pont Polémoniaque et de l'Hélénopont (créée en 535[18]), dont rien ne prouve qu'elle a été divisée de nouveau avant ou après la restitution du vicariat du diocèse du Pont en 548[19]. On apprend que les responsables de la gestion financière (διοικοῦντας) de la province du Pont étaient tous originaires (ὁρμᾶσθαι)[20] d'Arabissos (Arménie Seconde), et donc concitoyens du futur empereur Maurice. Certains en étaient même des parents. Cela n'a rien d'étonnant, car cet empereur, comme il est bien connu, favorisait les membres de sa famille ainsi que ses compatriotes[21]. L'intérêt de la *Vie d'Eutychios* à cet égard est de suggérer que ce favoritisme ait précédé non seulement l'avènement de Maurice au pouvoir impérial, mais encore son commandement militaire dans les provinces orientales de l'empire[22].

La *Vie d'Eutychios* est loin de satisfaire notre curiosité, mais sa contribution à la présente discussion n'est pas négligeable. On apprend que les *ἀνυταί*, tout comme les *tractatores* (*τρακτευταί*)[23], étaient responsables de la gestion

17. Voir l'annexe.

18. Sur l'unification de ces provinces voir la *Novelle* 28, p. 212-218. Le titre exact du gouverneur était *moderator Iustinianus Helenoponti* (c. 3, p. 214).

19. Voir l'Édit VIII, p. 768-772, analysé par M. Kaplan, *Les Propriétés, op.cit.*, no 54, p. 76-77. Sur cette mesure administrative voir aussi A. Gitti, "L'ordinamento provinciale dell'Oriente sotto Giustiniano", *Bolletino della commissione archeologica comunale di Roma* 60 (1932), 71-72; cf. D. Feissel - I. Kayğusuz, "Un mandement impérial du VIe siècle", *TM* 9 (1985), 406-407.

20. Pour l'usage de ce verbe, et surtout de la formule ὁρμώμενος ἀπό, comme indication de l'origine voir L. Robert, "Noms de métiers dans des documents byzantins", dans *Charistèrion An. K. Orlandos* I (1964), 334-335 = Idem, *Opera Minora Selecta* II, Amsterdam 1969, 925-926 (exemples épigraphiques et hagiographiques).

21. M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988, 14: F. E. Schlosser, *The Reign of the Emperor Maurice. A Reassessment* [Historical Monographs 14], Athènes 1994, 49-51.

22. Pour la carrière de Maurice voir P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, t. I: *Byzance et l'Orient*, Paris 1951, 42-48; J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire III (527-641)*, Cambridge 1992, s.v. *Mauricius* 4, p. 856-859 (désormais *PLRE* III); Schlosser, *op. cit.*, 41-45.

23. En ce qui concerne les *tractatores*, ce paragraphe fait difficulté. Ce titre concerne, avant tout, des fonctionnaires de la préfecture du prétoire en service dans les provinces. Or d'après le préambule de la Novelle 28, p. 212, les provinces de l'Hélénopont et du Pont Polémoniaque avaient en commun un seul *tractator* même avant l'unification. Le pluriel utilisé par le texte hagiographique peut témoigner d'une évolution, mais il peut également s'agir de *tractatores* qui ne relèvent pas de la préfecture du prétoire, ce dont il existe de témoignages dans d'autres provinces. Sur ces fonctionnaires voir E. Enßlin, "Tractatores", *RE*^{2} t. VI/2 (1937), col. 1867-1872.

financière (*διοικοῦντας*), qui est à distinguer de la levée des impôts; ils n'appartenaient pas à l'*officium* provincial; il en existait plus d'un seul par province; enfin, ils étaient en fonction en dehors de leur cité d'origine, au moins dans le cas en question. A la différence du témoignage des *Basiliques*, ce dernier fait suggère une fonction impériale et non une charge municipale.

iv) La Vie de Theodore de Sykéon

La *Vie de Théodore de Sykéon* concerne une autre province du diocèse du Pont: la Galatie Première[24]. Dans un long chapitre consacré, entre autres, à l'activité de Théodore comme protecteur des opprimés, son biographe écrit: *Ἦν δὲ ὁ μακάριος πολὺ συμπαθὴς καὶ εὔσπλαγχνος περὶ πάντας, καὶ ὅστις δ' ἂν κατεδυναστεύετο παρὰ ἄρχοντος ἢ ἀνυτοῦ ἤ τινος ἄλλου, παρεγίνετο πρὸς αὐτὸν καὶ ἀνετίθετο αὐτῷ τὸ πρᾶγμα*[25]. La mention de l'ἀνυτής juste après celle du gouverneur de la province (ἄρχων) temoignerait de son importance. Les chapitres suivants racontent la punition de quelques puissants, dont le premier est Mégéthios, le seul ἀνυτής connu par son nom.

Originaire d'Ancyre, métropole de la province, Mégéthios était ἀνυτής du territoire d'Anastasioupolis (*ἀνυτοῦ γενομένου τῆς ὑπὸ Ἀναστασιούπολιν ἐνορίας*)[26]. Tout comme les ἀνυταί mentionnés par la *Vie d'Eutychios*, son activité était située en dehors de sa cité d'origine. Mégéthios a fouetté ses colons (*γεωργοί*) en dépit d'une promesse faite à Théodore, mais il a été fouetté à son tour par le curopalate Domnitziolos. Ce dernier, en route vers l'Orient (en 604 ou 605)[27], n'a pas trouvé de chevaux de remplacement (*μὴ εὑρηκὼς τὴν ὑπουργίαν τῶν ἵππων εἰς τὸ ἀλλάξαι*), ce dont il a tenu Mégéthios pour responsable. Mégéthios a été ensuite torturé par le logothète Marcianos, venu de Constantinople, qui lui a confisqué tous ses biens[28]. A en juger d'après l'exemple de Mégéthios, l'ἀνυτής était chargé de la fiscalité d'une cité. L'épisode concernant les

24. Pour cette *Vie* voir en dernier lieu M. Whittow, "Ruling the Late Roman and Early Byzantine City. A Continuous History", *Past and Present* 33 (1990), 25-28; M. Kaplan, "Les sanctuaires de Théodore de Sykéon", dans *Les saints et leur sanctuaire à Byzance*, éd. C. Jolivet-Lévy (et alii), Byzantina Sorbonensia 11, Paris 1993, 65-79; Idem, "Le saint, le village et la cité", *ibid.* 81-94.

25. *Vie de Théodore de Sykéon,* c. 147, éd. Festugière, 116.

26. *Vie de Théodore de Sykéon*, c. 148, 117-118. Dans un manuscrit du Xe siècle, le *Marcianus graec.* 359, ce vocable rare est glosé par le terme διοικητής (διοικητοῦ). Tout comme la *Vie d'Eutychios*, cette glose marginale fait de l'ἀνυτής un responsable de la gestion financière. D'après la version abrégée de la *Vie de Théodore* (*BHG* 1749c), Mégéthios était un πράκτωρ (éd. Festugière, t. II, 308).

27. Pour la carrière de ce personnage voir *PLRE* III, s.v. Domnitziolus 2, 417-418.

28. Sur les λογοθέται aux VIe-VIIe siècles voir *CJ* X, 30, 4 (530); R. Guilland, "Les logothètes. Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin", *REB* 29 (1971), 5-8.

chevaux suggère que Mégéthios, sinon les ἀνυταί en général, était responsable, entre autres, du service du *cursus publicus*. La manière dont le texte en parle suggère qu'il était ἀνυτής unique a Anastasioupolis. Le logothète Marcianos lui était supérieur (ἐπάνω αὐτοῦ)[29]. Cela suggère que Mégéthios, en tant qu'ἀνυτής, relevait de l'administration impériale. La confiscation des biens s'expliquerait par sa responsabilité envers le fisc.

Conclusion

Les ἀνυταί, qui n'apparaissent pour la première fois que vers le milieu du VIe siècle, ne sont plus attestés après le règne de Phocas (602-610). L'examen des rares témoignages laisse beaucoup de questions en suspens. La traduction grecque d'un paragraphe du *Digeste* suggère une charge municipale. La Novelle 163, par contre, suggère une fonction impériale, que les témoignages hagiographiques permettent de placer dans un cadre municipal. Ceci n'est pas sans rappeler la *cura civitatis*[30] et l'*exactio civitatis*[31], deux fonctions irrégulières du Haut-Empire, généralisées aux IIIe-IVe siècles, ou la fonction du *vindex*, créée sous Anastase Ier (491-518)[32]. Il peut donc s'agir, dans le cas de l'ἀνυτής, d'une nouvelle fonction fiscale introduite dans les cités par les autorités impériales. L'apparition d'un terme nouveau et rare peut en effet être le signe d'une réforme administrative au niveau impérial ou régional.

Par ailleurs, on peut se demander s'il ne s'agit pas de l'équivalent grec d'un terme latin connu par ailleurs, tel *exactor* ou *vindex*, absents de la liste d'agents fiscaux de la Novelle 163. Or *exactor*, équivalent latin de l'ἀνυτής selon deux lexiques importants[33], est à la fois un terme précis (l'*exactor civitatis*) et un vo-

---

29. *Vie de Théodore de Sykéon*, c. 148, 118.

30. A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940, 136-138; B. R. Rees, "The *Curator civitatis* in Egypt", *Journal of Juristic Papyrology* 7-8 (1953-1954), 83-105; G. P. Burton, "The *Curator rei publicae*: Towards a Reappraisal", *Chiron* 9 (1979), 456-487.

31. O. Seeck, "Exactor", *RE* VI/2 (1909), col. 1542-1547; A. H. M. Jones, *The Greek City*, *op.cit.*, 152 et 332, n. 104; R. Delmaire, "Cités et fiscalité au Bas-empire. A propos du rôle des curiales dans la levée des impôts", dans *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale de la fin du IIIe siècle à l'avènement de Charlemagne* (Nanterre 1993), éd. C. Lepelley, Bari 1996, 62-64. Pour l'Égypte voir J. Gascou, "Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine", *TM* 9 (1985), 41-45.

32. Voir en dernier lieu A. Chauvot, "Curiales et paysans en Orient à la fin du Ve et au début du VIe siècle: note sur l'institution du *vindex*", dans *Sociétés urbaines, sociétés rurales dans l'Asie Mineure et la Syrie hellénistiques et romaines*, éd. Ed. Frézouls, Strasbourg 1987, 271-281 (avec bibliographie).

33. LSJ^9, s. v. ἀνυτής, 168; G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961-1968, s. v. ἀνυτής, 165. Voir aussi la traduction latine de la Novelle 163 par Schoell - Kroll, 750.

cable désignant le percepteur en général[34]. Un terme aussi rare que l'ἀνυτής n'aurait pas pu être un heureux choix pour un terme général. De plus, l'*exactor civitatis* s'est transformé avant même le milieu du VIe siècle en une charge municipale dont les détenteurs se recrutaient en règle générale parmi les habitants de la cité. Cela exclut, nous semble-t-il, son identification à l'ἀνυτής, fonction dont le recrutement se faisait à l'extérieur de la cité, à en juger d'après les témoignages hagiographiques. L'identification de l'ἀνυτής au *vindex* (qui n'est plus attesté après le règne de Justinien[35]), ne pose pas les mêmes difficultés. L'équivalent lexicographique du *vindex* latin, à savoir ἔκδικος[36], était en effet depuis longtemps l'équivalent habituel du *defensor civitatis*, ce qui a pu susciter la création d'un nouveau titre grec. L'identification de l'ἀνυτής au *vindex* ne peut donc pas être exclue.

Annexe: La Μοδερατιανὴ τάξις

W. M. Ramsay a identifié la Μοδερατιανὴ τάξις à la Legio XII Fulminata, qui aurait porté le nom de Moderatus, chef militaire et correspondant de Libanius[37]. Cette identification est difficile à accepter. Les unités militaires du Bas-Empire portent en effet les noms des empereurs, tandis que Moderatus n'était même pas un *magister militum*. Τάξις, équivalent de l'*officium* latin, désigne surtout le bureau d'un dignitaire[38]. Les *officia* (et leurs membres) sont souvent désignés par un titre construit du titre ou rang du dignitaire et de la terminaison *-ianus*, tels *comitianus* (*officialis* d'un *comes*), *ducianus* (*officialis* d'un *dux*), ou *praefectianus* (*officialis* d'un *préfet*). En grec, ces termes sont

34. Du Cange, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, t. III, Paris 1884, 122. Sur les divers emplois de ce mot voir aussi J. D. Thomas, "Exactores in the Papyri and in the Legal Codes", dans *Egitto e storia antica dall'ellenismo all'età araba. Bilancio di un confronto*, éd. L. Criscuolo - G. Geraci, Bologne 1989, 681-686.

35. Le *vindex* se rencontre pour la dernière fois en 556 (Novelle 134, 3, 679). Contrairement à l'opinion commune, rien ne témoigne de la suppression de cette fonction sous Justinien, tandis que le silence de la documentation après son règne ne témoigne pas forcément de sa disparition.

36. E.g. *Corpus Glossariorum Latinorum*, éd. G. Goetz, t. II, Leipzig 1888, 208[55].

37. W. M. Ramsay, *The Social Basis of Roman Power in Asia Minor*, Aberdeen 1941, 176-177; proposition adoptée par F. Hild et M. Restle, (TIB[2]), Vienne 1981, 144. Goubert parle de "...officiers de la Légio Moderatiana, résidant à Arabissos..." (*op. cit.*, 42). Sur cette légion voir *Notitia Dignitatum*, Or. XXXVIII, 14, éd. O. Seeck, Berlin 1876, 84 (*Praefectus legionis duodecimae fulminatae, Melitena*); D. Hoffmann, *Die Spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Epigraphische Studien 7, t. I, Düsseldorf 1969, 219, 412, 415. Sur Moderatus voir A. H. M. Jones (et alii), *The Prosopography of the Later Roman Empire* I (260-395), Cambridge 1971, 605.

38. L. Robert, "Épitaphes et acclamations byzantines à Corinthe", *Hellenica* 11-12 (1960), 50 et n. 2.

tantôt traduits, tantôt transcrits. Parmi les termes traduits on peut signaler le δουκικός (*ducianus*) et l'ἐπαρχικός (*praefectianus*). Parmi les termes transcrits, on peut signaler la βικαριανὴ τάξις (*officium* du *vicarius* d'un diocèse), le *πριβατιανός* (*officialis* du *comes rei privatae*) ou le μαγιστριανός (membre d'un corps soumis à l'autorité du *magister officiorum*, d'où son nom)[39].

Dans les sources grecques de l'époque protobyzantine se rencontrent plusieurs termes qui sont construits à partir du titre **grec** d'un dignitaire suivi de la même terminaison. Parmi ces termes, dont certains sont, à notre connaissance, des *hapax*, signalons l'ἀνθυπατιανὴ τάξις (*officium* d'un proconsul)[40], le καθολικιανός (*officialis* du *rationalis*/καθολικός)[41], le στρατηλατιανός (*officialis* d'un *magister militum*/στρατηλάτης)[42], et l'ὑπατικιανός (*officialis* d'un gouverneur de province ayant le rang de *consularis*/ὑπατικός)[43]. Dans le cas en question, on s'attendrait plutôt à trouver la forme *Μοδερατοριανὴ τάξις, ou même *Μοδερατριανὴ τάξις (par analogie à μαγιστριανός)[44], mais les contractions de ce genre ne sont pas rares dans les transcriptions grecques des termes latins[45]. La

39. Ce terme était d'ailleurs bien plus répandu dans les textes grecs et latins écrits dans la partie orientale de l'empire que chez les sources occidentales, qui préféraient le terme *agens in rebus*.

40. *Novelle* 30, 7, 1, éd. Schoell - Kroll, 230.

41. *Collectio Tripartita, Justinian on Religious and Ecclesiastical Affairs*, edited by N. Van der Wal and B. H. Stolte, Groningen 1994, 35. En Égypte, sinon ailleurs, ce terme n'était pas connu dans la première moitié du IVe siècle car un document de 326 se réfère à la τάξις καθολικότητος (Ch.-A. Rupprecht, *Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten*, XX, Wiesbaden 1997, no 14301).

42. E.g. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe s., BCH* Suppl. 8 (Paris 1983), no 150. Cf. J.-P. Rey-Coquais, *Inscriptions grecques et latines découvertes dans les fouilles de Tyr (1963-1974)* I. *Inscriptions de la nécropole, Bulletin du musée de Beyrouth* 29, Paris 1977, no 188, p. 103-104 (épitaphe où l'éditeur propose de reconnaître un anthroponyme et non un titre).

43. *Miracles de Saint Démétrius*, I, 14, éd. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils de miracles de Saint Démétrius et la pénétration des slaves dans les Balkans*, t. I, Paris 1979, 157, § 161 (*ἑνὸς τῶν παρεστώτων ὑπατικιανῶν ταξεωτῶν*); voir aussi Feissel, *op. cit.*, 139. Dans un autre texte hagiographique se rencontre la forme ὑπατικὴ (sous-entendu τάξις). Voir Marc le Diacre, *Vie de Porphyre évêque de Gaza*, éd. trad. H. Grégoire et M.-A. Kugener, Paris 1930, c. 27, p. 24.

44. Proposition faite par M. R. Delmaire, que je remercie vivement pour ses remarques et suggestions.

45. Un bon exemple est le neutre pluriel τὰ *ἐξτραόρδινα* (pour *extraordinaria*), qui est utilisé dans le domaine fiscal (*τὰ ἐξτραόρδινα τοῦ δημοσίου*) et aussi par rapport à l'enseignement juridique (*βιβλία ἐξτραόρδινα*). Voir J. F. Haldon, "*Synônê*: Re-considering a Problematic Term of Middle Byzantine Fiscal Administration", *BMGS* 18 (1994), 131-132 et n. 44 (repris dans idem, *State, Army and Society in Byzantium*, Aldershot 1995, no VIII); H.-J. Scheltema, *L'enseignement de droit des Antécesseurs*, Leyde 1970, 11.

Vie d'Eutychios témoigne de la survivance de l'*officium* du *moderator Iustinianus Helenoponti* un demi siècle après sa création (en 535). Il faut cependant remarquer que la survivance du bureau ne témoigne pas forcément de la survivance de la dignité[46].

46. L'Édit II de Justinien (c. 1, p. 760) fait état du déclin de l'officium de la Phrygie Pacatienne, province dont le gouvernement était depuis longtemps assumé par le vicaire du diocèse d'Asiana. Peu après la promulgation de cet Édit, qui n'est pas daté, la Novelle 8 (535) réunit le gouvernement de la Phrygie Pacatienne et le vicariat du diocèse d'Asiana ainsi que les *officia* de ces deux dignités (c. 2, p. 67-68).

ELEONORA KOUNTOURA-GALAKE

THE ARMENIAC THEME AND THE FATE OF ITS LEADERS

The earliest origins of the Armeniac theme seem often to have determined its political stance, especially on those occasions when this theme played a prominent role in the acclamation of a new emperor. For instance, when Leo, strategos of the Anatolic theme, was preparing his successful bid for the throne in 717, he gained the support of Artabasdos, the strategos of the Armeniac theme[1].

The alliance between Leo and Artabasdos was strengthened by Artabasdos' marriage to Leo's daughter Anna, suggesting that Leo was seeking to sanction his rise to the throne by marrying into nobility. Such alliances were to become common.

Although Artabasdos had supported Leo's ascension to the throne, the Armeniac theme and the Armenians were later on Artabasdos' side, together with the Opsikion theme during the first period of Iconoclasm. They therefore appear to have been in complete opposition to Iconoclasm. After Leo III's death in 740, Artabasdos usurped Constantine V[2], who was the rightful successor to the throne and had been co-emperor since 720[3]. It was then that Artabasdos and all his Armenians[4] declared themselves to be vehement opponents of Constantine V and his Iconoclastic policy[5]. Furthermore, Artabasdos is

1. Theophanes, 386, 395. Patriarch Nicephorus in his *Breviarium* does not mention that Leo and Artabasdos act together in order to bring about a common result. See P. Speck, *Artabasdos, der rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren. Untersuchungen zur Revolte des Artabasdos und ihrer Darstellung in der byzantinischen Historiographie*, Ποικίλα Βυζαντινά 2, Bonn 1981, 50.- Ilse Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715-813* (BBA 57), Berlin 1991, 85 (=Rochow, *Theophanes*).

2. Theophanes, 414. See Speck, *Artabasdos*, 74 ff.- Ilse Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben. Mit einem prosopographischen Anhang von Claudia Ludwig, Ilse Rochow und R.-J. Lilie*, Berliner Byzantinistische Studien 1, Berlin 1994, 21-29.

3. Theophanes, 401. See Rochow, *Kaiser Konstantin V.*, 9.

4. Apart from his two sons, Nicetas and Nicephoros, Theophanes' text (p. 418) also mentions his cousin, the Armenian patrician Teridates, who was a brave soldier; for him see Rochow, *Kaiser Konstantin V.*, 240-241.

5. *'Αρμενίων τε καὶ 'Αρμενιάκων μαχησαμένων πρὸς 'Ανατολικοὺς καὶ Θρᾳκησίους, τοὺς ὑπερμάχους Κωνσταντίνου*: Theophanes, 418. See Eleonora Kountoura-Galake, *'Ο βυζαντινὸς κλῆρος καὶ ἡ κοινωνία τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων»*, Athens 1996, 133, 139-140.

called *ὀρθοδοξότατος ἄναξ* by the author of the Life of Michael the Synkellos[6]. In 767 the Armeniac theme was not included among the Anatolic, Thracesion and Boucellarion thematic armies which, together with their strategoi, shared the same iconoclastic position as the emperor[7]. It is interesting to note that Armeniacs are scarcely mentioned during the reign of the iconoclast emperor Constantine V[8] and they appear again on the scene only after his death.

In the early 790s the Armeniac theme rose up against the empress Irene in a courageous but tragic rebellion (792/3), taking the side of her son Constantine VI[9]; the Armeniac theme stood firm –somewhat longer even than the other themes– in its fervent support of a strong imperial power instead of a "weak" female throne[10]. It is significant that the Armeniac theme, as if a special and exceptional thematic unit, was left alone in its rebellion without any help from its comrades, not even the Opsikion, which more or less followed a common course. The Armeniac theme adopted a similar stance during the unsuccessful uprising of the old noble general Bardanes Tourkos in the summer of 803[11].

As iconodule[12] thematic forces during the First Iconoclasm, the Armeniac theme and the Opsikion initially shared a common course, which became evident again in the second decade of the ninth century, when they remained on the side of emperor Michael II throughout the popular revolt of Thomas the Slav (821-823). Even though "Asia as a whole", as Theophanes Continuatus

6. *Life of St. Michael the Synkellos*, 108, ed. M. Cunningham, *The Life of Michael the Synkellos. Text, Translation and Commentary*, Belfast Byz. Texts and Translations, 1, Belfast 1991. See however, Speck, *Artabasdos*, 137-145.

7. Theophanes, 440.

8. There are only two references to the Armeniac theme in Theophanes' *Chronographia*, 431, 445. On this matter, see the collective work: *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων (7ος-11ος αἰ.)* (Byzantine History Data Bank, Institute for Byzantine Research), Athens 1998.

9. Theophanes, 466. For this still enigmatic rebellion see P. Speck, *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus*, München 1978, 222-227 (=Speck, *Kaiser Konstantin VI.*). -T. C. Lounghis, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων "σκοτεινών αιώνων"*, Athens 1985, 57-60.

10. See the passage from the Life of St. Ioannicios, *AASS*, Nov. II, p. 335.

11. Theoph. Contin., 8. See Eleonora Kountoura-Galake, "Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη Τούρκου", *Σύμμεικτα* 5 (1983), 204. - D. Turner, "The Origins and Accession of Leo V (813-820)", *JÖB* 40 (1990), 173-176.

12. The Armeniac theme kept steadily to its orthodox tradition in the first decade of the ninth century as is indicated by Theodore Studite's letter (ed. G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae*, CFHB, Berlin 1991, No. 458,26): *εἴπερ ἡ Ἀρμενία, ὅθεν καὶ ἡ ἀρετή*, but also in another letter (No. 508,11-12), which speaks about the Armenian husband of patrikia Eirene, who was a strategos: *τὸ τῆς στρατηγίας ὕψωμα διέπειν θεοφιλῶς*. See P. Speck, "Γραικία und Ἀρμενία: Das Tätigkeitsfeld eines nicht identifizierten Strategen im frühen 9. Jahrhundert", *JÖB* 16 (1967), 73.

says[13] -that is, all the Asiatic themes[14], together with their strategoi– promptly gave its support to Thomas the Slav, the Armeniac theme with its strategos Olbianos and the Opsikion with its commander Katakylas both showed reluctance to join the revolt.

As we can discern from Genesius' report, *Ὀλβιανοῦ μόνου, τοῦ τῶν Ἀρμενιακῶν στρατηγοῦντος, τούτους περινοίας ἐπιπειθεὶς ἀγόντος*, who is referred to as a "brave commander" by Genesius *-ὁ γενναῖος Ὀλβιανός–* the strategos of the Armeniac theme Olbianos[15] seems to have taken a kind of initiative in refusing to co-operate with Thomas the Slav. The Life of David, Symeon and George, written in the ninth century, tells us that Thomas the Slav tried unsuccessfully to initiate his revolt in the Armeniac theme[16], something which indicates its special significance. Furthermore, Thomas was a native of the Armeniac theme since his birthplace was the area near the lake of Gaziura[17]. Michael II rewarded the Armeniac theme for its loyalty during the revolt by remitting the kapnikon tax[18].

Although the sources rarely mention the Armenian origin of the strategoi with the epithet ὁ Ἀρμένης[19], for many their origin is obvious from their names. In 778 the strategoi of the thematic units, except for Michael Lachanodracon, whose origin we do not know, were all Armenians: Artabasdos, Tatzates, Varisterotzes and Gregorios Mousoulakiou[20]. Towards the end of the first period of Iconoclasm, i.e. after the reign of Constantine V, the noble Armenians and even

13. Theoph. Contin., 53-54.

14. Genesius, B, 2, p. 23. See W. E. Kaegi, *Military Unrest 471-843: An Interpretation*, Amsterdam 1981, 270.

15. Genesius, B, 5, p. 27. Theodore Studite wrote a letter to Olbianos' *πανεύφημον καὶ διαβόητον ὑπεροχήν*; see Letter No. 541,2 (ed. Fatouros).

16. *πρὸς τῷ τέλει δὲ τούτου* (Λέοντος Ε΄) *λαὸν συναθροίσας ἀπάτῃ καὶ δώροις τοὺς ἐκ Σαρακηνῶν ὑπισχνούμενος ὑποσπόνδους τούτοις Ῥωμαίους ποιήσειν πρὸς τὸ τῶν Ἀρμενιάκων καλούμενον ἐπιφαίνεται θέμα*: Life of David, Symeon and George, 232, ed. I. Van den Gheyn, "Acta Graeca SS. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo", *AnBoll* 18 (1899).

17. *ἐξ Ἀρμενίων τὸ γένος κατάγοντα*: Theoph. Contin., 7.- Genesius, § 7. See, J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I*, London 1912 (=Bury, *ERE*), 11.- W. T. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford - California 1988, 221.

18. Theoph. Contin. 54.- Skylitzes, 31. See N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athens 1996, 161.

19. Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert*, (BBA 54), Berlin 1987, 154.- Isabelle Brouselle, "L'intégration des Arméniens dans l'aristocratie byzantine au IXe siècle", in *L'Arménie et Byzance*, Byzantina Sorbonensia 12, Paris 1996, 45.

20. Theophanes, 451. See Rochow, *Theophanes*, 223.

orthodox Armenians reappear. In the Armeniac theme in particular the great majority of strategoi were of Armenian origin. We can assume that it was common practice to choose the strategos for the Armeniac theme from the local aristocracy, a practice which can be seen starting with the first known strategos of the Armeniac theme, Sabor, in the seventh century[21].

Although the Armenians felt strongly about the prestige attached to their aristocratic origins, more Byzantine emperors came from the Anatolic theme than from the Armeniac. The failure of the Armeniac theme to attain the success of the Anatolic theme in this regard may have been due to the fact that the leadership of the Armeniac theme, unlike that of the Anatolics, remained closely bound to its own local nobility. There were efforts by eminent Armenians of illustrious descent to occupy the throne but most of these failed. Apart from Artabasdos, who has already been mentioned, Alexios Mousele had ambitions to ascend the throne in 795[22], and Arsaber, an Armenian noble patrician and the father of the future wife of Leo V, conspired against emperor Nicephorus I in an attempt to become emperor himself[23].

After an initial period during which generals of Armenian origin enjoyed a dominant presence in the thematic armies, the Armeniac theme constituted a force "apart" from the imperial prerogatives, a phenomenon which was due to the prominence of the Armenian nobility in the high command of the theme[24]. Thus the history of the Armeniac theme from the seventh to the tenth century is characterised by specific behaviour, very strongly felt by the central power. In rare cases when the Armeniac theme temporarily loaned its prestige and forces to the emperor, the immediate reward was promptly noticed by the narrative sources, as for example under Michael II and later under John I Tzimiskes[25].

After the parcelling out of the large Armeniac theme[26], which basically occurred during the first half of the ninth century, eminent Armenians begin to

---

21. Theophanes, 348.

22. Theophanes, 467.

23. Theophanes, 483. See, Bury, *ERE*, 14.

24. Cf. *Istorija armjanskogo naroda* (pod . redakciej. M. G. Nersisian), Erevan 1980, 127 199, 134 599.

25. See below, note 70.

26. Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, CFHB, Washington 1967, 50, 90-91, p. 236.- Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, ed. A. Pertusi, Vatican City 1952, 65. The themes which emerge from the large Armeniac theme are: the theme of Cappadocia (first mention in 830 in Theoph. Cont., 120), the theme of Chaldia (first mention in 842/3 in Taktikon Uspensky or earlier in 824 [under the name *ducatus Chaldiae* in a letter of Michael II to Louis the Pious: Mansi, XIV, 148]), the theme of Coloneia (first mention in 863 in Theoph. Cont., 181), the theme of Charsianon (first mention in 873 in Theoph. Cont., 272, 273), the theme of Lycandos (first mention in 913-916 in *De Administrando Imperio*, 50, 161-162). For the date

rise to social and political prominence[27], especially during the reigns of Michael II and Theophilus, and of course later during the period of the Macedonian dynasty. Consequently, the conspicuous rise of the Armenian element[28] in the ninth century will be the object of focus in the present paper as it is relevant to our subject.

There were some efforts by the central authority to contract marriages with brides (and in some instances with bridegrooms) who either came from the Armeniac theme or were prominent Armenians. The examples are numerous and multiply noticeably from the ninth to the end of the tenth century.

We have already mentioned the marriage of Artabasdos to Anna in 717. At the end of the eighth century, when the powerful Studite monks were a rising force in Byzantine society[29], the empress Irene having dissolved (*λύσασα τὴν πρὸς τοὺς Φράγγους συναλλαγήν*) the betrothal between the Frankish princess Erythro and the emperor Constantine VI, selected *κόρην ἐκ τῶν Ἀρμενιάκων ὀνόματι Μαρίαν ἀπὸ Ἀμνίας*[30] to be the consort of her son, in order to create a counterbalancing force to the strong Studites[31]. Later the Armenian Leo V married Theodosia, the daughter of the distinguished Armenian Arsaber[32]. In his second marriage[33] Michael II married the former nun Euphrosyne, the daughter of Constantine VI and Maria ἐξ Ἀρμενιάκων[34]. This marriage could be

of the creation of all these themes see N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 348-349.

27. Bury, *ERE*, 429.- P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon 1963, 23-28.

28. Cf. Speck, "Γραικία und Ἀρμενία", 79 note 23.

29. Bury, *ERE*, 32.- Speck, *Kaiser Konstantin VI.*, 270.

30. Theophanes, 463; Life of Philaretus, 135, ed. M. H. Fourmy - M. Leroy, "La vie de S. Philarète", *Byz* 9 (1934). The Life of the empress Irene (ed. F. Halkin, "Deux impératrices de Byzance. La Vie de l'impératrice sainte Irène et le second Concile de Nicée en 787", *AnBoll* 106 [1988], 16) as well as the Life of Philaretus place Amnia at Paphlagonia; these sources tend to give an even stronger aristocratic origin to Maria than the later empress Theodora, for instance.

31. Kountoura-Galake, *Βυζαντινὸς κλῆρος*, 212.

32. *τὸ τοῦ Ἀρσαβὴρ πατρικίου καὶ κοιαίστωρος θυγάτριον*: Genesius, A, 18, p. 16; Theoph. Contin., 35. The Armenian Arsaber had attempted to seize the throne from Nicephorus I in 808: Theophanes, 483. See, Treadgold, *Revival*, 153. See also the Letter Nr. 538 (ed. Fatouros) of Theodore Studite to augusta Theodosia, where her father Arsaber is mentioned: *τοιοῦτος ὁ ἀνὴρ ἐκεῖνος Θεῷ τε πεφιλημένος καὶ πάσῃ καλοκαγαθίᾳ κατηγλαϊσμένος*. We do not know, however, if Arsaber had any relationship to the Armeniac theme.

33. His first wife Thecla was probably of Armenian origin, too. See Turner, "The Origins", 185-186.

34. Theoph. Contin., 79; Genesius, B, 14, p. 35. See, Bury, *ERE*, 80 note 1, 111; Speck, *Kaiser Konstantin VI.*, 252. His first wife, Thecla, was the daughter of an unknown strategos of Anatolikon; she probably died during or just after the war with Thomas: Theoph. Contin., 44-45.- Genesius, B, 2, p. 22-23.

regarded as one more token of gratitude on the emperor's part towards the Armeniac theme, which had supported him. In the famous bride-show of 830, the Emperor Theophilus chose as his consort Theodora whose Armenian descent on her father's side is well known[35]. Before his son's birth[36], Theophilus also chose a noble Armenian, Alexios Mousele (*τῆς τῶν Κρηνιτῶν κατήγετο γενεᾶς, χώρας τῆς τῶν Ἀρμενίων*), as being the most suitable to become not only the husband of his beloved daughter Maria in 836, but also his successor. From Theophilus' time, when the rise of the aristocracy constituted a threat for the ruling dynasty, Theophilus sought the support of the Armenian Alexios Musele.

At the time of Basil I, the Life of St. Mary the Younger (†903) reveals that the Byzantine emperor, who was most likely of Armenian origin[37], invited a number of Armenians *τῶν μέγα δυναμένων* to settle in Constantinople[38]. Thus,

---

35. Her uncle Manuel, the strategos of the Armeniac theme, was Armenian; *Μανουὴλ ὁ μάγιστρος ἐκ τῶν Ἀρμενίων καταγόμενος*: Theoph. Contin., 148, and the earlier ties with the Armeniac theme through his uncle Manuel (*πατρικίοις ἐγκαταλέξας καὶ στρατηγὸν τιμήσας τῶν Ἀρμενίων*, 149: Theoph. Contin., 24. See, Bury, *ERE*, 46. - Fr. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, BBA 53, Berlin 1985, 81) are also emphasised by the sources: Theoph. Contin., 89-90; Life of Theodora, 257, ed. A. Markopoulos, "Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας" (*BHG* 1731), *Σύμμεικτα* 5 (1983); see the editor's comments, p. 272.

The aristocracy of Constantinople reacted strongly to the emperor's choice of the Armenian Theodora, as reflected in the harsh and pungent verses concerning Armenians composed at that time by Kassia: *Τῶν Ἀρμενίων τὸ δεινότατον γένος/ ὕπουλόν ἐστιν καὶ φαυλῶδες εἰς ἄγαν,/ πεφυσιωμένον πάμπλειστα καὶ πλῆρες*: ed. K. Krumbacher, Kasia, *Sitzungsberichte* der phil.-hist. Klasse Bayer. Akademie der Wissenschaften, München 1897, 336-337. See, also Speck, "Γραικία und Ἀρμενία", 74-76. We may hypothesise that the strange literature condemning the Armenians probably started in this period, before this area of the Armeniac theme from which Theodora's family originated (*Ἀβυσιανῷ... κατὰ συνορίαν τελοῦντι τῆς τε Παφλαγονίας καὶ τῶν Ἀρμενίων θέματος*: Genesius, Δ, 15, p. 68; *Ἔβισσα*: Life of Theodora, 257) was reallocated to the newly created theme of Paphlagonia.

It is known that all of Theodora's sisters got married to eminent people: Sophia was the consort of Constantine Baboutzicos, Calomaria married the patrician Arsaber and Irene was the wife of the patrician Sergios: Theoph. Contin., 175; Skylitzes, 98; see, C. Mango, "The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios", in *Iconoclasm, Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham 1977, 137.

36. *ἔρημος δὲ ἀρρενικῆς ὡρᾶτο γονῆς, τὴν πασῶν ἐσχάτην Μαρίαν ὑπερβαλλόντως ἠγαπημένην οὖσαν τῶν ἄλλων ᾠήθη δεῖν συζεῦξαι ἀνδρί*: Theoph. Contin., 107. See, C. Mango, "When was Michael III Born?", *DOP* 21 (1967), 253-258 (= *Byzantium and its Image*, London 1984, No. XIV).

37. The faked origin of Basil I started by the eminent Armenian Tiridates see N. Adontz, "L'age et l'origine de l'empereur Basile Ier (867-886)", *Byz* 9 (1934), 230-232

38. Life of St. Mary the Younger, 692, *AASS*, Nov. IV, 692.

the historical basis of the text offers some interesting details about the noble Armenians and their fate in the Byzantine Empire. Maria was a descendant of a noble Armenian family and married Nicephorus Droungarios; after the death of her first child Maria had two sons. She decided that the elder one, Baanes (with a classical Armenian name) would pursue a military career, and chose an ecclesiastical career for Stephanos, her youngest son, following the example of the emperor Basil I who had destined his younger son Stephanos to the patriarchal throne[39]. The Life of St. Mary the Younger mentions Baanes' marriage to a *γυναικὶ τῶν ἐπιφανῶν* as a ratification of his successful army career[40].

Marriages with consorts of Armenian origin were common during the Macedonian dynasty and in these choices we may discern a strong political element.

In 882 Basil I and Eudokia forced their son Leo to marry Theophano[41], a descendant of the Martinakios family and of Constantinopolitan origin, according to the two versions of her Life[42]. Their choice of Theophano as Leo's consort could be regarded as a political act by Basil I, who was trying to forge a political link with the Constantinopolitan aristocracy. In contrast to his father's initiative, Leo VI's second marriage, to Zoe Zaoutzes in May 898, served as a kind of confirmation of the strong relationships with the powerful Armenian Stylianos Zaoutzes, who afterwards became βασιλεοπάτωρ[43], as noted in the Life of Euthymius the Patriarch.

The marriage of John, Prince of Bulgaria, must be seen in the same light. After his confinement in a monastery in Bulgaria, he managed to escape with the intervention of Romanus Lecapenus and to seek a safe haven in Constantinople. There, the Byzantine emperor gave him a bride from the Armeniac theme and a palace in Constantinople[44]. In 927 Tsar Peter also married an Armenian

39. Life of Patriarch Euthymius, 1, p. 5, ed. Patricia Karlin-Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP.*, Brussels 1970. See, G. T. Kolias, "Βιογραφικὰ Στεφάνου Α' Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου", in *Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Κυριακίδην*, Athens 1953, 358-363.

40. Life of St. Mary the Younger, 703.

41. Life of Patriarch Euthymius, 41, 47.- Theoph. Contin., 361.- Skylitzes, 179. See R. J. H. Jenkins, "The Chronological Accuracy of the 'Logothete' for the Years 867-913", *DOP* 19 (1965), 101-102.

42. Life of St. Theophano, 2, 27-28, ed. E. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI.*, St. Petersbourg 1898.

43. Life of Patriarch Euthymius, 5. - Theoph. Contin., 357. Cf. Jenkins, "Accuracy", 106.

44. Theoph. Contin., 419. Skylitzes, 226, for unknown reasons fails to mention that the bride came from the Armeniac theme. See, St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge 1963, 102-103.

bride (Maria, the daughter of Christophorus Lecapenus[45]), just as Patriarch Nicholas I had proposed to Symeon several years earlier[46].

During the reign of Romanus Lecapenus (920-944) a number of marriages to brides from the Armeniac theme were arranged, which was to be expected, since, as stated by the emperor Lecapenus himself[47], this theme was the birthplace of the Lecapeni. In 919 Constantine Porphyrogenitus took Helen, the daughter of Romanus, in marriage and, immediately afterwards, Lecapenus became basileopator and his son Christophorus hetaeriarches[48]. The attempt of Leo Phocas to seize the throne following these events may thus be considered as an act of resistance to the increasingly strong position of the Lecapeni and their close connection to the Macedonian dynasty[49].

Instead of overthrowing the Macedonian dynasty the Lecapeni made an effort to forge closer relations with the Armenians[50]. As the Armenian nobility did not challenge the Macedonian dynasty's claims and power, its behaviour acquires a special meaning in the mid-tenth century. The Armenians were useful to the Macedonian dynasty and served as a counterbalance whenever the dynasty was in danger[51].

---

45. Skylitzes, 223. See, Runciman, *Lecapenus*, 96.- J. Shepard, "A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria", in *The Empress Theophano; Byzantium and the West at the Turn of the First Millenium*, ed. A. T. Davids, Cambridge U. P. 1995, 121-149. However, Constantine Porphyrogenitus in his treatise *De Administrando Imperio*, 13, 179-181, expresses his opposition to the marriages with other races. The emperor's idea was to arrange marriages with members of the same race, as for example the Francs. For the meaning of the emperor's view, see T. Lounghis, *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου De Administrando Imperio (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν)*, Thessaloniki 1990, 51-55.

46. Nicholas I, patriarch of Constantinople, *Letters*, 16, 68-70, ed. R. J. H. Jenkins - L. Westerink, CFHB, Washington 1973. See, Zlatarski, 416-419.

47. *Καὶ γυναῖκα ἐκ τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος τῆς τῶν Ἀρμενιακῶν ὁρμωμένης*: Theoph. Contin., 419.

48. Theoph. Contin., 394-395.- Skylitzes, 209.

49. Theoph. Contin., 395.- Skylitzes, 209. Cf. Calliope Bourdara, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Athens 1981, 63.

50. O. Kresten - A. E. Müller, *Samtherrschaft, Legitimationsprinzip und kaiserlicher Urkundentitel in Byzanz in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-histor. Klasse, *Sitzungsberichte*, 630. Band, Vienna 1995, 15-36, 38-39.

51. Leo VI was supported by a number of Armenians, such as Melias, the subsequent strategos of Lykandos and magistros, and Manuel with his four sons Pankratoukas, Iachnoucas, Moudaphar and John (*De Administrando Imperio*, 50, 120-125, 152-156). Their support seems to have been offered because Leo VI wanted to strengthen the eastern frontier.

Marriage could serve as an alliance with a foreign power[52], as well as between two families of the upper class. Such alliances were to be expected, particularly in a period when great and strong families attempted to strengthen their social claims. Marriages contracted on similar occasions may sometimes provide us with a key to interpreting apparently complicated politics.

Most probably in the first year of Romanus Lecapenus' reign, the newly appointed emperor married his daughter Agathe to Leo Argyros[53] in order to forge strong relationships with this eminent family. This alliance with the Argyroi bore immediate fruit, since Leo himself, together with his brother, the domestic of the scholae Pothos[54], was sent by the emperor to protect his palace at Pegai from the Bulgarian attack in 922[55]. Thus, we can assume that the alliance between the Lecapeni and the Argyroi was an answer on Romanus Lecapenus' part to the Regency's policy and of course to the Phocas family, with which the Lecapeni had never succeeded in establishing any connection through intermarriage, as Cheynet has stressed[56].

Romanus Lecapenus tried to strengthen his ties with the Armeniac theme by marrying his grandson Constantine Lecapenus to a bride from this theme, Helen, the daughter of the patrician Adrian[57]. Finally, at the end of his reign, the old emperor wished to give his grandson Romanus an Armenian consort, Euphrosyne, the daughter of the distinguished Armenian strategos, John Courcouas[58]. A passage in Theophanes Continuatus makes Romanus Lecapenus' effort to establish close connections with the strong clan of the Courcouae quite clear[59], especially since John Courcouas managed to obtain the Μανδήλιον in Edessa in 944, honourably dispatching it to Constantinople[60].

52. *Ὡς βούλονται Ῥωμαίοις σπείσασθαι, εἰ αἱροῦνται δὲ καὶ γαμικὸν συστήσασθαι συνάλλαγμα μετ' αὐτῶν*: Skylitzes, 223.

53. Theoph. Contin., 399.- Skylitzes, 213. See, J. F. Vannier, *Familles byzantines: les Argyroi (IXe-XIIe siècles)*, Byzantina Sorbonensia 1, Paris 1975, 26.

54. Vannier, *Argyroi*, 27.

55. Theoph. Contin., 401-402.- Skylitzes, 215.

56. J. -Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Byzantina Sorbonensia 9, Paris 1990, 272, 321.

57. Theoph. Contin., 423.- Skylitzes, 228-229.

58. Theoph. Contin., 426; see, R. J. H. Jenkins, *Byzantium: the Imperial Centuries*, Medieval Academy Reprints for Teaching 18, Toronto 1987, 245. Courcouas' family was traditionally opposed to the Macedonian dynasty; see Basilike Blyssidou, "Ἡ συνωμοσία τοῦ Κουρκούα στὸ Βίο Βασιλείου", *Σύμμεικτα* 6 (1985), 53-58.

59. Theoph. Contin., 428-429.

60. Theoph. Contin., 432. See A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. La dynastie macédonienne* (867-959), Brussels 1968, II, 1, 297.

However, Romanus Lecapenus' attempted alliance with the Courcouae failed[61] in 944 with their mutual fall.

It is therefore possible to assert that Romanus Lecapenus maintained the strength and legitimacy of his family through intermarriage with the Armeniac theme. However, it is difficult to ascertain whether his aim was to link the Lecapeni with the Armenians in order to found his own dynasty[62], or to attach the legitimate emperor Constantine to the Lecapeni family through intermarriage. In other words, his goal may have been to absorb the ruler once characterized as the "illegitimate" heir of the Macedonian dynasty into a new dynasty, whose members would be numerous and strong enough to eliminate him. The general context depicted by the sources is sometimes contradictory. Theophanes Continuatus asserts that Romanus Lecapenus never betrayed the rights of the legitimate emperor Constantine, recognizing him as *ἄνακτα πρῶτον*[63]. But the eleventh century defender of the Macedonian dynasty Skylitzes is eager to complain that Constantine was always mentioned last among the members of Romanus Lecapenus' family[64]. The dynastic problems are complicated by the attempts of the Lecapeni family and the purple-born Constantine VII to manoeuvre for advantage. These efforts are known to us not only from the chroniclers, but also from the formulae of legal documents[65], coins[66] and even from inscriptions[67].

---

61. Theoph. Contin., 426.- Skylitzes, 230.

62. Runciman, *Lecapenus*, 64

63. Theoph. Contin., 435. However, in another passage (p. 400-401) this text condemns Romanus Lecapenus because he gave himself precedence over the legitimate emperor on the pretext of Constantine's poor health. This text is not less sympathetic towards Romanus Lecapenus' reign, than the Chronicle of the Logothete; see H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Munich 1978, I, 343, 350.

64. Skylitzes, 234. See also the passage from the poem *De Creta Capta* (ed. H. Criscuolo, *Theodosius Diaconus De Creta Capta*, Leipzig 1979 [Teubner], p. 19, v. 467) written by Theodosius Diaconus: *καὶ γῆς ἀνάξῃ Ῥωμανὸς πάσης μόνος*. See Kresten - Müller, *Samtherrschaft*, 37.

65. There are a number of documents where the hierarchy of co-emperors changes, depending on the politics, but the generally accepted sequence Romanus–Constantine–Christophorus remained. See, Kresten - Müller, *Samtherrschaft*, 40.

66. P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, Leo III to Nicephorus III*, 717-1081, III, 2, Washington D.C. 1973, 526-540

67. According to the inscription commemorating the repair of the walls of Kavalla in 925-926 by the strategos of Strymon, the order of the emperors is as follows *ἐπὶ Ῥωμανοῦ, Κωνσταντίνου, Στεφάνου/ καὶ Χριστοφόρου, αὖθις δὲ Κωνσταντίνου τῶν πενταρίθμων εὐτυχῶν βασιλέων*: S. Reinach, "La reconstruction des murs de Cavalla au Xe siècle", *BCH* 6 (1882), 267-275. See also another inscription with the same order in the names of the emperors from Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia): N. Oikonomides, "The Dedicatory Inscription of Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia)", *Okeanos. Harvard Ukrainian Studies*, 7, 1983, 501-506.

If the aims of Romanus Lecapenus are not so obvious, the designs of Nicephorus Phocas (963-969)[68] and of his brother Leo drove the Macedonian dynasty to the brink of distinction under his reign[69]. John Tzimiskes, the ex-domesticus of the scholae[70] of Armenian descent[71], though a relative of Nicephorus Phocas, not only murdered him[72], but also restored the legitimate heirs of the Macedonian dynasty to their ancestral throne. In November 970 John Tzimiskes, having banished his mistress Theophano[73], married Theodora, the daughter of Constantine Porphyrogenitus, who according to the description of Leo Diaconus[74] was neither pretty, nor any longer young. With this marriage the handsome and brave John Tzimiskes aimed at connecting his name with the Macedonian dynasty, as Skylitzes otherwise stresses: *ὡς τὸ τῆς βασιλείας κράτος περιφυλάττων τῷ γένει*[75], preserving in a like manner the rights of the children of Romanus II, Basil and Constantine, as co-emperors.

"Armenian" marriages and alliances provided the central power with the claims to nobility and ancient origin that were especially needed by the founder of the Macedonian House[76]. A similar attempt can be seen by the Lecapeni when, as a counter-balance, Constantine VII tried to convert the illustrious ancient Armeniac theme into a second-rate theme, as suggested by a passage of

---

68. Michael Attaleiates (p. 218-222) offers some mythological details for the Phocas' origins, which however still remain obscure: I. Djurić, "Porodica Foka", *ZRVI* 17 (1976), 218- 220.- J. -Cl. Cheynet, Les Phocas, Appendix in *Le traité sur la guérilla (de velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, ed. G. Dagron - H. Mihaescu, Paris 1986, 289. For another point of view upon his Greek-Armenian origin see, P. Charanis, "On the Ethnic Origins of the Emperor Nicephorus Phocas", *Εἰς μνήμην Κ. Ι. Ἀμάντου*, Athens 1960, 42-45.

69. Cheynet, *Pouvoir et contestations*, 321, 325.

70. Although Nicephorus Phocas promoted his nephew to this rank, for unknown reasons he deprived him of his command and probably exiled him to his estate: Leo Diaconus, 88.

71. Leo Diaconus, 99-100.

72. There is a favourable report on Theophano and John Tzimiskes written by Yahya, I, 827, according to which the emperor Nicephorus Phocas wished to castrate the legitimate emperors in order to establish his own dynasty to benefit his brother's Leo sons. See, Cheynet, *Pouvoir et contestations*, 181.

73. Skylitzes, 285-286. Zonaras, III, 527. See O. Kresten, "Byzantinische Epilegomena zur Frage: Wer war Theophano?", *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*. Gedenkschrift des Kölner Schnutzen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin, herausgegeben von A. Von Euw - P. Schreiner, Cologne 1991, Band II, 403-410.

74. Leo Diaconus, 127.

75. Skylitzes, 294.- Leo Diaconus, 94.

76. Cf. note 35. It is interesting to note that on the contrary the Phocas' family never had good relations with the Armenians. Cf. Cheynet, *Pouvoir et contestations*, 324.

the *De Administrando Imperio*[77]. On the other hand, the reign of Tzimiskes restored slightly lost prestige -military, agrarian and tribal- to the Armeniac theme[78].

77. *De Administrando Imperio*, 53, 534, where the Armeniac theme is referred to as a pass for the grain supply for Cherson. H. Gelzer (*Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899, repr. Amsterdam 1966, 97-98) recognized the degradation of the Armeniac theme from the reduction of the number of its soldiers: from 10,000 in the ninth to 4,000 in the tenth century.

78. Leo Diaconus (99-100) describes Tzimiskes' grants to the peasants of the Armeniac theme at length. See Gelzer, *Themenverfassung*, 97.- Cf. W. Seibt, " 'Αρμενιακὰ θέματα als terminus technicus der byzantinischen Verwaltungsgeschichte des 11. Jahrhunderts", *BSl* 54 (1993),140.

JEAN - CLAUDE CHEYNET

THÉOPHILE, THÉOPHOBE ET LES PERSES

Théophobe, vrai personnage romanesque, a enflammé l'imagination des historiens modernes, mais avait déjà donné naissance à des récits légendaires dès le IXe siècle. Son arrivée dans l'Empire coïncide avec le règne d'un jeune empereur particulièrement ambitieux qui voulut renouveler, face au plus formidable ennemi de Byzance, le califat abbasside, les exploits de son glorieux prédécesseur, Constantin V[1]. Il allait trouver des alliés inattendus chez des transfuges perses commandés par Nasr-Théophobe, chef des Khourramites du Djibal (région d'Hamadan), révolté contre le calife abbasside et vaincu à la fin de l'année 833. Le personnage est connu par des sources grecques et des sources orientales, arabes, syriaques et arméniennes.

Le première étude approfondie sur Théophobe est ancienne, puisque due à la plume d'H. Grégoire, qui s'occupait de démêler la part de légende dans les récits concernant le domestique des Scholes, Manuel, et son "jumeau" Théophobe[2]. Puis A. Vasiliev et M. Canard ont fait le point à partir des principales sources arabes sur les relations arabo-byzantines du temps de Théophile et donc sur les activités de Théophobe[3]. Ensuite, M. Rékaya, dans un article remarquablement informé, issu de sa thèse, a donné tout ce que les sources arabes, souvent bien au fait des événements, quand elles sont fondées sur des sources contemporaines, pouvaient offrir sur les révoltes de Nasir et Bâbek[4]. Un court article de J. Rosser a mis en valeur l'importance de la révolte de Théophobe[5]. W. Treadgold, dans plusieurs de ses travaux, notamment celui, très pré-

1. Il prénomma son premier fils, Constantin et non Michel, contrairement à la tradition de nommer le premier fils du nom de son grand-père paternel.

2. H. Grégoire, "Manuel et Théophobe ou la concurrence de deux monastères", *Byz.* 9 (1934), 183-204.

3. A. Vasiliev - M. Canard, *Byzance et les Arabes*, t. 1, *La dynastie d'Amorion*, Bruxelles 1935. Le dossier de Théophobe a été repris par M. Canard, dans sa mise à jour de J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Lisbonne 1980, Appendice 2, 357-381, avec la traduction de plusieurs sources arabes dont celle de Tabarî, 601-638 (cité désormais Laurent - Canard, *Arménie*).

4. M. Rékaya, "Mise au point sur Théophobe et l'alliance de Bâbek avec Théophile (833/34 - 839/40)", *Byz* 44 (1974), 43-67 (cité désormais, Rékaya, *Théophobe*).

5. J. Rosser, "Theophilus' Khurramite Policy and its Finale: The Revolt of Theophobus' Persians Troops in 838", *Βυζαντινά* 6 (1974), 263-271.

cis sur la chronologie de Syméon Logothète, et celui sur le renouveau byzantin de la première moitié du IXe siècle, a utilisé les sources grecques pour étayer sa théorie à propos des réformes militaires de Théophile et de son emploi des transfuges perses, rejetant l'apport de M. Rékaya concernant les effectifs de ces refugiés[6]. Enfin, fort récemment, H. Bartikian a relevé dans Asolik de Tarôn une mention des Khourramites passée inaperçue[7]. Nous disposons donc d'un ensemble de sources assez riches et diversifiées. En dépit des travaux précédents, il nous paraît possible de reprendre la question du rôle de Théophobe et de ses Perses sous Théophile. Trois points méritent une attention particulière: les effectifs des Khourramites, la révolte de Théophobe, et les traces de la présence perse dans les armées byzantines.

L'identification entre Nasr, le révolté khourramite des sources arabes, et le Théophobe des sources byzantines, quoique jamais attestée formellement, a été admise par tous et il n'y a pas de raison de la remettre en cause. Théophobe, réfugié dans l'Empire avec les siens après sa défaite de 833, fut bien accueilli, se convertit, obtint la main d'une princesse impériale, sœur de l'impératrice Théodora, et reçut la dignité de patrice, réservée à cette date aux plus hauts fonctionnaires – bien des stratèges de thèmes n'étaient que protospathaires. Il fut nommé chef du contingent perse, constitué de ses compagnons et, à ce titre participa à la campagne contre Sôzopétra/Zapétra qui se déroula en mars 837 selon Tabarî[8]. Les renforts envoyés par le calife pour sauver la ville arrivèrent alors que Théophile était déjà revenu de sa rapide expédition.

Les effectifs du contingent perse et leur répartition dans les thèmes

Cette question est importante, car W. Treadgold s'appuyant sur le Continuateur de Théophane et Génésios considère que les Perses au service de l'Empire, ceux de Théophobe renforcés par les partisans rescapés de Bâbek, comptaient 30 000 hommes et que ce renfort explique en partie le renouveau byzantin de la seconde moitié du IXe siècle. Il faut d'abord prendre en considération ce qu'impliquerait un tel effectif pour mesurer à quel point ce nombre paraît invraisemblable.

---

6. W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford California 1988, 282-283, 298-302, 312-319. Les conclusions sont reprises dans, Idem, *Byzantium and Its Army (284-1081)*, Stanford-California 1995, 66-69.

7. H. Bartikian, "Οἱ Βυζαντινοὶ Χουρραμίτες καὶ ἡ Ἀρμενία", *Σύμμεικτα* 9 (1994) [Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνοῦ], 115-132. Il s'agit d'une expédition dans le Baséan, en Arménie, durant laquelle les Khourramites se comportèrent cruellement et qui se termina par leur destruction. La date de l'expédition est incertaine, mais si elle est antérieure à 837, il faut admettre que les Khourramites se sont vite rétablis. Quelques compagnons de Bâbek, rescapés, ont pu combler les pertes.

8. Rékaya, *Théophobe*, 56.

Les sources arabes, fort précises, ont été bien analysées par M. Rékaya. Par elles, on comprend que Bâbek, opposé au calife abbasside, a tenu longtemps contre des troupes nombreuses, non pas parce qu'il pouvait opposer un nombre égal de combattants, mais bien davantage en raison de la nature du terrain. Il tenait une région d'étendue assez modeste contrôlée par quatre forteresses que quelques centaines d'hommes suffisaient à tenir[9], en somme au mieux l'équivalent d'un thème byzantin. Selon Tabarî, la plupart des opérations engagées par le turc Afshin, envoyé contre Bâbek, étaient menées par des contingents de 1 500 à 2 000 soldats. Au cours d'un premier assaut contre Badh, la capitale de Bâbek, un renfort de 500 archers aurait suffi à emporter la décision[10]. Il faut donc compter l'armée de Bâbek en milliers d'hommes, ce que confirment les informations données à l'occasion de la chute de Bâbek, qui eut lieu en août 837. Selon Tabarî, on fit 3 309 prisonniers dont dix-sept fils de Bâbek – donc pas uniquement des combattants – et on délivra 7 600 femmes et enfants[11]. Afshin, le général turc victorieux, s'efforça de bloquer les routes et détacha des corps de troupe comptant 400 ou 500 soldats, indice qu'il ne pensait pas rencontrer un nombre de fuyards très élevé. Bâbek lui-même, lorsqu'il fut surpris par les hommes d'Afshin, ne disposait que de quelques défenseurs, mais il put s'échapper pour peu de temps. Ces nombres sont à comparer avec les effectifs, du même ordre de grandeur, qu'on accorde aux Pauliciens, troupes qui pourtant causèrent bien des soucis à l'empereur Basile lui-même et dont les débris formèrent précisément un tagma byzantin. Bien entendu tous les partisans de Bâbek ne furent pas pris ou tués.

Il faut ajouter, argument décisif, que la route depuis Badh, ville située en Azerbaïdjan, qui menait aux régions pontiques de l'Empire byzantin, n'était pas facile à pratiquer, surtout durant l'automne et l'hiver. De plus les voies d'accès étaient surveillées si bien que Bâbek et les siens échouèrent à atteindre l'Empire byzantin[12]. Il est donc du point de vue militaire et logistique impossible que 14 000 hommes[13], ou même seulement 7 000 si on retient le nombre fourni par Génésios, éventuellement accompagnés de femmes et d'enfants, aient

9. Tabarî parle de 600 hommes (Laurent - Canard, *Arménie*, 629).

10. *Ibidem*, 622.

11. Rékaya, *Théophobe*, 58.

12. Ce qu'affirment le Continuateur de Théophane (éd. de Bonn, § 21) et Génésios (*Josephi Genesii regum libri quattuor*, éd. A. Lesmueller-Werner and I. Thurn, Berlin - New York, § 3) sur la venue de Bâbek à Sinope, avec 7 000 hommes, est donc dénué de tout fondement, sauf à y voir un écho déformé de la venue de quelque réfugié notable de l'entourage de Bâbek. Le sort de ce dernier et de son frère, 'Abd Allâh, est parfaitement connu. Bâbek fut capturé par un prince arménien, livré à Afshin, qui le conduisit à Sâmarrâ, devant le calife. Al Mu'tasim fit exécuter Bâbek à Sâmarrâ et son frère à Bagdad en janvier 838.

13. Le Continuateur de Georges le Moine, 793.

pu franchir les montagnes tenues par l'ennemi. On pourrait par un raisonnement identique montrer que les troupes de Nasr ne pouvaient pas non plus être très nombreuses pour accomplir en pays hostile un long parcours, depuis la région d'Hamadan[14].

L'inscription de 30 000 combattants dans les catalogues byzantins aurait aussi provoqué des problèmes économiques insurmontables, puisqu'en quelques années les tagmata auraient eu leurs effectifs plus que doublés[15]. W. Treadgold, pour justifier qu'une telle augmentation était supportable, note que les Perses, quoique toujours mobilisables comme des tagmata, avaient été dispersés dans les provinces comme les thémata, et suggère que l'objectif était de diminuer la solde à leur verser. Le mariage des veuves prévu par un édit de Théophile – qui est attesté[16] – irait dans le même sens en créant des familles militaires.

Enfin, tous les récits concordent sur le fait que les Perses, avant leur dispersion, avaient été cantonnés autour de Sinope et d'Amastris. S'ils étaient vraiment 30 000, on comprend mal comment une partie du thème des Arméniaques aurait pu supporter une telle charge, même en tenant compte que les deux villes précitées disposaient de greniers à blé et donc de réserve.

Combien étaient réellement les Perses? Le récit de la bataille de Dazimôn, connu par plusieurs sources, permet de lever le doute. W. Treadgold avance qu'à Dazimôn, l'empereur avait gardé auprès de lui les 30 000 Perses ainsi que quelques tagmata et avait renvoyé une partie de ses stratèges renforcer Amorion. En fait, la bataille opposa les musulmans, soutenus par leurs auxiliaires arméniens et un corps de 10 000 Turcs, aux Byzantins, qui avaient rassemblé les thémata d'Occident et quelques éléments de l'armée d'Orient[17], le reste étant placé sous le commandement d'un parent de l'empereur. Les Perses de Théophobe et la garde impériale constituaient la réserve, placée en arrière sur une colline et chargée de défendre l'état-major, qui comprenait l'empereur, le domestique des Scholes et sans doute quelques stratèges.

---

14. On comprend que ce fut le fait d'une petite troupe, ayant abandonné femmes et enfants, ce pourquoi il fallut leur trouver des épouses, une fois installés dans l'Empire.

15. L'augmentation serait encore plus spectaculaire et donc encore moins vraisemblable, si on admet que les tagmata ne comptaient pas 24 000 hommes, comme le veut W. Treadgold, mais un nombre bien inférieur de combattants.

16. Les Actes des Quarante-Deux martyrs d'Amorion mentionnent l'édit et la Vie d'Athanasie d'Égine fait peut-être allusion à cette décision de Théophile (F. Halkin, Vie d'Athanasie d'Égine, dans *Six inédits d'hagiologie byzantine*, *SubsHag* 74 [Bruxelles 1987], 181). Mais rien ne permet de conclure qu'Athanasie a épousé un Perse dont le contingent aurait été établi en Hellade.

17. Continuateur de Théophane, 127, suivi par Skylitzès (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, éd. I. Thurn, Berlin - New York 1973), 75; Génésios, § 14.

Après un premier succès des unités byzantines, la cavalerie turque survenue au milieu de la journée renversa le sort du combat, les bataillons byzantins se dispersèrent et les ennemis atteignirent la réserve qui fit son devoir, sauver l'état-major. Si les Perses avaient été 30 000, on voit mal comment, protégés par leur position dominante, ils auraient été mis en difficulté par 10 000 Turcs. Or dans son premier récit de la bataille de Dazimôn, le Continuateur de Théophane sait que Théophile s'est trouvé séparé de son armée et encerclé avec les 2 000 Perses de Théophobe[18]. Un effectif de 2 000 hommes suffisaient comme réserve et on sait que bien des batailles ont été décidées par l'allant d'un seul contingent d'élite[19].

Après la bataille de Dazimôn et la révolte des Perses, épisode sur lequel nous allons revenir, les 30 000 Perses auraient été dispersés et répartis, à raison de 2 000 par thème[20]. Répartir des étrangers sur le territoire de l'Empire n'est pas une innovation. Les empereurs précédents avaient ainsi transféré des Slaves en Asie Mineure, mais une répartition aussi équilibrée n'avait pas de précédent. Pour justifier l'information des chroniqueurs byzantins, W. Treadgold est contraint à des raisonnements, subtils assurément, mais très complexes[21]. Dans sa restitution de l'organisation militaire de l'Empire, il reconnaît que certains thèmes auxquels il accordait 2 000 soldats ne peuvent avoir reçu des Khourramites, il décide que les clisures nouvelles doivent être comptées comme des thèmes, ce qui revient à dire que Théophile, qui divisa le tagma perse parce qu'il s'en défiait, leur aurait tout de même confié des frontières vitales pour l'Empire. Le thème de Cherson, dont, en fait, il n'est pas sûr qu'il ait déjà été créé au moment de la supposée dispersion des Perses, aurait reçu 2 000 soldats, donc exclusivement des Perses, ce qui est fort curieux. Il vaut donc mieux ne pas faire confiance à cette information somme toute isolée du Continuateur de Théo-

18. Continuateur de Théophane, 113; Michel le Syrien, *Chronique*, éd. et trad. par J. B. Chabot, III, Paris 1905, 95, etc... toutes références dans Rékaya, *Théophobe*, 45.

19. Cf. J. -Cl. Cheynet, "Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe-XIIe siècles", *Cahiers de civilisation médiévale*, 38 (1995), 319-335. Aux références données dans cet article, on peut ajouter que la bataille où furent écrasés les Pauliciens fut gagnée par les quelques six cents soldats d'élite (*épilektoi*) des thèmes des Arméniaques et de Charsianon (Continuateur de Théophane, 273; Skylitzès, 139). De même on a une idée du nombre de soldats pris à Amorion et, partant, des effectifs de l'armée établie par Théophile, car on sait que l'encerclement fut total. Selon Tabarî, lorsque Mu'tasim revint vers Tarse, quelques prisonniers grecs s'échappèrent en massacrant leurs gardiens, si bien que, furieux, le calife donna l'ordre d'exécuter tous les captifs, sauf les personnages importants. Six mille hommes périrent, c'est-à-dire les soldats de la garnison renforcée d'Amorion, dont peut-être quelques habitants aptes à combattre, et sans doute les soldats pris à Dazimôn (Vasiliev - Canard, 173).

20. Continuateur de Théophane, 125; Skylitzès 74.

21. À titre d'exemple, W. Treadgold, The *Byzantine State Finances in the Eighth and the Ninth Centuries*, New York 1982, 70-72.

phane, qui n'est même pas cohérente avec les données sur l'armée de Bâbek, dont nous avons vu qu'elles étaient fausses.

La révolte de Théophobe et la chronologie des années 838-840

La révolte des Perses de Théophobe n'est pas attestée par les sources arabes, aussi convient-il de s'interroger de la réalité de cette révolte. Il ne faut pas la rejeter pour autant, car les auteurs arabes cessent d'être informés sur les Perses dès que ceux-ci ne sont plus en contact avec les musulmans. Après la défaite de Dazimôn, les troupes byzantines, dispersées sans être détruites, ont regagné des camps situés à l'arrière. À cette occasion, il n'y a rien d'invraisemblable que les Perses se soient repliés, groupés, vers la mer Noire.

Le récit des chroniqueurs byzantins diverge sur le déroulement des événements. Selon Génésios, les Perses se révoltèrent à Sinope ou à Amastris quand Théophile fut obligé de gagner Constantinople sous un "certain prétexte" qui n'est pas précisé[22]. Selon le Continuateur de Théophane, les Perses revinrent après la campagne de Sôzopétra, en formant l'arrière-garde de l'armée, sous les ordres de Théophobe, et furent établis dans la région de Sinope. C'est alors qu'ils proclamèrent Théophobe empereur[23]. Jean Skylitzès, qui suit en règle générale d'assez près le texte du Continuateur de Théophane, le complète affirmant que la révolte fut provoquée par un mécontentement des troupes qui jugeaient le ravitaillement insuffisant et qui n'appréciaient pas le retard avec lequel la solde était payée[24]. Il n'est pas nécessaire de supposer que Skylitzès disposait sur cette affaire d'une source inconnue de nous. Il fut sensible à l'incohérence du récit rapporté par le Continuateur qui n'offre effectivement aucune explication de cette révolte, survenue au retour d'une campagne victorieuse.

Il semble qu'on puisse reconstituer le fil des événements de façon plausible à partir de ces informations apparemment contradictoires. Le "prétexte" auquel fait allusion Génésios, qui contraignit Théophile à abandonner son armée pour gagner au plus vite la capitale, est évidemment lié à la bataille de Dazimôn durant laquelle l'empereur avait été coupé du gros de l'armée, qui ignorait donc son sort. Que la rumeur se soit répandue selon laquelle il aurait péri sur le champ de bataille et qu'il était nécessaire de lui trouver un successeur était logique dans ces conditions[25]. Il faut remarquer que c'est dans la capitale que l'empereur se sentait menacé et non dans les provinces pontiques. Le danger ne

22. Génésios, § 5: *κατά τινα πρόφασιν*.

23. Continuateur de Théophane, 124-125.

24. Skylitzès, 74.

25. Michel le Syrien, 95: "Les Romains qui sont arrivés [à Constantinople] ont répandu le bruit que tu [Théophile] avais été tué, et les notables veulent instituer un autre empereur. Viens vite".

venait donc pas de Théophobe et Théophile établit son quartier général à Nicée ou dans le camp militaire de Dorylée.

Pendant ces quelques semaines, Amorion, assiégée par les Arabes, tomba le 15 août 838. Au cours des négociations qui précédèrent le siège[26] et au cours de celles qui suivirent la chute de la capitale des Anatoliques, le calife posa certaines conditions pour ramener la paix, dont le retour des transfuges perses et de leur chef, car ces derniers s'étaient comportés fort cruellement l'année précédente à Sôzopétra[27]. Le repatriement des réfugiés constituait une requête traditionnelle dans ce type de négociations: quelques décennies auparavant, le khan bulgare avait réclamé le retour de ses sujets qui s'étaient réfugiés dans l'Empire et un vif débat s'était ouvert à la cour byzantine sur la conduite à tenir. On comprend que les Perses de Théophobe aient été inquiets de l'issue des négociations, même si Théophile refusa obstinément l'extradition de Théophobe et de Manuel, le domestique des Scholes, qui du reste avait succombé à ses blessures. Ils ont sans doute fait pression en se regroupant autour de leur chef, durant l'été 838. Dès lors est-on fondé à supposer une longue durée à ce mouvement d'humeur?

W. Treadgold estime que cette rébellion persista jusqu'à la fin de l'année 839, c'est-à-dire pendant plus d'un an. Il considère que la chronique du Logothète, en dépit de certains retours en arrière, présente une séquence chronologique aussi cohérente pour les années de la dynastie amorienne que pour la période macédonienne comme R. H. Jenkins en avait fait la démonstration[28]. Il note en particulier que la fin de la révolte de Théophobe est liée à la naissance de Michel III, datée par C. Mango de la nuit du 9 au 10 janvier 840[29]. La justification de cette date s'appuie sur deux arguments principaux, la réfection des monogrammes lors de la proclamation de Michel III comme empereur en 840 et la notice d'un manuscrit de Génésios qui donne l'heure et le jour de naissance de Michel. Le premier argument n'est pas dirimant, même si Phôtios affirme que Michel III a été couronné au "berceau", mais le second est tout à fait convaincant, car l'information, si précise, s'appuie sûrement sur une bonne source.

Si le Logothète est précis et s'il respecte l'ordre chronologique dans ces différentes notices, alors la fin de la révolte de Théophobe serait à dater de la fin 839. Une telle chronologie se heurte à des difficultés, notamment parce qu'elle implique que le mouvement de Théophobe ait duré longtemps, plus d'une année.

---

26. Vasiliev - Canard, d'après Ya'qûbi, 160.

27. Michel le Syrien, 96.

28. R. J. H. Jenkins, "The Chronological Accuracy of the 'Logothete' for the Years A. D. 867-913", *DOP* 19 (1965), 89-112.

29. C. Mango, "When Was Michael III Born?", *DOP* 21 (1967), 253-258.

La séquence proposée par Léon le Grammairien[30] n'est pas exactement celle décrite par W. Treadgold[31] : selon ce dernier, la défaite de Théophile, durant laquelle Manuel sauve l'empereur de la trahison des Khurramites, est suivie par la mort de Manuel, la révolte des Perses, et enfin la naissance de Michel III. À lire Léon Grammairien, on comprend qu'après la défaite de Dazimôn, sauvé de la trahison des Perses par Manuel, l'empereur gagna Dorylée, puis que Manuel mourut et que son corps reposa dans le monastère qu'il avait fondé; qu'ensuite les Perses furent accusés auprès de Théophile. Enfin, Léon mentionne la naissance du futur Michel III. La naissance du prince est postérieure non pas à la révolte, mais aux accusations portées contre les Perses. Il est donc impossible que les deux faits soient liés puisque l'un est daté avec certitude de juillet 838 et l'autre de janvier 840. La chronologie du Logothète n'est pas très cohérente. Il était déjà difficile de justifier l'existence de deux récits de la même bataille d'Anzen, à quelques lignes d'intervalle, même si W. Treadgold a essayé de sauver cette chronologie en considérant que dans le premier cas, le chroniqueur développait ses informations sur la campagne de Théophile et que, dans le second, il revenait sur la cause du siège d'Amorion.

Si cette révolte, ou plutôt cette manifestation de méfiance est bien à mettre en relation avec l'inquiétude des Perses d'être livrés à leurs ennemis, elle a dû cesser dès que la cause de leur agitation a disparu, en fait dès la fin août, lorsque le calife Mu'tasim a pris la route du retour, contraint de retourner à Bagdad en raison de la rébellion d'Abbas, fils de Ma'mŭn[32]. Que l'ambassadeur de Théophile auprès du calife, Basile, tourmarque du Charsianon[33], ait prétendu que Théophobe ne pouvait être livré, parce qu'il n'obéissait plus à l'empereur, est simplement un prétexte pour gagner du temps.

Les récits de la fin de la révolte, qui nous sont parvenus, pêchent aussi par invraisemblance. Le Logothète ne note rien sur l'arrestation de Théophobe, mais conclut tout l'épisode sur son exécution. Le Continuateur de Théophane rapporte les négociations entre Théophile et Théophobe qui se terminèrent par le pardon du second et l'amnistie des rebelles à Amastris et Sinope[34].

Selon une seconde version des événements, Théophobe, toujours insoumis, se dirigea vers Amastris avec ses hommes d'élite, accompagné des femmes et des enfants. Ce mouvement aurait provoqué l'envoi d'une flotte sous le commandement d'Ooryphas, drongaire de la Veille, puis après un terrible affronte-

30. Léon le Grammairien, 222.

31. W. Treadgold, "The Chronological Accuracy of the *Chronicle* of Symeon the Logothete for the Years 813-845", *DOP* 33 (1979), 172.

32. Vasiliev - Canard, 175.

33. Le nom est donné par Michel le Syrien, 96.

34. Continuateur de Théophane, 125; Génésios, § 5.

ment, des négociations se seraient ouvertes, l'empereur, comme il est naturel, répugnant à verser le sang chrétien[35]. Théophobe ramené à Constantinople aurait été jeté dans la prison du Boukoléon[36]. Ce récit confine à l'absurde. Comment justifier une expédition navale d'une telle ampleur, censée réduire 30 000 combattants, quand on sait que l'armée byzantine était ébranlée après l'été 838 et que, même après des années de préparation, les expéditions contre la Crète défendue par des troupes bien plus modestes furent toutes, sauf la dernière, des échecs. Il est possible qu'en réalité l'empereur ait envoyé une flotille[37] sous les ordres d'un homme de confiance, Ooryphas, le drongaire de la Veille et non de la Flotte, pour calmer les inquiétudes des Perses.

Théophobe après le retour en grâce des Perses

Le récit de la mort de Théophobe a donné lieu à des légendes dont Génésios et le Continuateur de Théophane se font l'écho: sur son lit de mort, Théophile le fait emprisonner, puis exécuter dans les bas-fonds du Boukoléon, et, ajoutent les chroniqueurs, les Perses croient jusqu'à "aujourd'hui" que Théophobe n'est pas mort[38].

Il est clair qu'il n'y a pas à Byzance de sources fiables sur la fin de Théophobe. Ce dernier est certainement mort avant l'avènement de Michel III et il a fallu expliquer la disparition de ce grand personnage du régime précédent. Signe de cette ignorance, les différentes versions qui ont circulé de manière en partie malveillante pour Théophile sous la dynastie macédonienne[39]. En réalité il n'y a pas de raisons sérieuses de contester les informations données par les sources orientales. Nasr/Théophobe est tombé face au gouverneur de Syrie, qui contre-attaquait dans le thème des Bucellaires pour répondre aux incursions de Théophobe et ses Perses, ce qui suppose bien que ces derniers n'étaient pas dispersés dans tous les thèmes. W. Treadgold ne considère plus Michel le Syrien comme une source fiable pour les événements de la fin du règne de Théophile, mais ce témoignage est confirmé par deux poètes dont un fut un témoin oculaire[40].

De plus, le meurtre d'un militaire populaire ne s'imposait pas d'un point de vue de sécurité intérieure. Si on admet que les effectifs du tagma perse étaient

---

35. Génésios, § 8.

36. *Ibidem*, § 7.

37. Traditionnellement Byzance n'envoyait pas de grandes flottes en mer Noire. Rappelons qu'au même moment Pétrônas Kamatèros rassemblait péniblement une escadre pour aller construire la forteresse de Sarkel.

38. Génésios, § 7; Continuateur de Théophane, 136.

39. Cf. l'article de H. Grégoire cité note 2.

40. Toutes les références dans Rékaya, *Théophobe*, 65-66.

bien plus modestes que les 30 000 hommes qu'on lui a, à tort, accordés, l'influence d'un chef barbare, même christianisé et admis dans la famille impériale, ne le prédisposait pas à briguer l'Empire et n'en faisait pas un rival potentiel pour le jeune Michel III.

Les indices de la présence des Perses

Ces indices sont peu nombreux: les Perses sont mentionnés une fois dans les sources et sont représentés par quelques sceaux, dont deux de Théophobe, et une inscription cappadocienne.

La mort de Théophobe ne mit pas fin à l'activité des Perses. Lorsque Basile le Macédonien prépara son attentat contre Michel III, il fit appel à de nombreux complices, dont certains appartenaient à la garde du Grand Palais. L'un d'eux, Euloge le Perse, immédiatement après l'assassinat de Michel se présenta au Grand Palais et s'adressa, nous disent les sources, dans sa langue à Artavasde l'hétériarque pour qu'il fît ouvrir les portes à Basile[41]. N. Adontz, sachant que de nombreux Arméniens avaient apporté leur concours à Basile, a prétendu qu'Euloge et Artavasde avaient conversé en Persarménien, c'est-à-dire en Arménien[42]. Cette interprétation est invraisemblable; il vaut mieux supposer l'emploi d'une langue peu répandue – ce que n'était pas l'arménien à cette date – qui se comprend pour des comploteurs car son usage valait un code secret. Il faut donc admettre, soit que de nouveaux Perses avaient fait défection récemment et avaient été versés aux hétairies, soit, plus vraisemblablement, que les descendants des compagnons de Théophobe connaissaient encore la langue de leurs ancêtres. Quoiqu'il en soit, cet épisode suggère que des Perses servaient dans les hétairies.

Sur un sceau, Théophobe est appelé *exousiastès* des Perses[43]. Ce titre est cité dans le *De Cerimoniis* à propos des princes du Caucase parmi lesquels sont mentionnés l'*exousiokratôr* d'Alanie, titre dont l'existence est aussi confirmée par un sceau, et l'*exousiastès* d'Abasgie. Dans le cas de Théophobe, le titre ne correspond pas à une titulature locale précise, mais manifeste simplement son autorité. On trouve également au XIIe siècle ce nom employé pour désigner les notables qui gouvernaient Pise et signèrent un traité avec Byzance[44]. Théopho-

41. Syméon Magistre, Bonn, 685; le Continuateur de Georges le Moine, Bonn, 838.

42. N. Adontz, "L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867-886)", *Byz* 8 (1933-1934), repris dans *Études Arméno-byzantines*, Lisbonne 1965, 77.

43. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Bâle 1972, no 2526, lu par erreur *exousiastès* de Chersôn; correction de la légende par W. Seibt, *BSl.* 36/2 (1975), 212. Un autre sceau de Théophobe, simplement titré patrice, a été découvert à Trébizonde ou dans sa région (A. Dunn, *A Handlist of the Byzantine Lead Seals and Tokens in the Barber Institute of Fine Arts*, Birmingham 1983, no 4).

44. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, III, Vienne 1865, 2, 4, 24, 26.

be a donc autorité sur les Perses par un titre qui ne correspond pas à la titulature militaire officielle, ce qui implique que lui et ses hommes n'étaient pas encore intégrés dans l'armée et confirme que les Perses formaient un troupe à part. Ce sceau a donc été frappé avant la campagne de 838 et peut-être antérieurement à son mariage, puisque sa dignité de patrice n'apparaît pas non plus. À la mort de Théophobe, les Perses furent sans doute intégrés dans une tourme, selon la procédure appliquée jadis aux Fédérés, devenus une tourme du thème des Anatoliques. Nous en avons peut-être gardé la mention sur un sceau[45].

Le sceau d'Adrien, tourmarque de Perse, ou de Preslav ou des Persarméniens, a été publié à plusieurs reprises avec des lectures divergentes et a fait l'objet de plusieurs commentaires. Il a été publié en dernier par N. Oikonomidès et J. Nesbitt qui ont transcrit la légende comme tourmarque de Preslav, interprétant la dernière lettre de l'inscription comme un R, et ont corrigé une première lecture de V. Laurent qui avait compris qu'Adrien était un tourmarque de Perse. W. Seibt, dans son compte rendu, est revenu à la lecture tourmarque des Persarméniens, considérant que la dernière lettre est un P. Tout dépend de la datation du sceau. Le type de croix patriarcale, sans décor, entouré d'une légende invocative entre deux cercles de perles, correspond tout à fait à la seconde moitié du IXe siècle, alors que les Byzantins n'auraient pu établir un tourmarque à Preslav qu'après la conquête de la ville en 971. De plus lorsque Preslav fut conquise, nous savons qu'elle fut pourvue d'un stratège et renommée Iôannoupolis[46]. Elle reprit son nom de Preslav après la seconde conquête sous Basile II. Il vaut donc mieux mettre en relation Adrien avec les Persarméniens. Cette dénomination archaïsante, mais non dépourvue de sens, constitue le seul trait un peu curieux de cette légende.

Une inscription dans une église de Cappadoce, à Eğri Taş, près d'Ihlara dans l'ouest de la Cappadoce, nous fait connaître un tourmarque du nom de Spadiatès. Elle date d'après le nom des empereurs mentionnés du début du Xe siècle (av. 924)[47]. Le nom de Spadiatès, comme l'a noté N. Oikonomidès, est

45. Le sceau d'un stratège de Nikopolis, qui porterait le nom de Théophobe, de la première moitié du Xe siècle n'est pas pris en compte car la lecture du nom n'est pas assurée (N. et W. Seibt, Die sphragistischen Quellen zum byzantinischen Thema Nikopolis, dans Νικόπολις Α'. Πρακτικὰ τοῦ πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη [22-29 Σεπτεμβρίου 1984] Πρέβεζα 1987, no 5).

46. On peut objecter que la présence d'un tourmarque n'est pas incompatible avec celle d'un stratège dans la même circonscription, mais cette coïncidence semble rare. On peut aussi, comme les derniers éditeurs du sceau, estimer qu'un certain délai a été nécessaire pour renommer la ville, mais sûrement pas plus que pour mettre en place l'organisation militaire.

47. Cette inscription a été plusieurs fois publiée et commentée, voir en dernier lieu, N. Oikonomidès, "The Dedicatory Inscription of Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia)", *Okeanos. Harvard Ukrainian Studies* 7 1983, 501-506 = *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Aldershot, 1992, no VI avec un addendum.

d'origine perse et Irène Beldiceanu a noté qu'un toponyme local, Ispadat, était encore en usage au XVIe siècle. Cette inscription confirme donc la présence de soldats perses pour défendre la Cappadoce.

Il faut ajouter qu'il est difficile de repérer des noms iraniens car le stock est commun avec les prénoms arméniens qui, comme on le sait, proviennent d'Iran: Vahan, Artaban, Ardéchir... En conséquence, le nombre croissant de fonctionnaires dont le nom implique une origine arménienne qu'on s'accorde à constater dans la seconde moitié du IXe siècle et au début du siècle suivant ne doit pas seulement être mis en relation avec la venue au pouvoir de la dynastie macédonienne, mais doit être mis en rapport avec la présence sur le sol byzantin d'un corps assez nombreux de soldats d'élite d'origine perse.

Finalement, en confrontant toutes les sources disponibles, byzantines et orientales, on reconstitue la carrière de Théophobe et l'aventure du contingent perse de manière moins incohérente qu'il n'y paraissait au premier abord. Ce contingent, pour utile qu'il ait été, ne se distingua pas vraiment des nombreuses autres unités d'origine étrangère qui servirent Byzance.

6

TELEMACHOS C. LOUNGHIS

THE EVOLUTION OF THEMATIC ENCOUNTERS IN ASIA MINOR AND THE REIGN OF MICHAEL II

If modern research has firmly established that the most ancient thematic armies in Asia Minor, that is the Anatolics and the Armeniacs, were descendants of the early Byzantine *magisterium militum per Orientem* and *per Armeniam* respectively[1], the apparent similarities between the Anatolics and the Armeniacs are based almost equally on two factors: the tradition of preserving earlier institutions by modifying them, and the concrete needs of the mid-seventh century, which required at least two well-trained and equipped cavalry divisions (*καβαλλαρικά*) with Cappadocia as a common focus of action[2]. However, another political and social tradition of apparently considerable strength bound the Armeniac armies not with the Anatolics but with the Opsikian armies, as both of these had been closely connected with the old, orthodox early-Byzantine senatorial aristocracy, the Opsikion since the days of Constantine IV, according to all available evidence[3], and the Armeniacs starting from the beginning of the eighth century, when Leon the Isaurian put the former general of the Armeniacs Artabasdos at the head of the Opsikian army[4]. The

1. E. W. Brooks, The Successors of Heraclius to 717, in *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, Cambridge 1913, 395-396. Ju. A. Kulakovskij, *K voprosu o proishoždenii femnago stroja Vizantiiskoj imperii,* Sbornik statjei po istorii prava, posviaščennyj M. F. Vladimirskomu-Budanovu, Kiev 1904, 396-403 = *Istorija Vizantii,* tom III, Kiev 1915, Exkurs III, 387-398. Cf. also J. Karayannopulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959, and R. J. Lilie, "Die zweihundertjährige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jahrhundert", *BSl* 45 (1984), 27-39.

2. Theophanes, 371, 9-13 De Boor. Cf. R. J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* (Miscellanea Byzantina Monacensia 22), München 1976, 92 and 311. J. F. Haldon, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950. A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 357. Band), Wien 1979, 66, and Martha Gregoriou-Ioannidou, *Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο,* Thessalonica 1989.

3. Cf. Mansi XI, 209 = ACO 2, 2, 1, 14. Theophanes does not mention the Opsikion under Constantine IV, although this division of guards units and field troops was very powerful under the count Theodore of Coloneia, mentioned by Theophanes, 351, 27 and 352, 18.

4. Cf. P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisboa 1963, 19-20. P. Speck, *Artabasdos, der rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren. Untersuchungen zur Revolte des Artabasdos und ihrer Darstellung in der byzantinischen Historiographie* (Ποικίλα Βυζαντινά 2),

common stance of the Opsikian and the Armeniac armies is quite obvious during the revolt of Artabasdos[5] and possibly also during the military reforms of Constantine V around the late sixties of the eighth century, when Theophanes mentions as same-minded with the second iconoclast emperor only the generals of the Anatolics, the Thracesii and the Bucellarii[6]. This would have meant that the Isaurian emperors sought to add new military forces to the Anatolics, their only reliable and trustworthy contingent, every time they felt the threat of pressure from the Opsikion and the Armeniac contingents, whose origins went back to Antiquity and were therefore conservative. This structural split between the early thematic armies reached explosive dimensions during the great revolt of Thomas the Slav in the ninth century (821-823), when the "radical" themes of Constantine V (Anatolics, Thracesii and Bucellarii) joined the general uprising in Asia Minor, leaving on the emperor's side the "conservative" thematic units of the Opsikion, under the patrician Katakylas, and the Armeniacs, under the patrician Olbianos[7]. It is worth noting that the common stance and behaviour of the Opsikion and the Armeniacs ended for good after Michael II crushed the great rebellion, and we may therefore conclude that the so-called "five themes period" (766-823), which began with the military reforms of Constantine V and ended with the repression of the great uprising of Thomas by Michael II of Amorium, could not resolve ancient problems and antagonisms and carried within itself the seeds of its own destruction.

The question is what kind of antagonisms replaced the old ones after Thomas' "agrarian" and "thematic" rebellion was crushed. Byzantine narrative sources[8] only treat the reign of Michael II of Amorium through two major events, the revolt of Thomas the Slav and the conquest of Crete by the Saracens

---

Bonn 1982. A. P. Każdan, *Armianie v sostave gospodstvujuščego klassa vizantiiskoj imperii v XI-XII vv*, Erevan 1975. Chr. Bartikian, *Ἑλληνισμὸς καὶ Ἀρμενία*, Ἵδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Athens 1991.

5. Speck, *Artabasdos*, 32 and 93, note 67. Cf. Nicephorus, 60-61 De Boor and Theophanes, 415, 417. Cf. also Ilse Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715-813* (BBA 57), Berlin 1991, 147-148.

6. R. J. Lilie, "Thrakien" und "Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, *JÖB* 26 (1977), 7-48, puts the foundation of the Thracesian theme in the last quarter of the seventh century. The traditional point of view in H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899, 72ff. An attempt to put the foundation of the theme of Thrace under Constans II is to be found in J. Irmscher, "Zur Verwaltungsgeschichte Thrakiens in byzantinischer Zeit", *Thracia* II, Sofia 1974, 163-165 and idem, "Die Begründung des Themas Thrake", *Studia Balcanica* 10, *Recherches de géographie historique*, Sofia 1975, 101-103.

7. Theoph. Cont., 47-48 CSHB; Genesius, II, 2, p. 23 Lesmueller - Werner and Thurn; Skylitzes, 31 Thurn. Cf. T. C. Lounghis, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Athens 1985, 71-77.

8. These are the Continuation of Theophanes, Joseph Genesius, John Skylitzes, Leon Grammaticus and Theodosius of Melitene.

of Spain under Abu Hafs. However, the so-called "Listes de préséance" deal with some major administrative changes during this reign, such as: 1) the foundation of the theme of Cappadocia[9]; 2) the foundation of the theme of Paphlagonia[10]; and 3) the foundation of the theme of Chaldia[11]. If we add to these indubitable innovations the transformation of the Opsikian army into an ordinary cavalry theme with turmarchs instead of the domestics that seem to have commanded its subdivisions formerly, including also *τὰ κατὰ τὴν Βιθυνίαν πεζικά*, which are mentioned for the year 718[12], we must reconsider the reign of this rather "neutral" emperor and recognize its significance also as a reign of great reforms, beyond its obvious importance as the beginning of a new era. At the same time we must ask why the Byzantine narrative sources of the tenth century do not make a single mention of changes of this scale, changes which led to a virtual overthrow of former attitudes and behaviour. The fact that something was bound to change radically in the general context of Asia Minor, destroying the "five-themes" balance of forces and their subsequent violent encounters, can also be seen in the naming of the new thematic provinces, like Cappadocia or Paphlagonia, on strictly late Roman patterns, rather than with the names of military contingents, such as Thracesii, Anatolics, Armeniacs, Bucellarii and so on, a practice which prevailed during the first thematic era and continued into the "five-themes period", from the reign of Constantine V to that of Michael II.

Another substantial change concerning military affairs must also be attributed to the reign of Michael of Amorium. The important military institution of the *domestic of the scholae* starts at the beginning of the so-called "five-themes period" and also has its origin in the military reforms of Constantine V[13]. However, a *domestic of the scholae* of the eighth or the very beginning of

9. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, introduction, texte, traduction et commentaire, Paris 1972, 348.

10. Oikonomidès, *Listes*, 349.

11. Oikonomidès, *Listes*, 349.

12. On the Opsikion as a whole, cf. J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900* (Ποικίλα Βυζαντινά 3), Bonn 1984. For some peculiar features, T. C. Lounghis, "A Deo conservandum imperiale Obsequium. Some Notes Concerning Byzantine Field Troops during the Dark Ages", *BSl* 52 (1991), 56, with the mentions of Theophanes, 397,18, and Zonaras, XV, 1, 27 = III, 253 CSHB.

13. On the "five-themes period" cf. J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil the Macedonian, A.D. 802-867*, London 1912, 10 and 221. The mention in Theoph. Cont., 6: *τῶν πέντε θεμάτων τῶν κατὰ τὴν ἀνατολὴν* is almost literally repeated in Theodore Studites, Epistulae, 407, 53, Fatouros II, 566: *ἐπὶ γὰρ τῶν πέντε θεμάτων τέθειται...* For the creation of the first *domestic of the scholae*, Anthony, cf. T. C. Lounghis, "The Decline of the Opsikian Domesticates and the Rise of the Domesticate of the Scholae", *Σύμμεικτα* 10 (1996), 27-36.

the ninth century is certainly not the commander-in-chief of the oriental army[14], as he was to become somewhat later; rather, he is something like a counter-balance to the formerly mighty Opsikian military power in the capital and its neighbouring European and Asiatic districts. Immediately after the reign of Michael II[15], the institution of the *domestic of the scholae* gained both power and prestige, as is shown by the example of Manuel, the uncle of Theodora, who appears to have been a very powerful and influential leader from the very beginning of the reign of Theophilus[16], to be followed by Bardas and Petronas. Thus, a second conclusion in our endeavor to outline a kind of "Periodisierung" in thematic evolution in Asia Minor may be formulated thus: the so-called "five-themes period" was succeeded by another period, leading up to the unification of the thematic armies under a single commander-in-chief.

Did this new period manage to stop thematic conflicts, which broke out so often and so suddenly during the "five-themes period"? Certainly not, and we are also wrong if we try to define the period starting with the end of the reign of Michael II as "the age of maturity" of the thematic institution[17]. The creation of new thematic units as geographic, administrative and military entities went hand in hand with the rise of a new Byzantine provincial aristocracy[18], whose needs differed substantially from those of the thematic leaders of the eighth century. This rise of the middle Byzantine aristocracy brought new and unexpected changes to the behaviour and attitudes of the various themes, although their presence at the fall of Amorium in 838[19] and at the glorious battle of Bishop's

14. On the *domestics of the scholae* between 767 and 829, cf. H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata* (Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 2), Wien 1991, 73-74.

15. Dead at October 2, 829; cf. Ph. Grierson, "The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors 337-1042", *DOP* 16 (1962), 56.

16. Cf. H. Grégoire, "Manuel et Théophobe ou la concurrence entre deux monastères", *Byz.* 9 (1934), 183-204. Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (BBA), Berlin 1987, 68 and 118, note 351.

17. Much clearer is the conclusion of W. E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest, 471-843, An Interpretation*, Amsterdam 1981, 270: the failure of the revolt of Thomas the Slav marked the end of massive thematic revolts in Asia Minor.

18. Cf. Lounghis, *Δοκίμιο* 50-92. A. P. Každan, "Ob aristokratisacii vizantiiskogo obščestva VIII - XII vv", *ZRVI* 11 (1968), 47-53. Winkelmann, *Quellenstudien*, 143-230. For the first voilades in Asia Minor, cf. Sp. Vryonis Jr., "St. Joannicius the Great and the Slavs of Bithynia", *Byz.* 31 (1961), 246.

19. Cf. Bury, *ERE*, 262-271. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, tome I: *La dynastie d'Amorium (820-867)* (H. Grégoire - M. Canard - C. Nallino - E. Honigmann - C. Backvis), Bruxelles 1935, 144-177 and 413-417.

Meadow in 863[20] would seem rather to plead for thematic uniformity and, thus, military maturity.

The first common mutinous activity of the Thracesii and the Opsikians occurred as early as 812[21], with the exception of much earlier common appearances of a turma of the Thracesii together with the Opsikian army under Justinian II[22]. Regardless of the possibility that the Thracesian theme may have been isolated from the Opsikion and not from the Anatolic theme, from the second quarter of the ninth century we can observe in the case of the Thracesii a growing similarity with the Opsikion consisting of the total absence in their territory of great estates belonging to the provincial aristocracy; exactly the opposite was prevalent in the themes of the Anatolian hinterland, like the Anatolics, Paphlagonia and Cappadocia. Instead of estates belonging to the provincial aristocracy, most of the estates in the Opsikian and the Thracesian themes seem to have belonged to a certain social group called *οἱ κατὰ τὴν βασιλίδα δυνατοί*[23], i.e. the Constantinopolitan aristocracy of great dignitaries, together with some imperial estates or large properties, such as Mantea in the Thracesian theme[24] and Tembris in the Opsikion[25]. An equally important similarity between the above themes in the middle Byzantine period was the flourishing of large monastic communities, like the Bithynian Olympus in the Opsikion/Optimaton and the Latros and Galesion on Thracesian soil. The so-called *βασιλικὰ κτήματα* mentioned in the Life of Paul of Latros[26] and the rather insignificant names of the governors (strategoi/kritai) in Thracesion give this theme an almost identical aspect to that of the Opsikion, which was described with the same melancholic tone by Eustathius of Thessalonica in the Life of its native Philotheos[27].

20. Bury, *ERE*, 282-284. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, 249-256. G. Huxley, "The emperor Michael III and the Battle at Bishop's Meadow (A.D. 863)", *GRBS* 16 (1975), 443-450.

21. Theophanes, 495, 25-27.

22. Theophanes, 378 and 380.

23. Theoph. Cont., 240. Cf. also Preudo-Symeon, 680-681 CSHB; Leon Grammaticos, 247-248.

24. Theoph. Cont., 322.

25. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Introduction, Edition, Translation and Commentary by J. F. Haldon, Wien 1990, 128.

26. Life of Paul of Latros, 30, ed. Delehaye, *An Boll* 11 (1892), 138. Cf. also, A. P. Rudakov, *Očerki vizantiiskoj kul'tury po dannym grečeskoj agiografii*, Moskva 1917, 196. A. Kazhdan - Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles - London 1985, 17.

27. Eustathius of Thessalonica, Life of Philotheos the Opsikian, *PG* 136, 144B. For the identification of Philotheos, cf. *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters*, ed. R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink, Washington 1973, no. 150, p. 466-468, and comments on p. 582.

The common course of both themes – Opsikion and Thracesii – which form the immediate Asiatic background to Constantinople under the emperors of the Macedonian dynasty is illustrated by two bigger uprisings, which, although very different from one another, may serve as evidence for this unusual evolutionary course, a course perhaps initiated by imperial endeavours to turn these former military districts into a permanent agrarian extension of Constantinople and its bureaucrats.

The first uprising broke out in the summer of 866, led by the count of the Opsikion George Peganes and the general of the Thracesii Symbatius[28]. It resembles rather a desperate opposition to the capital, where Basil the Macedonian was about to seize supreme power, and so both rebel generals only recognise Michael III[29]. They captured all ships bound for Constantinople in west Anatolian harbours and burned all estates and lands belonging to Constantinopolitan dignitaries[30]. The rebellion was quashed and its leaders arrested by officers loyal to Basil the Macedonian: count George Peganes at Cotyaion[31], one of the most powerful strongholds on Opsikian soil, and general Symbatius at the equally well-known fortress of Plateia Petra[32], in the Thracesian theme, near the boundary with the Opsikion.

Unlike the rebellion of 866, the second great uprising had nothing to do with strong military contingents under noble generals, but with someone pretending to be the unfortunate noble rebel of 913, Constantine Doukas, who had met his death while attempting to seize power in Constantinople. In 931 or 932 a certain Basil, widely known as Basil the Bronzearm (*Χαλκόχειϱ*) after a first arrest in the Opsikion which resulted in his (right?) arm being amputated and replaced with a bronze one, put himself at the head of numerous ruthless bands and for the second time started a great rebellion (*ἀνταϱσίαν μεγάλην*)[33] against the emperor Romanus Lecapenus. Basil moved from the borders of Opsikian territory to the Thracesian border, where he was able to capture the strong fortress of Plateia Petra and to supply it with every kind of food (*πᾶν*

28. Cf. Vassiliki Vlyssidou, *Εξωτεϱική πολιτική και εσωτεϱικές αντιδϱάσεις την εποχή του Βασιλείου Α'. Έϱευνες για τον εντοπισμό των αντιπολιτευτικών τάσεων στα χϱόνια 867-886*, (Historical Monographs 8), Athens 1991, 28-34, 87-88, 210. A. Dapergolas, "Το κίνημα των στϱατηγών Συμβατίου και Γεωϱγίου Πηγάνη κατά το θέϱος του 866", *Ελληνική Ιστοϱική Εταιϱεία, ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστοϱικό Συνέδϱιο, Πϱακτικά*, Thessalonica 1994, 13-26.

29. Theoph. Cont., 240, 11-12: *εὐφημοῦντες μὲν ὡς βασιλέα τὸν Μιχαήλ, διὰ τὸ ἐκ τούτου τὰ πλήθη ἐπάγεσθαι.*

30. Theoph. Cont., 240, 16-17: *καὶ πολλοὺς ἀγϱοὺς* (Symbatius and Peganes) *τῶν κατὰ τὴν βασιλίδα δυνατῶν πυϱπολήσαντες.*

31. Theoph. Cont., 240, 23.

32. Theoph. Cont., 240, 22.

33. Cf. A. P. Każdan, "Velikoe vosstanije" Vassilija mednoi ruki, *Viz Vrem* 4 (1951), 73-83.

εἶδος ἐδωδίμων)[34]. After a second arrest, he was tortured and then burnt alive in the Amastrianou place in Constantinople[35]. This punishment, typically reserved during the Middle Ages to delinquents of humble origin, seems to have been the first example of its kind in Byzantium. While being tortured, Basil tried to name many of the higher officials as his accomplices but no one believed him.

Our third and last conclusion concerns the growing predominance of Constantinopolitan higher dignitaries as possessors of estates and monasteries in the Opsikian and Thracesian themes in the tenth century. This development made it particularly difficult for the so-called "provincial military aristocracy" of Asia Minor to seize power, since in order to reach the capital itself they had to deal first with the great lands surrounding the capital and loyal to their masters. None of the known great Anatolian magnate families is of Opsikian or Thracesian origin, and this may explain why in the year 900 Emperor Leo VI married Eudocia Bajana, "a maid from the Opsikion"[36]. Much earlier, under Theophilus, two *magistri* already possessed large estates in the Opsikion[37]. Under Basil the Macedonian, who had arrested the rebel generals Symbatius and Peganes in 866, one of his generals, Leon Apostyppes, possessed lands in the vicinity of Cotyaion[38], and in the tenth century the well-known rebel Nicetas Magistros possessed his own *proasteion* in Opsikian territory[39]. In the eleventh century we meet Constantine, a land-owner in the Opsikion, the brother of Michael V, *domestic of the scholae* and later, under the reign of his brother, *nobilissimus*[40]. Leo VI had founded the monastery of Nossiai for his favourite Constantine, who also had lands in the Opsikion[41]. Judging from N. Skabalanovič's old but excellent book[42] as well as from the useful work of R. Janin, *Grands centres*[43], there are more monasteries in the themes of Opsikion, Optimaton and Thracesion than in all of the other themes of the empire put together. This peculiar

34. Theoph. Cont., 421, 17.

35. Theoph. Cont. 421-422.

36. Theoph. Cont., 364; Skylitzes, 180; George Mon. Cont., 860 CSHB; Pseudo-Symeon, 703-704; Leon Gramm., 274; Theod. Melit., 191 Tafel; George Mon. Cont. (Istrin), 30. Cf. also R. J. H. Jenkins, "The Chronological Accuracy of the "Logothete" for the Years 867-913", *DOP* 19 (1965), 107 (June or July of 900).

37. W. Regel, *Analecta byzantino-russica*, Sanktpeterburg 1891, 41.

38. Theoph. Cont., 306.

39. Theoph. Cont., 417.

40. Skylitzes, 416 and 419.

41. Theoph. Cont., 376; Pseudo-Symeon, 713-715; George Mon. Cont., 870.

42. N. A. Skabalanovič, *Vizantiiskoe gosudarstvo i cerkov' v XIom veke*, Sanktpeterburg 1884, 425, 433, 441.

43. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, 5-250.

evolution of the Opsikian and the Thracesian themes made them not only geographically, but also socially, an agrarian hinterland of Constantinople and in my opinion clearly explains why, on the one hand, the noble generals of 866 tried vainly to subdue this powerful resource of the capital, and, on the other, why ordinary people in these themes rose up in the tenth century to liberate themselves from the yoke of the state officials, that is, from the state itself. And, in a typically medieval pattern of behavior, according to which agrarian population considers almost always the great land-owners as their natural leaders against the much hated tax-collectors of the state, it should be a matter of great interest if we could discover the same aims and goals in the rebel Basil the Bronzearm, who, although an Opsikian of low origin, pretended to his companions to be an offshoot of the house of Doukai, which was later described by Michael Psellos[44] as the noblest of all.

44. *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio* (*Cronografia*), Introduzione di Dario del Corno, Testo critico a cura di Salvatore Impellizzeri, Commento di Ugo Criscuolo, Traduzione di Silvia Ronchey, Fondazione Lorenzo Valla (Padova) 1984, VII, 6 = vol. II, 296.

VASSILIKI N. VLYSSIDOU

QUELQUES REMARQUES SUR L'APPARITION DES JUGES (PREMIÈRE MOITIÉ DU Xe SIÈCLE)

Dans un passage du *De velitatione*, l'empereur Nicéphore Phocas ne cache pas son mécontentement, quant aux activités excessives sinon abusives des juges des thèmes: ils soumettent les soldats à la bastonnade et les mettent souvent aux arrêts, comme s'il s'agissait d'esclaves. Fort indigné des cet état de choses advenu depuis peu, Nicéphore appelle le retour à la situation antérieure (*τὴν πάλαι κατάστασιν*), la restauration de la grande autorité des stratèges des thèmes, afin que l'armée retrouve son efficacité d'antan[1].

Ce témoignage montre à quel point les compétences des juges des thèmes s'étaient accrues jusqu'à échapper au contrôle des stratèges, à partir de la deuxième moitié du Xe siècle, et de faire du juge le vrai gouverneur du thème pendant le XIe siècle[2].

Selon les éditeurs du traité, Dagron et Mihăescu, le *De velitatione* traduit l'état des choses en vigueur vers la fin du règne de Constantin VII Porphyrogénète[3]. À en croire cependant les propos et surtout le ton de Nicéphore Phocas et son appel au retour à la situation antérieure (c'est-à-dire à ce qui était en vigueur *πάλαι*), ce rapport de force entre les autorités civiles et militaires des thèmes semble avoir été institué depuis longtemps et – ce qui est hors de doute – semble avoir assez évolué au profit des juges depuis les stipulations de Léon VI le Sage au tournant du IXe au Xe siècle.

Dans la Novelle de cet empereur concernant les testaments, stratège et juge semblent avoir exactement les mêmes compétences[4]. Pourtant, si on se fie aux

1. G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, ch. XIX, p. 111, 40-59. Sur le problème de l'auteur (Nicéphore II) et du rédacteur anonyme, cf. *ibidem*, 157-160, 163-165. Cf. aussi, G. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises. Text, Translation and Notes*, Washington 1985 (CFHB 25), 216, 51-73.

2. Hélène Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles, *BCH* 84 (1960), 67-78 (=*Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Var. Reprints, Londres 1971, no. VIII). N. Oikonomidès, "L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)", *TM* 6 (1976),148-149.

3. Dagron - Mihăescu, *Guérilla*, 274.

4. Léon VI, *Novelles* (éd. P. Noailles - A. Dain), no. 44, p. 181. Sur l'apparition des juges sous Léon VI, cf. E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte*, Amsterdam 1962 (réimpression anastatique), 19. Cf. aussi, Ahrweiler, Recherches, 68. Sur

Tactica de Léon VI, même s'ils devaient être soumis sur certains points à l'autorité du stratège, les juges étaient obligés de rendre compte de leur gestion à l'empereur. Justifiant, pour ainsi dire, leur dépendance directe du gouvernement central, Léon VI nous annonce par la suite que les juges, outre leurs devoirs purement judiciaires, étaient chargés d'une mission véritablement délicate: instruire l'autorité impériale de la situation et de l'administration des affaires civiles et militaires d'une façon plus sûre[5]. Cette même mission délicate incombait aussi, bien-sûr, aux prôtonotaires et aux chartulaires des thèmes[6], mais le cours de l'évolution montra que seuls les juges se sont érigés en autorité sapant et limitant dangereusement les compétences du stratège[7], ce qui dut provoquer les foudres de Nicéphore Phocas, représentant de l'autorité militaire.

Cependant, le fait que Léon VI insiste sur la nécessité que le pouvoir central soit dûment renseigné sur la situation régnant dans les divers thèmes, semble indiquer que les débuts du renforcement de l'autorité des juges sont liés aux efforts impériaux, à partir du règne de Léon VI, pour contrôler autant que possible le comportement des militaires ou d'autres puissants et pouvoir ainsi surprendre tout mouvement oppositionnel.

L'émancipation progressive du juge de l'autorité du stratège est également mise en lumière par deux lettres de Nicolas Mystique, datées de la deuxième moitié de l'année 912, donc presqu'aussitôt après la mort de Léon VI[8]; le

---

leurs prédécesseurs *judices* à la haute époque byzantine, cf. L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, 108 et 116. Sur la date des Novelles de Léon VI, cf. A. Schminck, Frömmigkeit ziere das Werk. Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI., *Subseciva Groningana* 3 (1989), 79-114. Marie Theres Fögen, Legislation und Kodifikation des Kaisers Leons VI., *Subseciva Groningana* 3 (1989), 30-35.

5. Léon VI, *Tactica*, *PG* 107, IV, 31, col. 705B: ... *ὥστε δι' αὐτῶν μανθάνειν τάς τε τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων καταστάσεις καὶ διοικήσεις ἀσφαλέστερον ἡγούμεθα.* Cf. Dagron - Mihăescu, *Guérilla*, 270-271. Sur la date des *Tactica* de Léon VI, cf. A. Dain - J. A. De Foucault, "Les stratégistes byzantins", *TM* 2 (1967), 354-357; Dagron - Mihăescu, *ibidem*, 9 et 14.

6. Sur ces fonctionnaires civils des thèmes, cf. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*, Leipzig - Berlin 1927, 69. Ahrweiler, Recherches, 43-44 et 67-69. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 315, 341 et 364.

7. Le récit des préparatifs de l'expédition contre la Crète sous Léon VI (*De Cerimoniis*, éd. I. Reiske, 657) montre le juge d'Hellade, et non pas le prôtonotaire (mentionné comme *τῆς πολιτικῆς διοικήσεως ὁ ἄρχων*, cf. Léon VI, *Tactica*, *PG* 107, IV, 31, col. 705B), exerçant, en l'absence du stratège du thème, des fonctions qui appartenaient à ce dernier.

8. Le 11 mai 912. Cf. R. J. H. Jenkins, "The Chronological Accuracy of the 'Logothete' for the Years A. D. 867-913", *DOP* 19 (1965), 105 et 111 (=*Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Var. Reprints, Londres 1970, no. III).

patriarche s'adresse, concernant le même sujet, à la fois au stratège et au juge du thème des Thracésiens[9].

Au sujet de la mission et des compétences des juges des thèmes selon les principes de surveillance des affaires politiques et militaires instaurés par Léon VI, la lettre du patriarche Nicolas Mystique adressée au protospathaire et juge de Paphlagonie Léon nous apporte quelque éclaircissement. Les éditeurs de cette collection, Jenkins et Westerink (comme d'ailleurs Darrouzès, dans la deuxième édition des *Regestes*), évitent de la commenter[10]. Pourtant, la dignité du destinataire de cette lettre, l'endroit où il exerçait sa fonction, le contenu de la lettre et sa datation (même avec quelques réserves, entre les années 914 et 919) permettent quelques remarques pouvant être d'une certaine utilité à nos recherches.

Indépendamment du fait que le sujet de la lettre mentionnée semble être de remercier le juge Léon de la part du patriarche pour l'envoi de cadeaux liés à des brebis (moutons)[11], le contexte général se complique autour du mot avidité *-πλεονεξία-* et ses dérivés. Ayant signalé à Léon qu'en tant que juge, il doit combattre l'avidité, le patriarche lui demande si lui-même ne ferait pas par hasard preuve d'avidité en privant les brebis de leur nourriture. Cependant, les cadeaux reçus par Nicolas Mystique n'étaient pas des aliments consommés par les moutons; le patriarche fait allusion ici à la forme neutre ou féminine de l'adjectif "προβάτειος" qui, lorsqu'il est employé comme substantif, a le sens d'une plante ou d'une herbe[12]. Il est fort improbable que les cadeaux ayant suscité une si grande joie chez le patriarche, fussent des herbes, des plantes ou quelque chose de cet ordre. De même, il est encore moins probable que l'exhortation de Nicolas Mystique au juge de Paphlagonie, en vue d'apaiser *leur* avidité, ait concerné les moutons. Ces remarques peuvent nous orienter vers une autre conception et pour commencer nous pouvons nous demander si les propos du patriarche n'étaient pas voilés et, peut-être, allusifs.

---

9. Nicolas Mystique, *Lettres* (éd. R. J. H. Jenkins - L. G. Westerink), *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, Washington 1973 (CFHB 6), no. 180, 181, 510-511 et commentaire, 590-591. Cf. V. Grumel, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, I. Les actes des patriarches*, fasc. II-III. *Les regestes de 715 à 1206*, deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès, Paris 1986, no. 616a et 616b.

10. Nicolas Mystique, *Lettres*, no. 127, p. 422 et commentaire, 575. Cf. Grumel - Darrouzès, *Regestes*, no. 680a.

11. A. Karpozelos, "Realia in Byzantine Epistolography X-XII c.", *BZ* 77 (1984), 25-26. Cf. aussi K. Belke, *Paphlagonien und Honorias* (TIB 9), Vienne 1996, 143. Il est à remarquer que le type correct est *προβάτεια* – et non pas προβάτια – *δῶρα* puisque le mot n'est pas employé ici comme substantif, mais comme adjectif. Cf. D. Demetrakou, *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Athènes 1949, vol. VII, 6075.

12. Demetrakou, *ibidem*.

Si l'emploi du mot avidité est abondant dans cette lettre, il n'en est pas de même dans l'ensemble du corpus des lettres de Nicolas Mystique; le patriarche ne l'emploie que cinq fois en tout et pour tout et, plus grave, lorsqu'il l'emploie, il le fait pour désigner des cas de transgression de l'ordre légal[13].

Nous pourrions ajouter qu'au Xe siècle, l'emploi du mot avidité est fort significatif et édifiant. Dans la Novelle de l'année 934, Romain Lécapène essaie d'arrêter l'extension de la main avide ou encore les désirs avides des puissants[14]. Dans *Théophane Continué*, il est question de l'avidité des puissants de province qu'essayait de combattre Constantin VII Porphyrogénète[15]. Le même empereur, dans le préambule de sa Novelle de l'année 947 stigmatise l'attitude avide des puissants du thème des Anatoliques qui avaient instauré une vraie "tyrannide"[16]. Enfin, dans sa fameuse Novelle de l'année 996, Basile II fait grand emploi de diverses formes du mot avidité, comparée par surcroît à une grave maladie (*δεινὸν πάθος*)[17].

À partir des exemples cités ci-dessus, nous pourrions soutenir que le terme avidité a été employé plus d'une fois au Xe siècle pour désigner un phénomène social frappant, à savoir l'extension ou même la seule possession de grandes propriétés terriennes par quelques familles. Cette constatation pourrait-elle être appliquée aux propos incitateurs de Nicolas Mystique? En ce cas, le patriarche aurait conseillé au juge de Paphlagonie Léon d'apaiser l'avidité non pas des moutons, mais des puissants de Paphlagonie, dont quelques-uns avaient à cette époque manifesté une activité aussi importante que dangereuse pour la dynastie macédonienne au pouvoir.

Comme on le sait, la Paphlagonie fut le lieu d'origine de dignitaires qui, sous le règne de Basile Ier et de Léon VI, avaient manifesté des tendances

13. Nicolas Mystique, *Lettres*, no. 2, 35, 65, 74, pp. 16, 248, 308 et 322. À la lettre no. 168, p. 494, le patriarche adresse ses remerciements à un abbé pour l'envoi de cadeaux provenant des mains *καθαρὰ πάσης πλεονεξίας βιωτικῆς*, ce qui ne constitue point une exception frappante.

14. N. Svoronos, *Les Novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction – édition – commentaires*, éd. posthume et index établis par P. Gounaridis, Athènes 1994, 3, pp. 82-83 et 92: ... *τὴν τῆς πλεονεκτικῆς χειρὸς ἔκτασιν... τὴν πλεονεκτικὴν ἀποτέμνοντες προαίρεσιν.*

15. Théophane Continué (CSHB), 447-448: *ἰδὼν γὰρ πολὺ πλεονεκτικὸν παρὰ τῶν ἀκορέστων ἐκχυθέν... καὶ μικρόν τι τῆς λώβης καὶ τῆς πλεονεξίας τῶν ἀκορέστων ἀπερράπισεν.* Cf. aussi, A. Markopoulos, "Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963", *Symmeikta* 3, 1979, 93.

16. Svoronos, *Novelles*, 4(II), p. 98: ... *τῆς τῶν δυνατῶν... τυραννίδος ἀνεμάθομεν καὶ μεγάλως ἐξεπλάγημεν ἐπὶ τῇ ἀκορέστῳ καὶ πλεονεκτικῇ αὐτῶν γνώμῃ...* Cf. aussi, *ibidem*, 5, p. 124. De plus, Skylitzès (éd. I. Thurn, 244), se référant au patriarche Polyeucte, mentionne que *πολλὴν καταδρομὴν ἐποιεῖτο τῆς πλεονεξίας τῶν συγγενῶν τοῦ πρεσβύτου Ῥωμανοῦ.*

17. Svoronos, *Novelles*, 14, p. 200. Analytiquement, cf. *ibidem*, index, 288.

clairement oppositionnelles. Il s'agit, bien entendu, des familles des Kourkouas[18], des Baboutzikoi[19] et des Doukai[20]. On sait également que Nicolas Ier entretenait avec cette dernière famille des relations plus ou moins intimes jusqu'au mois de juin de 913. Cependant, au cours de la rébellion de Constantin Doukas, du fait de son implication dans la répression, le patriarche trahissait cette famille pour une seconde fois[21]; les relations entre les Doukai et Nicolas Mystique changèrent sans doute radicalement dans les années qui suivirent. Après la perte de Constantin Doukas, son épouse se trouvait en Paphlagonie, confinée dans sa propriété (*εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς*) avec son fils castré Étienne[22] et, peut-être encore, un fils du nom de Nicolas, qui allait tomber héroïquement à Katasyrtai quelques années plus tard, en 917[23].

D'après ce qui a déjà été soutenu, il n'est point exclu que le patriarche Nicolas Mystique, peut-être encore tuteur du jeune Constantin VII[24], ait été renseigné par le juge Léon sur ses activités visant à la surveillance et au confinement non seulement des Doukai, mais aussi de quelques autres familles alliées. Manifestement satisfait des services de Léon en Paphlagonie, le patriarche l'encourage à continuer de travailler dans cet esprit.

---

18. Il s'agit du complot du domestique des Hikanatoi Kourkouas (Mars 886), auquel, entre autres, participa un membre de la famille des Baboutzikoi. Cf. Georges le Moine Continué (CSHB), 847-848. Analytiquement, cf. Vassiliki Vlyssidou, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α'. Έρευνες για τον εντοπισμό των αντιπολιτευτικών τάσεων στα χρόνια 867-886*, Athènes 1991, 190-208. Sur l'origine des Kourkouas, cf. Théophane Continué, 426. Cf. aussi, J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Byzantina Sorbonensia 9, Paris 1990, 216.

19. Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert*, BBA 54, Berlin 1987, 74 et 164.

20. Sur la révolte d'Andronic Doukas à titre d' information, cf. Théophane Continué, 372-373. *Vie du patriarche Euthyme* (éd. Patricia Karlin-Hayter), 69. Cf. aussi, D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Londres 1968, 18-20. En ce qui concerne leur origine, cf. *ibidem*, 3-6. La participation d'un membre de la famille des Doukai au complot de Kourkouas: A. Vogt, "La jeunesse de Léon VI le Sage", *Revue Historique* 174 (1934), 420-421.

21. Sur les divergences des sources concernant la question de savoir qui avait appelé Constantin Doukas à Constantinople, cf. Christine Angelidi, *Ο Βίος του οσίου Βασιλείου του Νέου*, Janina 1980, 126-128. Nicolas Mystique, chargé, comme tuteur de Constantin VII, de la gestion des affaires politiques de l'empire et obligé, par la nature de sa fonction, de protéger ses ouailles, doit être consideré comme le responsable principal de la répression violente de la rébellion de Constantin Doukas.

22. Théophane Continué, 385; Skylitzès, 200. Cf. Polemis, *Doukai*, 25.

23. Théophane Continué, 390; Skylitzès, 205. Cf. Polemis, *Doukai*, 26.

24. Nicolas Ier a été destitué de ses fonctions de tuteur de Constantin VII en février de 914. Cf. Catherine Christophilopoulou, "Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον", *Symmeikta* 2 (1970), 54-55.

Il va de soi que les sources ne nous permettent pas une certitude totale, concernant cette interprétation. Cependant, si les choses se sont passées de la sorte, on pourrait en déduire que la Paphlagonie, dont les rejetons avaient été depuis la fin IXe siècle et surtout au début du Xe siècle à la tête des mouvements subversifs les plus téméraires et dangereux, fut le premier thème de l'Asie Mineure où la présence d'un juge et, qui plus est, les renseignements sûrs qu'il transmettait au gouvernement central de Constantinople, obéissaient à des nécessités urgentes de politique intérieure de la dynastie macédonienne.

Peu après cette lettre de Nicolas Mystique au juge de Paphlagonie se situe l'épisode de Léon Agélastos, traduit dans le chapitre 50 du *De Administrando Imperio*. Vers le début du règne de Romain Lécapène, aux environs de 921/2, le nouveau stratège du Péloponnèse, Bardas Platypodès, ainsi que les prôtospathaires et archontes du même avis que lui *(οἱ ὁμόφρονες αὐτοῦ)*, furent à l'origine d'une agitation aboutissant à l'expulsion du prôtospathaire Léon Agélastos du Péloponnèse[25].

Rejeton d'une famille aristocratique, d'après la *Vie d'Euphrosyne la Jeune*, originaire du Péloponnèse mais déjà établie à Constantinople depuis le dernier quart du IXe siècle[26], Léon Agélastos n'a sans doute pas appartenu à la hiérarchie militaire du thème, mais plutôt aux dignitaires civils envoyés par la capitale[27]. De plus, le fait que stratège, prôtospathaires et archontes s'allient contre un seul prôtospathaire et réussissent à l'éloigner du thème, démontre, à notre avis d'une façon sans équivoque, que Léon Agélastos était un dignitaire civil ayant des compétences empiétant sur celles des archontes. La suite de la carrière de Léon Agélastos rend assez plausible l'hypothèse qu'il était juge du Péloponnèse.

---

25. Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio* (éd. Gy. Moravcsik, traduction anglaise par R. J. H. Jenkins), 50, 54-59, p. 234. Cf. R. J. H. Jenkins, "The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Romanus I", *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr.*, Princeton University Press 1955, 207 (=*Studies* ..., no. XX). F. Dvornik - R. J. H. Jenkins - B. Lewis - Gy. Moravcsik - D. Obolensky - S. Runciman, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, vol. II, *Commentary*, Londres 1962, 187.

26. *Vie d'Euphrosyne la Jeune*, *AASS* Novembris III, 1910, 862C, 863A. Tenant compte du fait que la sainte était rentrée à Constantinople après presque trente ans de vie monastique (*ibidem*, 867A), à une époque où Léon VI n'avait pas encore eu de successeur – c'est-à-dire avant 905 –(ibidem, 869 EF), nous pouvons dater l'établissement d'Euphrosyne chez son oncle Agélastos dans l'année 875 environ.

27. Il est presque sûr que Léon Agélastos n'était pas *ek prosôpou* du Péloponnèse. Cf. Oikonomidès, *Listes*, 342. De plus, pour autant que je sache, les subordonnés au stratège, tourmarque, mérarque etc., ne portaient pas la dignité de prôtospathaire. En ce qui concerne le statut social élevé des prôtospathaires dans le Péloponnèse, cf. N. Oikonomides, "The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century", *Symmeikta* 10 (1996), 118.

Après la chute de Romain Lécapène, Léon Agélastos revint sur le devant de la scène politique et, vers la fin de 944, fut envoyé par Constantin VII Porphyrogénète dans le thème des Arméniaques. Simultanément, furent envoyés le magistre Romain Sarônitès dans le thème des Anatoliques, le magistre Romain Mosélè dans le thème de l'Opsikion et le patrice Photios dans le thème des Thracésiens. Leur mission commune consistait à la remise aux pauvres (πένητες) des compensations pour les abus et pratiques injustes exercées sous Romain Lécapène par les stratèges, les prôtonotaires, les soldats et les cavaliers (ἱππόται)[28].

Étant donné que, d'après le témoignage de *Théophane Continué*, la responsabilité principale de l'état misérable auquel étaient réduits les pauvres, revient – outre aux soldats et cavaliers – aux stratèges et aux prôtonotaires des thèmes, nous sommes en mesure de distinguer les deux catégories de dignitaires, dont la puissance avait dépassé certaines limites morales sous Romain Lécapène. Visant au renversement de la situation, Constantin Porphyrogénète n'a pas dû confier la solution du problème à ceux qui s'étaient avérés complétement incapables de le résoudre, l'aggravant plutôt.

Les envoyés de Constantin VII dans les thèmes, qualifiés par *Théophane Continué* de pieux (εὐσεβεῖς) et vertueux (ἐνάρετοι), nous sont connus par d'autres sources également[29] mais ne sont nulle part mentionnés comme stratèges, rang que les auteurs byzantins ne manquent point de mentionner, du moins jusqu'à la fin de la première moitié du Xe siècle.

Le fait que les dignitaires en question n'étaient pas des stratèges[30], apparaît d'abord dans la nature de la mission dont ils étaient chargés; la compensation des abus et injustices, c'est-à-dire la restitution de la justice sociale, est plutôt le fait des juges ou des gens de compétences semblables à celles des juges.

Pour revenir au grand mécontentement de Nicéphore Phocas au sujet des juges et si on cherchait des événements concrets qui l'eussent provoqué, il est fort difficile de ne pas remonter à la période de coexistence dans le thème des Anatoliques du stratège d'alors, Nicéphore Phocas[31], et du magistre et, selon les

28. Théophane Continué, 443-444. Cf. Markopoulos, "Vaticanus gr. 163", 91-92. Cf. aussi Ahrweiler, Recherches, 9 et 45. Svoronos, *Novelles*, 106-107.

29. *Vie de Basile le Jeune* (éd. Vilinskij), 296-299; Théophane Continué, 441; Skylitzès, 251 (Romain Sarônitès); Svoronos, *Novelles*, 14B, 207; Skylitzès, 251 (Romain Mosélè); *Vie de Paul de Latros* (éd. H. Delehaye); *AnBoll* 11 (1892), 150 (Photios). En ce qui concerne Léon Agélastos, cf. n. 25.

30. N. Adontz (*Études Armeno-byzantines*, Lisbonne 1965, 226) et R. Guilland (*Recherches sur les institutions byzantines*, vol. II, Amsterdam 1967, 105) qualifient Léon Agélastos de stratège des Arméniaques. Mais cf. J.-Cl. Cheynet, Les Phocas, Appendice dans: Dagron - Mihăescu, *Guérilla*, 314, n. 86.

31. Théophane Continué, 459 et 462; Skylitzès, 238. Cf. Guilland, *Recherches*, vol. I, 445. Cheynet, Phocas, 299-300.

indices, juge, Romain Sarônitès. Les liens de parenté étroits de Sarônitès avec la famille de Romain Lécapène[32] suggèrent que les relations entre Nicéphore Phocas et Romain Sarônitès avaient toutes les raisons d'être a priori mauvaises[33]. Aussi leur coexistence n'a-t-elle pas dû être sans nuages.

Il se peut encore que sous la dénonciation de Nicéphore Phocas comme quoi les juges soumettaient les soldats à la bastonnade et les mettaient aux arrêts comme des esclaves, se cache sa propre expérience du comportement et des activités de Romain Sarônitès, d'un homme qui, d'après la *Vie de Basile le Jeune*, était particulièrement dur, fouettant lui-même très facilement les gens et les soumettant à la torture[34].

En guise de conclusion, nous pourrions avancer l'hypothèse que, sous le prétexte de l'indépendance et du renforcement des juges des thèmes se cache la tendance impériale, depuis le règne de Léon VI, à contrôler les activités et les ambitions des généraux et de quelques familles puissantes, à savoir ceux ayant manifesté jusqu'alors des tendances oppositionnelles menaçantes. Il est encore fort possible qu'on ait tenté, sous Romain Lécapène, d'entraver ce processus de renforcement du rôle des juges. Resté seul héritier du trône, Constantin Porphyrogénète revint aux pratiques de son père et il semble à cet égard avoir été le premier empereur faisant de l'institution du juge un élément primordial et indispensable de l'administration des thèmes.

On peut donc en déduire que Nicéphore Phocas était bien conscient du fait qu'un retour à la situation d'antan n'était pas possible; ainsi adopta-t-il une attitude réaliste ou de compromis et, une fois devenu domestique des scholes, s'adressait vers 958/959 par des lettres fort suppliantes au gouverneur de Thessalonique, qui n'était autre que le juge[35].

---

32. Cf. O. Kresten - A. Müller, *Samtherrschaft, Legitimationsprinzip und kaiserlicher Urkundentitel in Byzanz in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts*, Vienne 1995, 85, n. 303.

33. Pendant le règne de Romain Ier Lécapène, la puissante famille des Phocas, déjà compromise par la rébellion de Léon Phocas en 919, semble avoir subi une demi-disgrâce. Cf. Cheynet, Phocas, 296-298.

34. *Vie de Basile le Jeune*, 296-298.

35. *Vie de St. Athanase l'Athonite A* (éd. J. Noret), 22: ... *γράμμασι κέχρηται παρακλητικοῖς... πρὸς τὸν ἄρχοντα τῆς ἐπαρχίας Θεσσαλονίκης-κριτὴν τοῦτον ἀπὸ τῆς ἐνεργείας καλεῖν εἰώθασιν. Vie de St. Athanase l'Athonite B* (ibidem), 141. Cf. Ahrweiler, Recherches, 69. P. Lemerle, "La vie ancienne de saint Athanase l'Athonite composée au début du XIe siècle par Athanase de Lavra", *Le millénaire de Mont Athos 963-1963. Études et Mélanges*, Chevetogne 1963, 73, n. 42. *Actes de Lavra I*, éd. P. Lemerle, A. Guillou, Denise Papachryssanthou, N. Svoronos (Archives de l'Athos 5), Paris 1970, 32.

ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

ΠΟΛΕΙΣ-COMMERCIA ΣΤΗΝ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΤΟΥ 10ου ΑΙΩΝΑ

Στην ύστερη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, τα commercia ήσαν συνοριακές πόλεις, στις οποίες γίνονταν οι αγοραπωλησίες με τους ξένους εμπόρους από κρατικούς υπαλλήλους και πάντως υπό τον έλεγχο του κράτους. Τα commercia αυτά έγιναν διάσημα κυρίως στο ανατολικό σύνορο διότι συνδέονταν άμεσα με το εμπόριο της Ανατολής, των προϊόντων πολυτελείας και μεγάλης αξίας. Με τις αναστατώσεις του 7ου αι. το σύστημα μοιάζει να ατόνησε, αλλά νομίζω πως επανήλθε με διαφορετική μορφή και μαρτυρείται τον 10ο αι. στην ανατολική Μικρά Ασία, και πάλι σε σχέση με το εμπόριο της Ανατολής[1].

Υπάρχει ένα περίφημο χωρίο του άραβα γεωγράφου Ibn Hauqal σχετικό με τους δασμούς που εισέπραττε ο αυτοκράτορας από τις εμπορικές συναλλαγές του Βυζαντίου με τις μουσουλμανικές χώρες. Ο Ibn Hauqal, που ασκούσε ο ίδιος και το εμπόριο και την κατασκοπεία για λογαριασμό των Φατιμιδών, πέθανε κατά το τελευταίο τρίτο του 10ου αιώνα και θα μπορούσαμε να πούμε πως οι πληροφορίες του αναφέρονται, grosso modo, στην βασιλεία του Νικηφόρου Φωκά[2]. Μετά την δήλωση ότι τα δημοσιονομικά έσοδα του βυζαντινού αυτοκράτορα είναι πολύ λιγότερα από τα μισά των εσόδων του Φατιμίδη χαλίφη, ο συγγραφέας αναφέρει πως οι κύριες πηγές πλούτου είναι η πόλη της Τραπεζούντας και η πόλη της Αττάλειας, όπου εισπράττονται δασμοί επί των συναλλαγών με τις μουσουλμανικές χώρες και, ειδικά στην Αττάλεια, επί της λείας και των αιχμαλώτων που φέρνουν τα βυζαντινά πολεμικά από τις χώρες αυτές. Η αυτοκρατορική φορολογία που αναφέρει βαρύνει την πώληση των αγαθών (πρόκειται δηλαδή για το βυζαντινό *κομμέρκιον*, 10% επί της αξίας των πωλουμένων εμπορευμάτων) και συνοδεύεται από δευτερεύουσες επιβαρύνσεις προς όφελος εκείνου που εισπράττει τα ποσά αυτά (δηλ. του κομμερκιαρίου). Στο παρελθόν, γύρω στο 932 λέει ο Ibn Hauqal, ο δασμός του βασιλιά ανερχόταν σε 3 κεντηνάρια (21.600 νομίσματα) και,

1. Αντίστοιχα κέντρα υπήρχαν και στα Βαλκάνια (π.χ. η Μεσημβρία και αργότερα η Δεβελτός για το εμπόριο με τους Βουλγάρους) αλλά η οικονομική τους σημασία ήταν αναμφίβολα περιορισμένη.

2. Το κείμενο έχει μεταφρασθεί στα γαλλικά από τον M. Canard: A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II/2, Extraits des sources arabes traduits par M. Canard, Βρυξέλλες 1950, 414 κε. Πρβλ. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 213.

μαζί με τις δευτερεύουσες επιβαρύνσεις και συνήθειες, έφθανε τα 30.000 νομίσματα και τους 100 αιχμαλώτους[3].

Για την Τραπεζούντα, ο Ibn Hauqal μάς έχει αφήσει δύο κείμενα που ελαφρώς διαφέρουν μεταξύ τους[4]. Αναφέρει ότι ορισμένα «φιλοδωρήματα» που ανήκουν στον βασιλιά εισπράττονται από τον τοπικό διοικητή, ότι υπάρχουν εξαιρετικές επιβαρύνσεις για τα έξοδα του υπαλλήλου που εισπράττει τους δασμούς και ότι αυτός παρακρατά ένα μέρος των χρημάτων που προορίζονται για τον αυτοκράτορα (θα επανέλθουμε στην παρακράτηση αυτή). Τα εισοδήματα του αυτοκράτορα από την Τραπεζούντα είναι χαμηλότερα των 10 κεντηναρίων (72.000 νομίσματα) το χρόνο. Το εισόδημα της Τραπεζούντας εμφανίζεται λοιπόν ως το τριπλάσιο του εισοδήματος της Αττάλειας — κι αυτό παρά το ότι στην Τραπεζούντα δεν υπάρχει δασμός πάνω στην λεία πολέμου.

Οι λεπτομέρειες που παρέχει ο Ibn Hauqal μπορούν να συγκριθούν με πληροφορίες που παρέχουν βυζαντινές πηγές. Ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει ο κατάλογος με τις ρόγες, δηλαδή τους μισθούς, που εισέπρατταν επί Λέοντος ΣΤ' (γύρω στο 911-912) οι στρατηγοί και οι κλεισουράρχες της αυτοκρατορίας. Στον κατάλογο αυτό αναγράφονται οι στρατηγοί όλων των θεμάτων της Ανατολής σύμφωνα με την ιεραρχική τους σειρά και με την ένδειξη του πόσες λίτρες χρυσού εισέπραττε ο καθένας τους ως ρόγα τον χρόνο[5]: από τον στρατηγό των Ανατολικών που έπαιρνε 40 λίτρες, μέχρι τον στρατηγό Λεοντοκώμης που ήταν τότε κλεισουράρχης και εισέπραττε μόνο 5 λίτρες. 40 λίτρες εισέπρατταν οι στρατηγοί των Ανατολικών, των Αρμενιακών και των Θρακησίων, 30 λίτρες οι στρατηγοί Οψικίου, Βουκελλαρίων και Μακεδονίας, και 20 λίτρες οι στρατηγοί Καππαδοκίας, Χαρσιανού, Παφλαγονίας, Θράκης, Χαλδίας, Κολωνείας και, προφανώς, Μεσοποταμίας, που αναφέρεται τελευταίος στην σειρά. Δύο από αυτούς όμως εισέπρατταν την ρόγα τους μετά από ειδική διαδικασία.

1. Ο στρατηγός Χαλδίας εισέπραττε ως ρόγα μόνο 10 λίτρες διότι έπαιρνε και από το κομμέρκιο άλλες 10 λίτρες (*ὡς λαμβάνων ἀπὸ τοῦ κομμερκίου ἑτέρας λίτρας ι'*) για να συγκεντρώσει τις 20 που του αναλογούσαν. Η σημείωση αυτή αποτελεί μια απροσδόκητη επικύρωση της πληροφορίας του Ibn Hauqal, σύμφωνα με την οποία μέρος από το εισόδημα των δασμών, που θα πήγαινε κανονι-

3. Ο Ibn Hauqal προσθέτει πως ορισμένες αλλαγές έγιναν στην είσπραξη των δασμών της Ατταλείας και ότι καταργήθηκαν οι εισπράξεις του ναυτικού διοικητή που ήταν υπεύθυνος για τις επιχειρήσεις εναντίον των Μουσουλμάνων. Δεν μπορεί κανείς να μη θυμηθεί ότι ο Ιωάννης Τζιμισκής δημοσίευσε μια Νεαρά με την οποία αλλάζει τον τρόπο είσπραξης του κομμερκίου επί των αιχμαλώτων πολέμου που πουλιούνταν ως δούλοι: Π. και Ι. Ζέπων, *Jus Graecoromanum* I, Αθήνα 1931, 257-258. Πρβλ. Τ. Kolias, "Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten. Die Aussage der Novelle von Ioannes Tzimiskes", *BSl* 56 (1995), 129-135.

4. Ό. π. 416 και 417, σημ. 1.

5. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *De Cerimoniis aulae byzantinae*, έκδ. Βόννης, 696-697.

κά στον αυτοκράτορα, παρακρατούνταν υπέρ του τοπικού διοικητή. Η επιβεβαίωση αυτή ενισχύει την αξιοπιστία και των υπόλοιπων πληροφοριών του άραβα γεωγράφου.

2. Ο στρατηγός Μεσοποταμίας δεν εισέπραττε καθόλου ρόγα διότι παρακρατούσε όλο το κομμέρκιον (*διὰ τὸ ἔχειν αὐτὸν ὅλον τὸ κουμέρκιον*). Το συνολικό ποσό δεν αναγράφεται, αλλά κρίνοντας από την θέση του στρατηγού Μεσοποταμίας, μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα ότι το εισόδημα από το κομμέρκιο αυτό δεν ξεπερνούσε τις 20 λίτρες (1.440 χρυσά νομίσματα) τον χρόνο· άλλωστε υπάρχει και ένα μολυβδόβουλλο στρατηγού Μεσοποταμίας του 9ου αι. (ίσως του 825-826), το οποίο ανήκει στον ιδιαίτερο τύπο των σφραγίδων των κομμερκιαρίων, με απεικόνιση του αυτοκράτορα και ένδειξη της ινδικτιώνος κατά την οποία ο ιδιοκτήτης της ασκούσε εξουσία (δηλ. είχε ενοικιάσει την πρόσοδο) επί της Μεσοποταμίας[6]. Καταλήγει λοιπόν κανείς στο συμπέρασμα πως το κομμέρκιον της Μεσοποταμίας δεν απέδιδε πάνω από 1.440 νομίσματα τον χρόνο και, συνεπώς, ότι η αξία των εμπορευμάτων που περνούσε κάθε χρόνο από εκεί δεν ξεπερνούσε τα 14.400 χρυσά νομίσματα. Το ποσό είναι μικρό, αν σκεφθεί κανείς πως στο θέμα Μεσοποταμίας, στην αριστερή όχθη του Ευφράτη και βορείως του Αρσανία (Murad su), νομίζαμε πως κατέληγε ένας μεγάλος δρόμος από την Ανατολή που ακολουθούσε την κοιλάδα του Φάσιδος προς την Θεοδοσιούπολη (η οποία κατελήφθη από τους Βυζαντινούς αργότερα, το 949) και τον Άνω Ευφράτη. Τα πράγματα δείχνουν όμως πως, κατά το πρώτο μισό του 10ου τουλάχιστον αιώνα, ο δρόμος αυτός δεν είχε ιδιαίτερη σημασία· και ότι το εισόδημά του, 20 λίτρες, συγκρινόμενο με τις 1.000 λίτρες που αναφέρει ο Ibn Hauqal για την Τραπεζούντα, που βρισκόταν στο θέμα Χαλδίας, ήταν πραγματικά ασήμαντο.

Η βυζαντινή Μικρά Ασία είχε λοιπόν, κατά τον 10ο αιώνα, δύο κύριες πύλες προς την Ανατολή, την Αττάλεια και την Τραπεζούντα. Η μαρτυρία αυτή του Ibn Hauqal επιβεβαιώνεται από το σφραγιστικό υλικό, το οποίο είναι πλέον άφθονο και επιτρέπει στατιστικές προσεγγίσεις ιστορικών προβλημάτων. Μια σύντομη έρευνα στα βασικά σχετικά βοηθήματα[7] δείχνει πως κατά μήκος του ανατολικού συνόρου του Βυζαντίου σφραγίδες κομμερκιαρίων από τον 9ο έως και τον 11ο αιώνα προέρχονται από την Χαλδία [31 αντίτυπα] και την Αττάλεια (που συνδυάζεται με την Κύπρο) [7 αντίτυπα]. Υπάρχουν και 4 σφραγίδες κομμερκιαρίων

---

6. Βλ. W. Brandes, "Überlegungen zur Vorgeschichte des Themas Mesopotamien", *BSl* 44/2 (1983), 171-177.

7. Κατάλογο των παλαιών σφραγίδων κομμερκιαρίων βρίσκει κανείς στο βιβλίο της Η. Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, Παρίσι 1963, 225 κε. Σ' αυτές προσθέσαμε τις πρόσφατες μεγάλες δημοσιεύσεις, όπως G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Basel 1972, και G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, II, Berne 1984· J. Nesbitt και N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Washington D.C., τόμ. 2 και 4, 1991, 1999. J. -Cl. Cheynet, C. Morisson, W. Seibt, *Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Παρίσι 1991.

Σελευκείας[8] που έρχονται να συμπληρώσουν το σχήμα αυτό, αλλά πρέπει να σημειωθεί πως η Σελεύκεια μνημονεύεται και στο *Επαρχικό Βιβλίο* ως πύλη εισαγωγής αγαθών από τον αραβικό κόσμο (5,1).

Ενδιαφέρον έχει και ο αριθμός των σφραγίδων, που αντικατοπτρίζει την διαφορά στην σημασία των δύο εμπορικών «πυλών». Η πύλη της βόρειας Μικράς Ασίας, η Τραπεζούντα, που κατά τον Ibn Hauqal είχε εισόδημα τριπλάσιο από την νότια πύλη, την Αττάλεια (και την Σελεύκεια, που ανήκει στην ίδια περιοχή), μας άφησε τριπλάσιες σφραγίδες κομμερκιαρίων. Αν λάβει κανείς υπόψη ότι οι αριθμοί του Ibn Hauqal είναι προσεγγίσεις και ότι η διατήρηση και δημοσίευση των σφραγίδων είναι τυχαία, καταλήγει αβίαστα στο συμπέρασμα πως οι μαρτυρίες του άραβα γεωγράφου και των σφραγίδων αντικατοπτρίζουν την ίδια πραγματικότητα.

Υπήρχαν βέβαια και άλλοι εμπορικοί δρόμοι, που είχαν όμως δευτερεύουσα σημασία, όπως ο δρόμος του θέματος Μεσοποταμίας, που αναφέραμε. Εμπορικό κέντρο ήταν, τον 10ο και κυρίως τον 11ο αι., η Θεοδοσιούπολη (Erzerum), η οποία και υποσκελίσθηκε από το γειτονικό Άρτζε· σύμφωνα με τον Ατταλειάτη μπορούσε κανείς να βρει εκεί όλα τα εμπορεύματα που έφερναν από την Περσία, την Ινδία και την υπόλοιπη Ασία[9]. Αναφέρονται επίσης στην συνθήκη του 969 βυζαντινά καραβάνια που πήγαιναν για εμπόριο στο Χαλέπι[10], αλλά βέβαια αυτά ξεκινούσαν πια από την Αντιόχεια, που είχε στο μεταξύ περάσει στους Βυζαντινούς – και η οποία θα αποκτήσει δικούς της κομμερκιαρίους.

Ας επανέλθουμε στον 10ο αι. πριν από τις μεγάλες βυζαντινές κατακτήσεις. Εκτός από τις δύο μεγάλες πύλες προς την Ανατολή, την Τραπεζούντα και την Αττάλεια/Σελεύκεια (στις οποίες θα πρέπει να προστεθεί η Χερσώνα στην Κριμαία, που διατηρούσε επαφές με τους Χαζάρους), οι άλλοι δρόμοι εισαγωγής είναι δευτερεύοντες, με μικρά δημοσιονομικά έσοδα, τα οποία συλλέγονται από τις τοπικές αρχές και όχι από επίσημους κομμερκιαρίους. Το παράδειγμα της Μεσοποταμίας είναι διαφωτιστικό προς την κατεύθυνση αυτή.

Είναι βέβαια δύσκολο να πιστέψει κανείς πως το εμπόριο με την ανατολική και νότια ακτή της Μεσογείου ήταν τόσο μικρότερο από αυτό της ξηράς που κατέληγε στην Τραπεζούντα. Η σημασία των χερσαίων δρόμων είναι γνωστή, γνωστά όμως είναι και τα μειονεκτήματά τους, με τις σχετικά περιορισμένες ποσότητες που μπορούσαν να μεταφερθούν και με την αύξηση του κόστους που προ-

---

8. Ο G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884, 271, γνώριζε μόνο μια σφραγίδα. Στον 5ο τόμο του καταλόγου των σφραγίδων του Dumbarton Oaks που δημοσιεύεται προσεχώς, υπάρχει ένα ακόμη αντίτυπο της ίδιας σφραγίδας και τρεις νέες σφραγίδες κομμερκιαρίων Σελευκείας των 10ου και 11ου αι.

9. *De Administrando Imperio*, 208, 214· Ατταλειάτης, έκδ. Βόννης, 148· Σκυλίτζης, έκδ. Thurn, 451-452.

10. M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie*, Αλγέρι 1951, 835-836.

καλούσαν τα διαδοχικά διόδια. Άλλωστε γνωρίζουμε πως η Αίγυπτος ήταν πάντα μεγάλο εμπορικό κέντρο, σε συνεχή επαφή διά θαλάσσης με την Ανατολή, γνωστή πηγή προϊόντων πολυτελείας για τους εμπόρους της Ιταλίας. Αυτές οι δραστηριότητες εξηγούν και τα υψηλά εισοδήματα του Φατιμίδη χαλίφη, που με τόση περηφάνεια αναφέρει ο Ibn Hauqal.

Για να καταλάβει κανείς καλύτερα το βυζαντινό εμπόριο της Ανατολής τον 10ο αιώνα, θα έπρεπε ίσως να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο αυτό εμφανίζεται στο κύριο σημείο κατανάλωσης και μεταπώλησης προϊόντων πολυτελείας, στην Κωνσταντινούπολη. Οι πληροφορίες μας προέρχονται από το *Επαρχικό Βιβλίο*[11], που φαίνεται πως κι αυτό χρονολογείται στην πρώτη εικοσαετία του 10ου αιώνα, δηλαδή σε εποχή αρκετά κοντινή προς τις άλλες πηγές μας.

Σύμφωνα με το *Επαρχικό Βιβλίο*, τα αρώματα και τα μπαχαρικά εισάγονταν κυρίως *διὰ Χαλδαίων καὶ Τραπεζουντίων ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν τόπων* (παράγρ. 10.2). Δηλαδή μπορούσαν να φθάσουν είτε κατ' ευθείαν από τους «άλλους τόπους», είτε με ενδιαμέσους τους εμπόρους της Χαλδίας και της Τραπεζούντας. Μαθαίνουμε ποιοι ήταν οι «άλλοι τόποι» από το ίδιο κείμενο. Στο κεφάλαιο για τους πρανδιοπράτες, τους εμπόρους δηλαδή πολυτελών υφασμάτων που εισάγονταν από την Συρία (παράγρ. 5.4), μαθαίνουμε πως μαζί με τα εμπορεύματα αυτά εισάγονταν και *μυρεψικὰ ἢ βαφικά*, τα οποία θα έπρεπε να πάρουν οι μυρεψοί για μεταπώληση.

Τα εμπορεύματα της Συρίας όμως, τουλάχιστον σε μεγάλο μέρος τους, εισάγονταν κατ' ευθείαν στην Κωνσταντινούπολη διά θαλάσσης. Υπήρχε μια παροικία Σύρων που έμεναν εκεί από παλιά, πάνω από δέκα χρόνια, οι οποίοι υποδέχονταν και φρόντιζαν για την διάθεση των εμπορευμάτων. Τα εμπορεύματα αυτά δεν σταματούσαν στην Αττάλεια/Σελεύκεια για να φορολογηθούν, αλλά έρχονταν κατευθείαν στην περιοχή της πρωτεύουσας και πιθανότατα πλήρωναν τους δασμούς τους στην Άβυδο, το σπουδαιότερο κέντρο κομμερκιαρίων της αυτοκρατορίας[12]. Εκεί γινόταν ο έλεγχος και η δασμολόγηση όλων των εμπορευμάτων που εισάγονταν στην περιοχή της βυζαντινής πρωτεύουσας από το εξωτερικό αλλά και από το εσωτερικό της αυτοκρατορίας[13], από το οποίο σώζεται πολύ μεγάλος αριθμός σφραγίδων κομμερκιαρίων. Με άλλα λόγια, ένα σημαντικό μέρος του εμπορίου με την ανατολική και την νότια ακτή της Μεσογείου γινόταν κατ' ευθείαν με την Κωνσταντινούπολη, χωρίς να περνά από την «νότια πύλη» της αυτοκρατορίας, που ήταν η Αττάλεια/Σελεύκεια.

---

11. Νέα έκδοση του J. Koder, στο CFHB, Βιέννη 1991.

12. Οι δραστηριότητες των κομμερκιαρίων της Αβύδου κατά τον 10ο αιώνα περιγράφονται στο προνόμιο που παραχώρησε στους Βενετούς ο Βασίλειος Β΄ το 992. Βλ. τις πρόσφατες παρατηρήσεις του D. Jacoby στην *Mediterranean Historical Review* 9 (1994), 140-142.

13. Πρβλ. τις σχετικές παρατηρήσεις μου στο άρθρο "The Economic Region of Constantinople: from Directed Economy to Free Economy and the Role of the Italians", *Europa Medievale e Mondo Bizantino*, a cura di G. Arnaldi e G. Cavallo, Roma 1997, 221-238.

Αντίθετα, τα εμπορεύματα που έφταναν διά ξηράς στο ανατολικό σύνορο, έπρεπε να φορτωθούν σε πλοία για να πάνε στην Κωνσταντινούπολη, δεδομένου πως ποτέ δεν υπήρξε ικανοποιητικός δρόμος κατά μήκος της βόρειας παραλίας του Πόντου. Συνεπώς ο εκτελωνισμός τους γινόταν στην Τραπεζούντα και από εκεί πήγαιναν κατ' ευθείαν στην πρωτεύουσα, χάρη στην φροντίδα Χάλδων και Τραπεζουντίων εμπόρων, όπως γράφει και το *Επαρχικό Βιβλίο*.

Με άλλα λόγια, τα εμπορεύματα που εκτελωνίζονταν στην Τραπεζούντα και στην Αττάλεια/Σελεύκεια προορίζονταν για ολόκληρη την αυτοκρατορία, συμπεριλαμβανόμενης και της Κωνσταντινούπολης. Όταν έφθαναν στην πρωτεύουσα, δεν είχαν πια ανάγκη εκτελωνισμού και πήγαιναν στην αγορά. Αντίθετα, τα πλοία που από την Ανατολική Μεσόγειο πήγαιναν κατ' ευθείαν στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς να σταματήσουν στην νότια Μικρά Ασία, περνούσαν ελέγχους στην Άβυδο.

Αυτή η διαδικασία εξηγεί γιατί η κίνηση του κομμερκίου της Τραπεζούντας ήταν πολλαπλάσια εκείνης του κομμερκίου της Ατταλείας/Σελεύκειας, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ο κύκλος εργασιών διά ξηράς με την Ανατολή ήταν μεγαλύτερος από τον κύκλο εργασιών της Μεσογείου.

Εξηγεί επίσης ένα άλλο φαινόμενο του βυζαντινού εμπορίου, δηλαδή το γιατί το τελωνείο του Ιερού, στο Στόμιο του Βοσπόρου, ποτέ δεν απέκτησε σημασία ανάλογη προς την Άβυδο στο στόμιο του Ελλησπόντου, παρά το ότι και τα δύο ιδρύθηκαν ταυτόχρονα από τον Ιουστινιανό για να οριοθετήσουν την περιοχή της Κωνσταντινούπολης: τα κύρια και ακριβά εμπορεύματα που περνούσαν από το Ιερό είχαν προηγουμένως σχεδόν όλα δασμολογηθεί στο κομμέρκιο της Τραπεζούντας (ή της Χερσώνας). Μόνο το εμπόριο με τους Ρώσους θα μπορούσε να ελεγχθεί εκεί, αφού προοριζόταν κι αυτό για την Κωνσταντινούπολη. Η Μαύρη Θάλασσα ήταν σχεδόν μια βυζαντινή λίμνη κι έτσι ο έλεγχος του εμπορίου της γινόταν στην περιφέρεια, που ήταν κι αυτή βυζαντινή. Το ενδιαφέρον του φυλακίου ελέγχου στο Ιερόν είχε σημασία μόνο τοπική και πολύ περιορισμένη.

Αντίθετα, η Άβυδος ήλεγχε την πρόσβαση στην Κωνσταντινούπολη από μια ανοιχτή θάλασσα με προεκτάσεις σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Ήλεγχε την πρόσβαση σε ένα μεγάλο κέντρο κατανάλωσης και διεθνούς εμπορίου και είχε την αντίστοιχη διοικητική και οικονομική σημασία.

Στον πρώιμο 10ο αιώνα, το Βυζάντιο είχε και πάλι δύο «κομμέρκια» για το εμπόριο της Ανατολής, την Τραπεζούντα και την Αττάλεια/Σελεύκεια. Η κατανάλωση όμως των πολυτελών αντικειμένων είχε πια συγκεντρωθεί στην Κωνσταντινούπολη, την οποία υπηρετούσαν κυρίως και τα κομμέρκια αυτά. Η αρχαΐζουσα ιδέα των αγορών πάνω στο σύνορο επιζούσε, αλλά ατονούσε βαθμιαία, στο μέτρο που όλα συγκεντρώνονταν στην πρωτεύουσα. Η κατάσταση όμως θα αλλάξει τον 11ο αιώνα, με την ανάπτυξη των νέων πόλεων και των νέων δομών του διεθνούς εμπορίου.

ALAN HARVEY

RISK AVERSION IN THE ELEVENTH-CENTURY PEASANT ECONOMY

Any assessment of the efficiency (or otherwise) of agriculture in western Asia Minor in the eleventh century needs to consider the strategies which farmers could employ to reduce the risks resulting from variations in the yields from agricultural production. Although there is a substantial literature on risk aversion in peasant farming, its implications have not been adequately incorporated into the study of the Byzantine rural economy[1].

The perennial concern of farmers was, of course, climatic conditions. Their vulnerability was brought into sharp focus by the famine of 927/8 which was referred to in Romanos I's legislative attempt to protect the weak against the encroachments of the powerful[2]. This was an exceptional instance, but it is inevitable that our Constantinopolitan based sources overlooked many serious, but more localised shortages of food. Adverse weather conditions, such as torrential rain or hail storms at vital times of the year, might often have struck a restricted area, but they could have had a devastating impact upon the individual farmers in the affected locality. The inevitability of yield fluctuations was something that farmers had to live with and take into account in their planning. Other areas of uncertainty which farmers might confront were market fluctuations and vulnerability due to lack of social power. Changes in the market prices of agricultural produce is a subject which cannot be developed due to lack of evidence, but this is not really a problem as agricultural output would have been the main factor in determining price yields. Small proprietors were also vulnerable to encroachments on their land by more powerful neighbours, but this lies outside the scope of this paper as it would not have affected agricultural decision making.

1. F. Ellis, *Peasant Economics. Farm Households and Agrarian Development*, 2nd ed., Cambridge 1993. M. Lipton, "The Theory of the Optimising Peasant", *Journal of Development Studies* 4 (1968), 327-351. For an excellent discussion of the problem in relation to the ancient world, see T. W. Gallant, *Survival and Risk in Ancient Greece. Reconstructing the Domestic Rural Economy* (Stanford 1991).

2. N. Svoronos, *Les novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction-édition-commentaires*, ed. P. Gounaridis (Athens 1994), no. 3. R. Morris, "The Powerful and the Poor in Tenth-century Byzantium: Law and Reality", *Past and Present* 73 (1976), 3-27.

These problems will be considered in relation to western Asia Minor. The most important source is a *praktikon* drawn up in 1073 when a group of imperial properties in the region of Miletos was transferred to Andronikos Doukas[3]. Although it provides a useful description of the estates, it does have some major limitations. It was mainly concerned with assessing the extent of the properties, outlining their boundaries and, most importantly, detailing the revenues which Doukas could extract from them. The peasants, known as *paroikoi*, who were settled on the properties, are listed with details of the payments which they owed. Information relating to the peasants' cultivation of the land, for instance, their possession of oxen, is given only when it has a bearing on their payments. The *praktikon* is first and foremost a document about the rights of land-ownership. It should not be automatically assumed that the landowner was able to extract all the payments from the peasantry. The *praktikon* set out the revenues to which the landowner was entitled, but the enforcement of these claims depended on the strength of the authority which the landowner could exercise over the peasantry[4]. Nevertheless, the range of payments to which the landowner was entitled gives a good indication of economic conditions of these properties. The other major limitation is that there are no other documents relating to these estates, with which the *praktikon* can be compared, so it cannot be used to establish economic trends. Reference will also be made to the life of St. Lazaros who established a monastic foundation on Mt. Galesion in the region of Ephesos in the middle of the eleventh century[5]. There are a number of incidents in this text which provide information about agricultural conditions in and around the monastery's properties.

The first goal of the producer was to achieve self-sufficiency, to feed the household and its animals, maintain capital equipment and have enough seed for the following year's sowing and an additional store for any emergencies. When assessing the economic viability of the peasant household, it is important to remember that the household's resources and requirements were not constant, but changed with the life cycle of the peasant family. For instance, in a family with two adults and two small children there were two unproductive members and the economic activity of the mother might be restricted by child-rearing responsibilities. When the children were old enough to work, the balance

3. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου* II. *Δημοσίων Λειτουργῶν*, ed. M. Nystazopoulou-Pelekidou (Athens 1980) no. 50.

4. In one case ninety-five *modioi* of land had been leased for only four *nomismata* instead of 9½ *nomismata* (at the standard rate of one *nomisma* for every ten *modioi*), ibid., II, no. 50 lines 128-130. One option for the peasant confronted by the demands of the landowner was flight, as in the case of the *paroikos* John Diaxinos, ibid., II, no. 50 lines 133-135.

5. "Vita S. Lazari auctore Gregorio monacho", *AASS*, Nov. III, 508-588.

between workers and consumers in the household is modified significantly and the economic potential of the household increases substantially. On the other hand a household with elderly and infirm parents would have greater demands placed upon its resources[6].

Self-sufficiency is sometimes referred to in favourable terms in saint's lives. The parents of Luke the Stylite in the tenth century were described as having a moderate amount of wealth, so that they were able to cater for their own requirements[7].The ethic of self-sufficiency was not confined to peasant producers. It was recommended by Kekaumenos in the eleventh century. In particular, he stressed the value of vineyards, olive and other trees and mills which would provide a return with as few cash outlays as possible. This was a somewhat simplistic approach as the initial outlays could be quite considerable. His emphasis was on keeping expenditure down to a minimum[8]. Whether his attitude was typical of reasonably wealthy landowners must be questionable. Larger landowners had greater flexibility in their decision making and, where their lands were well situated, had greater possibilities for exploiting market opportunities than smaller proprietors and peasant farmers. This depended on the degree of supervision of the properties and in the case of the group of estates listed in the *praktikon* of 1073 it appears that the officials were simply concerned with the extraction of rent and other dues from the peasantry. The estate did own two ploughs, but there were no remaining slaves and the modest quantity of grain in store does not suggest a significant production for marketing[9]. The marketing of produce by the peasantry should not be unduly minimised by the emphasis on self-sufficiency. The demands of the state and landowners, as well as the peasant household's own needs, necessitated some recourse to markets. A wider range of options was open to those peasants whose lands were conveniently located near larger market towns, but even those peasants would have been unwise to rely too heavily on purchasing their staple foods because of demand inflexibility and price fluctuations during shortages.

The effectiveness with which estates were cultivated depended firstly on the availability of an adequate labour force. The lands transferred to Andronikos Doukas were assessed at 7,775 *modioi*, but the real figure was in excess of 8, 000 *modioi* (approximately 670-800 hectares), because in a couple of instances

6. A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, eds. D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith (Homewood, Illinois 1966, reprinted Wisconsin – Manchester 1986). Gallant, *Risk and Survival*, 11-33.

7. H. Delehaye, "Vita S. Lucae Stylitae", *Les saints stylites* (SubsHag 14) (Brussels 1923), 199-200.

8. *Cecaumeni Strategicon*, eds. B. Wasilievsky – V. Jernstedt (St. Petersburg 1896, reprinted Amsterdam 1965), 36, 51.

9. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 118-122, 317-319.

land was not measured. There were forty-eight *paroikoi* on the properties, giving an average of 166 *modioi* (about 14-16 hectares) for each *paroikos*. This is a higher figure than for most comparable properties in Macedonia during this period. Had any land on these properties been leased to outsiders, it is likely that the compiler of the *praktikon* would have noted the arrangement. Therefore, the average figure is a useful rough approximation which suggests that the region was not densely settled at this time[10]. Significantly, twenty-five of the *paroikoi* had no oxen. So the estates were less intensively cultivated than they could have been. There are some specific indications of this in the *praktikon*. Two hundred and thirty *modioi* of land produced no revenues because the *paroikos* to whom it was assigned had abandoned the land and migrated. Part of an estate, Mandrakle, had been transformed into marshland by the encroachment of the river Maiander. There were, however, some different tendencies. Although one estate, Prinos, was uninhabited and contained no buildings, part of it had recently been brought under cultivation. There is also one instance of the conversion of pasture into arable land[11]. However, the overall impression from the *praktikon* is that, for those peasants with the resources to bring land under cultivation, large enough holdings were available to give them a good chance of maintaining the viability of their household.

The most basic form of risk minimisation was crop diversity. This essentially represented a balance between the producers' two main concerns, maximising output from agricultural production and ensuring the security of the household. Although specialisation in one crop might have provided useful profits in some years, it left the peasant household too vulnerable to the consequences of crop failure[12]. For example, wheat was the most expensive grain and a profit maximising approach, geared to wheat production, would have produced higher profits in many years, but losses in others due to fluctuations in yields. Even if profits substantially outweighted losses over a number of years, peasants could not afford to risk a year of losses because they were dependent on their crops for their own subsistence. Therefore, it is common for peasant producers to adopt a more conservative approach to farming, less intent on profit maximisation, and to accept lower levels of profit in good years in return for fewer bad years. Consequently, risks were reduced by planting a greater range of crops. Most of our information about the range of agricultural production concerns the properties of larger landowners rather than peasant producers. The nature of agricultural activity on the estates of St. Lazaros' monastery is suggested by the

10. *Ibid.*, II, pp. 34-35. For properties in Macedonia, A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200* (Cambridge 1990), 50-52.

11. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 133-139, 271-274, 278, 303, 311.

12. Ellis, *Peasant Economics*, 82-103.

monks' food consumption which give a rough indication of the range of products needed – bread, wine, oil, pulses, cabbages and cheese[13]. The *praktikon* of 1073 gives some impression of the range of agricultural activities on that group of estates. On the main estate, Baris, a certain amount of seed was kept, mainly wheat and barley but also five *modioi* of chick peas. This was the store of the estate administrator and did not necessarily correspond to the produce cultivated by the peasants[14]. Unfortunately, the *praktikon* gives few indications of the range of produce grown on the arable land leased by the *paroikoi* – it simply lists the rent derived from the land without going into further detail. But there are some payments which provide evidence of a wider range of agricultural production – viticulture, fruit trees, especially olives[15], meadows for pastoral farming and oak coppices[16]. Indications of peasant involvement in pastoral farming is given by the payments of the *ennomion*. It was exacted at the rate of one *nomisma* for a hundred sheep and one *milliaresion* for every cow, horse or donkey[17]. One aspect of peasant pastoral farming which was almost certainly underestimated in the *praktikon* was pig-keeping. Five of the *paroikoi* were said to have thirty-nine pigs. There is no reference to pig-ownership by any of the peasants classified as possessing no oxen (*aktemones*). This is extremely improbable, especially as there was a substantial amount of woodland available. The pigs were most likely very elusive when fiscal assessments were made because they could be left to pasture in the woodland[18]. Pastoral farming offered a number of advantages to peasant farmers. If it was properly integrated with arable farming and the manure used as fertiliser, soil fertility would have been improved[19]. Pastoral farming also provided the peasant with another form of insurance. In difficult years animals could have been sold to raise money. This was potentially most beneficial when a farmer met with an individual misfortune, but would have been less useful when there was a more widespread famine. Although we are hampered by inadequate price evidence for Byzantium, a clear pattern is available from studies of other peasant societies. Famine led to higher grain prices, causing large scale sales of livestock by the peasantry as an emergency measure and, inevitably, the collapse of the price of livestock[20]. The peasantry could also have benefitted from the range of pos-

---

13. "Vita S. Lazari", 520, 536, 551, 557, 572.

14. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 118-121.

15. *Ibid.*, II, no. 50 lines 115-118, 127, 131-132, 137-138, 274-275, 309-310.

16. *Ibid.*, II, no. 50 lines 116-118, 229.

17. *Ibid.*, II, no. 50 lines 123-125, 314-316. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* Athens 1996, 72-76.

18. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 145, 151, 159, 164, 169.

19. K. D. White, *Roman Farming* London 1970 125-131.

20. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, 171.

sibilities offered by the woodland on these estates. They were an important source of material for building, fuel, charcoal burning, hunting, and natural dying agents. These options considerably enhanced the prospects of the peasant household maintaining its viability[21].

Crop diversity offered farmers a number of advantages. It gave some protection against adverse weather conditions at specific times of the year. If crops sown in autumn like wheat or barley were badly affected by adverse conditions, crops sown later in the agricultural season provided important insurance, particularly lentils and chickpeas, which can be planted at different times in winter, giving farmers considerable flexibility in their response to unfavourable weather conditions. The farmers also benefit from a greater protection against crop disease, because each crop is susceptible to disease in different ways, thereby inhibiting the spread of disease and limiting losses[22].

A very important aspect of crop diversity, where considerable quantities of pulses were planted, was their fertilising effect. They replace nitrogen in the soil, counteracting the effect of the cultivation of grain crops. Consequently, the land needed shorter periods of fallow[23]. There are frequent references to pulses in the sources, but generally little is said about the way in which their production was integrated into the farming pattern. In one case land had been distributed by the metropolitan of Ephesos to peasants who were supplying St. Lazaros with food and in one part they had planted beans, which suggests that security was a factor in their planning[24].

The other great advantage of crop diversity was that it evened out the use of labour. A household's capacity to produce a particular crop was restricted by the amount of labour available to it at peak periods of the agricultural year. Crop diversification enables the same pool of labour to be used more effectively by spreading the work over a longer period, reducing periods of underemployment. There are also nutritional implications – the greater the range of crops, the more varied the diet.

A related form of insurance was intercropping, the cultivation of two different plants on the same land. The disadvantages of this procedure were that more labour and a greater investment of time in crop management were

21. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 212-228. The exploitation of woodland has generally been left out of consideration in attempts to assess the viability of peasant households, which have focussed largely on grain production and consumption. This aspect of the Byzantine peasant economy has now been treated in detail by A. W. Dunn, "The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World", *BMGS* 16 (1992), 235-298.

22. Ellis, *Peasant Economics*, 98. Gallant, *Risk and Survival*, 36-38.

23. White, *Roman Farming*, 121-123.

24. "Vita S. Lazari", 520.

required. Benefits included a better control of weeds and pests and, where cereals and pulses were intercropped, the maintenance of soil fertility and also the greater assurance of some return[25].

Peasants could further insure themselves against localised disaster by scattering their landholdings in different places. This involved certain disadvantages. A greater amount of time was expended in moving from one plot to another and transporting produce to the peasant household would become a more laborious task. The extra expenditure of time was compensated for by the greater security – protection against localised frosts and hailstorms and also against crop disease. Information on this subject is fragmentary in the *praktikon*. We are simply given the amount of land and the rent produced from certain estates. In one instance an estate, Melanoudion, was divided into eighteen fields and, although some were substantial, other consisted of only five or six *modioi*. So it is conceivable that some peasant holdings consisted of a number of different fields. It is also possible that some might have rented land on more than one of these estates[26].

Another possible form of insurance was the storage of food. The sources tell us little about the quantity of grain which peasants kept in storage. The life of St. Luke the Stylite claims that the saint's family had stores buried in pits underground and during the great famine he distributed 4,000 *modioi* of wheat to the poor. The figure is clearly a great exaggeration, even if his parents were prosperous, self-sufficient farmers. Four thousand *modioi* would have been sufficient to feed two hundred people for one year. The store of grain at the estate house at Baris only contained 260 modioi of wheat and 150 modioi of barley[27].

Although the figure for Luke's distribution cannot be trusted, the incident does point to the use of one form of storage, underground pits, by farmers. Alternative means included the use of storage jars or baskets. It is impossible to determine how efficiently grain was stored and the extent of the losses involved. Only some general observations can be made. A crucial factor in effective storage was control of the moisture level, which needed to be kept low. Extremely high temperatures also increased the risk of infestation. Apart from fungal growth stores were at risk from insects and rodents. Given the storage facilities available to them, peasant farmers were likely to have suffered significant losses. So it is questionable whether the store carried over beyond the

---

25. Gallant, *Risk and Survival*, 38-41.

26. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 233-257. D. N. McCloskey, "English Open Fields as Behavior Towards Risk", *Research in Economic History* 1 (1976), 124-170. Gallant, *Risk and Survival*, 41-45.

27. Delehaye, "Vita S. Lucae Stylitae", 201-202. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 118-121. Harvey, *Economic Expansion*, 176-178.

following year's sowing would have had a significant bearing on the peasants' ability to cope with a sharp downward fluctuation in the following year's yields[28].

One possible source of income for peasant families which needs some consideration is wage labour. Again there is a problem with evidence. The agricultural wage labourer is surprisingly elusive in the sources, not just for Asia Minor but for Byzantium in general. There is no direct reference to labourers in the *praktikon* of 1073, apart from two *paroikoi* who were wardens of the woodland. The breakdown of revenues due to the landowner shows that the great bulk of the land was leased to the peasantry. As the estate owned only two ploughs and had a small stock of seed in store, direct cultivation by the landowner on a scale to offer significant employment opportunities can be discounted. The only indication of possible wage labour is the payment of the *zeugaratikion*, an obligation imposed on *paroikoi* who worked outside the landowner's estates. This was, however, a very minor payment, worth a total of one *nomisma* and eight *milliaresia* out of total revenues of 307 *nomismata* from these estates, suggesting that this was not a significant factor[29]. Where wage labour appears in the saints' lives – for instance, Luke the Stylite was hired by the inhabitants of one village to look after their pigs[30] – it is menial work distinct from the main agricultural work of the villagers. Wage labour was unlikely to have had much attraction for any but the poorest peasants. Better off peasants would have had plenty to do on their own land during the peak periods of the agricultural calendar. Also most peasants probably knew about agricultural wage labour opportunities only in their own and a few neighbouring villages. Moving further afield was a risk which only the poorer were likely to take. So during difficult years, when yields were below average, most peasant cultivators were unlikely to have looked to wage labour as a means of improving their condition.

This leads on to the difficult problem of the relationship between the peasant and commercial markets. On the estates transferred to Andronikos Doukas there is one suggestive case where a *paroikos* held a vineyard and garden of thirty *modioi*[31]. This was a very substantial holding far larger than most peasant vineyards, which usually consisted of about one *modios*. It raises the possibility that this peasant was producing a substantial surplus of wine and

28. Gallant, *Risk and Survival*, 97-98.

29. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 151-152 (*orophylakes*), 148, 156, 162 (*zeugaratikion*), 319 (total revenues); see also n. 9 above and Dunn, "The Exploitation and Control of Woodland", 264 n. 109.

30. Delehaye, "Vita S. Lucae Stylitae", 204.

31. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 274-276.

fruit for sale at a market[32]. It should be stressed that this was an exceptional case, but it provides a useful warning against presenting too uniform a picture of peasant behaviour. A key factor in a decision to produce commercially was geographical location. Proximity to a market was important. Peasants, who were able to go to a market, buy and sell and return home on the same day, had some distinct advantages over peasants who lived further away from the larger urban centres, especially those who were dependent on occasional fairs. They had greater flexibility in deciding when to sell and they were likely to have been better informed about market conditions and price fluctuations. It is likely, though not demonstrable with hard evidence, that most peasant market dealings were limited to very occasionally obtaining items which were not produced in the village and, most importantly, obtaining the cash needed to pay rent or tax.

Rent (or tax) was a serious threat to the viability of the peasant holding. The *paroikoi* in the *praktikon* of 1073 owed one *nomisma* as rent for every ten *modioi*[33]. If we assume a wheat price of twelve *modioi* for one *nomisma*, a peasant with 100 *modioi* of land would have to sell 120 *modioi* of wheat (a quantity large enough to feed six people for a year). Bearing in mind the other demands on the produce, for instance feeding the household and setting aside the seed for the following year's crop, this was a significant reduction in the resources of a peasant household. Tax and rent demands were, of course, a fact of life for the peasantry and would have been incorporated into their planning, but these demands left the peasantry much more vulnerable to the effects of any sharp fall in agricultural output.

Some general goals of peasant economic activity – self-sufficiency and the reproduction of the family holding – are obvious, but the diversity and complexity of the peasant economy needs to be emphasised, even if our sources offer only a very limited perspective. Decision-making depended on a range of factors and each household had its own requirements and its own resources in labour, land and capital. Several factors would have influenced the farmers' decisions. Local topographical conditions affected the suitability of land for the cultivation of particular crops. The suitability of land for irrigation would have depended

32. Archaeological evidence suggests that Miletos was not especially prosperous during this period, C. Foss, "Archaeology and the "Twenty cities of Byzantine Asia", *AJA* 81 (1977), 477-478, but its hinterland was potentially very fertile. In the late fourteenth century large quantities of grain were exported from the Maiander region to Crete, E. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983, 163-164. During the eleventh century the largest part of the region's exported grain was probably destined for Constantinople. The Sampson hospital held an *episkepsis* around Priene in the Maiander valley and was probably an important exporter of produce from the region: T. S. Miller, "The Sampson Hospital of Constantinople", *BF* 15 (1990), 101-135.

33. *Βυζαντινὰ ἔγγραφα Πάτμου*, II, no. 50 lines 129-130.

not only on natural resources, but on the availability of labour and cooperation with neighbours. The case of river encroachment given in the *praktikon*[34] may have been the result of insufficient labour resources. Marketing conditions would also have had an impact on peasant decisions. The characters of individual farmers also had a bearing on this process. A major concern of any farmer would have been insurance against the main threats to the viability of his holding, adverse weather conditions and demands of rent or tax. It was economically rational to trade off the possibility of larger profits in exchange for greater security. On the properties of absentee landowners cultivation was likely in most cases to have reflected the concerns of the peasant farmers. The strategies which farmers used to reduce the risk of disaster are not only relevant to any assessment of the peasant economy, but have implications for the condition of the rural economy as a whole. The peasant holding was the predominant unit of agricultural production and, therefore, decisions taken by peasant producers had a significant bearing on the total output of the economy.

34. *Ibid.*, II, no. 50 lines 270-274.

DAVID JACOBY

WHAT DO WE LEARN ABOUT BYZANTINE ASIA MINOR FROM THE DOCUMENTS OF THE CAIRO GENIZAH?

The so-called Cairo Genizah requires a short presentation. According to Jewish custom, writings containing the name of God should not be destroyed or discarded, but orderly buried or stored. The Genizah was the repository of such material in a room attached to a synagogue in Fustat or Old Cairo. Discovered in the late nineteenth century, it has yielded pieces ranging from small fragments of parchment or paper to entire books and from private letters and commercial documents to liturgical texts and literary works, totalling more than 250,000 leaves, which include about 10,000 documents of some length mostly from the eleventh to the thirteenth century. The Genizah sources have been widely exploited for the reconstruction of Jewish social, economic, intellectual and religious life, especially in Egypt[1]. They are written in Hebrew or Arabic, a small number being in Greek, and often present a mixture of languages. However, regardless of their nature and the languages used, the Genizah texts with few exceptions only have one feature in common: they are in Hebrew script[2]. The languages and script used, as well as the fact that most of them have neither been published nor translated explains why they have been virtually overlooked in Byzantine studies dealing with topics other than the Empire's Jews.

Among the known Genizah texts some have been written by Greek-speaking Jews living in the Empire or beyond its borders, while others refer to members of these two groups. Several of them are interspersed with Greek words, phrases and sentences. The precise dating and origin of these documents cannot always be determined, yet many of them belong to the eleventh or

1. See S. D. Goitein, *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley – Los Angeles, 1967-1993, 5 vols. and index vol.; on the Genizah itself, see ibid., I, 1-28.

2. One may wonder how a fragment apparently containing Christian hymns in minuscule Greek hand found its way to the Genizah (Cambridge, University Library, Taylor-Schechter Collection, K24.270), unless in possession of a Jew preparing for a theological disputation with Christians: briefly mentioned in N. R. M. De Lange, "Two Genizah Fragments in Hebrew and Greek", in J. A. Emerton – S. C. Reif (eds.), *Interpreting the Hebrew Bible. Essays in Honour of E. J. J. Rosenthal*, Cambridge 1982, 61.

twelfth century[3]. They offer precious, though scattered and fragmentary evidence about the Empire itself and, as implied by their preservation in Old Cairo, provide a particular insight into the Empire's relations with Egypt. In view of its geographic position, Byzantine Asia Minor was necessarily involved in these relations, whether directly or indirectly. The aim of this paper is to illustrate the value and implications of some Genizah sources for the evolution of Asia Minor from the late tenth to the mid-twelfth century, once they are inserted within their proper context.

The earliest Genizah source examined here is a *kettubah* or Jewish marriage document drafted in 1022 at Mastaura, a small town located on a tributary of the Maeander river in Lydia[4]. It contains interesting economic, social and cultural data, and is a noteworthy addition to the small number of roughly contemporary and especially later Byzantine documents listing dowry items, wedding gifts and household equipment[5]. The mother of the bride, obviously a widow, granted her daughter the lower storey of the family house and half the ownership of its well, which the bride and her brother were to share. No other real estate is mentioned. The movable objects belonging or offered to the bride included pieces of kitchenware, jewelry, clothing, belts, as well as bathing articles[6]. As usual each item was evaluated in common currency, except for some pieces of jewelry mentioned by weight[7]. The *mohar* or obligatory marriage gift, which according to Jewish law the bridegroom undertook to make to the bride, amounted to 8 1/2 gold *dinars* only, the strict minimum according to 'Jerusalem' custom[8]. The bridegroom added a voluntary marriage gift that in our case may be estimated at 6 *nomismata* or gold coins[9]. The total obtained from the addition

3. A collection of such sources has recently been edited by N. De Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah* (Texte und Studien zum Antiken Judentum, 51), Tübingen 1996. It includes a Greek translation of *Ecclesiastes* in Hebrew script (no. 9).

4. New ed. and trans., ibid., 1-10.

5. For which see N. Oikonomides, "The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century", *DOP* 44 (1990), 205-214; G. Weiss, "Vermögensbildung der Byzantiner in Privathand: Methodische Fragen einer quantitativen Analyse", *Βυζαντινά* 11 (1982), 88-92. Many such Jewish documents mainly bearing on Egypt have been found in the Genizah: see Goitein, *A Mediterranean Society*, esp. III, 363-422, and IV, 314-344.

6. The translation by De Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, 4, l. 21, should be slightly emended as follows: "a woman's dress and a bag for the bath". It would seem, therefore, that all the three items listed, including the small *mesalin*, translated as 'tablecloth', were bathing articles.

7. They probably accounted for somewhat more than two *nomismata*, considering that two armbands weighing 18 shekels were worth 2 gold pieces: ibid., 7, ll. 26-27.

8. See Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 118-123, and M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine. A Cairo Genizah Study*, Tel Aviv - New York 1980-1981, I, 238-262. On the implications of the evaluation of the *mohar* in *dinars*, see below.

9. On this payment, see Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, I, 267-271.

of all the individual items was 35 1/3 *nomismata*, rather a small sum[10]. The Jewish marriage deed of Mastaura thus gives us a rare insight into the modest economic standing of two urban households living in a small inland city of western Asia Minor. Their condition contrasted sharply with that of a prosperous Jewish physician from Egypt settled in the port of Seleucia about a century later, whose fortune will be examined below.

Some pieces of clothing listed in the marriage document of 1022 are of particular interest, since they must have been considered luxury items in the bride's and bridegroom's social milieu, despite their fairly low value. The kerchiefs worth 2 *nomismata* each seem to have been similar to the Rumi or Byzantine *mandil* frequently appearing among dowry items of Jewish brides listed in Genizah documents from the tenth to the twelfth century. The price of these kerchiefs widely varied according to the yarn used, the quality of their weaving and their designs[11]. Many of the expensive silk kerchiefs recorded in Egypt were presumably imported from the Empire, while cheaper ones were apparently local imitations; in addition, kerchiefs made of linen were produced in Tinnis[12]. It is unclear which material was used for those of Mastaura, although silk seems most likely. Indeed, there is good reason to believe that sericulture was being practiced on a large scale in western Asia Minor at that time, although extant sources attest it for a somewhat later period[13]. Moreover, the μανδήλια mentioned in our document were more expensive than another piece of silk clothing worth 1 1/2 *nomisma*, which the mother gave to the bride. The 'double red *koukoularikon* garment' was made of a low-grade silk fabric, woven with the short fibers of waste and floss silk spun into a yarn of a rough and uneven quality. The testimony offered by our marriage deed in this respect is a valuable addition to the otherwise poorly documented use of the *koukoulariko* silk cloth, which seems to have been increasingly in demand in the Empire since the early

10. This total is reached only if we assume that each of the dresses mentioned in De Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, 5, ll. 18-19, was worth 1 *nomisma*, and each of the two additional kerchiefs on l. 20, two *nomismata*, to which the value of the jewelry items mentioned above should be added.

11. For the latter, see Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 46; IV, 167, 191, 315, 320, 329-330. Goitein wrongly assumed that Arabic *mandil* derived from a Latin root, like Spanish *mantilla*, and that Rumi *mandil* was a western product or a replica of it. He was not aware that the Arabic word came from Greek μανδήλιον and that Rumi applied in this case to a genuinely Byzantine or an imitation of a Byzantine kerchief. On the use of the term Rum, see below, p. 93.

12. For the latter, see Goitein, *A Mediterranean Society*, IV, 167, 191.

13. This evidence will be presented in my study on the Byzantine silk industry, in progress.

eleventh century, like half-silks combining silk with cotton[14]. The red silk dress apparently had a cotton lining[15], like some cotton garments with linen, a feature known from the tenth century Ἐπαρχικὸν Βιβλίον or *Book of the Prefect* that would further emphasize the modest value of this dowry item.

The Jewish marriage deed of 1022 provides some indirect evidence about earlier population movements. Its formula follows a model common in Iraq at that time, yet the evaluation of the minimum *mohar* or compulsory marriage gift in gold *dinars*, to the amount of 8 1/2 units, as well as the Greek word *aqolytos* at the end of the operative section of the contract reflect Jewish custom in Palestine[16]. Despite the hybrid nature of the document, there is good reason to believe that the ancestors of the Jews living at Mastaura in the early eleventh century, or some of them at least, had come from Palestine or Syria. However, by 1022 the families of the bride and the bridegroom, as well as those of the witnesses appear to have been fully immersed in their Greek milieu. This is already conveyed by some of their names. Byzantine Jews used either Hebrew or Greek names and sometimes both concurrently. Most names mentioned in our document are Hebrew, although one of them, Namer, appears to be the equivalent of a Greek name, Pardoleon[17]. On the other hand, the bride and the father of one of the witnesses bore common Greek names, Evdokia and Leon respectively. Another noteworthy feature is the language of the marriage contract, obviously familiar to all those present at the ceremony. In addition to

14. See D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade", *BZ* 84/85 (1991-1992), 474-475, 496 and n. 254, repr. in idem, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Aldershot, Hampshire 1997, no. VII.

15. De Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, p. 6, line 30, translates 'double-faced red dress of silk', and explains it, 5, commentary to l. 18, as made of a cloth with a double-faced weave having two different patterns, one above the other. This is rather unlikely, in view of the complexity of the weaving process involved, which contrasts with the low cost of the garment. A lined garment appears more likely. For the lining of cotton garments with linen, see J. Koder (ed.), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* (CFHB, XXXIII), Wien 1991, chap. 9, par. 1. A similar lining may be assumed for silks.

16. The version 'aqolytos' is preferable to 'aqolutos', adopted by De Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, 9, l. 10. The debate about this term is summarized by Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, I, 479-480 and n. 123, and by De Lange, ibid., 8, commentary to l. 10. The possible meanings are 'in good order', 'without impediment', 'no objection', 'unhindered'. The use of this Greek term must clearly go back to the period preceding the seventh-century Muslim conquest of Palestine.

17. As suggested by S. B. Bowman, *The Jews of Byzantium, 1204-1453*, University of Alabama, 1985, 249, n. 4, who adduces further examples of 'Namer' among Greek-speaking Jews; for Greeks, see E. Trapp, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Vienna 1976-1996, I/9, nos. 21,918-21,920, s. v. Παρδολέων.

a mixture of Hebrew and Aramaic, common to Jewish marriage documents, the deed contains more than a dozen Greek words for movable objects, even when Hebrew words were available[18]. While some of the Greek words are attested elsewhere, others appear exclusively in our document and may well reflect a specific regional vocabulary. Whatever the case, their phonetic Hebrew transcription offers a faithful rendition of their pronunciation in western Asia Minor in the early eleventh century[19].

Both the Greek names and words appearing in the document of Mastaura illustrate a process of acculturation extending over many years. It would seem that the forefathers of those present at the marriage of 1022 had been established in Byzantine Asia Minor for two or three generations, yet presumably not more. This would explain why they still retained the evaluation of the compulsory marriage gift in *dinars*, whereas other marriage deeds of Byzantine Jews refer to *zehubim kostantini* or 'Constantinopolitan gold coins'[20]. In any event, two or three generations before 1022 bring us back to the second half of the tenth century. This period witnessed a large-scale migration from Syria into Asia Minor in the wake of the Byzantine conquests of the 960s and 970s by Nicephorus II Phocas and John I Tzimiskes. The population movement was enhanced by religious persecutions in Fatimid territories in the early eleventh century, during the reign of the Egyptian caliph al-Hakim, unstable conditions in Syria and Palestine, and the prospects of security and economic expansion in the Empire. In addition to large numbers of Syrians and Armenians, Jewish immigrants from Muslim countries settled then in Asia Minor, as suggested by our marriage deed and various other Genizah documents[21].

One of these is a letter of 1028, almost contemporary with the marriage deed of Mastaura. It reveals the arrival of Jewish immigrants from Muslim countries and their settlement in Attaleia within the preceding decades, and the existence of a stable and well organized Jewish community in that city, with elders at its head. The letter mentions four Rabbanites and three Karaites

18. Translation and notes in De Lange, as above, n. 4, yet see my reservations above, n. 6, 15.

19. Hebrew uses consonants only, although some of these acquired over time the value of vowels. Nevertheless, scribes added points serving as vowels to most Greek words in order to ensure their correct reading.

20. Text of such a model in A. Gulak, *Otsar ha-shetaroth ha-nehugim be-Yisrael*, Jerusalem 1926, 35-36 [Hebrew]. Another model is preserved in Paris, Bibliothèque Nationale, heb. 188, f. 132 v., a manuscript in Byzantine Hebrew hand dated 1432-1433. It obviously reflects earlier practice.

21. See D. Jacoby, "The Jews of Constantinople and their Demographic Hinterland", in C. Mango and G. Dagron (eds.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*, Aldershot, Hampshire 1995, 223-225.

among seven Jewish merchants from Attaleia captured by Muslim pirates[22]. The Rabbanites belonged to the mainstream of Judaism relying on Rabbinic oral law as exposed in the Talmud, while the Karaites rejected it and advocated the literal exegesis of the Hebrew Bible. The Karaites first established their own congregations in the Arabic-speaking Muslim East. The one existing in Attaleia in 1028 is the first to be directly documented in the Empire[23], yet from other Genizah evidence it appears that some Karaite Jews were already established in Constantinople around the year 1000. It may be assumed that several of them, like Syrians and Armenians, had first settled for some time in Asia Minor before proceeding to the Empire's capital[24].

A further large-scale migration occured in the wake of the Seljuks' victory at Mantzikert in 1071 and their expansion in Asia Minor[25]. A letter written by a Jewish scholar around 1089 offers a personal testimony reflecting the general political climate that prompted this movement. The author of the letter first emigrated from his native Old Cairo around 1064. After staying for some time in Jerusalem, as well as at various places in Syria, he crossed with his family into Byzantine Asia Minor, yet does not specify where he settled. In or shortly after 1071 he fled westward and eventually reached Thessalonica[26]. However, not all Jews fleeing the Seldjuks proceeded to territories remaining under Byzantine rule. Some of them sought refuge in Fatimid territory, a rather unlikely alternative for Greeks, Syrians or Armenians. Various Genizah sources refer to refugees from the Empire obtaining financial assistance from the Jewish community of Alexandria. A cantor is attested in that city around 1075, thus shortly after the battle of Mantzikert. Some fifty Byzantine Jews, many with dependents, are registered as aid recipients in 1107, and others sometime between 1100

22. A. Cowley (ed.), "Bodleian Genizah Fragments, IV", *Jewish Quarterly Review* 19 (1906), 251-254; partial trans. by J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204* (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 30), Athens 1939, 190-191, no. 132.

23. See Z. Ankori, *Karaites in Byzantium. The Formative Years, 970-1100*, New York - Jerusalem 1959, 46-49.

24. See above, n. 21.

25. On the background, see Sp. Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* Berkeley 1971, 110-194; idem, "Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor, 1071-1261", *XVe Congrès international d'études byzantines (Athènes 1976), Rapports et co-rapports*, I/2, Athens 1976, 1-10.

26. Ed. by S. D. Goitein, "The Jewish Communities of Saloniki and Thebes in Ancient Documents from the Cairo Geniza", *Sefunot, Annual for Research on the Jewish Communities in the East* 11 (1971-1977), 11-22 [Hebrew, with English summary]; trans. and commentary by Goitein, *A Mediterranean Society*, V, 438-443, yet see also Jacoby, "The Jews of Constantinople", 226-227, 231.

and 1140[27]. We do not know when they left the Empire. Among them we find dyers, tailors, cobblers, goldsmiths and scribes. The precise origin of these Byzantine Jews is stated in few cases only. One of them is registered as hailing from Asia Minor, while another came from Melitene, an important crossroad in eastern Cappadocia on the way to Iraq captured by the Seljuks in 1071[28]. It is likely that several other refugees listed as Rum also emigrated from Asia Minor.

Whether directly or indirectly, the Genizah sources, including those examined so far, provide some useful evidence, not found elsewhere, regarding the role of Asia Minor in Mediterranean trade and shipping. Since the late tenth century unstable conditions in the region of the Persian Gulf generated a shift in the westward trade route followed by Asian spices, perfumes and colorants. Instead of proceeding through Iran and Iraq toward Trebizond, they increasingly crossed the Red Sea and reached Alexandria, which became the main western outlet of these oriental goods[29]. In turn this shift stimulated commercial exchanges between Fatimid Egypt and the Empire. The differing and complementary nature of the economies of these two states called for trade in a broad range of wares, in addition to luxury items. The maritime route linking their main emporia steadily gained in importance, to the benefit of ports located along the southern and western seaboard of Asia Minor. These ports served as outlets for commodities of their own hinterland and neighboring islands, and at the same time offered logistical support to ships and merchants in transit. It may be assumed, therefore, that in the late tenth and in the eleventh century many Jewish and other immigrants arriving from Muslim territories were attracted by the expanding economies of these ports. Genizah letters, some dated and others datable within a decade or so, illustrate these developments.

In the first half of the eleventh century shipping and trade along the coast of Asia Minor were adversely affected by several factors. In 1016 Emperor Basil II decreed a ban on trade with and travel to Muslim countries, from which only

27. See Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 51, 54, 56-57; II, 443, nos. 19-23, 447, no. 32. The lists of recipients can only be dated approximately. It is unlikely that the Rum mentioned in them were 'European' Jews fleeing the lands captured by the crusaders, as suggested by Goitein, ibid., II, 127, 130, 442, no. 17, and 443, no. 23. Note that several lists, including an earlier one from the years 1040-1060 referred to ibid., II, 441, no. 8, mention the precise origin of individuals from cities under Muslim rule, yet register separately the Rum.

28. Ibid., II, 447, no. 32.

29. On Trebizond and its trade routes in the late ninth and in the tenth century, see R. S. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum* 20 (1945), p. 29 and 30, n. 1, repr. in idem, *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*, London 1978, no. III; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, 15-20; on the shift in favor of Egypt, see J.-C. Garcin, "Transport des épices et espace égyptien entre le XIe et le XVe siècle", *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* 85 (1978), 305-309.

Aleppo was excluded. This ban lasted until 1027, when Emperor Constantine VIII concluded an agreement with the Fatimid caliph al-Zahir[30]. Yet one may wonder whether anyhow it had been very effective, judging by some Genizah letters that will soon be adduced. Far more troublesome were naval warfare between Byzantine and Muslim forces and especially piracy, an unavoidable corollary of commercial shipping[31]. A landing carried out by Muslim pirates in Lycia in 1034 resulted in their temporary seizure of Myra, the famous pilgrimage center situated at some distance from the coast[32]. About that time a Genizah letter reports the capture of five Jewish youths from Strobilos, a port to the west of Bodrum[33]. It is unlikely that these youths were merchants sailing on business and we may surmise, therefore, that they were seized on land in the same Muslim raid or a similar one[34]. It is noteworthy that Strobilos appears in connection with a measure taken by the Byzantine authorities to prevent similar operations. In 1035 a number of Muslims captured after the defeat of their fleet in the battle of the Cyclades were impaled on the shore or drowned along the coast extending from Adramyttion to Strobilos, apparently a region witnessing intensive maritime traffic and, therefore, particularly affected by piratical attacks[35].

---

30. On the ban, see G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Paris 1896-1905, II, 452-454, and III, 23; W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055*, Vienna 1981, 68, 80-81, whose dating is more precise.

31. On Muslim piracy in that period, see H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 130-134.

32. Ibid., *Byzance et la mer*, 134; for the date, see Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert*, 203.

33. Ed. by Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, 245, and see 186, no. 128, commentary, yet the correct reading of the Hebrew place name is ASTSVILO, which more or less reflects the medieval Greek pronunciation. On the location of Strobilos and its Jews, see C. Foss, "Strobilos and Related Sites", *AnSt* 38 (1988), 147-159, 164-168, repr. in idem, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, London 1990, no. XII.

34. Later evidence about the Jews of Strobilos appears in a chrysobull of 1153 issued by Emperor Manuel I in favor of the church of Hagia Sophia in Constantinople, cited by Theodore Balsamon; regardless of their residence, the Jews of Strobilos were liable to a tax: K. Rhalles - M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Athens 1852-1859, II, 605-608; J. and P. Zepos, *Jus graecoromanum*, Athens 1931, I, 380; trans. of the passage in Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, 228, no. 181. Dating in F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, II, 2nd ed., Munich 1994, no. 1390.

35. See W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert*, 203-204; see also above, n. 31. On the fate of the Muslims, see E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*, Berlin 1966, 384; the stretch of coast chosen contradicts this author's assumption that the raids may have been directed toward Thrace.

Three other Genizah letters, one of which has already been mentioned, illustrate piracy and maritime trade somewhat to the east of that region between 1020 and 1035. Each of them deals with a particular group of Jewish merchants from Attaleia ransomed and freed in Egypt, after being captured and robbed of their money and goods by Muslim pirates[36]. The original destination of these merchants is not stated. It is obvious, though, that Greek and other merchants from Attaleia and additional ports of southern Asia Minor were engaging in similar ventures. In any event, these and other Genizah letters attest to the importance of Attaleia as a commercial center in that period[37]. Muslim pirates pursued their activity in Byzantine waters in the second half of the eleventh century[38]. Some of them repeatedly sailed along the coast of Asia Minor, as explicitly mentioned in a Genizah letter written between 1065 and 1080[39]. Yet Byzantine pirates too operated in the vicinity of Asia Minor in the eleventh century. A Genizah letter written around 1050 records that a ship apparently from the southern Italian city of Amalfi was prevented from sailing westward through the Aegean and pursued by a Byzantine vessel almost as far as Constantinople[40]. Somewhat later three Jewish merchants from Egypt captured by Byzantine pirates were brought by Amalfitan merchants from an undisclosed place to Alexandria and freed there in return for a ransom[41]. In short, these sources imply a lively commercial and maritime activity in which the ports of western

---

36. Ed. J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford 1920, II, 87, no. 12, and 91, no. 16, summarized in I, 90 and 92, respectively; partial trans. in Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, 186, no. 128, and 191, no. 133.

37. On Attaleia in the late tenth and early eleventh century, see C. Foss, "The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age", 8-10, in idem, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot, Hampshire 1996, no. IV. The Jewish community of Attaleia is again attested in 1148, when it was involved in a lawsuit: see Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, 219, 221-222, nos. 167, 171; E. Patlagean, "Contribution juridique à l'histoire des Juifs dans la Méditerranée médiévale: les formules grecques de serment", *Revue des études juives*, 4e série, 4 (1965), 143-146, repr. in eadem, *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance*, London 1981, no. XI.

38. Contrary to Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 163, 165, 169, 171.

39. Mann, *The Jews in Egypt*, II, 363-365, dating in I, 207; partial trans. by Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, 201, no. 148.

40. S. D. Goitein (trans.), *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973, 44-45, no. 5, and see D. Jacoby, "Byzantine Crete in the Navigation and Trade Networks of Venice and Genoa", in L. Balletto (ed.), *Oriente e Occidente fra medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, Genoa 1997, 523-524.

41. See Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 329 and 484, n. 14. The letter reporting the case was addressed to Nahray b. Nissim, a prominent merchant banker active in Egypt between 1049 and 1097: see M. R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt. The Origins of the Office of Head of the Jews, ca. 1065-1126*, Princeton, N. J. 1980, 102-104.

and southern Asia Minor participated, either as destinations or as transit stations.

This traffic is further reflected throughout the eleventh and the first half of the twelfth century by the constant two-way movement of Jews and Jewish letters between Fatimid Egypt and Jerusalem on the one hand, the Empire and particularly Constantinople, on the other[42]. The author of the letter of 1089 who eventually settled in Thessalonica, mentioned earlier[43], may have crossed the land border between Muslim and Byzantine territories, yet most Jews travelling from Egypt or Palestine to the Empire or in the opposite direction must have depended on maritime transportation along the coast of Asia Minor. Similarly, letters exchanged between these regions were mostly conveyed by ship. Thus, for instance, between 1092 and August 1096 an Egyptian Jew recently settled in Constantinople entrusted a letter addressed to his brother, who had remained in Old Cairo, to an Amalfitan merchant about to sail to Egypt[44].

Some eleventh and twelfth century Genizah letters illustrate directly or indirectly the function of Asia Minor in the commercial exchanges between Egypt and the Empire. Asia Minor itself shipped some of its cheese to Alexandria[45], as well as medicinal plants and drugs[46]. In 1137 a Jewish physician from Egypt settled in Seleucia refers in a letter written in Arabic to the earlier dispatch of precious drugs to his native country and orders seeds of medical herbs not available in Asia Minor[47]. Chios sent to Egypt its mastic, used in the manufacturing of perfumes and in pastries, as attested in 1050 and in the second half of the eleventh century[48]. Trade in these commodities clearly implies commerce in a much broader range of goods passing through the ports of Asia Minor. The Genizah letters also document the presence of Byzantine merchants in Egypt. One of these letters sent from Alexandria to Old Cairo in the 1060s or

42. Some further examples in Jacoby, "The Jews of Constantinople", 224-226.

43. See above, p. 88.

44. Ed. J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati - Philadelphia 1931-1935, I, 48-51, and see II, 1458; partial trans. and discussion in Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, 182-184, no. 125. For the dating of the letter and the location of its writer, see D. Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople from the Komnenian to the Palaeologan Period", *VizVrem* 55/2 (1998), 31-40.

45. See Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 46, 124.

46. Ibid., I, 402, n. 35.

47. Ed. and Hebrew trans. by S. D. Goitein, "A Letter of Historical Importance from Seleucia (Selefke), Cilicia, dated 21 July 1137", *Tarbiṣ* 27 (1958), 528-535; English trans. and commentary by idem, "A Letter from Seleucia (Cilicia), dated 21 July 1137", *Speculum* 39 (1964), 298-303, and for the information mentioned here, 299, 301.

48. See Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 268 and 154, and for the dating of the second letter, 153.

early 1070s refers "to the merchants from Constantinople [who] have already agreed upon prices"[49]. Genizah documents often apply the term *Rum* to both Byzantines and Latins[50], like Arabic-speaking geographers and travellers as late as the second half of the twelfth century[51]. In many instances, however, circumstantial evidence enables us to determine the precise identity of the merchants and ships involved. Such is the case with a letter of the late eleventh century sent from Alexandria to Old Cairo, which contains precious information about wares: "Please take notice that no pepper, cinnamon or ginger are available in Alexandria. If you have any of these commodities, keep them, for the Rum are keen solely on them. All the Rum are about to leave for Old Cairo. They are only waiting for the arrival of two additional ships from Constantinople"[52]. It follows that Byzantine merchants were then exporting oriental commodities from Egypt to the imperial capital, obviously via the ports of Asia Minor.

Most merchants, travellers and emigrants mentioned so far sailed between the Empire and Egypt either on board Byzantine or Muslim ships. No attention has been paid, however, to the eleventh century participation of Amalfitan merchants in maritime traffic along this itinerary. At first the Amalfitans traded separately with the Empire and with Egypt. They are attested in Constantinople since 944 and in Cairo since 976, although they presumably began to trade earlier in both cities[53]. They progressively extended the geographic range of their commerce and shipping along the coasts of the eastern Mediterranean. In Tripoli, Syria, the Persian traveller Nasir-i Khusrau noted in 1047 Rum ships from the West, which most likely were Amalfitan vessels[54]. This assumption is enhanced by Genizah letters. As noted earlier, one of them dated to around the mid-eleventh century records the voyage of an apparently Amalfitan ship that sailed from Alexandria along the Levantine coast on its way to Amalfi, while another refers to Amalfitan merchants bringing Jewish captives to Alexandria

49. Ibid., IV, 168.

50. Ibid., I, 43.

51. For instance, in the 1180s Ibn Jubayr refers both to the Rum of Constantinople and to the Genoese Rumi captain of a ship on which he sailed: R. J. C. Broadhurst (trans.), *The Travels of Ibn Jubayr*, London 1951, 267, 327.

52. Quoted by Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 44.

53. See M. Balard, "Amalfi et Byzance (Xe-XIIe siècles)", *TM* 6 (1976), 87-92; P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines*, Paris 1996, 85-88; D. Jacoby, "Les Italiens en Égypte aux XIIe et XIIIe siècles: du comptoir à la colonie?", in M. Balard – A. Ducellier (eds.), *Coloniser au Moyen Âge*, Paris 1995, 76-77.

54. Nâsir-i Khusrau, *Sefernâmeh*, ed. and French trans. Ch. Schefer, *Relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Égypte, en Arabie et en Perse pendant les années de l'hégire 437-444 (1035-1042)*, Paris 1881, 41, 113; Naser-e Khosraw, *Book of Travels (Safarnama)*, English trans. W. M. Thackson, Jr., Albany, N. Y. 1986, 13.

somewhat later, whether from Constantinople or from a port along the waterway joining both cities. The imminent departure of an Amalfitan from the Byzantine capital for Egypt in the 1090s, on what appears to be a routine voyage, further implies that by the second half of the eleventh century the Amalfitans were not only sailing regularly between Amalfi and Constantinople or Alexandria, but also between these two cities[55]. In fact, cumulatively they had established a triangular trade and shipping pattern within the Eastern Mediterranean, in the framework of which the ports of Byzantine Asia Minor served as transit stations. This is also suggested by the hospice for pilgrims which Amalfitan merchants established in Byzantine Antioch, presumably in the 1070s[56]. In the late eleventh century Venetian merchants similarly extended their activity along the maritime route linking Constantinople and Egypt. Indeed, the chrysobull granted by Alexios I Komnenos to Venice in 1082 suggests that Venetian traders and ships had expanded their operations beyond the western provinces of the Empire and Constantinople and were reaching Antioch, as well as the Syrian port of Laodikeia or Lattakia under Muslim rule[57]. On the other hand, the merchants from Bari who in 1087 seized the remains of St. Nicholas preserved at Myra do not appear to have traded along the coast of Asia Minor beyond Lycia[58].

The First Crusade created turmoil in Asia Minor for a short period. Soon afterwards, however, the establishment of the Latin states in the Levant resulted in the consolidation of the triangular trade and shipping pattern joining Italy with the Empire and Egypt. Within this pattern there was a progressive rise in maritime trade between the two countries, as well as between the West, the crusader Levant and Egypt. The two networks converged along the southern shore of Asia Minor, to the benefit of the ports of this region[59]. Indirect evi-

55. See above, 91-92.

56. On Amalfitan trade in the Levant and pilgrimage to Jerusalem, see Figliuolo, "Amalfi e il Levante", 581-593, 609-611, and on the hospice in Antioch, R. Hiestand, "Die Anfänge der Johanniter", in J. Fleckenstein - M. Hellmann (eds.), *Die geistlichen Ritterorden Europas* (Vorträge und Forschungen, 26), Sigmaringen 1980, 33-37.

57. G. L. Fr. Tafel - G. M. Thomas (eds.), *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Wien 1856-1857, I, 51-54, and new ed. by M. Pozza - G. Ravegnani (eds.), *I trattati con Bisanzio, 992-1198* (Pacta veneta, 4), Venice 1993, 35-45; see D. Jacoby, "Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration", *Anuario de estudios medievales* 24 (1994), 352, repr. in idem, *Trade, Commodities and Shipping*, no. II.

58. On their operation, see C. Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age", *DOP* 48 (1994), 34-35, repr. in idem, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, no. II.

59. On maritime routes between Italy and Egypt, see J. H. Pryor, *Geography, Technology and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*, Cambridge 1988, 94-97, yet see my reservations about the role of Crete in Jacoby, "Byzantine Crete", above, n. 40.

dence in this respect is found in the letter of 1137, noted earlier, which a Jewish physician from Egypt settled in Seleucia sent to his relatives who had remained in his native land[60]. The writer was frankly optimistic about economic prospects in the Empire. He mentions by name eleven other Egyptian Jews who either had settled in Seleucia or in Constantinople and urged his in-laws to join him. The physician had apparently arrived some twelve years earlier in Seleucia, married a local Jewish woman, and rapidly prospered. He had built a house worth 200 gold coins. In addition to his medical practice he was engaging in trade. He had in store 400 barrels of wine prepared according to rabbinical prescriptions and, therefore, fit for Jewish consumption. Much of this wine was presumably intended for export to other Jewish communities. To his son-in-law the physician had provided a marriage gift consisting of 324 gold coins, a pound of silver, one brocade and two silk robes, a bed with a canopy, as well as other valuable objects, the total value of which amounted to some 200 gold coins. He complained that dowries were far more expensive in Asia Minor than in Egypt. Yet his gifts were rather small compared with those a high-ranking Byzantine official such as Michael Psellos had offered to the future husband of his adoptive daughter about a century earlier, in 1053. These gifts amounted to 3,600 *nomismata*, including 2,160 in cash[61].

The few Genizah sources we have examined offer some new insights into migration, settlement, daily life, the common language and the economy in Byzantine Asia Minor, as well as into trade and shipping along its coast in the eleventh and first half of the twelfth century. These sources are especially valuable for the reconstruction of economic relations between the Empire and Egypt, although most of them fail to provide any data about commodities, volume or prices. A comprehensive list of Genizah material bearing on Byzantium is highly desirable. Once it has been established, more information about the Empire will become available, including about Asia Minor.

60. See Goitein, "A Letter from Seleucia (Cilicia)", 298-303, esp. 299-300.

61. G. Weiss, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*, Munich 1973, 130. On other data, see above, n. 5.

FRANK R. TROMBLEY

WAR, SOCIETY AND POPULAR RELIGION IN BYZANTINE ANATOLIA (6th-13th CENTURIES)

The Anatolian society that fought off continuous invaders between the late sixth and early thirteenth centuries saw itself as a heroic one[1]. It is evident from many Greek texts that the struggle was conceptualized in religious terms. The regions controlled by the shrinking Byzantine state during this period were predominantly Greek in ethnicity and culture and Chalcedonian orthodox in belief and practice[2]. The survival of the Byzantine state had certain unique features, for hand in hand with church discipline and traditional liturgical habits went a popular religiosity of great intensity which arose from the pre-Christian faith and ritual of the Greek city-state culture that was for a time displaced by the bureaucratic apparatus of the Late Roman state. Among the older ideas that reemerged during the military crises of the Byzantine Dark Age was the supposed protection of the circuit wall of the town by tutelary divinities and the use of apotropaic devices to lift the morale of armies fighting in the field and of the civil population at detached outposts[3]. These notions were reinvented by the

1. This style of cultural self-reflection first turns up in the ninth century in Theophanes' reworking of George of Pisidia's poems about the campaigns of Herakleios in the *Chronographia*. Cycles of heroic poetry grew up, ultimately to be consolidated in the different redactions of *Digenes Akritas*. Cf. *Digenes Akritas: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*, ed. R. Beaton and D. Ricks, Aldershot 1993. Writing in the late 11th c., John Skylitzes sought to reidentify the heroic political and military traditions of the Mesobyzantine state after the catastrophic quarter century that followed the battle of Mantzikert in 1071. The tradition also survives in the essay writing and poetry of 20th c. writers. Cf. G. Seferis, "Makriyannis", *On the Greek Style*, ed. R. Warner, Athens 1982, 23-65; K. Kavafis, "Waiting for the Barbarians" (an ironic critique of the heroic ethos in society) and "Thermopylae". Cf. K. Friar, *Modern Greek Poetry*, Athens 1993, 36-38.

2. Thus G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, tr. J. Hussey, New Brunswick, N.J. 1969, 27f., *etc.*

3. E.g. *Die Inschriften von Stratonikeia. Teil I: Panamara*, ed. M. Şahin, Bonn 1981, no. 10. K. Garbrah, "On the Θεοφανεῖα in Chios and the Epiphany of Gods in War", *ZPE* 65 (1986), 207-210. Cf. the case of Euchaita. F. Trombley, "The Decline of the Seventh Century Town: The Exception of Euchaita", *Byzantina kai Metabyzantina* 4 (1985), 65-90; C. Zuckerman, "The Reign of Constantine V in the Miracles of St. Theodore the Recruit (*BHG* 1764)", *REB* 46 (1988), 191-210. I cannot accept the arguments of Zuckerman and A. Kazhdan that the Arab wintering raid against Euchaita reported in *BHG* 1764, Miraculum V, took place in 754. Cf. F. Trombley, "The Arab Wintering Raid against Euchaita in 663/4", *Fifteenth Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers,*

local political élites – the officers of the theme armies and bishops of isolated fortresses – in times of crisis and soon became institutionalized[4].

Although working from a very limited corpus of archaeological data, William Mitchell Ramsay first noted the consistency of these behavioural and ideological tendencies during the Byzantine period in Anatolia as for example at Barata in Lykaonia, which lay in the Anatolikon theme[5]. The main lines of his argument that the medieval defence of Anatolia took on the character of an ethnic and religious struggle are borne out by a Byzantine liturgical office for generals and soldiers killed in battle and those living in Muslim captivity (late 9th-early 10th c.), as for example[6]:

> They have shown themselves to be the foundations of the fatherland and of the entire race (*πατρίδος καὶ τοῦ γένους παντὸς ἑδραιώματα*) by disregarding life here below as though [it were] something transitory.
>
> In order that you might save your chosen people (*τὸ ἔθνος σου τὸ περιούσιον*) from the hands of the barbarians, O Christ, you have given it brave fighters who have died gloriously in battles and in captivity.

It is valuable further to explore these premises because of numerous points of conjuncture between the evidence of Byzantine texts and a limited corpus of anthropological data.

The social history of these wars has yet to be written[7]. Before turning to questions of a specifically religious nature, it will be necessary to have a look at the geopolitical and cultural realities of this protracted conflict. After the Islamic conquest of Syria and Mesopotamia in the late 630's, Byzantine Asia Minor became a deep frontier zone; the Anatolian central plateau, extending the greater length of this semi-continental peninsula, was the principal area of the fighting. The enemy states which at different times sought to penetrate this expanse – Sabir Huns, Sasanid Persians, the Umayyad and Abbasid khalifates,

---

University of Massachusetts, Amherst, Washington, D.C. 1989. For the correct chronology, see C. Foss, "Euchaita", *ODB* 2,737.

4. Peter Brown, "Iconoclasm, A Dark Age Controversy", *English Historical Review* 88 (1973), 1-34. Cf. F. Trombley, "Popular Religion", *ODB* 3, 1698-1700.

5. W. M. Ramsay, "The Orthodox Church in the Byzantine Empire", *Luke the Physician and Other Studies*, London 1908, 156f.

6. Th. Détorakes and J. Mossay (eds.), "Un office byzantin inédit pour ceux qui sont morts à la guerre, dans le Cod. Sin. Gr. 734-735", *Le Muséon* 101 (1988), 183-211, lines 43-46 and 105-109.

7. Such a study was called for in S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh to the Fifteenth Century*, Berkeley – Los Angeles 1971, vii. A mastery of Vryonis' study and its sources remains the *sine qua non* for seriously talking about war and society in Anatolia from the late 11th c. onward. Cf. H. Ahrweiler, "L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe-IXe siècles)", *Revue historique* 227 (1962), 1-32.

satellite powers like the Hamdanids of Aleppo, and finally the Saljuq sultanate with the vast manpower of the Oghuz or Turkmen pastoralists – had to engage in forms of deep battle that few premodern states found practicable[8]. The *khalif* al-Mu'tasim's drive on Amorion in 838 is perhaps the most vivid example of this system. While a large army was left under the *amir* Ashinas to "fix" the main body of Byzantine troops led by emperor Theophilos on the Halys river, the *khalif* manoeuvred deep into the central plateau and reached Amorion, which then fell after a very nearly successful defence[9]. The "deep" frontier of the Anatolian steppe consisted of a network of Roman roads, fortresses and several important urban conglomerates like Amorion that allowed the Byzantine army to concentrate quickly against raiding forces while at the same time covering isolated hamlets until their inhabitants could make for fortresses and high ridges with their flocks and moveable property[10]. The ability of the Byzantine theme armies to engage in articulated movement and action by consolidating small formations into large or breaking them down again enabled it to execute a type of elastic defense that counted on holding the key points in the road network, including the κλεισοῦραι or strategic passes, until the τοῦρμαι or divisions of the theme armies could concentrate around the incursion[11]. After that the question of whether to engage the enemy in battle or simply observe him lay with the professional judgement of the τουρμάρχης or ὑποστράτηγος[12]. Sometimes invaders were effectively escorted back to the Taurus passes after being unable to

8. The term "deep battle" derives from Soviet offensive military doctrine in the 1920's, and is taken here to mean the rapid and deep penetration of echeloned defences before the enemy can react. This is achieved by drawing the defenders out toward diversionary attacks and "fixing" them, while a large force drives deep and (hopefully) manoeuvres in their rear. R. E. Simpkin's *Deep Battle: The Brainchild of Marshal Tukhachevsky*, Oxford 1987, is briefly summarized in R. Leonard, *The Art of Maneuver*, Novato 1991, 31, 52-58, etc.

9. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes, I: La dynastie d'Amorium* Brussels 1935, 295-310. Cf. J. B. Bury, "Mutasim's March through Cappadocia in A.D. 838", *JHS* 29 (1909), 120-129, which does not deal directly with operational questions.

10. The operational method is described at length in the *De Velitatione* of pseudo-Nikephoros Phokas. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington, D.C. 1985, 143-239. For analysis, see G. Dagron and H. Mihaescu (edd. trr.), *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, *passim*. The word *guérilla* in Dagron's title has often been miscontrued as a term for Maoist-style guerilla warfare. As Dagron explains, however, it is to be taken "hors de tout contexte revolutionnaire" in the sense of Clausewitz's technical usage "die kleine Kriege", that is "wars of detachments". *Ibid.*, 235-237. Cf. Carl von Clausewitz, *On War*, ed. tr. M. Howard, P. Paret *et alii*, Princeton 1984, 360-366.

11. This is the central and recurrent theme of the *De Velitatione* (as in note 10, *supra*). Cf. J. Ferluga, "Le clisure bizantine in Asia Minore", *Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976, 71-85.

12. The dispatch of the senior *tourmarch* (who often commanded the "right" *τοῦρμα* or *μέρος* of the army) on special missions with the temporary title of *ὑποστράτηγος* is known as early as the

penetrate the defenses any further. Pitched battles were risky and seem to have been avoided except at moments of opportunity[13].

Success in fighting of this kind presupposed a certain behavioural consistency and sense of cultural identity in both the mobile forces and the defenders of fortresses. Religious ideas were an important conditioning factor in this for Byzantine cavalrymen, bishops, agriculturalists and pastoralists alike, all of whom were called upon to perform certain tasks in the defensive fighting, everything from repairing walls and watching for dust clouds to engaging in risky ruses and spying on the enemy camp at night. The fighting had all the features of a "people's war"[14].

I. The Formative Period: Sabir and Sasanid Invasions (515-626 A.D.)

The evidence of "hard" sources like histories, chronicles, and hagiographic texts of undisputed historicity has seldom been adduced to the problem of war and society. Before proceeding further, it will be useful to review certain patterns in the "people's war" in sixth-century Anatolia while identifying the social and religious mechanisms in play. One can hardly give more than a summary of this immense subject. At the beginning of the sixth century, Anatolia was far distant from the zones of military operations. This can be seen, for example, in the Persian War of 502-506, a series of sieges, raids and counter-raids with few pitched battles that were fought out mostly in Osrhoene, Mesopotamia, and the satrapies soon to be organized as Armenia III and IV[15].

Within the periodization set for the present discussion, it was the Sabir Huns who disturbed the epochal calm and made the first penetration of the "deep" frontier. In 515 they broke through the Caucasian passes, raided widely in the *territoria* of the fortified towns of northeastern Anatolia, and reached Euchaita in the Helenopontus, which had been raised to the status of a πόλις and autocephalous see and given a city wall sometime before that date[16]. Their failure to assault the fortifications was given a numinous significance in the

Persian War of 572-591. Theophylact Simocatta, *Historiae* 2.7.11-2.8.5 in M. and M. Whitby (trr.), *The History of Theophylact Simocatta*, Oxford 1986, 52f. Cf. *ibid*. 5.8.1.

13. So for example Leo, *Tactica* 17.4. *PG* 107, 913D; the edition of R. Vari runs as far as book XIV only (Budapest 1917-22).

14. As in note 5 *supra*.

15. The most important document on the impact of this war on society is the chronicle of pseudo-Joshua the Stylite. On the latter a new translation and commentary are in preparation by J. W. Watt and F. Trombley in the series *Translated Texts for Historians*, Liverpool 1999. *The Chronicle of Joshua the Stylite*, ed. W. Wright, Cambridge 1882.

16. Theophanes the Confessor, *Chronographia*, ed. C. De Boor, Leipzig 1883, 161, lines 28-32. Trombley, "Euchaita", 83f., note 28. On questions of chronology, see: C. Mango and R. Scott (trr.), *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, Oxford 1997.

homiletic literature two centuries later during the "Dark Age" crisis, when the town's now depleted population was reminded of St. Theodore Tiro's miraculous repulse of the Sabirs outside one of the city gates[17]. A copy of the apocryphal letter of Christ to Abgar, king of Edessa, was subsequently erected at Euchaita. Its key phrase was an interpolation promising that "no one of your enemies shall ever control your city or have authority over it" (summarised in the Euchaita inscription as: *καὶ τῇ πόλι σου πρὸς τῷ* [sic] *μηδένα τῶν ἐ[χ]θ[ρ]ῶν σου κατακυριεῦσαι αὐτῆς, ἀμήν* [cross])[18].

A second incident was more predictive of the phenomena that would follow in "Dark Age" crisis of the seventh century, Khusrau I Anushirvan's invasion of Armenia in 575 that preceded the battle of Melitene (Armenia II)[19]. It is reported in Eustratios' life of Eutychios, patriarch of Constantinople (552-565, 577-582), during the latter's exile in Amasea. It reflects the increasing role played by the resources of the local churches and monasteries in time of invasion and the growing tendency of the civil population to abandon the defence of their localities[20]:

> We know well about the attack of the godless Persians against our empire when Khusrau the new Nebuchdonosor attacked Sebasteia and Melitene. While great affliction and necessity occurred, nearly all the population living nearby, those [living in] Nikopolis and Neocaesarea, Komana and Zela, and those of the other cities nearby, fled [in panic] to Amasea as the best-fortified city... Although

17. The "miracle" consisted of the martyr in full military gear defeating numerous Sabir fighters. The social and material *réalités* lying behind the psychological experience reported in the miracle collection doubtless lies in the dust and noise of battle, and the deduction made soon afterward that the Greek fighter (who did not subsequently emerge from the confusion) must have been the celestial guardian of the place. The Miracula of St. Demetrios reflect the same homiletic and redactional tendency. On the distorting effects of battle on human perception, see J. Keegan, *The Face of Battle*, New York 1977, *passim*.

18. *Studia Pontica, III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*, ed. J. C. G. Anderson– F. Cumont– H. Grégoire, Brussels 1910, 198-202. Cf. the various recensions of the inscription in *Inscriptions grecques chrétiennes de l'Asie Mineure*, ed. H. Grégoire, Paris 1922, no. 109 (Ephesus, 5th-6th c.). This collection is hereinafter abbreviated as *IGC-As.Min.* Cf. J. B. Segal, *Edessa the "Blessed City"*, Oxford 1970, plate 31 (without transcription).

19. Michael Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988, 262-268.

20. Eustratios, *Vita S. Eutychii*, *PG* 86, 2344B-D. The two lives of John Eleemon, patriarch of Alexandria (610-619), reflect the dimension of this problem in Egypt during the first phase of the Persian War of 604-628. Cf. the relevant sections of Leontios of Neapolis, *Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien*, ed. H. Gelzer, Freiburg in Breisgau – Leipzig 1893. H. Delehaye (tr.), "Une vie inédite de Saint Jean l'Aumonier", *An Boll* 45 (1927), 5-74.

> the [migrants] spent a long time in this [city], they did not worsen the shortage of food supplies that existed. They all... [fled] to the holy monastery of the saint... Since an unspeakable famine prevailed, thanks to our armies and those of the enemies of our God and empire, everyone got into necessity and great discouragement because of the [small] dole of bread being dispensed to the mass [of migrants]. For meal was emptied from the vessels of the monastery to the point that hardly a week's supply of meal was left in them.

The crisis proved short-lived when Justinian, perhaps *magister militum praesentalis*, manoeuvred the Persians into a retreat. Eutychios' behaviour was motivated by pragmatism rather than ideology, but the fighting on the approaches to eastern Anatolia was increasingly acquiring the cast of "holy war"[21].

It is sometimes forgotten that "friendly" military forces caused great damage to the provincial infrastructure even in peacetime, including illegal *corvées* (ἀγγαρεῖαι) of persons and animals, extortionate requisitions, and so forth. For example, when, on one occasion during his youth (probably in the 540's), Theodore of Sykeon absconded into the mountains to pray, his disappearance was ascribed to the transit of a body of troops through Galatia. After searching everywhere for him, his family concluded that the soldiers had kidnapped him and filed a complaint with the civil governor to arrest them and conduct an inquiry (... *ἐνομίσθη ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἁρπαγῆναι, καὶ ἐκίνησαν τὸν τότε ἄρχοντα καταλαβεῖν αὐτοὺς καὶ ζήτησιν ποιήσασθαι περὶ τοῦ παιδός*)[22]. The billeting of military units could also be destructive to nearby episcopal and monastic estates, as an inscription of Isinda or Lagbe (present-day Kutchuk-ala Fahraddin Yaila) in Pisidia reveals. It is a bilingual rescript in Greek and Latin – the sixth-century army's language of command being the latter – dated 1 June 527 and presumably issued to the Praetorian Prefect of Oriens[23]:

> Since it is at all times and above all proper that our landowning taxpayers be protected, it is all the more necessary that the properties belonging to the holy chapel of St. John the Apostle enjoy this [privilege]. And because of this, we enact through the present imperial law, if the petitions are true, that the properties (*κτήσεις*) mentioned in the pleas and their free farmers and registered [*coloni*] and overseers and hired labourers remain free from access by soldiers and police officials and from those cavalry formations which are known to be based near these properties, with not one of the latter venturing any kind of damage

21. This problem is now addressed in A. Kolias-Dermitzakes, *Ὁ βυζαντινὸς ἱερὸς πόλεμος*, Athens 1991.

22. George the Monk, *Vita S. Theodori Syceotis* Cap. 19 (*BHG* 1748) in *Vie de Théodore de Sykéôn*, ed. tr. A.-J. Festugière, 1 (SubsHag. 48/1), Brussels 1970, 16.

23. *IGC-As.Min.* 314. Cf. C. Diehl (*ed. pr.*), "Rescrit des empereurs Justin et Justinien en date du 1er juin 527", *BCH* 17 (1893), 501-520.

whatsoever on any pretext to oppress them. [There follow instructions to the governor of the province on the enforcement of the rescript].

The problem was a common one wherever military forces were concentrated[24].

The use of religious symbols and thought constructs to motivate armies was nothing new in the Later Roman Empire. The Christian practice goes back to Caesar Constantine's victory at the Milvian bridge outside Rome in 312 when he ordered the Chi-Rho or Christogram to be painted on the troops' shields as a numinous apotropaic sign, a symbol that he used again in the civil war against Licinius in 324[25]. The ideological construct of a Christian empire perpetually victorious in the "just war" against its barbarian enemies was a recurrent theme in the epigraphy of the Roman Orient all through the sixth century, even though the armies were getting into increasing difficulty[26]. Another feature of the Late Roman army was its rapid Christianization, for as early as the 340's the great majority of funerary inscriptions naming soldiers reflect this new religious allegiance[27].

The mixed results of the fighting in the Persian War of 572-591, which saw lost sieges and mutinies, coming in the wake of the protracted war of attrition against the Ostrogoths in Italy, was synchronous with a search for new religious symbols that found embodiment in icon veneration[28]. The practice of parading an icon before an army about to go into battle makes its first appearance in 586. Philippikos, *magister militum per Orientem*, supervised the ritual that centered round an ἀχειροποίητος or image of Christ "made without human hands"[29]. Theophanes conceptualizes the incident in terms more familiar to the Byzantine "Dark Age"[30]:

---

24. Cf. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, ed. L. Jalabert *et alii*, Paris 1929- , no. 2501 (*territorium* of Emesa, Phoenice Libanensis, 5th c.). This series is hereinafter abbreviated as *IGLS*.

25. E.g. R. Krautheimer, *Three Christian Capitals: Topography and Politics*, Berkeley 1983, 33-37, *etc.*

26. F. Trombley, "War and Society in Rural Syria *c.* 502-613 A.D.: Observations on the Epigraphy", *BMGS* 21 (1997), 158-194.

27. *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, ed. E. Diehl, 1, Berlin 1961, nos. 402, 405, 406, 450 (Rome, 331 A.D.), 518, 519 (Sitifis, 337 A.D.), 526 (4th c.), 545, and 565 n. Many other inscriptions can be dated to the fourth century on the basis of the *praenomen* of the soldier and the types of Christian symbols used. On the pre-Christian side, see A. Von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier 1895, 35f., 57-78, 95, 113f.

28. E. Kitzinger, "The Cult of Images in the Age before Iconoclasm", *DOP* 8 (1954), 119f.

29. Theophylact Sim., *Hist.* 2.3.4-8.

30. Theophanes, *Chron.*, AM 6078 (De Boor 1, 255). The Greek *ταξιαρχία* (lit. "office of *taxiarches*") should be understood concretely as *tourmarches* or commander of a *τοῦρμα* or *μέρος*. The 9th–c. author most probably had fellow-fighters in mind like Sts. Theodore Tiro (invoked at Euchaita), George, and Michael the *ἀρχιστράτηγος* of the heavenly army (invoked at Chonae).

> [Philippikos] took up the theandric image which the Romans think was made without human hands and, passing through the ranks, he *imparted [its] divine force to the soldiery* (*διατρέχων τὰς τάξεις τῷ ὁπλιτικῷ μετεδίδου θείας δυνάμεως*). And standing behind the battle-line while continuously holding this as a weapon he propitiated the divinity with many tears. [In consequence] he would receive heavenly tourmarchs as fellow-fighters.

The theandric image of Christ was paraded a second time at Monokarton in Osrhoene by the unpopular Priscus, who had temporarily replaced Philippikos, but this time the angry soldiers hurled stones at the icon because the new general had refused to receive their salutation on foot standing among them[31]. The effectiveness of such symbols depended more on the piety and personal rapport the commander had with his men than any objective belief in their apotropaic power[32]. Before Herakleios arrived at Constantinople in 610, he had been careful to affix icons and relic boxes to the masts of his ships (*πλοῖα καστελλωμένα ἔχοντα ἐν τοῖς καταρτίοις κιβώτια καὶ εἰκόνας τῆς θεομήτορος*)[33], a measure perhaps recommended by his father the elder Herakleios, who had been a *tourmarch* under Philippikos and later cooperated closely with him after his promotion to *magister militum per Armeniam*. A family tradition may well explain the religious cast of the sources written under the younger Herakleios' patronage after the end of the Persian War of 604-628, which had seen the defences of the empire thrown back on the Taurus passes for ten years[34]. This is true of Theophylact Simocatta's history of the reign and wars of Maurice (582-602) and George of Pisidia's poetry celebrating Herakleios' victories[35].

The most serious catastrophes of the great Persian War of 604-628 took place in the first twelve years of Herakleios' reign, between 610-622[36]. Anatolia

---

31. Theophylact Sim., *Hist.* 3.1.4-12 (Whitby 72f.).

32. It will be recalled that Philippikos founded a monastery and retired there during the reign of Phokas, later to reemerge and take the field in the first decade of Herakleios' reign.

33. Theophanes, *Chron.* AM 6102 (De Boor 1, 298, lines 16-18).

34. The view that the empire had no control over Anatolia between *c.* 615-626 is rejected in Trombley, "Euchaita", 75-81.

35. Cf. Domitianos' victory hymn recited at the recovery of Martyropolis from the Persians. Theophylact Sim., *Hist.* 4.16.26 (Whitby 127-130). The *Ave Maria* in Latinized Greek was used as the Roman password during the expedition against the Persian usurper Bahram in 591. *Ibid.* 5.10.4-5 (Whitby - Whitby 145). Domitianos later commended the army that set out with Khusrau II to destroy Bahram to St. Michael the supreme commander of the heavenly army. *Ibid.* 5.4.15 (Whitby - Whitby 138). This cult, too, may have been revived by the younger Herakleios during the Persian War of 604-628, although nothing is said about it in Theophanes or George of Pisidia. Michael Psellus, Εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, *Michaelis Pselli Scripta Minora*, ed. E. Kurtz and F. Drexl, Milan 1936, 120-141.

36. Trombley, "War and Society in Rural Syria", 182-198 and Appendix.

remained a defensive zone during this period. One feature of the consolidation of the Byzantine position was an intensification of Christian ritual and homiletics on behalf of the empire's survival. This was a feature of Herakleios' relations with the army, which, although it drew many recruits from the Caucasus, had cadres consisting mainly of Christian Greeks and Armenians. This period of Anatolian history is not well documented. In domestic politics Herakleios sought to put the empire clearly in the right by sending embassies to the Persian monarch Khusrau II Parviz requesting peace. The latter's victories between 609 and 613 had put the empire in a weak position and the replies were negative. The public reading of Khusrau's letters at Hagia Sophia in Constantinople provided excellent propaganda even as late as 623/4, and diverted attention from the military and political weakness of Herakleios' regime. The letter of that year read in part[37]:

> Your vain hope is mistaken, for this Christ who could not save his own person from the hand of the Jews, and was crucified and killed by them, how can he save you from my hand?

Pseudo-Sebeos' source adds that Herakleios had the report read before patriarch Sergios and the Senate, and then went to Hagia Sophia, laying it in front of the altar probably for public perusal. Other statements quoted by Theophanes were probably handled in the same way, as for example a demand sent perhaps in 615 that the emperor convert to the cult of Mithra, a lesser divinity in the Mazdaean pantheon arrayed below the supreme god Ahura Mazda[38]:

> Herakleios sent envoys to Khusrau in Persia asking for peace, but Khusrau sent them away once again saying: I will not spare you until you deny him who was crucified, whom you say is God, and make *proskynesis* to the sun.

This was wonderful propaganda for pleasing the circus factions and whipping up the crowds in the Hippodrome. Khusrau's rejection of all attempts at conciliation gave rise to a desperate resolve to commit the last resources of the empire to a great expedition against Persia, as another passage in Theophanes suggests. It seems to have come from a homiletic or propagandistic text of some kind that

37. Sebeos, *Histoire d'Héraclius*, tr. F. Macler, Paris 1904, 79f.

38. Theophanes, *Chron.* AM 6109 (De Boor 1, 301, lines 21-24). Mango suggests 615 as the date. Theophanes, *Chron.* (Mango - Scott, 433). In Mazdaean texts even the supreme god Ahura Mazda ("Wisdom the Lord") pays homage to Mithra. Ilya Gershevitch (tr.), *The Avestan Hymn to Mithra*, Cambridge 1959, 52f., 66, 135, etc. I owe this suggestion to Peter Clark.

sought to justify the investment of manpower and money in Herakleios' spring campaign of 622[39]:

> Khusrau hardened his yoke upon all mankind with blood-drinking (*αἱμοβορία*) and the imposition of tribute, for, exalted by victory, he could no longer exist within the established order of things (*ἐν τῷ καθεστῶτι*). Then Herakleios took up zeal for God and after making peace with the Avars transferred the armies of Europe to Asia and set his mind to go against Persia with the cooperation of God (*τῇ συνεργίᾳ τοῦ Θεοῦ*).

The anonymous Miracula of St. Theodore Tiro mention the successful defence of Euchaita sometime between 615 and 626 with two other noteworthy details[40]. First, Miracle II mentions the rebuilding of the fourth-century *martyrion* lying outside the Anastasian fortifications during the episcopate of the same Eleutherios who survived the siege[41]. Secondly, Miracle III describes the attack of a Byzantine force that successfully rode round the eastern flank of the besieging force that ended in the latter's complete destruction[42]:

> For a second Roman detachment of soldiers advancing toward the mountain called Omphalimos destroyed many [Persians], and divine vengeance killed the remnant that reached the Lykos river... In that place in gratitude to the martyr the Roman detachment raised up a new church to the martyr in his name... which has stood even until the present day (... *ὅστις καὶ μέχρι τῆς σήμερον διαμένει*).

It seems clear that the cult of St. Theodore Tiro as a military saint was developing among the officers and men under the command of *magister militum per Armeniam* not later than 626. This goes a long way to explaining the disbursement of the *roga* of the Armeniakon theme in Euchaita at the time of the winter festival of the martyr recorded in 811[43]. Civilian labour was responsible for the construction of at least one church during this period, the *martyrion* of St. Kyrikos (*sic*) in Galatia (1 December 618)[44]. The folk memory of Persian acts of destruction against churches may have lasted into the eighth century. This sup-

---

39. *Ibid.* AM 6112 (De Boor 1, 302, lines 25-30). The phrase "with the help of God" and cognate expressions recur frequently in Herakleios' letters to Constantinople in the last year of the campaigns. Cf. *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf, Bonn 1832, 727, lines 1-14, etc.

40. Zuckerman wishes to put this event during the outward passage of Herakleios' first expedition against Persia in 622.

41. Miracle II, *BHG* 1764 = *AASS Nov.* IX, 52E-53B.

42. Miracle III, *ibid.*, 53B-C.

43. Theophanes, *Chron.* AM 6303 (De Boor 1, 489, lines 17-20).

44. *MAMA* 1.323.

position hinges on the interpretation of the final section in the life of St. Philaretos which mentions his wife's return to Amnia in Paphlagonia and rebuilding of the holy churches there previously ruined by the Persians after her husband's death in 792 (*κἀκεῖσε πάντας τοὺς ἁγίους ναοὺς τοὺς πάλαι πεπτωκότας ὑπὸ τῶν Περσῶν ἀνοικοδομήσασα*)[45].

When the Byzantine state finally went over to the offensive in the spring of 622, the forward zone of concentration became the ranchlands on the imperial estates in the vicinity of Caesarea Mazaka in Cappadocia where an important imperial *fabrica* for heavy cavalry equipment (*clibanaria*) once existed[46]. The cadres of the army that the emperor Herakleios led against Persia in the yearly campaigns of 622-628 contained many Armenian and Greek Christians. Even when one allows for rhetorical and redactional elements, the lost and extant poems of George of Pisidia that found their way into Theophanes' *Chronographia* along with several imperial letters in the *Paschal Chronicle* suggest quite clearly that religious symbols and arguments were used to motivate the soldiery in the fighting.

Armies are, after all, social groupings with peculiar characteristics: the profession combined long periods of boredom in encampments with others of exceptional hardship, when operational marches and shortfalls in provisions were combined with brief moments of exceptional danger and terror when men made contact with the enemy[47]. A useful example of this mentality is reported by John Moschos. The incident concerns a soldier who may well have been an Anatolian of Cilician or Isaurian origin who venerated St. Thecla of Seleucia[48]:

> A certain *draconarius* told me: We had a war with the Mauritanians in the parts of Africa. We were defeated and pursued by the barbarians. They pursued close behind and killed many of us. One barbarian reached me and extended his spear to strike me. As I saw this, I began to call on God and say: "Lord God, who appeared to St. Thecla and carried her from lawless hands, carry me from this [moment of] necessity and save me from this pointed death!" (... *ἀπὸ τοῦ πικροῦ*

45. M.-H. Fourmy and M. Leroy, "La vie de S. Philarète", *Byz* 9 (1934), 165. It is unlikely that the word *πάλαι*, translated here as "formerly" but also meaning "of old" refers to recent events, but the Arabs had been raiding in Asia Minor over 100 years before Philaretos' death. The *vita* nowhere refers to the "Arabs" as such. An inscription of Michael III at Ankyra clearly refers to the Arabs and Turks of Mu'tasim's expedition of 838 as "Persians". *Infra*, note 133.

46. Pseudo-Sebeos, *Histoire d'Héraclius*, 80f. *Notitia Dignitatum Or.* 11. 26, ed. O. Seeck, Frankfurt 1876, 32.

47. The following observations are indebted in some respects to John Keegan and R. Holmes, *Soldiers: A History of Men in Battle*, New York 1986, 259-276. Cf. Clausewitz, *On War*, 113-115, 187, *etc*.

48. John Moschos, *Pratum Spirituale* 20, *PG* 87, 2868B.

> *θανάτου τούτου*). When I turned about, I did not see any barbarians. At once I came to this lavra of Kopratha. I have lived in this cave by the grace of God for thirty-five years.

This otherwise unknown engagement took place sometime in the later sixth century. The phenomenon of an enemy horseman giving up the pursuit and disappearing behind dead ground along with the *draconarius*' memory telescoping minutes into seconds in a state of distraction are not improbable *material* explanations for this, even if their synchronism with his prayer defies facile rationalisation. The psychologically distorting effects of the terror and panic at seeing the disintegration of one's βάνδον or δρούγγος, followed by one's fellow officers and men being cut down in the pursuit, was tantamount to witnessing the annihilation of one's entire social existence in view of the cohesive cadre structure of the Late Roman army[49]. If submission to monastic vows could ease away the symptoms of post-traumatic stress syndrome for a man living in the isolation of a cave, religious feeling could also be used to reintegrate the identity of the shattered social group if aroused by using the right cultural symbols[50].

This brings us to Theophanes' account of Herakleios' campaigns of 622-628, much of which is derived from George of Pisidia's poetry, but is otherwise written in a straightforward prose style suited to an early ninth-century audience. The religious mentality was not only ideological, for Herakleios had hired and equipped the army with gold and silver coinage borrowed from church plate after a pragmatic pact with patriarch Sergios. Liturgical elements were strongly pronounced in the first campaign, which set out on 4 April 622 after the public celebration of the Pasch[51]. In 625, Khusrau took service vessels from the non-Nestorian churches in Persian territory and the occupied Roman provinces, perhaps fearing similar expropriations if Herakleios' army broke into Mesopotamia or northern Syria[52]. Liturgical practices continued once the emperor reached the land of the themes in the steppe around Caesarea, where

---

49. Cadre identity is reflected in the alleged words of a veteran in the army of Comentiolus, *magister militum per Thraciam* in 587. Theophylact Simocatta, *Historiae* 2.14.1-3 in *The History of Theophylact Simocatta*, tr. M. and M. Whitby, Oxford 1986, 62f.

50. Cf. B. Malinowski, whose observations about death in primitive society also seem applicable to the impact of large-scale killing in war: "... in all this religion counteracts the centrifugal forces of fear, dismay, demoralization, and provides the most powerful means of reintegration of the group's shaken solidarity and the reestablishment of its morale. In short, religion insures the victory of tradition and culture ..." *Magic, Science, and Religion, and Other Essays*, ed. R. Redfil, Garden City 1948, 35.

51. Theophanes, *Chron.* AM 6113 (De Boor 1, 302f.).

52. *Ibid.* AM 6116 (De Boor 1, 314, lines 23-26).

the army went through exercises in manoeuvre combat. Herakleios himself carried the ἀχειροποίητος of Christ when it was presented to the troops[53]. The gist of a speech made to the troops and quoted by Theophanes mentions Sasanid atrocities[54]:

> You see, brothers and children, how the enemies of God have trampled down your country and left your cities desolate and burnt down the sanctuaries and altar tables of undefiled [eucharistic] sacrifices and filled them with defiled blood, and how they besmear the churches unused to misfortunes with their passionate pleasures.

The destruction of the *martyrion* of St. Theodore Tiro at Euchaita comes to mind, where the Persians are said to have opened the repository of his relics[55]. The monastery of St. Thomas at Brochthoi in the vicinity of Chalcedon was also destroyed, probably in 615, but not before the casket containing the relics of St. Olympias could be removed across the Bosporus[56]. This also happened to the relics of St. Euphemia at Chalcedon[57]. Such offenses often evoked explosive reactions. For example, the Persarmenian populace attacked the friendly Roman troops who had expelled the Sasanid garrison of Dvin during the Armenian rebellion of 571. The Byzantine troops had made the mistake of burning down the church of St. Gregorios the Illuminator lying near the town. The fact that the Persians had been using it as a magazine was not seen as justification[58]. Herakleios' later demolition of the fire temple at Ganzak in 623 was a clear act of vengeance[59]:

> [The Persians said that Khusrau had gone to the city at Thebarmais] to the east in which there were the fire-temple and the monies of Kroisos and the wandering of coals. He took these things and went to Dastagerd. The emperor went from Ganzak to Thebarmais and entered it and destroyed the fire temple.

---

53. *Ibid.* AM 6113 (De Boor 1, 303, lines 17-21).

54. *Ibid.* (De Boor 1, 303f.).

55. *Supra*, note 41.

56. H. Delehaye (ed.), "Narratio de Sergiae Translatione Sanctae Olympiadis", *An Boll* 16 (1897), 46.

57. *Translatio S. Euphemiae a Constantino episcopo Tii* 3 (*BHG* 621): F. Halkin (ed.), *Euphémie de Chalcédoine* (SubsHag 41), Brussels 1965, 86f.

58. Sebeos, *Histoire d'Héraclius*, 4.

59. Theophanes, *Chron.* AM 6114 (De Boor 1, 308, lines 1-8).

The religious motivation for the act is expressed elsewhere[60]:

> With the help of [the Turks, Herakleios] attacked Persia and destroyed the cities and demolished the fire-temples (*τὰ πυρεῖα*). At one of them it was found that Khusrau had apotheosized himself on the roof with himself sitting as though he had set up a monument (*ἀνεστήλωσεν*) in heaven by ordering the lightning and sun and moon and placing angels round him; and through [some] device he could make it thunder and bring rain whenever he wanted. After seeing this abomination (*βδέλυγμα*) Herakleios cast it down and reduced it to dust.

Herakleios' acts are consistent with the anti-Mazdaean line taken in George of Pisidia's lost poems, where the Persians are mocked for being blinded by the rising sun – the hierophany of their own lesser divinity Mithra – before a battle in 622[61]. Criticism also turns up in Miracle II in the anonymous Miracula of St. Theodore Tiro of Euchaita[62]. In 626/7 Herakleios finally repaid Khusrau's compliments directly in a letter offering peace[63]:

> I am pursuing [you] and running after peace, for I am not destroying Persia by fire willingly, but only because I am being compelled by you. Let us now cast aside weapons and embrace peace. Let us quench the fire before it consumes everything in flames (*σβέσωμεν τὸ πῦρ πρὶν τὸ πᾶν καταφλέξει*).

The emperor's allusive sarcasm surely helped to harden Khusrau's resolve to fight to the end. Theophanes also relates a prophecy of the *magoi* about Khusrau's death, which seems to come true almost providentially in the chronicle[64].

Oral variants of these polemics were certainly used to intensify the cadre identity of Herakleios' Christian troops, who were campaigning in a strange country and whose links with eastern Anatolia were at times severed by Persian forces manoeuvering on their lines of communication, as in 626. The situation of the army became desperate at times, as when Shahin's and Shahrbaraz's armies effected junction in 623/4, outnumbering the Byzantines. It was on this occasion that Herakleios is said to have equated the death of his troops in battle with Christian martyrdom[65]:

---

60. Nikephoros of Constantinople, *Historia Syntomos*, ed. C. De Boor, Leipzig 1880, 16, lines 18-26. The "device" was evidently some sort of hydraulic steam system, a late survival of Hellenistic science.

61. Theophanes, *Chron.* AM 6113 (De Boor 1, 305, lines 22-24).

62. *Supra*, note 41.

63. Theophanes, *Chron.* AM 6118 (De Boor 1, 324, lines 17-20).

64. *Ibid.* (De Boor 1, 323, lines 10-15).

65. *Ibid.* AM 6115 (De Boor 1, 310f.).

> Brothers, do not let the large numbers [of the enemy] disturb you. If God wills it, one man will be able to drive off a thousand. Let us sacrifice ourselves to God for the safety of our brothers. Let us accept the crown of martyrs (*λάβωμεν στέφος μαρτύρων*) so that the future age will praise us and God will repay [our] wages.

The hand of God was seen in unpredictable meteorological events, some of which had roots in pre-Christian Anatolian popular religion. In 626, for example, during an engagement at an unknown location, a sudden hailstorm fell upon the Persian battle-line while the Byzantines were untouched. Under the Christian emperors the cooperation of God through the prayers of the Theotokos replaced the primitive invocations to divinities like Zeus Chalazios and later prayers to Christian angels[66]. Invocations of a similar kind were doubtless used just before the winter campaign of 627/8, when the Turkish auxiliaries lent to Herakleios by Ziebel deserted, threatening to ruin what proved to be the most decisive operation of the war. The emperor is said to have admonished the army not to wish for allies or large numbers but to hope in the mercy of God and the prayers of his mother[67]. After the great battle fought victoriously against a Sasanid reserve army led by Rahzadh in late 627, Theophanes observation sums up the official line: "The Romans were victorious, but this happened only by the help of God" (*ἐνίκησαν οἱ Ῥωμαῖοι ἀλλὰ τοῦτο γέγονε μόνῃ τῇ τοῦ Θεοῦ βοηθείᾳ*)[68]. There are many other examples of this form of reasoning[69].

The public celebration of the Christian liturgy lent cohesion to these ideas among the Christian soldiery. While campaigning along the Zab river in late 627 Herakleios rested the army and its animals and celebrated Christmas day, thereafter reaching Dastagerd in time for the Epiphany[70]. Liturgical devices were used to quell undue aggressiveness in the soldiery after the victories of 624. This probably explains Herakleios' resort to the gospel-book divination (βιβλιομαντεία) that was employed at the end of the campaigning season. Some officers and men wanted to winter in Albania, while others favoured a winter campaign against Khusrau (a scheme finally applied in 627/8). Theophanes' report is cryptic: "The emperor ordered the army to fast for three days; upon opening the gospels of God, he found that they commanded him to winter in Albania" (...

66. *Ibid.* AM 6117 (De Boor 1, 315, lines 18-21). For discussion of this, see F. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529 A.D.*, 1, Leiden 1993, 42, 64-66, 77, 148, 183; 2, Leiden 1994, 93, 130, 132f. and note.

67. Theophanes, *Chron.* AM 6118 (De Boor 1, 317, lines 17-21; 318, lines 17-20).

68. *Ibid.* (De Boor 1, 319, lines 21-22).

69. *Ibid.* (De Boor 1, 321f.).

70. *Ibid.* (De Boor 1, 320, line 11f. and 322, line 16f.). For the date, see: Theophanes, *Chron.* (Mango - Scott, 448 and 455, note 1).

ἀνοίξας τὰ τοῦ θεοῦ εὐαγγέλια εὗρεν ἐπιτρέποντα αὐτῷ ἐν Ἀλβανίᾳ παραχειμάσαι)[71]. Only religious sanction could overcome the quasi-democratic practices needed to keep armies moving as concentrated bodies.

The surviving literature suggests that the victory over Persia was celebrated with great religious fervour. Examples of this are found in the comparison of Herakleios' six years of manoeuvre warfare (622-628) on the approaches of Mesopotamia to the *hexaemeron* or six days of creation, after which there was a day of rest[72]. Most of the festivities like the restoration of the true cross and translation of the relics of St. Anastasios the Persian took place in Syria and Palestine[73]. The concluding act of the war in Anatolia took place in 629 at the strategic defile of Arabissos Tripotamos in the Anti-Taurus mountains where Herakleios negotiated the final peace treaty with the Persian general Shahrbaraz. A church was erected there in honour of Hagia Eirene[74]. Popular religious devotions had been the most pronounced feature of the preceding quarter century.

Fourteen years later, in 643, an enemy previously not on the military horizon, the Muslim Arabs, led by Mu'awiya (brother of the governor of Syria), would make their way across the Taurus passes and depopulate Euchaita in a surprise attack[75]. The popular religious elements that emerged in the sixth century wars would persist among soldiers and clerics alike[76]. This is reflected in the sigillography, as for example the reverse of the seal of Peter, autocephalous archbishop of Euchaita, which bears the image of St. Theodore Tiro equipped with lance and a large shield (early 8th c.)[77]. Manuscripts reflect the growing cult of St. George among army officers in the Pontic areas as well, and there is epigraphic evidence for the construction of a church (τὸ παλάτιν) dedicated to "the Archangel" in Apollonia in the Phrygian-Galatian borderlands in 645 or

---

71. *Ibid.* AM 6114 (De Boor 1, 308, lines 12-16). For the date, see: Theophanes, *Chron.* (Mango - Scott, 440, note 2).

72. *Ibid.* AM 6119 (De Boor 1, 327f.).

73. B. Flusin (ed. tr.), *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle, I. Les textes*, Paris 1992, 98-107.

74. *Chronicon Miscellanum ad Annum Domini 724 Pertinens*, tr. J. B. Chabot (*CSCO* Ser. 3, 4/2), Leipzig 1904, 114. Philippikos erected a church at Zeugma after the recovery of Maiferqat in 588/9. It may have been a thank offering for the victory. *Chronique de Michel le Syrien*, ed. J.-B. Chabot, 2, Paris 1901, 360.

75. Noted in Trombley, "Euchaita", 74f., but with the incorrect date of 640. Cf. *The Seventh Century in West Syrian Chronicles*, ed. tr. A. Palmer *et alii*, Liverpool 1993, 166.

76. J.-R. Viellefond, "Les pratiques religieuses dans l'armée byzantine d'après les traités militaires", *Revue des Études Anciennes* 37 (1935), 322-330 (now in need of updating).

77. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin V/1: L'Église de Constantinople*, Paris 1963, 852. Cf. nos. 853 and 936.

651[78]. It is not possible to examine all the phenomena of the intervening period, but it seems safe to say that Byzantine *kastron*-culture and its resistance to Muslim attack outlasted the fall of Philadelphia, the last Greek fortress in Anatolia, in 1390[79]. It survived in places like the coastal island Imbros, where a fragmentary inscription mentions the defeat of a barbarian naval attack (*βαρβάρ(ων) ἀπήλ*[*λαξας*]), probably by Ottoman ships, with the help of the Theotokos and possibly Christ[80].

II. The Islamic Period (A.D. 643-1223).

The Islamic enemies of the Byzantine state were motivated by even more intense religious feelings, those of the "holy war" or *jihad*[81]. This can be measured to some extent from the reports of Arab annalists like al-Tabari. Unfortunately, the sum total of ideological forms inherent in the Islamic *jihad* idea do not often turn up in these sources. The texts that treat it *in extenso* are the legal manuals pertaining to *jihad* which vary on certain points depending on what school of jurisprudence predominated in the land from which individual bands of fighters or *mujahiduna* came from. Much of the material in these manuals is traditional, being based on *hadith* or the attributed sayings of the prophet Muhammad, or else on the deductions of eighth- and ninth-century jurists[82]. An intense atmosphere of ascetic practice and theological speculation prevailed in many of the garrison towns across the frontier. At Tarsus, for example, which was rebuilt by Harun ar-Rashid in the late eighth century, hostels for fighters from the different lands called *ribats* were financed by their governors and became places where religious exercises were carried out after the campaign season: these included extensive fasts, nightly prayer vigils, and the transmission of *hadith*[83]. Each fighter was supposed to have got permission to fight "in the cause

---

78. *Miracula Georgii*, ed. J. B. Aufhauser, Leipzig 1913, 18-39. *MAMA* 4.225.

79. Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, 414.

80. C. Asdracha, "Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles", *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 43 (1988) Μελέται (1995), 219-291, no. 47. It is far from clear whether the barbarians were Latins or Turks, although the latter are to be preferred. The inscription is in my view susceptible to a dating as early as the tenth century on the basis of its letter forms (although its omicron-upsilon ligature does have late Byzantine parallels on Imbros).

81. In general see A. Noth, *Heiliger Krieg und heiliger Kampf in Islam und Christentum*, Bonn 1966, 1-92. Cf. G. Dagron, "Byzance et le modèle islamique au Xe siècle. À propos des *Constitutions tactiques* de l'empereur Leon VI", *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, Paris 1983, 219-243.

82. For a 10th–c. juristic text see M. von Bredow (ed.), *Der heilige Krieg (Ǧihâd) aus der Sicht der Malikitischen Rechtsschule*, Beirut 1994.

83. Noth, *Heiliger Krieg*, 66-92; C. E. Bosworth, "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abbasid Times", *Oriens* 33 (1992), 268-286; M. Bonner, *Aristocratic*

of God" after being examined by his *imam* before setting out for the *ribats*. Not all these men were professional soldiers. There were probably many old hands in these institutions, professional fighters who knew how to survive while manoeuvring amidst the Byzantine defences. Their task was to herd the *mujahiduna* over the Taurus mountains, engage the enemy in some manner, and get their charges out without taking too many risks. An example of this may be seen in the events of 756[84]:

> [Salih b. 'Ali and al-'Abbas b. Muhammad] made a summer raid by the pass of Adata and invaded the land of the Romans. And Salih was accompanied on the raid by his sisters Umm 'Isa and Lubaba *banat* 'Ali who had made a vow that, if the dominion of the Umayyads were ended, they would wage war in the cause of Allah.

Nevertheless there must have been tens of thousands of Islamic martyrs during the fighting. The most famous martyr was the *amir* 'Abd Allah al-Battal who perished at the head of a raiding force some 10,000 strong at Akroinon, when the concentric attack of three theme armies trapped him there in 740[85]. The Saljuq sultan Kaykhosrau I dedicated an Islamic shrine to him in the vicinity of ancient Nakoleia whose buildings may have survived[86]. The seriousness of the Muslim commanders' intentions eventually to bring Anatolia into the *dar al-islam* is suggested by the construction of a mosque at Tyana in Cappadocia II and its maintenance as an advance base during the ninth century[87].

Differing views of the impact of war on Anatolian society turn up in both Christian and Muslim sources. It is worthwhile to cite two examples. The first comes from a report in the *Chronographia* of Theophanes the Confessor under the year 779 A.D., when the *khalifa* Mahdi launched a massive raid against the

---

Violence and Holy War: Studies in the Jihad and the Arab-Byzantine Frontier, New Haven 1996, 107-134, 157-183.

84. al-Tabari, AH 139 (5 June 756 - 724 May 757), adapted (here as elsewhere), from E. W. Brooks, "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", *English Historical Review* 15 (1900), 733.

85. Theophanes, *Chron.* AM 6231 (De Boor 1, 411). al-Tabari , AH 122 (7 Dec. 739 - 725 Nov. 740) in E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources", *JHS* 18 (1898), 201f. Cf. S. P. Kyriakides, "Éléments historiques byzantins dans le roman épique turc de Sayyid Battal", *Byz* 11 (1936), 563-570.

86. A. G. C. Savvides, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237*, Thessalonike 1981, 56f. F. W. Hasluck, "Graves of the Arabs in Asia Minor", *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, 704-709.

87. al-Tabari, AH 190 (27 Nov. 805 - 16 Nov. 806) in Brooks, "Abbasids", 745f.; Theophanes calls it a "house of blasphemy". *Chron.* 6298 (De Boor 1, 482, lines 1-4).

central Anatolian plateau in reprisal for the Byzantine attack the previous year against Marʿash-Germanikeia:

> In this year the furious Arab ruler Mahdi sent out al-Hasan with a large force of Black Cloaks, Syrians and Mesopotamians who advanced as far as Dorylaion. The emperor [Leo IV] arranged with his generals that they not meet the Arabs in a pitched battle, but secure the fortresses and bring men in to garrison them. He also sent high-ranking officers to each fortress who were to take about 3,000 picked soldiers [each] to dog the Arabs' heels so that their raiding party could not break up. Even before this they were to burn whatever fodder could be found for the Arabs' horses. After [the Arabs] had been at Dorylaion for fifteen days they ran out of supplies and went begging. There were heavy losses among them. They retreated and besieged Amorion for one day, but withdrew without accomplishing anything when they realised that it was strong and well-garrisoned[88].

The annalistic account of al-Tabari reports the same events. It reflects the tendency of Arab raiders to lap around the centres of resistance without waiting to besiege strong points and mentions the presence of a Muslim jurist named Hafs b. ʿAmir al-Sulami who took charge of dividing the booty after the raid[89]:

> And al-Hasan b. Kahtaba made a summer raid with 30,000 regularly paid men *besides volunteers* and reached the hot springs of Adhruliya (= Dorylaion). And he did much wasting and burning in the land of the Romans *without taking a fort or meeting an army*. And the Romans called him "the Serpent". And it is said that al-Hasan only went to this spring [at Dorylaion] in order to refresh himself because of its saltiness. *Then he returned with his men safe and sound*. And Hafs b. Amir al-Sulami [presided over] the judicial business of his camp and the booty that was collected.

The "volunteers" were evidently *mujahiduna* of negligible military talents who accompanied the army for reasons of piety. Al-Hasan's principal aim lay in introducing them to *jihad* and safely escorting them back to safety, the idle boast being a way of leaving this consideration unstated. Based on pay rosters, the numbers of troops explain why the Byzantine defenders stayed in their fortifications without risking a pitched battle[90]. Lest it be supposed that the Muslims were only after plunder, there is implicit evidence of religious tourism in the

88. Theophanes, *Chron.* AM 6271 (De Boor 1, 452, lines 4-17).

89. Al-Tabari, AH 162 (28 Sept. 778 - 16 Sept. 779) in Brooks, "Abbasids", 735f.

90. The correlation between pay rosters and the numbers of troops on campaign is reflected in al-Tabari's detailed account of Harun ar-Rashid's march across Anatolia to *al-khalig* (the Bosporus) in 782. al-Tabari, AH 165 (26 Aug. 781 - 14 Aug. 782) in Brooks, "Abbasids", 737f.

summer raid of 798 that reached Ephesus where the "inmates of the cave" (Sura 18, "The Cave") were reputed to have lain[91]. Repeated Muslim attention to the *territorium* of Ephesus could partly explain why it never regained importance as a large fortress, apart from the market at the πανήγυρις of St. John the Evangelist[92].

The second report comes from an anonymous Persian geographical work called the *Hudud al-'Alam* of 982 A.D. About Anatolia it relates:

> In the days of old cities were numerous in Rum (*andar Rum shahr-i qadim andar bisyar badh*), but now they have become few. Most of the districts (*rustaha*) are prosperous and pleasant, and have (each) an extremely strong fortress (*ba hisari sakht bisyar ustuvar*), on account of the frequency of the raids (*takhtan*) which the fighters for the faith (*ghaziyan*) direct upon them. To each village appertains a castle (*qal'a*) where in time of flight [they may take shelter]. And these provinces, with large villages, and whatever there is (in them) of towns, are such as we have represented them and shown them on the map[93].

The author evidently refers to the raids of Sayf ad-Dawla some decades before[94]. At the time he was writing the Byzantines had pushed the military frontier deep into northern Syria. It is difficult to say how closely the author looked at the bigger places like Nicaea and Amorion, which had large lower towns inside extensive circuit walls[95]. These descriptions lack any reference to Byzantine or Muslim ideas of "holy war" except the Persian term *ghaziyan*. When Saljuq sultanate began its political consolidation in the eleventh and twelfth centuries and increasing numbers of Turkmen pastoralists invaded the central plateau, the fighters, now simply called *ghazis* or raiders, were less subject to the apparatus of Islamic law, and instead found inspiration by their association with the dervishes, popular religious leaders affected by Iranian ideas of Islam who roused their brethren to fight "holy war".

Loyalties during the wars were not always unambiguous. The frontier zone between the Byzantine state and *dar al-islam* was populated by many regional

---

91. *Ibid.*, AH 182 (22 Feb. 798 - 11 Feb. 799), 741f.

92. Theophanes, *Chron.* AM 6287 (De Boor 1, 469f.).

93. *Hudud al-'Alam*, ed. tr. V. Minorsky, London 1937, 156f.

94. This entire problem is examined in great detail by M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie*, Paris 1951, 715-827. For what degree of *jihad* spirit there was in Sayf al-Dawla's raiding activities, see: R. Blachère, *Un poète arabe du IVe siècle de l'Hégire (Xe siècle de J.-C.): Abou t-Tayyib al-Motanabbi*, Paris 1935, 144-187.

95. Amorion's lower town and akropolis were considerably larger than comparable areas in Byzantine Amastris, Amaseia, Ankyra and Kotyaion. J. Crow and S. Hill, "The Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia", *AnSt* 45 (1995), 263.

magnates both Muslim and Christian who were on bad terms with their respective governments for both political and religious reasons, like the dualist Paulicians of Tephrike. Others were simply freebooters with nowhere else to go. We learn of the Muslim heretic Babak who after an unsuccessful rebellion collected his men and tried to make his way to ar-Rum by way of Armenia[96]. It is uncertain, however, whether he intended to take service with the Byzantine emperor or merely sought safety in the Anti-Taurus highlands. Christian clans of the Banu Tanukh made their way into Asia Minor from Mesopotamia, but little is known of their subsequent abodes or the extent to which they gave up pastoralism. Knowledge of Arabic seems to have been widely disseminated: emperor Leo III knew the language and Nikephoros I's obvious ethnic identity – he was reputed to be of the Banu Gafna of Ghassan – probably stemmed from this as well[97]. Former Muslim captives who had accepted Christianity lived in many places, as for example at Amorion during the prelude to the great siege of 838[98]. Mosques existed at Constantinople and for some time in Tyana[99]. One of the unanswered questions is whether recognisable Islamic cemeteries existed at or near battlefields, as for example in 803 when ʿAli b. ʿIsa b. Musa died in ar-Rum, or more importantly in the *territorium* of Amorion where the Arabs took very heavy casualties during the siege of 838[100]. Arabic monumental epigraphy in Anatolia does not begin until the late twelfth century, and is therefore of no relevance to this question[101].

It is therefore important to consider both the Christian and Islamic ways of looking at the wars in central Asia Minor. Less can be said on the methodological side of the question at this point, but some observations are pertinent. It has become customary to attempt to adjust the writing of premodern cultural history to comparative models taken from the anthropological literature. To date behavioural models have been applied to the problem of war and society

---

96. Al-Dinawari, *Al-akhbar al-tiwal*, ed. ʿAbd al-Munʿim ʿAmir, Cairo 1960, 402-405, quoted in Bernard Lewis (tr.), *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, 2, Oxford 1974, 62f.

97. On Nikephoros: al-Tabari, AH 187 (30 Dec. 802 - 19 Dec. 803) in Brooks, "Abbasids", 743.

98. Al-Tabari, AH 223 (3 Dec. 837 - 22 Nov. 838), Vasiliev, *Byzance et les Arabes* 1, 302f. (as in note 9 *supra*).

99. Ch. A. Nomikos, "Τὸ πρῶτο τζαμὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως", *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 199-207.

100. al-Tabari, AH 187 (30 Dec. 802 - 19 Dec. 803) in Brooks, "Abbasids", 742. Abu al-Hasan al-Harawi, writing (*ob.* 1215 A.D.) mentions the existence of the tombs at Amorion (ʿAmurriyya) of the Muslims who perished during al-Muʿtasim's siege of the place in 838. It is far from certain that this is the same as the site of the supposed tomb of Sayyid al-Battal. *Guide des lieux de pèlerinage*, ed. tr. J. Sourdel-Thomine, 2, Damascus 1957, 131.

101. One of the very earliest is on a *minbar* or mosque pulpit of 1155 A.D. C. Huart, "Épigraphie arabe d'Asie Mineure (Suite 1)", *Revue Sémitique* 3 (1895), 73-85, no. 32.

mostly for the ancient, late medieval and modern periods. Little of this has been done for the Byzantine field except perhaps in Mark Bartusis' work on the Palaeologan army and society and that of Eric McGeer on the tactical manuals of Nikephoros II Phokas and Nikephoros Ouranos[102]. For the present, anthropological research seems to have concentrated more on ritual *qua* ritual than on the function of religious ideas binding together in social groups engaged in warmaking[103]. The remarks that follow will therefore have a tentative character *vis-à-vis* social science.

III. Byzantine Epigraphy and the Popular Resistance to Invasion

The psychological impact of the early medieval wars in Anatolia can sometimes be identified in the inscriptions found on churches and fortifications. It will be seen in the inscriptions and miracle collections discussed in Section IV that Greek religious behaviour contained mechanisms that enabled the βάνδα and larger formations of the Byzantine army, as well as local Greek civil society, to reconstruct their cultural identity and reintegrate local society repeatedly and to confront the material damage caused by chronic warfare by creatively modifying their institutions and world-view. All this was accomplished despite economic ruin, the captivity and deportation of whole communities, the religious fanaticism of both sides, and the destruction of important cultural symbols like the shrines of great martyrs. In practical terms, this meant refusing to migrate to safety or abandon the fortresses of the "deep" frontier. This view would persist in some places until the later Saljuq period and explains the continuity of habitation and cultural identity at many sites until then.

Fortifications and their inscriptions were the most important cultural symbols of the Greeks' determination to resist invasion. Documents of this type were common in Syria during the sixth-century wars against Sasanid Persia and their Lakhmid auxiliaries. The great imperial inscription at Anasartha of 594/5 A.D. aptly sums up the entire problem[104]:

---

102. M. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992; E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington, D.C. 1995. Studies on this subject are now under way by John Haldon and Michael Whitby.

103. Cf. the brief discussion of John Keegan, *A History of Warfare*, New York 1993, 84-115. Much of his discussion is based on the useful but idiosyncratic views of H. Turney-High, *Primitive War: Its Practice and Concepts*, 2nd ed., Columbia, S.C. 1971, which deserves cautious study. On ritual, see J. A. Aho, *Religious Mythology and the Art of War*, London 1981.

104. *IGLS* 228.

(Cross) Jesus Emanuel. (Cross) God of all.

[A city] which scorned the inroad of barbarians by the gifts of empire now sets up on its gates [the names of] its benefactors: the saviour Christ, the victorious sovereigns, the all-praiseworthy [phylarch of the Ghassanids?], the Praetorian Prefects, [*lacuna*] its most holy bishop, [*lacuna*] the most glorious engineer...

The Saviour Christ and the bishop of Anasartha are listed along with the emperors and their officials. Later, during the Islamic conquest when imperial armies failed to come up and the fortifications were in poor repair, the people would have only Christ and their bishop as benefactors along with the local landed magnate Gregorios Abu Ma'an[105]. With the breakdown of the defences of Asia Minor during the seventh and eighth centuries, many fortresses and towns were left to their own devices when armies of relief failed to come up. Several examples of this are found in the anonymous Miracula of St. Theodore Tiro at Euchaita, a text to which we shall turn again. Problems of this kind are implicitly recognised in the inscriptions. One such document built into the fortifications of Nicaea makes clear reference to the Arab siege of 727:

(Cross) In this place divine help put the boldness of the enemy to shame. There our Christ-beloved emperors Leo and Constantine out of desire restored the *polis* of Nicaea, raising a symbol of victory (νη[.]κητικόν) through a display of the work by erecting a tower of a hundred [?]. The all-praiseworthy patrician and *kouropalates* Artavasdos completed it with great toil[106].

The "divine help" (θεϊκὴ βοήθεια) in question was the intercession of the Fathers of Nicaea, who had by this time become the tutelary saints or guardians of the town's extensive fortifications[107]. An Arab assault seems to have been turned back from a section of the wall near the basilica where the First Oecumenical Council had met. The *Chronographia* of Theophanes the Confessor describes the siege of 727. Although biased against Leo III and Constantine V, the chronicler describes the events lying behind the inscription[108]:

At the beginning of spring in this the tenth indiction... a raiding band of two Saracen *amirs* took up positions against Nicaea in Bithynia, 'Amr advancing with 15,000 elite soldiers and encircling the city which was unprepared and Mu'awiya

105. F. Trombley, "War and Society in Rural Syria", 188-193.

106. C. Mango, "Notes d'épigraphie et archéologie. Constantinople, Nicée", *TM* 12 (1994), 352f.

107. For a survey of the fortifications, see C. Foss and D. Winfield, *Byzantine Fortifications: An Introduction*, Pretoria 1986, 79-120.

108. Theophanes, *Chron.* AM 6218 (De Boor 1, 405, lines 25ff.).

> following with another 8,500, who, after a great siege and the partial destruction of the walls, failed to succeed by the church of the Holy Fathers who are honoured there because of their prayers being accepted by God where their revered images have stood until the present day, being honoured by like-minded people.

This text points to the close relationship between icons and the cult of tutelary saints in the defensive wars of the eighth century[109]. The precise details of the Muslim assault are missing from Theophanes' account; we only know that this stretch of the fortifications had been broken down by rock-throwing artillery (*μαγγανικόν*) and that the failure of the Arab assault proved surprising. The prayers and invocations typically recited on walls and in the churches during sieges suggested a miraculous deliverance (*θεϊκὴ βοήθεια*) to both clergy and soldiers[110]. Theophanes seems to mimic the phraseology of the inscription in attributing the victory to "some divine cause and ineffable judgement" (*διά τινα αἰτίαν θείαν καὶ ἀπόρρητον κρίσιν*)[111]. The victory was probably seen as numinous event – one that incited religious awe – in the retrospective homilies of the archbishop of Nicaea – although no such documents survive[112]. The nature of the popular response is harder to judge. The victory had its negative side: for the Muslim force rounded up many captives and deported them without molestation[113]. It should be borne in mind that an ostensible victory in a siege often ended in demographic disaster for the *territorium* of the fortress, if the Arabs came up too fast for the rural population to escape into the fortifications.

The other inscriptions of Nicaea can be linked to the military crisis. The church of the Theotokos has now been dated to the later seventh century. Its fragmentary foundation inscription runs: "[The church] that I have erected, O Virgin, so brighten my soul with your motherly care! [*lacuna*] Deliver me from my enemies, your Hyakinthos, leader of the flock of monks!"[114]. The enemies in question ([*π*]*ολεμίον* (sic) *με ῥῦσε*) may well have been earlier Muslim raiders who would finally appear in full force in 727. A series of inscriptions from the

---

109. The earliest forms of this practice turn up in the field armies led by Philippikos and Herakleios in the late sixth and early seventh centuries respectively. See *supra*, Section I.

110. Theophanes mentions the supposed religious experience of a soldier, the groom of Artavasdos (who apparently led the defence). The man had a dream vision of the Theotokos after defacing an icon of hers. The story is completely irrelevant to the cult of the Fathers of Nicaea.

111. Theophanes, *Chron.* AM 6218 (De Boor 1, 406, line 17f.).

112. This is an obvious deduction from the homiletic character of the Miracula of St. Demetrios at Thessalonike and their consistency with the 7th c. mosaic inscriptions in the saint's basilica. The same might be said for the anonymous 8th c. Miracula of St. Theodore Tiro at Euchaita in the Helenopontus.

113. Theophanes, *Chron.* AM 6218 (De Boor 1, 406 line 15).

114. Mango, "Notes d'épigraphie", 351.

time of Michael III, probably *c.* 857/8 A.D., repeats the religious theme, this time in the sense of the divinely protected imperial monarchy: "(Cross) The tower of Michael, the great emperor in Christ!" (*+πύργος Μιχαὴλ μεγάλου βασιλέως ἐν Χ(ριστ)ῷ αὐτοκράτορος*)[115]. Formulas analogous to these were used when Theodore Laskaris, emperor of the Byzantine state at Nicaea (1206-1222), refurbished a tower and part of the curtain wall in the thirteenth century[116]. One of them refers to Nicaea merely as a fortress (*ἀνεκαινί[σθη] καὶ [το]ῦτο* [lacuna] *κά[στρον ὑπ]ὸ τ[οῦ ἡμετέρ]ου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Λ[ασκάρου]*[117]. This is perhaps not surprising in view of the statement of al-Idrisi, a Persian traveller of the early twelfth century, who observes that the civil population of Nicaea took to its boats and sailed to the mountains on the opposite side of lake Ascan when the town was attacked. In the last years of Alexios I Komnenos, it would seem, the town lacked the garrison, population or self-confidence to man the fortifications in the face of Saljuq and Turkmen raids[118]. This situation changed for the better thanks to the presence of the Laskarid emperors there in the thirteenth century. The *territorium* of Nicaea was sufficiently secure even in the 1291 for an inscription to be erected stating the boundaries of the monastery of the Holy Fathers of Nicaea and listing the numbers of its personnel: 42 monks, 12 priests and 24 deacons. They drew income from estates that lay in a suburb called Chelidon[119]. The complete erosion of the imperial defences around Nicaea should probably be dated well after the transfer of the capital back to Constantinople in 1261. Conditions may have remained stable there until Osman began systematically raiding Bithynia in 1301[120]. Further research may reveal the city-protecting cult of the Fathers of Nicaea down to the surrender of Nicaea to the Ottoman Turks in 1331, but the monastery's revenues certainly went under no later than the fiscal exactions that came with the conquest[121].

Two sites of particular importance in the "deep frontier" were Amorion and Ankara. Both were theme capitals and occupied nodal positions in the road network. Amorion lay at the far western end of the central plateau and covered

115. *Corpus Inscriptionum Graecarum* [= *CIG*] IV. 8669-8671.

116. *CIG* IV. 8745.

117. *CIG* IV. 8746.

118. The year was 1117 A.D. Abu Abdallah Muhammad al-Idrisi, *Géographie*, tr. A. Jaubert, 2, Paris 1840, 302.

119. Mango, "Notes d'épigraphie", 354f. The date on the stone was defective when C. Papadopoulos transcribed the inscription in the early twentieth century. It should be read as either 1191 or 1291 because of the mention of hyperpyrons, a coinage introduced only in the reign of Alexios I Komnenos. Mango prefers 1291 because it corresponds to the fourth indiction as given in the inscription.

120. S. Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, 253.

121. *Ibid.* 301, 341-343, 360, etc.

the headwaters of the river valleys leading down the Aegean coastlands. It served as the headquarters of the Anatolikon theme from the seventh century onward. Extensive excavations have to date revealed only a few inscriptions. The single wall is generally agreed to have been constructed in the reign of Zeno (474-491). One inscription hints that the local tutelary martyr was saint Konon, which was also a nickname for Leo III who as *strategos* of the Anatolikon successfully defended the place against Maslama in 717[122]. The argument that Amorion was sacked and depopulated several times in the Byzantine "Dark Age" is not supported by a close reading of the relevant texts, and the preliminary reports of the ongoing excavations agree with this view[123]. Al-Muʿtasim's destruction of the fortress in 838 seems to account for the damage to the lower town, which was not resettled again until *c.* 913. Amorion seems to have been in such a state of desolation over the first few decades after 838 that its episcopate lapsed, for St. Blasios who came from the nearby village of Aplatianais was ordained subdeacon by the metropolitan of Pessinonte perhaps in the 870s[124].

It is a different matter with Ankara, which became the headquarters of the Opsikion theme (7th c.) and later that of the Boukellarion (8th c.)[125]. Its seventh-century fortifications and church of St. Clement (8th-9th c.) are better known than its epigraphy[126]. The fortifications were refurbished in the reign of Michael III (843-867), probably in 858/9 after the Byzantines evacuated the place and al-Muʿtasim's forces partly destroyed it in 838[127]. A commemorative metric inscription over Gate C of the akropolis reflects the magnificence of the walls as they survive today[128]:

> You who have eye(s) and clearly see the great glory of God, raise your excited hands and praise him who accomplishes all things, he who endues (our) faithful emperor king (and) benefactor Michael, city-founder and man of pious

---

122. R. M. Harrison, "Amorium Excavations 1991. The Fourth Preliminary Report", *AnSt* 42 (1992), 211 and plate XLVIIIa.

123. Of the interim reports to date, all of them appearing in *AnSt*, the most detailed is C. S. Lightfoot *et alii*, "Amorion Excavations 1994: The Seventh Preliminary Report", *AnSt* 45 (1995), 105-138 and plates XIII-XX. See also C. S. Lightfoot, in these proceedings, below p. 303f. I am preparing a paper on the literary evidence for Amorion between 643 - 838. No further details are available.

124. H. Grégoire, "La vie de Saint Blaise d'Amorium", *Byz* 5 (1929/30), 392f.

125. C. Foss, "Late Antique and Byzantine Ankara", *DOP* 31 (1977), 68-84. *Idem*, "Ankyra", *ODB*, 102.

126. G. de Jerphanion, "Mélanges d'archéologie anatolienne", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph de Beyrouth* (Liban) 3/1 (1928), 113-143, 144-219.

127. The correct dating was established by H. Grégoire, "Inscriptions historiques byzantines. Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne", *Byz* 4 (1929/30), 444-447.

128. *Ibid.*, 438. Jerphanion, *Mélanges*, 282-284, no. 55 and plate CIII.1 and 2 = *CIG* IV. 8794.

> works. Those who enter the gate and the city shall speak of every imaginable divine thing: Hail new Sion, city of the Lord, inscribed with divinely written tablets!

The extended titulature contains words used in new ways in the early medieval period, as for example the Old Ionian ἄναξ for emperor. The title "city founder" (*πολιστής*) belongs to Michael III, and refers to repairs made on the fortifications, after one of Muʿtasim's divisions occupied Ankyra in 838[129]. The reference to entering the gate and fortress (*οἱ εἰσιόντες τὴν πύλην καὶ τὴν πόλιν*) is related to the *kastron* inscriptions of sixth-century Syria that reflect popular anxiety about Sasanid Persian and Lakhmid Arab predatory warfare[130]. The emperor has here assumed the Hellenistic royal title of "benefactor" (*εὐεργέτης*) that is repeated in the early tenth-century fortification inscriptions of Attaleia. The Greek word «πόλις» could possibly be understood in its archaeological context at Gate C as equivalent to «ἀκρόπολις» except for the fact that it is a reused block[131]. The "Dark Age" habit of calling the citadel the "city" does indeed turn up in the eighth-century sections of the anonymous Miracula of St. Theodore Tiro of Euchaita[132]. There is another inscription yet mentioning Michael III who "rebuilt a secure place habitation for you, delightful Ankyra" after it had been destroyed "at the hands of the Persians" (*τὴν σὶν [ν]εουργῶν ἀσφαλῆ κατοικίαν, Ἄνκυρα τερπνή... χερσὶν Πε[ρ]σικαῖς*). This can hardly refer to an assault of Sasanid date, and must be a quasi-poetic term for the *mujahiduna* of the Abbasid period[133]. The personification of Ankyra seems to reflect a sense of identity among the civilian residents of the *akropolis* and lower town.

The Christian element is apparent in some of the inscriptions (e.g. + *εἰς δόξαν τοῦ φιλοχ(ρίστου) βασιλῆ[ος] Μιχαήλ...*)[134]. Carved Christian crosses are built into the walls, some from spolia, others incised for the occasion. Two of them have inscriptions contemporary with the repairs to the walls. The first is a polychronion to "the great emperor Michael", the second a "Lord help"! invocation for an imperial official (+ *Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Βασιλείῳ σπαθαροκανδιδάτῳ*)[135]. The latter was one of the imperial officials who supervised

129. J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, London 1912, 296.

130. Trombley, "War and Society in Rural Syria", 161-171.

131. Jerphanion, "Mélanges", 209.

132. Trombley, "Euchaita", 70f. now seems corroborated.

133. *CIG* IV. 8795, cited in Jerphanion, "Mélanges", 209f. Re-edited by Grégoire, "Inscriptions historiques", 439-444.

134. Jerphanion, "Mélanges", 210.

135. *Ibid.*, 284f., nos. 56 and 57.

the repair of the fortifications in (*ὑπούργησαν Βασίλιο(ς) σπαθ(αρο)καν[δ]ι-δᾶτος]* etc.)[136]. As with all crosses built into fortifications, their purpose was both decorative and apotropaic[137]. Seen in this light, the material and epigraphic features of the fortifications reflect the ideological structures of the early medieval Byzantine *kastron*-culture of the Anatolian central plateau.

Another text, a funerary inscription, marks the piety of the *tourmarch* Eustathios. The combination of carefully executed letters and itacism and generally bad orthography seem to put its execution sometime during the Byzantine "Dark Age" (7th-8th c.). His name is known from the acrostic formed by the first letter of each line. Although made up of quotations from the Old and New Testaments, it is an archetypal document on the sense of religious resignation and futility in the face of death shaped by fighting in the defensive wars of this period[138]:

> I cry out to you, the Fashioner of all things, knowing your great mercy for those who have been captured and those who have fallen asleep [in death]. Deliver me from lawless men, O sinless Lord, you who possess authority. Loose the laws and bands of (my) sins. For empire achieved on earth by weapons and swords avails a man nothing (*ἡ γά[ρ] ἐπὴ γῆς ἀρχὴ τε[τελ]ε[σμένη] ὥπλυς (κὲ) ζίφυς ἀνδρὶ ο[ὐδὲν συμφέρει)*. Take me to you above as one who has been saved (σοζόμενον). Put an end to the sufferings of those here below. For salvation (*σοτηρία*) (lies) wholly in being among *your* dead. After giving up my clay body to matter and hastening a flow of tears from the heart with wailings, have compassion so that I might be at once in your presence. I hope to escape the torrent of fire by the favour of Christ who alone is uncreated. I too shall rise from the tomb! In the last judgement save me, O saviour! (*σῶσόν τε σοτίρ*).

The view of salvation and generalship expressed here is quite the opposite of that of the great tenth-century imperial inscriptions erected at Attaleia in the reign of Leo VI. It gives a different view as well of the "just war" fought against the barbarians found in Theophanes' *Chronographia* and in the Byzantine office

---

136. *Ibid.*, 210. Grégoire, "Inscriptions historiques", 444f.

137. Jerphanion, "Mélanges", plate CII. Cf. Trombley, "War and Society in Rural Syria", 191 and note 139.

138. *CIG* IV. 8817. I have followed Jerphanion's transcription and restoration here. As it is based on scriptural parallels and allusions, it seems closer to the sense of the text. "Mélanges", 278-282, no. 54. Grégoire discusses previous restorations of the inscription, but bases much of it on a metric scansion and corrects the orthography in places. This is no longer considered correct editorial practice. Cf. Jerphanion's sketch of the inscription. Grégoire puts Eustathios' career in the 9th-10th c. This makes plausible historical sense, but the letter forms (including the rounded omega) seem to belong to earlier centuries, but certainly no earlier than the 7th c. when the term *τουρμάρχης* replaced the earlier *μεράρχης*.

for the war dead and captives. If the latter express a militant faith in the cause of preserving the Chalcedonian communities of Anatolia in the spirit of the Hellenistic political tradition, the Eustathios inscription is in contrast a quietist document reflecting Christian attitudes of the pre-Constantinian period.

Byzantine Asia Minor also had an extensive maritime frontier that was subjected to repeated sea raids during the Umayyad khalifate and particularly by the Fatimid Egyptian fleet[139]. There were naval sieges of Constantinople in 674-678 and 717/8[140]. After the latter siege patriarch Germanos delivered a homily on the victory[141]. By the late ninth century a developed Byzantine doctrine of naval warfare was incorporated into Book XVII of Leo VI's *Tactica*. The naval frontier had one feature in common with the defence of the central plateau: if enemy ships put in near an important port and no Byzantine fleet units were in the area, the defenders would have to rely on their fortifications until ground troops could come up. The coastlands of southern and western Asia Minor were the particular targets of Muslim naval operations. This was the annual κοῦρσος or naval raid mentioned in the early eighth-century papyri of Aphrodito in Egypt[142]. The Arab operations were based on clear geopolitical concepts. For example, on one occasion during the eighth century, a fleet put in on the coast of Lycia to cut cypress trees for shipbuilding[143]. This reflects a gradually decreasing timber supply in the eastern Mediterranean coastlands or perhaps a desire to preempt the Byzantine shipbuilders. It is possible that early medieval upland settlements in Lycia were a consequence of Muslim naval activity.

The inscriptions of the seaport Attaleia reflect these conditions[144]. The pre-Christian idea of the inviolability of the sacred space of the πόλις and the ideology of the popular resistance to Muslims attacks are evident in the inscriptions which commemorated the refurbishment of the fortifications between 911-916 A.D. The sack of Thessalonike by Leo of Tripoli in 904 forced the government

---

139. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 17ff., 93ff.

140. *Ibid.*, 441. Cf. the account in the *Kitab al-ʿUyun* in E. W. Brooks, "The Campaign of 716-718, from Arabic Sources", *JHS* 19 (1899), 19-33. For the date, see: Theophanes, *Chron.* (Mango - Scott, 548, note 16). Cf. M. Canard, "Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende", *Journal asiatique* 208 (1926), 77-94 = *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, London 1973, I.

141. V. Grumel, "Homélie de Saint Germain sur la délivrance de Constantinople", *REB* 28 (1958), 183-205.

142. *Greek Papyri in the British Museum IV. The Aphrodito Papyri*, ed. H. I. Bell and W. E. Crum, London 1910, nos. 1349 (710 A.D.), 1374 (711 A.D.), etc.

143. Theophanes, *Chron.* AM 6207 (Se Boor 1, 385). For the timber supplies of the Muslim fleets, see A. M. Fahmy, *Muslim Naval Organization*, 2nd ed., Cairo 1966, 75-79.

144. For the fortifications in historical context, see C. Foss, "The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age", *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1996, IV, 4-13.

of Leo VI to give serious thought to the coastal fortresses closer to Muslim waters. The earliest of these documents, an inscription of 909/10, reveals the popular nature of the struggle:

> The citizens of the splendid city of Attaleia (Ἀστοὶ (πό)λεως λαμπρᾶ[ς] Ἀτταλιέων) pray on behalf of the glorious *droungarios* Stephen that he would enjoy release from his sins and escape from eternal judgement. He made this often destroyed place perfect, tightly joined by his toil-weary care (and) the entire wall strong, truly the finest in strength. In the year (Cross) 6417 (Cross) Life[145].

The words of thanksgiving to Stephen and prayers for his salvation reflect the human cost of Muslim land and sea raids against the port. It is one of the few middle Byzantine inscriptions that mentions the citizen body of a fortress or town. The next inscription in the series, dated between 9 June 911 and 11 May 912, has a more confident tone and is suggestive of greater imperial control of the task of refurbishing the fortifications. The man who supervised the work seems to have been the imperial secretary (γραμματικός):

> (Cross) The serene pious emperor Leo with his dear son Constantine, being furnished with paternal foresight for his all subjects such [as fathers have] for their children and being accustomed to accomplish all things sympathetically like one who has his mind on the safety of all, wisely fortified this Christ-beloved city with a second wall in order to save it, making it stronger than it had been and taller than any siege engine of the enemy. The hand of the monarch is the supervisor of the work like a mistress and supplier of good things. Euphemios the secretary of the emperor (μυστογράφος) is the noble (and) enthusiastic supervisor of the works[146].

This inscription has more a secular character than the previous one; this is a consequence of its imperial provenance. The last of the series, dating from 915/6, explores a different dimension of the problem:

> The year (Cross) 6424. By the provision of the wise and all-good emperors Constantine and Zoe [Leo], a man truly amazing in his strategems, wisely secured this city with a second wall, showing it to be the most secure of all cities. He has saved it now also by the hand of the Lord to the glory of Christ and boast of the Romans and rout of the impious sons of Agar. The entire work was completed in the six thousand and four hundred and twenty fourth year [of the creation]. In the fourth indiction[147].

---

145. *IGC-As. Min.* 304. G. E. Bean, "Inscriptions in the Antalya Museum", *Türk Tarih Kürümü, Belleten* 22 (1958), 44-46 = no. 42.

146. *IGC-As.Min.* 302. Bean, "Inscriptions", no. 41.

147. *IGC-As.Min.* 303.

The motivation for the second, inner wall was to prevent the Arabs from hoisting platforms onto the mastheads of their ships and firing down on the defenders, as had happened in the siege of 904 at Thessalonike. The second, higher wall was evidently *behind* the old wall and thus further back inside the fortifications. Attaleia was seen as an imminent target of Muslim sea power and its residents were perhaps considering migration until Stephen, *droungarios* of the Kibyrrhaeoton, initiated the work with local levies of manpower. The task was then completed under imperial supervision over the next ten years. The inscriptions provide an example of local initiative in the face of Arab sea raids. The name of the local tutelary saint is unknown, unless it was St. Nikolaos of Myra in Lycia whose cult as a city-protector was active at this time.

The effects of Islamic seapower on the Byzantine state appear elsewhere, as for example on the west coast of Asia Minor. There is, for example, a tower inscription of Michael III in Smyrna dated 857/8 A.D. and identical to those of his reign at Nicaea[148]. More spectacular, however, is the great inscription cut on the so-called castle of Smyrna early in the reign of John III Vatatzes, in 1222/3. Composed in heroic couplets in the Old Ionian dialect, it suggests a flourishing city and *territorium* free from sea raids or the Turkmen incursions:

> A much-nourishing hand has secured this city in earlier times from the destructive [effects of] time, a city that was famous for its marble walls and well-crowned towers and flowing with delights, as many things as magnify a well-colonnaded city, one that is conspicuous, strongly built, with fine baths, and fought over on the land and the sea... But John, a son of the glorious Doukas family of emperors, the ruler of younger Rome, kept it from old age as he toiled on behalf of the unfortunate to the point of perishing from his acts of mercy. He plied his weary limbs...[149].

The inscription is notable for its secular and high-cultural character. The concerns and religious anxiety expressed in the commoner inscriptions are only implicit in compositions of this kind.

Western Asia Minor was affected by migrations. One of the earliest of these was the movement of a group of monks from Raithu on the Sinai peninsula to Latros in the vicinity of Herakleia in Caria around the time of the Muslim conquest of Egypt in the seventh century. The life of St. Paul the Younger of Latros records it:

> It is said that the ascetics at Mount Sinai and in the mountains near Raithu fled, anticipating slaughter by the Saracens. They were 300 in number and

148. *IGC-As.Min.* 82 bis.

149. *IGC-As.Min.* 81.

> obedient to angelic guidance in dwelling there for love of solitude. Then, O Christ, crimes unspeakable to you occurred that were the work of the Saracen sword. Not only these but other monks retired to this mountain and became the prey of the enemy, with only those surviving who escaped to the Mykale [peninsula] which is generally called Brachianon. They hid there but were unable to elude the eyes of the enemy. Then, after the departure of the enemy, they went further inland and scattered among the places at Latros. They collected the dead and buried them in the cave of the Kellibaroi (*εἰς τὸ τῶν Κελλιβάρων σπήλαιον*)[150].

These events took place between c. 640 and 673. The monks had felt safe on the Mykale peninsula until the Muslim fleet that besieged Constantinople between 674-678 entered the Aegean along its Asiatic coast in 673. Akakios, who is mentioned by John Klimakos in the *Ladder of Paradise*, was one of the monks killed in that year[151]. The final abodes of the survivors were the caves scattered round the lake formed by the silting up of the Maeander river at the ancient sea-port of Herakleia whose landmark was the existence of many ancient buildings (*ἔνθα καὶ πολίχνιον ὑπῆρχε παλαιῶν ἀνδρῶν οἰκοδόμημα, Ἡράκλεια ὄνομα τούτῳ*) even when Paul the Younger migrated there in the tenth century[152]. The area was an upland refugee community *par excellence*, where one could see enemy ships in the distance and escape deeper into the interior. The cave inscriptions are thought to date from the seventh to thirteenth centuries. None contains even the slightest hint of the traumas caused by Muslim sea raids[153]. The latest of them seems to date from the thirteenth century, by which time Turkmen raids had become endemic[154]. Not surprisingly, it is cut on the door lintel of a new Byzantine church on Ikis Ada, an island in the middle of the lake. It may well have been a point of relative safety for the monks during this time: "To you most holy queen of all, the Virgin, I bring the gift of a sanctified house (... *δόμον προσάγω δῶρον ἱερωμένον*) and I ask for release from all my debts. Methodios, a humble monk, [thy] servant"[155].

We must now turn to the central plateau to look closely at Barata in Lykaonia. The site lies in a hollow surrounded by high hills on all sides. Known in Turkish as Binbir Kilisse, "The Thousand and One Churches", the site has a

---

150. *Vita S. Pauli Iunioris in Monte Latro* (*BHG* 1474), ed. H. Delehaye, tr. I. Sirmondi, *AnBoll* 11 (1892), 33f.

151. *Ibid.*, 34 and note.

152. *Ibid.*, 32.

153. *IGC-As.Min.* 226(9)-227 *quater*.

154. The problem was becoming increasingly serious as early as the second half of the twelfth century when fighting bands as large as 8,000 had begun to operate in this area. Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, 191.

155. *IGC-As.Min.* 226(9).

complex architectural history that was first studied by William Mitchell Ramsay and Gertrude Bell[156]. There are in fact 48 numbered churches in and around the site. It is generally supposed that the zone of habitation shifted from the central basin to the peaks roundabout between about the seventh to ninth centuries when Arab raids occurred almost annually, after which a regular habitation pattern developed again in the lower town[157]. The site lay adjacent to the military highway running along the line Amorion-Ikonion-Herakleia to the Taurus passes and must therefore have received much unwelcome attention from Muslim raiders in all periods. The only inscription at Barata with a date mentions a Christian burial *c.* A.D. 1162-1171[158]. It is possible that the Greeks found their situation increasingly untenable after the battle of Myriokephalon in 1176. The last Byzantine notice about Barata comes in an episcopal notitia at the end in the twelfth century and is perhaps meaningless. It may be that around this time the Saljuqs converted Church No. 15 on one of the peaks into a mosque[159].

Barata was subject to endemic warfare since the Isaurian raids of the fourth century, but has a very unusual scheme of fortifications. The small square Late Roman fort with towers at its angles in the basin seems to have housed a military detachment. Churches of different dates on the high peaks are linked by fortifications and there are isolated bastions. Our concern is with the inscriptions. Ramsay dates most of them to the ninth and tenth centuries, partly from their context in the churches and partly, it seems, from letter shapes and the vulgar quality of much of the Greek. The entire problem requires rethinking and is beyond the scope of the present discussion. I can only give certain indications here. One inscription cut on the cornerstone of Church No. 32 is portentious: "Here lies Philaretos son of Akylas. I died in the war on 30 May in the fourth indiction" (... *ἀπέθανον ἰς τὸν πόλεμον...*)[160]. Ramsay favours a date between 750 and 770 A.D. Philaretos, whose father was evidently an important man at Barata, would have died during the Muslim spring raid. Another crudely spelled inscription reflecting the wars was cut on Church No. 1 and belongs to the period after the lower town was reoccupied in the ninth century. It reads: "Here lies Mousianos who endured many wounds" (*ἔνθα κατάκιτε Μουσιανὸ[ς] ὢ πωλὰς πλιγὰς ὑπωμίνας*)[161]. A lintel inscription on Church No. 6 records the vow of a certain Mammas the *τριβοῦνος*[162]. The man can only have

156. *The Thousand and One Churches*, London 1909.

157. Klaus Belke with Marcell Restle, *Galatien und Lykaonien* (TIB 4), Vienna 1984, 138-143.

158. Ramsay - Bell, *Thousand and One Churches*, 540, no. 30.

159. *Ibid.*, 142.

160. *Ibid.*, 545f. (no. 43).

161. *Ibid.*, 525-527 (no. 13).

162. *Ibid.*, 533-535 (no. 23).

been the commander of a cavalry *βάνδον* of the sixth century or later. The large number of local citizens named on Church No. 1 sometime in the sixth century gives some sense of the community that lay behind the building projects[163]. The importance of family patronage in the construction of churches in the early medieval period is reflected in several inscriptions around 800[164]. Even if corporate enterprises increasingly became tasks for families rather than groups of citizens, two points require notice: first, old-fashioned Latinate and Lycaonian personal names like Longinos and Indakos survived until then; this is a sign of cultural continuity and perhaps continuous habitation at the site; and, secondly, the presbyter Basil, who directed the construction of a *presbyterion* between *c.* 787-800, acted directly as the agent of the metropolitan of Lykaonia. It seems from this that there was no suffragan bishop in residence at Barata during this time. This could be a reflection of the phenomenon noted in Canon 18 of the Council in Trullo (691-692) that bishops and other clerical ranks migrated from their sees in time of invasion and needed coercion to be made to return[165]. The situation of the common folk who clung to their *akropoleis* and churches was often grim: Barata has a rather large number of early medieval "help" inscriptions. Examples include: "St. Konon help!", "God help your servant the bishop of Christ [*lacuna*]" and "On behalf of this household the servant of Christ. May God protect it!"[166]. All these tie in well with the inscriptions mentioning death in battle, suggesting a heroic society that refused to abandon its abodes in the face of Muslim attack.

The phrasing of the inscriptions at Barata may derive from liturgical offices recited in time of war, as there are clear parallels to this in such a document dating from around A.D. 900[167]. The opening section is addressed to Christ in terms similar to the funerary inscriptions of Akylas and Mousianos[168]:

> Let the army of Christ assemble and celebrate the memory of our brothers who have died in wars (*τῶν θανέντων ἐν πολέμοις ἀδελφῶν ἡμῶν*) and have died in unsupportable captivity. Let us entreat on their behalf.
>
> O [Christ], lover of mankind, your servants displayed bravery to the point of being slaughtered; they received wounds without pity (*ἐδέξαντο καὶ πληγὰς ἀνηλεῶς*) and kept their courage in captivity. Let this become an expiation for their souls, O lover of mankind.

---

163. *Ibid.*, 519-524 (no. 9).

164. *Ibid.*, 549-555 (nos. 50-52).

165. G. A. Rhalles and M. Potles (ed.), *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 2, Athens 1852, 344.

166. Ramsay - Bell, *Thousand and One Churches*, nos. 38, 54, 70.

167. Détorakes - Mossay, "Office byzantin", as in note 6 *supra*.

168. *Ibid.*, lines 7-19.

Resistance to apostasy in captivity was considered an important virtue in the wars with the Muslims. The death of the Forty-Two Martyrs of Amorion in captivity was still a vivid memory in the late ninth century, and other examples will have come to mind, especially to communities living in the vicinity of the Taurus *κλεισοῦραι*[169]. One thinks, for example, of St. Romanos the Neomartyr, a monk from Galatia who migrated to the borderlands to avoid persecution in the reign of Constantine V. Although Christian monks were guaranteed free religious practice in the Qur'an and in legal treatises on *jihad*, the frontier guards of the *thughur* seized him as a spy and sent him to Baghdad[170]. He was transferred to Raqqa at the beginning of the khalifate of Mahdi and executed on 1 May 780[171]. His biography mentions all sorts of prisoners, including iconoclast soldiers, a bilingual Arab who knew Greek, and five Cypriot monks, two of whom originated from Amorion[172]. This is consistent with what we know from al-Tabari's annalistic reports on the booty taken by raiding parties. Other captives are reported to have apostatized to Islam[173]. The previously mentioned office includes prayers against this eventuality[174], and seems to make implicit reference to the Forty-Two Martyrs of Amorion, among whom there were many senior officers[175].

The piety of thematic commanders whose Christian faith was not tested under such arduous conditions is also apparent in inscriptions mentioning the foundation of churches. Alexios the theme general built the church of St. Anna at Trebizond in 884/5, and Gregoras the imperial *strator* and *droungarios* built and ornamented the church of Sts. Nikolaos, Basil and Hypatius at present-day Mastichepe in Galatia in 898, at a time when the military effectiveness of the Arab raids had begun to slacken and the Byzantine armies were on the offensive

---

169. On Evodius' martyrology, see: A.-Th. Khoury, *Les théologiens byzantins et l'Islam. Textes et auteurs (VIIIe-XIIIe s.)*, Louvain - Paris 1969, 163-179.

170. A tenth-century Islamic jurist cites the tradition that " ... if it is known about one of the [monks] that he has pointed out the inadvertency of a raiding party composed of our own men, or has shown them the way against our own men..., the fact of killing him is exonerated. Anyone who is prohibited from killing [a monk] as one of the people of war (*ahl al-harb*) is not forbidden from taking him captive or deporting him from the land of war (*ard al-harb*)". Bredow, *Heiliger Krieg*, 42f. (Arabic).

171. P. Peeters (ed. tr.), "S. Romain le néomartyr († 1 mai 780) d'après un document géorgien", *AnBoll* 30 (1911), 393-427.

172. V. *Romani Neomartyris* 12, 15, 17 (Peeters, 416, 418f.).

173. *Ibid.*, 22 (Peeters, 422f.).

174. Détorakes - Mossay, "Office byzantin", 188, lines 29-42.

175. *Ibid.*, lines 186-192. Cf. *Martyres XLII Amorienses* in V. Vasilievski and P. Nikitin, "Skazanija 42 Amorijskih mučenikah", *Mémoires de l'Académie Impériale, St. Petersbourg, Hist.-Phil.-Cl.*, Ser. 8, 7/2 (1905), 35.

against Tarsus[176]. There was no known raid against eastern Anatolia in either of these years[177].

The Byzantine office on behalf of the war dead also asks that the armies that confront dangers on behalf of Christian faith be considered the equal of martyrs because of their achievement, but not, it would seem, *actual* martyrs (*στρατεύματα σου... τὰ προκινδυνεύσαντα τῆς σῆς πίστεώς τε καὶ ὀνόματος... ἐφάμιλλα μαρτύρων ὡς χρηματίσαντα*)[178]. The analogical character of this relationship was recognised until the time of Nikephoros II Phokas who wanted the literal status of martyrs for soldiers killed in battle, only to see this innovation repudiated by patriarch Polyeuktos.

The defensive phase of the war in Anatolia ended with great operations against Syria undertaken by John Kourkouas, Nikephoros II Phokas with other members of his family, and John Tzimiskes, all in the tenth century. A long period of consolidation prevailed after that until the arrival of the Saljuq Turks who were firmly ensconced at Caesarea by about 1082. The victorious outcome of the tenth-century campaigns is reflected in the epigraphy and church programmes of the rock-cut Cappadocian churches[179]. These materials are already well known and their historical context has been identified[180]. Their liturgical and iconographic phenomena reflect clear continuity with the cultural and behavioural patterns of earlier centuries. The dedication in the so-called church of Nikephoros II Phokas at Çavuşin, originally built to celebrate his victories in 964/5, has a lifelike portrait of John Tzimiskes wearing scale armour and carrying a lance. It salutes him with a *polychronion*. A certain Melias the *magister* is also depicted[181]. The dedicants of other shrines in the region were often military officers, as for example in the church of Nicetas the stylite whose inscription names Eustratios the kleisouriarch of Zeugos and Klados (late 7th-8th c.)[182]. The civilian influence is attested on an *arcosolium* inscription at Zelve commemorating a manumission of slaves, whose names were originally listed at the end of the inscription (10th c.). Their ethnicity cannot be determined by the

176. G. Millet, "Les monastères et les églises de Trébizonde", *BCH* 19 (1895), 419-459, no. I. *CIG* IV. 8690.

177. The only event worth mentioning is the attack of Andreas, reportedly commanding the Anatolikon and Cappadocia themes, in the direction of Tarsus in the spring or summer of 884. al-Tabari AH 270 (11 July 883 - 28 June 884) in A. A. Vasiliev and M. Canard (tr.), *Byzance et les Arabes II: La dynastie macédonienne (867-959)*, Brussels 1950, 9.

178. Détorakes - Mossay, "Office byzantin", 196, lines 179-185.

179. N. Thierry, "Un portrait de Jean Tsimiskès en Cappadoce", *TM* 9 (1985), 447-484.

180. N. Thierry, "Les enseignements historiques de l'archéologie cappadocienne", *TM* 8 (1981), 501-519.

181. Thierry, "Portrait de Jean Tsimiskès", 479-481.

182. Thierry, "Enseignements historiques", no. 2.

one surviving name (*τοὺς δούλους μου* [.]TONΔ[...]*τον Νικόλα*[ον—-]). The *libellus* of manumission was drafted by Anthimos, presbyter and *chorepiskopos* of the *kastron* of Eritas[183]. Even in peacetime isolated fortresses were left in the hands of lower clergy. It would be useful to know whether the slaves were converted Arab captives, Christians from neighbouring regions or Byzantine Greeks[184]. The onset of the Saljuq Turks in the late eleventh century gradually put an end to this local culture[185].

IV. Miracle Collections and their Interpretation

The miracle collections purport to describe the intervention of the tutelary saints of towns and fortresses, often but not always military saints, during sieges and engagements. These documents must be understood at two levels. First, the miracles often seem to be reported by eyewitnesses to events materially or socially inexplicable in the normal course of combat beneath the walls of the Byzantine *akropoleis*. The sudden retreat of Arab or Saljuq attackers in the face of certain victory and the escape of Christian Greeks from the Muslims outside the fortifications are nearly universal themes. In recent years behaviourist historians have explored the distorting effects of battle and siege warfare on human perception and epistemology[186]. A question less often asked about these situations is the extent to which culturally structured aetiologies interact with the human psyche and its material or social experience, in other words, when preexisting ideas of the "numinous" or "uncanny" – whatever awakens a sense of religious awe – interact with the phenomenon[187]. Secondly, it has to be recognised that all such experiences go through a redactional stage: whether his understanding seems complete or incomplete, the medieval observer had to come to his own judgement about the experience and then submit it to higher authority – usually the bishop – who tested the subject's veracity, identified the important details, and inserted them into a conventional framework. The churches of medieval Anatolia were clearing houses for stories about numinous

183. *Ibid.*, no. 4.

184. *Ibid.*, 50.

185. I have omitted discussing some inscriptions for the sake of brevity, including various graffiti in the 12th c. and after. Cf. G. de Jerphanion, "Inscriptions byzantines de la région d'Urgub en Cappadoce", *Mélanges de la Faculté Orientale. Université Saint-Joseph, Beyrouth* 6 (1912), 305-400. In general see G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin: les églises rupestres de Cappadoce*, 3 vols., Paris 1925-1942.

186. *Supra*, note 17.

187. E.g. Rudolf Otto, *The Idea of the Holy*, Oxford 1950, 15-17, etc. Sigmund Freud, "The Uncanny", *Imago* 5 (1919), 297-324 = *Penguin Freud Library 14. Art and Literature*, London 1985, 335-376.

events, not only material and cognitive phenomena but also dream visions. The presentational frameworks were the homily and, later, the miracle story. After the critic strips away the redactional elements, two things require attention: what the Greeks of a particular fortress regarded as numinous, and the phenomenon observed, in other words structure and event. But the document in its redacted form is equally important because it was a vehicle of persuasion.

The anonymous Miracula of St. Theodore Tiro of Euchaita are a case in point, illustrating the constraints under which the popular resistance was conducted. In a raid some have assigned to 663/4, a Muslim force is reported to have wintered at Euchaita (around present-day Avkhat Dagh), setting up a base in the houses and streets of the lower town for collecting captives, animals, and other plunder[188]. The Greek defenders are said to have retired to a fortified upper town (*τὰ ὀχυρώματα*) in close proximity to the lower town. No army of relief came up, and the Euchaitans are reported to have occupied the *ὀχυρώματα* until the following March when the Muslims departed. The usual numinous events occurred: a woman claimed to have seen St. Theodore fighting near the gates of the now abandoned enceinte of the lower town; it was probably difficult to say who the detached fighter was in the confusion of battle. The numinous was also seen in ordinary meteorological events. The description is quite precise and commonplace. Nothing extraordinary is reported, but the event is structured inside a theological aetiology[189]:

> As we have said, after [the Arabs] had wintered here and collected a large body of men and captives in the main streets and roads and in the houses, and after they had been wasted by famine and frost, the entire city stank and became unbearable to the enemy. Wherefore they retired in the month of March, unwillingly as it were. Many of the people here left the *ὀχυρώματα* after the departure of the enemy, and upon seeing the foul stench and desolation of the city wished to become migrants from their own parts to other cities. But the martyr of God discountenanced this and did not let it happen. For thunderclouds were set in motion by his prayers, and all at once a turbulent rainstorm was brought to our city such as could never happen in our own days. Through this act the city embraced its inhabitants, who were rejoicing.

The story is prescriptive and polemical. The protective function of the military saint could be used as a coercive device to prevent or reverse the migration of the clergy of the "deep frontier" with their congregation in time of invasion. In the case of Euchaita, it lay at the midpoint of a strategic defile leading westward from Amaseia to the Halys river and Ankara beyond. As a site which defied

---

188. *Supra*, note 3.

189. Translation quoted from Trombley, "Euchaita", 69.

Sasanid assault at least once between *c.* 615 and 626, it had great value as a cultural symbol during the "Dark Age" invasions. This interpretation is reinforced by the fact that a copy of the apocryphal letter of Christ to Abgar known to have stood on the fortifications of Edessa in Osrhoene was turned up a century ago in the vicinity of Avkhat: as is known, this text guaranteed the inviolability of Edessa, the "blessed city", from hostile assault[190]. The ideological content of the inscription is consistent with the official line taken by the archbishops of Euchaita that their city had been preserved "until the present day".

Other miracle collections display this ideological trajectory. The different redactions of the miracles of St. Nikolaos of Myra are a case in point, covering not only Lycia but also Sicily, Calabria, and Lesbos. A numinous interpretation was put on all sorts of accidental events: the botched attempt of a Cretan Arab to decapitate his prisoner, who was a presbyter of Mytilene[191]; Peter the *σχολαστικός*' dream vision of St. Nikolaos and subsequent escape from Samara near Baghdad after his capture in a failed campaign against Syria[192]; or the Muslim Cretans' attack on a church in the coastlands of Lycia who descend on the inhabitants as "a cloud of godless sons of Agar" (*νέφος ἀθέων Ἀγαρηνῶν*)[193].

The most compelling example in all this literature survives in Lazaropoulos' *Synopsis* of the miracles of St. Eugenios, coming at the end of the period under discussion here in the early thirteen century[194]. The story is told in some 1599 lines of Greek. It concerns a series of raids and counter-raids in 1222/3 between Andronikos I Gidos, the Grand Komnenos of Trebizond (1222-1235), the sultan of Konya Alaeddin Kaykobad I (1220-1237) and Etum *amir* of Sinope[195]. This source poses many difficult questions of historical accuracy, but the phenomena of war, society, and religion in it are archetypal, like the naming of small fortresses after military martyrs such as St. Merkourios; chapels were at times positioned on pinnacle-like rocks and become places for invoking the aid of the military martyrs against the Saljuqs[196]. Gidos is reported to have

190. *Supra,* note 18.

191. G. Anrich (ed.), *Hagios Nikolaos: der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche* I, Leipzig-Berlin 1913, 411f.

192. *Ibid.*, 412f.

193. *Ibid.*, 409f.

194. The relevant sections for my discussion are found in J. O. Rosenqvist (ed. tr.), *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154*, Uppsala 1996, 246-335.

195. Cf. Savvides, *Byzantium in the Near East*, 151-174.

196. Lazaropoulos, *Synopsis* 23 (Rosenqvist, 312f., lines 1209-1211). One is reminded here of the *metatum* of the archangel Michael that St. Longinos the centurion built in July 526 at al-Burj in Syria II. *IGLS* 1610. Cf. Trombley, "War and Society in Rural Syria", 164f.

completed the liturgy in such a place, the chapel of St. Theodore situated on a high rock (*ἐπάνω τῆς πέτρας*) in Dikaisimon as the Turks manoeuvred in the vicinity, and to have escaped the attack force at the last minute[197]. Gidos is said to have raised an apotropaic battle cry: "God is with us. Recognise it, pagans, and be defeated!" (*μεθ' ἡμῶν ὁ θεός. γνῶτε ἔθνη καὶ ἡττᾶσθε*)[198].

As to the siege of the Trebizond in 1222/3, the *Synopsis* traces the topography of the battle outside the walls by the proximity of the fighters to the suburban *martyria* and other terrain features, many of them bearing the names of military saints: the toponyms of Sts. Longinos and Eugenios, St. Constantine and St. Barbara; the church of St. Prokopios; the ravine or wadi (*ῥύαξ*) of St. George; and the church and monastery of St. Eugenios[199]. The litanies on the fortifications are contrasted with the Turks' use of Arabic cymbals and Libyan strikers, as the emperor parades on the wall with the metropolitan, accompanied by an icon of the Hodegetria and the relic skull of St. Eugenios and engages in loud, ritualized pleading using the phrase "God help!" (paraphrased in the text as: *ἐκβοῶν εἰς θεὸν καὶ τῆς παρ' αὐτοῦ βοηθείας δεόμενος*)[200]. These pre-battle rituals and challenges to the cult of one's enemies originated not later than the reign of Herakleios and had become a recognized feature of "holy war" between Christians and Muslims. In the Arab period, Islamic sources mention the recitation of select suras of the Qur'an by the *amir* (who was also the prayer leader or *imam*) not only before engagements, but particularly when the Byzantines repelled the first attack[201]. At Trebizond the *sultan* of Konya was said to have been accompanied by "astrologers"[202]. It is unclear whether this refers to men learned in astrological tables – the Arabs' interest in this is well known – or varieties of pre-Islamic Turkic shamanic practice.

A small number of events are identified as numinous in Lazaropoulos' account of the siege of Trebizond in 1222/3, being either psychological and meteorological in character. A dream voice and dream vision are attributed to Andronikos Gidos and the sultan respectively. None of this is implausible, although Andronikos' dream voice without a walking image is a less common phenomenon than seeing a luminous shape[203]. The fact that Gidos told the story to the sacristan is convincing proof that stories about miracles and dream-visions were first collected by clergy; Lazaropoulos' *Synopsis* represents the last

197. Lazaropoulos, *Synopsis* 23 (Rosenqvist, 312-315, lines 1217-1220).

198. *Ibid.*, 314f., lines 1228f.

199. *Ibid.*, 316f., lines 1271-1283.

200. *Ibid.*, 320-323, lines 1325-1328, 1346-1364.

201. There is an example of this from Sicily. Ibn al-Athir AH 261 (16 Oct. 874 - 5 Oct. 875) in Vasiliev - Canard, *Byzance et les Arabes* 2, 133f.

202. Lazaropoulos, *Synopsis*, 326f., line 1439f.

203. *Ibid.*, 324f., lines 1402-1410.

stage of redaction, which probably had an intermediate homiletic phase. The sultan's quartering himself in the church of St. Eugenios is not paradigmatically different from incubating amidst the painted images of a Christian church except that the man was a Muslim. The four nameless fearful men (*ἄνδρες... φοβεροί*) who confronted the sultan in the night were evidently heavenly soldiers and can be explained as a common hypnopompic phenomenon[204]. He had certainly seen paintings of St. Eugenios, not to mention Sts. Theodore, Merkourios, and Longinos, to name a few of the military saints, all of whom were commemorated in the toponymy and now captured rural churches in the *territorium* of Trebizond. The images of these sky-bound fighters, common everywhere in Anatolia, were roused from the sultan's unconscious memory as he rested from the fighting at St. Eugenios' outside the fortifications.

The vivid dream was a consequence of the day's experiences. In itself trivial, it gained a numinous significance from a meteorological event that followed, a violent thunder, rain and hail storm that struck as the Turks approached the fortifications in a night attack, phenomena that the pre-Christian Anatolians had regarded with religious awe, as we learn from inscriptions and the aetiologies given in earlier hagiographic literature. The hagiographer Lazaropoulos describes what followed[205]:

> Although the night was clear at that moment, a great lightning bolt flashed all at once so that it seemed that inspeakable fire had been poured out from the four quarters of the inhabited world, overwhelming the eyes of the enemy and shocking their godless souls. Rains poured down with it and thunder roared and raging hail fell... Christ's martyr Eugenios flew away like a divine angel. Walking through the air, he went into his church, shedding so great a light in a circle round the church and monastery... that everyone in the city saw it.

The luminous phenomenon was apparently nothing more than St. Elmo's fire[206], or else a heavy rain mist suffused and illuminated by the lightning bolt

---

204. *Ibid.*, 324, lines 1412f.

205. *Ibid.*, 326, lines 1454-1464.

206. The life of St. Alypios the Stylite mentions a wonder that probably had a natural explanation. The monk's stele was located outside Hadrianopolis in Paphlagonia, and was thus perhaps susceptible to Black Sea meteorological conditions that affected Trebizond further east: "This light would come down from the sky above the head of the saint and remain for a while. This happened when it was night and there were continuous sounds of thunder, when there were alternate flashes of lightning (and) when there was an inundation of rain, because of which, I think, no one dared to gaze at the glory of the ineffable...". The hagiographer adds that the light would illuminate the cross at the top of his cell and after this recede into the sky. The phenomenon seems to be static electricity concentrating around a tall object. H. Delehaye (ed.), *Les saints stylites* (SubsHag 14), Brussels - Paris 1923, 164.

as it made contact with the ground[207]. It is difficult to say to what extent the Saljuq Turks would have found phenomena of this kind numinous. The attribution of religious awe may be applicable only to the Greeks, whose religious interpretation of such natural events is well known. It is conceivable that St. Eugenios had become the focus of a new cult during the era of Christianization in which he retained some of the functions and powers of a local Zeus Bronton or Chalazios[208]. The subsequent disorientation of the Turks probably had physiological and psychological causes. They seem to have wandered round the plain, stumbling, tripping and discarding their weapons[209]. The sultan panicked, collected his troops and retired rapidly but was taken captive by some lightly armed Greek fighters from Matzouka. In accordance with a Pontic custom going back as far as the siege of Euchaita by the Sasanids, "after this, a church was built which can be seen until even today. It was built in that place [where the sultan was captured] in honour of the great St. Eugenios"[210]. Not surprisingly, when the sultan subsequently saw an icon of the martyr in captivity, he recognized Eugenios immediately as one of his nocturnal visitors on the night of the catastrophe.

V. Conclusions

The aim of this paper was to widen our focus on "popular religion" to include the problem of protracted warfare inside the "deep frontier" of the Anatolian plateau and its coastlands. As during the period of Christianization, the Byzantine response to the "event" of the early medieval invasions drew on cultural structures deeply grounded pre-Christian world-views, including apotropaic and divinatory devices and "magical" styles of thinking. These techniques helped to maintain the social solidarity of Byzantine *kastron*-culture with varying degrees of success. The personnel who oversaw the defences of Anatolia from theme commanders down to imperial engineers participated in this thought-world to some extent, just as the state administrative apparatus, including the patriarchate of Constantinople, adopted popular liturgical formulae when it supervised the erection of fortifications and attempted to stem migrations from the more threatened sectors of the frontier[211].

---

207. Cf. Moschos, *Pratum Spirituale,* Cap. 57, for a stylite living some 40 Roman miles from Aegae in Cilicia who was struck by lightning. *PG* 87, 2912A-B. There are some few references to death from lightning bolts in the epigraphy.

208. Cf. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization*, as in note 66 *supra*.

209. Lazaropoulos, *Synopsis* 23 (Rosenqvist, 326-329).

210. *Ibid.*, 328, lines 1477-1499.

211. E.g. R. M. Dawkins, "An Inscription on the Land-Walls of Constantinople", *Byz* 7 (1932), 239f.

The unresolved question nevertheless remains of why cultural formations of this kind proved inadequate to ensure the adaptation of Byzantine *kastron*-culture to the migration of the Saljuq Turks into "deep frontier" after the battle of Mantzikert in 1071[212]. The problem is a compelling one, as there are clear examples of resistance and survival in places like Trebizond where the old cultural responses continued to function unaltered. Other "foci" of this value system can be found in the Greek and other Christian cadres of the army of the Komnenoi and in the communities below the Anatolian plateau in Laskarid and early Palaeologan times. The narratives describing the reconstruction of Dorylaion's fortifications in 1175 are implicitly suggestive of high civilian morale, a success unfortunately reversed by the battle of Myriokephalon in the following year[213]. The question deserves to be asked whether the relative security of the eleventh century gave rise to a discontinuity in which the heroic ethos of the great defensive wars became otiose, that is, socially and culturally valueless. If the answer can be answered in the affirmative, it remains to discover what took its place and why the new world-views, if any, and the administrative apparatus that supported them, proved more suited to migration, symbiosis or Islamization than protracted warfare. For the sake of empirical precision, a closer look at Byzantine culture seems in order, as also at the styles of *jihad* apparent in the *Danishmendname* and *Delhemma*[214].

---

212. The destruction of the shrine of Michael the Archistrategos of Chonai, who may well have been the tutelary saint of the Anatolikon theme's soldiery, created great consternation on the eve of Mantzikert, as the tone of Michael Attaleiates suggests. *Historia*, ed. V. Brunet de Presle, Bonn 1853, 140f.

213. P. Wirth, "Kaiser Manuel I. Komnenos und die Ostgrenze. Rückeroberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion", *BZ* 55 (1962), 21-29.

214. *La Geste de Melik Dāniṣmend. Étude critique du Dāniṣmendnāme I: Introduction et traduction,* ed. tr. I. Mélikoff, Paris 1960; cf. M. Canard, "Delhemma, épopée arabe des guerres arabo-byzantines", *Byz* 10 (1935), 283-400 = *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, London 1973, III.

PAUL MAGDALINO

PAPHLAGONIANS IN BYZANTINE HIGH SOCIETY

Unlike modern Greeks, the Byzantines did not tell Pontic jokes. However, they were given to making rude remarks about the inhabitants of Paphlagonia, the neighbouring region in the Black Sea hinterland of Asia Minor[1]. Constantine Porphyrogenitus, or the anonymous research assistant who wrote the *De Thematibus*, felt it necessary to begin his section on the theme of Paphlagonia by telling his reader that this was "an ancient and reprehensible nation, notorious for their shamelessness and bad character". Quoting *Iliad* II 851-5, the passage on Paphlagonia in Homer's catalogue of ships, the author adds, "and so Homer says that the race of mules first originated there, giving this as a sign of their wickedness and brutishness"[2]. Homer probably meant no disrespect to Paphlagonians, but that the author of the *De Thematibus* thought he did is revealing of the prejudice that learned Byzantines had derived from their reading of ancient authors such as Aristophanes and Lucian. Arethas, Constantine the Rhodian, Leo the Deacon, the author of the *Timarion* and Eustathios of Thessalonica all agreed that Paphlagonians were despicable: swinish as well as doltish, barbaric, unclean, conniving and fraudulent[3].

It is natural to suspect that medieval Paphlagonians were merely the undeserving victims of Byzantine literary mimesis, but the suspicion is rapidly dispelled. The Byzantine comments go well beyond the repetition of a topos, and clearly refer to contemporary realia. Although Byzantine authors vaguely follow Aristophanes in mocking Paphlagonians as the boorish practitioners of a dirty menial trade, their Paphlagonian is not a tanner reeking of garlic, like Kleon in the *Knights* (2.6), but a pork-butcher and bacon-curer[4]. This is presumably why, according to one scholiast of Lucian, people vulgarly referred to

1. See in general K. Belke, *Paphlagonien und Honorias*, TIB 9, Vienna 1996.

2. Ed. A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito, De Thematibus*, ST 169, Vatican City 1952, VII, 72: *ἀρχαιότατον ἔθνος... καὶ ἐπίψογον, ἐπὶ ἀναισχυντίᾳ τε καὶ κακοτροπίᾳ διαβαλλόμενον.*

3. Specific references to all the relevant texts will be found below.

4. See Constantine the Rhodian, ed. A. Matranga, *Anecdota Graeca*, Rome 1850, 625-632, esp. 625-626; Arethas (?), ed. H. Rabe, *Scholia in Lucianum*, Leipzig 1906, 284 [cf. S. Kougeas, "Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις", *Λαογραφία* 4 (1913), 251]; *Timarion*, ed. R. Romano, Naples 1974, 89, 92.

Paphlagonians as "pigs' arses" (χοιροκώλους)[5]. But the reputation of Paphlagonia as the home of Byzantine bacon was not too shameful for Psellos to use it to pay an elegant literary complement to his powerful friend, the caesar John Doukas, who also came from Paphlagonia[6]. Indeed, Byzantine contempt for Paphlagonians was much more equivocal than its ancient model. While taking their cue from Lucian's caricature of the Paphlagonians as the thick-headed, gullible dupes of a wandering pseudo-prophet, Byzantine authors in fact present Paphlagonians in the opposite role of restless, ingenious crooks, who are good at getting other people to part with their money. Particularly interesting is a scholion to Philostratos' *Life of Apollonius of Tyana*, much quoted by scholars of Modern Greek folk poetry, where the commentator gives as a present-day example of vagabonds (ἀγύρται) "the accursed Paphlagonians who compose songs about the adventures of illustrious men and go round singing them from house to house"[7]. Scholiasts of Lucian's satire were well aware that it did not fit the facts of their own day. Arethas or a contemporary observed: "If the people of Abonou Teichos[8] were like this, I cannot say, since I would not regard Paphlagonians as living quiet and sedentary lives, but rather as being extremely clever and capable and most ready to invent all kinds of evil, and having invented it to use it shamelessly"[9]. Another scholiast pointed out that even in Lucian's time, all Paphlagonians could not have been stupid, since the pseudo-prophet was himself from Paphlagonia. If Lucian had lived in the commentator's own day, says the latter, he would have formed a more accurate impression of the wit and intelligence of Paphlagonian people, for he would have seen "all nations vanquished and the whole world most intelligently governed by the mind of Paphlagonians"[10].

These last two scholia suggest that if "pigs' arse" Paphlagonians were the butts of Byzantine literary abuse, it was because of their highly visible role in Byzantine society, not only as purveyors of high-quality bacon, but more generally as people of enterprise, and, consequently, as members of the ruling élite. And indeed the literary abuse of Paphlagonians coincides, *grosso modo*, with evidence for the political influence of a number of well placed individuals with Paphlagonian roots and connections. These individuals included the

5. Ed. Rabe, *Scholia in Lucianum*, Leipzig 1906, 279; cf. Kougeas, *op. cit.*, 244, who comments: Ἡ λέξις χοιρόκωλος ἀθησαύριστος.

6. Ed. E. Kurtz - F. Drexl, *Michaelis Pselli scripta minora*, II, Milan 1941, 184. Michael the Syrian says that John's brother, the emperor Constantine X, came from Paphlagonia: tr. J. B. Chabot, III, Paris 1910, 165.

7. Cited by Kougeas, *op. cit.*, 239, from the edition by Kayser, which was not available to me.

8. Later Ionopolis: cf. Belke, *Paphlagonien und Honorias*, 219-221.

9. Ed. Rabe, 182; Kougeas, 262.

10. Ed. Rabe, 183.

members of two aristocratic military families which went on to become the imperial dynasties of Doukas and Komnenos. They also included another emperor, Michael IV (1034-1042), and some prominent intellectual churchmen, notably Niketas David in the tenth century[11], John Mauropous in the eleventh, and, possibly, Ignatios the Deacon in the ninth[12]. Paphlagonian monks also tended to make successful careers outside their homeland as skilled, if not altogether saintly, operators[13]. But Paphlagonia was most conspicuous for its representation among the eunuchs of the imperial household. Eunuchs traditionally received a bad press from those who felt threatened by their proximity to the emperor. The key to the bad reputation of Paphlagonians therefore lies, I believe, in the evidence for a series of seven Paphlagonian eunuchs who achieved fame or notoriety between 906 and 1042. I shall briefly review the prosopography of these men before moving on to a discussion of the wider implications and effects of the phenomenon which they represented.

1. Constantine, who served two lay officials, the *magistros* and *epi tou kanikleiou* Basil and the *parakoimomenos* Samonas, before passing on the latter's recommendation into the service of Zoe, the fourth wife of Leo VI. He rose so quickly in the favour of the imperial couple that Samonas became jealous and accused him of adultery with the empress, but the accusation backfired and Constantine ended up replacing Samonas as *parakoimomenos*. In that capacity he was head of the imperial administration until Leo's death in 912. His fortunes over the next few years closely followed those of the empress Zoe. Excluded from power by the emperor Alexander and then by the patriarch Nicholas I, she made a comeback in 914 and took over the regency of her young son Constantine VII, appointing a cabinet of eunuchs headed by Constantine the

---

11. See L. G. Westerink, "Nicetas the Paphlagonian on the End of the World", in *Μελετήματα στή μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Thessaloniki 1975, 177-183; B. Flusin, "Un fragment inédit de la Vie d'Euthyme le Patriarche", *TM* 9 (1985), 119-131 and 10 (1987), 233-260, esp. 251-260.

12. See *The Correspondence of Ignatius the Deacon*, ed. and tr. C. Mango with S. Efthymiadis, Washington, D.C. 1997, 179-180; for Mauropous, see below p. 146 and n. 26.

13. See the following: *Life of Hosios Loukas*, § 80, ed. D. Z. Sophianos, *Ὁ Ὅσιος Λουκᾶς*, 2nd ed., Athens 1993, 174 (the Paphlagonian monk Kosmas, on his way to Rome, supplies the "know-how" to develop the cult of the saint's relic [cf. N. Oikonomides, "The First Century of the Monastery of Hosios Loukas", *DOP* 46 (1992), 254]); *Life of St Nikon Metanoeite*, ed. O. Lampsidis, Athens 1982, 110 [ed. D. Sullivan, Brooklyn, Mass. 1987, 184] (the Paphlagonian monk Gregory succeeds Nikon as abbot, successfully lobbies for the monastery at the imperial court, and obtains the funds to enlarge and redecorate it on a grand scale); the *Life of St Lazaros Galesiotes*, ed. H. Delehaye, *AASS* Nov. III, 511-512 (the wandering, Armenophone Paphlagonian monk who sells the food he receives in alms, and then plans to sell Lazaros into slavery); J. Gouillard, "Quatre procès de mystiques à Byzance (vers 960-1143)", *REB* 36 (1978), 8-19, 44-53 (Eleutherios of Paphlagonia, founder of a monastery at Morokampos in Lykaonia, condemned as heretical).

parakoimomenos. Constantine the *parakoimomenos* was thus largely responsible for the decision to reopen hostilities with Symeon of Bulgaria, which led to the disastrous defeat of the Byzantine army under the command of Leo Phokas at Katasyrtai. In the political crisis which followed, Constantine attempted to save his position by backing Phokas, who had married his sister, as a candidate for the throne, but they were outmanoeuvred by Romanos Lekapenos, whose rise to power effectively removed Constantine from office[14].

2-3. The brothers Anastasios and Constantine Gongylios, who were associated with Constantine the *parakoimomenos* in the government of eunuchs appointed by Zoe in 914[15]. From the *Life of Basil the Younger*, it emerges that they held the office of *praipositos*, and it has been suggested, on the basis of this text, that they were related to the *parakoimomenos*[16]. Like him they appear to have fallen from office with the rise of Romanos Lekapenos, but Constantine Gongylios, at least, made a comeback after the fall of the Lekapenoi in 944, when Constantine VII made him droungarios of the fleet. In this capacity, he commanded the unsuccessful expedition against Crete in 949. Leo the Deacon calls him "an effeminate little man from Paphlagonia"[17].

4. Theodore, the target of several pieces of verse invective by Constantine the Rhodian[18]. He was clearly a learned man and a member of court literary circles; it is tempting, therefore, to identify him with the tutor of the young Constantine Porphyrogenitus in 919[19].

5. Joseph Bringas, a rising star in the administration of Constantine VII during the later years of the latter's personal rule from 945 to 959. From being *patrikios* and *praipositos* he was made *sakellarios* and then droungarios of the

14. Theophanes Continuatus, 275-276, 386, 390-397. Constantine's Paphlagonian origin is known from the pious legend about his origins, recorded in some versions of the *Synaxarion* of Constantinople, because of his foundation of the monastery of Nosiai: *AASS*, Propylaeum Novembris, 721ff; R. Janin - J. Darrouzès, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 59.

15. Theoph. Cont. 386, 390, 395. Gongyle was the name of a village in Paphlagonia: Belke, *Paphlagonien und Honorias*, 203.

16. Ed. A. N. Veselovsky in *Sbornik otdela russkogo jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii nauk* 46 (St Petersburg 1889), 6, supplement 57-58; cf. L. Ryden, "The *Life* of St Basil the Younger and the Date of the *Life* of St Andreas Salos", *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* [=*Harvard Ukrainian Studies*, 7], Cambridge Mass. 1983), 573-575. The suggestion relies, however, on the hypothetical and in my view unlikely identification of our Constantine with the *primikerios* Constantine Barbaros of the text.

17. Theoph. Cont., 436; John Skylitzes, ed. J. Thurn, Berlin-New York 1973, 245-246; Leo Diaconus, 7: *ἀνδραρίου σκιατραφοῦς ἐκ τῆς τῶν Παφλαγόνων ὡρμημένου.*

18. Ed. Matranga, *Anecdota Graeca*, 625-632.

19. Theoph. Cont., 390, 393.

fleet. He was thus well placed to become chief minister to the young Romanos II, who after becoming senior emperor in 959 promoted Joseph to *parakoimomenos*. Following Romanos' untimely death, Bringas fell from office after he unsuccessfully opposed the elevation of Nikephoros II Phokas in 963. According to Leo the Deacon, John Tzimiskes had declared that it was "unseemly and unbearable, for the Romans' generals to be directed and led by the nose, this way and that, like slaves, by a wretched eunuch who had wormed his way into the establishment from the wastes of Paphlagonia". It was to Paphlagonia that Bringas was banished by the new emperor[20].

6. George, the future St Symeon the New Theologian, was a eunuch from Galate in Paphlagonia, whose parents sent him to Constantinople to make a career in the imperial palace, where his uncle was a *koitonites*. Through his uncle's influence, George became an imperial *spatharokoubikoularios*. However, his career was abruptly terminated by a personal crisis which, though it had profound spiritual consequences for the young man, may have been political in origin; indeed, it has been suggested that there was a connection with the fall of Joseph Bringas in 963[21].

7. John the Orphanotrophos, who engineered the liaison between his brother Michael and the empress Zoe which led to Michael's elevation to the throne in 934. John remained the brains and the driving force behind the Paphlagonian dynasty until he and it were destroyed by the folly of his nephew Michael V in 1042[22].

It is possible to discern in these seven cases the faint but unmistakable profile of a Paphlagonian faction, or at least a Paphlagonian connection, at the imperial court in the tenth and eleventh centuries. The examples of Constantine the *parakoimomenos* and the Gongylios brothers, and of St Symeon the New

---

20. Skylitzes, ed. Thurn, 248-251, 254-258, 260; Theoph. Cont., 444-445, 466, 474-475, 479-480; Leo Diac., 40: *ἄτοπον γὰρ ἐμοὶ καὶ οὐ φορητὸν καταφαίνεται, ὑπὸ τομίου οἰκτροῦ ἐκ τῆς Παφλαγονικῆς ἐρημίας τῇ πολιτείᾳ παρεισφθαρέντος, τοὺς τῶν Ῥωμαίων ἄγεσθαι στρατηγούς, καὶ τῇδε κἀκεῖσε παρέλκεσθαι τῆς ῥινός, ὡς ἀνδράποδα*. See A. Markopoulos, "Ἰωσὴφ Βρίγγας. Προσωπογραφικὰ προβλήματα καὶ ἰδεολογικὰ ρεύματα", *Σύμμεικτα* 4 (1981), 87-115.

21. The basic source is the *Life* by Niketas Stethatos, ed. I. Hausherr, *Vie de Syméon le Nouveau Théologien*, Rome 1928, supplemented and corrected by Symeon's own writings. For commentary, see Hausherr's introduction, lxxx-xci, and the introduction to the edition of Symeon's catechetical orations by V. Krivochéine, *Syméon le Nouveau Théologien, Catéchèses*, I, Sources Chrétiennes 96, Paris 1963, 17-31, as well as the more recent surveys by P. McGuckin, *Symeon the New Theologian. The Practical and Theological Chapters and the Three Theological Discourses*, Kalamazoo 1982, 11-26, and by H. J. M. Turner, *St Symeon the New Theologian and Spiritual Fatherhood*, Leiden 1990.

22. The principal sources are Skylitzes, ed. Thurn, 385, 389-421, 423; Michael Psellos, *Chronographia*, ed. E. Renauld, I, Paris 1926, repr. 1967, 44-116.

Theologian and his uncle, clearly show that established Paphlagonian eunuchs recruited and promoted others from their homeland. They also suggest that Paphlagonian eunuchs tended to rise and fall together when regimes changed. Striking in this respect is the disappearance of Constantine Gongylios from the record during the twenty-five year ascendancy of Romanos Lekapenos, and the fact that his re-appearance as droungarios of the fleet under Constantine Porphyrogenitus is followed by the rise of the Paphlagonian Joseph Bringas, who initially held the same office. What this shows is that some regimes were more Paphlagonian-friendly than others. In the tenth century, Paphlagonians are prominent in the later years of Leo VI, the regency of Zoe, the personal reign of Constantine VII and the reign of Romanos II. They are correspondingly conspicuous by their lack of mention under Alexander, Romanos I, Nikephoros II, and John II Tzimiskes. It is surely not coincidence, moreover, that two tenth-century writers who refer disdainfully to Paphlagonians were admirers of non-Paphlagonian eunuch *parakoimomenoi*. Constantine the Rhodian, who wrote the abusive verses against Theodore, was in the service of Constantine the Paphlagonian's arch-rival Samonas[23], and Leo the Deacon, who refers with contempt to Constantine Gongylios and Joseph Bringas, gives on the whole a favourable and sympathetic portrait of Basil the *parakoimomenos*, the eunuch who supported Nikephoros Phokas against Joseph Bringas[24].

In the eleventh century, it has been noted that a number of individuals who had served in the Paphlagonian dynastic regime of Michael IV and his brother John the Orphanotrophos returned to office in 1055-1057, under the empress Theodora and her chosen successor Michael VI Bringas[25]. Michael, who was chosen by the eunuchs of Theodora's household, was no doubt related to the tenth-century *parakoimomenos* of Constantine VII and Romanos II. This looks like another case of the Paphlagonian connection at work.

We must now consider whether the Paphlagonian connection had wider ramifications in the composition of the ruling élite. Where the Church is concerned, it is a plausible conjecture that two senior Paphlagonian churchmen, Leo archbishop of Bulgaria and his brother the metropolitan of Klaudiopolis, owed their appointments to the influence of John the Orphanotrophos, who may also have been instrumental in advancing the ecclesiastical career of their nephew John Mauropous[26]. But the role of the Paphlagonian connection in the rise of major aristocratic military families is less apparent. As we have seen,

23. Theoph. Cont., 376.

24. Leo Diac., 46-47, 94.

25. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, 343-344.

26. For Mauropous' Paphlagonian origins, see his *Letters*, ed. A. Karpozilos, Thessaloniki 1990, 63, 65-67; for his uncles see Michael Psellos, ed. G. T. Dennis, *Michaelis Pselli orationes panegyricae*, Stuttgart - Leipzig 1994, 145-146; and for Leo, cf. Skylitzes, ed. Thurn, 400.

Constantine the *parakoimomenos* married his sister to Leo Phokas, but the relationship did not prevent a later Paphlagonian *parakoimomenos*, Joseph Bringas, from becoming the implacable enemy of Leo's nephew Nikephoros Phokas. The Phokades were, and remained, a Cappadocian family. The only major military families with interests in Paphlagonia were those of Doukas and Komnenos[27]. While there are very slight indications that the Paphlagonian eunuchs of the early tenth century might have been sympathetic to the cause of Andronikos and Constantine Doukas[28], the Doukai in the eleventh century were definitely in the opposite political camp from the Paphlagonian dynasty and its protégés, as were the Komnenoi[29]. This makes it unlikely that either family owed its ascendancy to its contacts with Paphlagonian eunuchs at court, or that Doukas and Komnenos emperors made a policy of recruiting eunuchs from Paphlagonia. In general, as is well known, the Comnenian regime did not give eunuchs a high profile. But this does not mean that they ceased to be important behind the scenes. And as far as Paphlagonia is concerned, there are three points to note. Firstly, the Komnenoi were associated with at least one other family of Paphlagonian origin, the Kastamonitai[30]. Secondly, the jibes against Paphlagonians in the *Timarion* suggest that they were still influential enough to be disliked in the early twelfth century[31]. Thirdly, Paphlagonians re-appeared on the political scene towards the end of the twelfth century. According to both the sources for the usurpation of Andronikos Komnenos, the hard core of Andronikos' support consisted of an entourage of Paphlagonians whom he had recruited during his time as lord and governor of the region[32]. Eustathios of Thessalonica says that these Paphlagonians were largely responsible for the massacre of the Latins that accompanied Andronikos'

27. Cheynet, *Pouvoir et contestations*, 216-217, 218-219; See also J. Crow, "Alexios Komnenos and Kastamon: Castles and Settlement in Middle Byzantine Paphlagonia", in *Alexios I Komnenos*, I, ed. M. Mullett and D. Smythe, Belfast 1996, 12-36.

28. The indications are (1) that Constantine fell out with their arch-enemy Samonas (Theoph. Cont., 371-372), and (2) that the author of the *Life of St Basil the Younger*, who speaks highly of the Gongylioi (see above), makes Samonas his principal villain and basically approves of the revolt of Constantine Doukas: ed. S. G. Vilinskij, Odessa 1911, 285-288, 291-295.

29. Cheynet, *Pouvoir et contestations*, 337-344.

30. See V. Katsaros, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Thessaloniki 1988, 119-162.

31. Ed. Romano, 89, 92.

32. Eustathios of Thessaloniki, ed. St. Kyriakides, *La espugnazione di Tessalonica*, Palermo 1961, 28, 32; Niketas Choniates, *Historia*, ed. J. L. Van Dieten, Berlin - New York 1975, 229, 243, 245, 257.

arrival in Constantinople[33]. I believe it is possible to identify three of the individuals in question of the basis of their toponymic surnames: Theodore Dadibrenos (from Dadibra)[34], John Ionopolites (from Ionopolis)[35], and George Oinaiotes (from Oinaion, the town on the Black Sea coast where Andronikos had resided)[36]. Of course, Oinaion was not strictly speaking in Paphlagonia, and the fact that the sources implicitly associate the two is a measure of the extent to which Byzantine imperial power in northern Asia Minor was largely confined to the Black Sea littoral. Given the Turkish occupation and disruption of the interior, we should be wary of assuming any continuity from the eleventh century. However, it is surely significant that the three identifiable Paphlagonians in the late twelfth century were all eunuchs, and that eunuchs were more prominent under Andronikos and his successors than they had been at any time since 1081. The revival of the Paphlagonian connection was therefore part of a larger reversion to pre-Comnenian patterns, and may be regarded as the Indian summer of the tradition which had developed over the tenth and eleventh centuries.

It now remains to explain this tradition. Why was Paphlagonia a recruiting ground for palace eunuchs? Although the career of Constantine the *parakoimomenos* under Leo VI and Zoe evidently promoted the Paphlagonian connection, the connection did not begin with him. This seems clear from a pious tale, preserved in one version of the Synaxarion of the Great Church, which explains his birth as a miraculous answer to his fathers's prayers[37]. His father, a prosperous peasant called Metrios, had longed for a son because he wanted to be like his neighbours, who were all producing sons and sending them, castrated and educated, to serve in Constantinople. In other words, eunuchs, like bacon, were already being produced for export from Paphlagonia at the end of the ninth century. The origins of the industry have therefore to be sought at an earlier date. In the ninth century, Paphlagonia was notable as the homeland of the empress Theodora, the architect of the Triumph of Orthodoxy in 843[38]. Theodora was an influential figure from an important and well connected family[39], so it is possible that she was responsible for starting the recruitment of

33. Eustathios, ed. Kyriakides, 32. Cf. P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 219-220; A. Bryer, "David Komnenos and Saint Eleutherios", *ΑΠ* 42 (1988-9), 174ff.

34. Choniates, ed. Van Dieten, 274, 330; Belke, *Paphlagonien und Honorias*, 186-187.

35. Choniates, ed. Van Dieten, 461, 534; Belke, 219-221.

36. Choniates, ed. Van Dieten, 503, 505.

37. See above, n. 14.

38. Theoph. Cont., 89; Pseudo-Symeon, 625; A. Markopoulos, "Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας (*BHG* 1731)", *Σύμμεικτα* 5 (1983), 249-285.

39. See W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988, 268-271.

Paphlagonian eunuchs into the imperial household. But Theodora's marriage to the emperor Theophilos in 830 was the result of an earlier Paphlagonian connection. Theodora was the winner of an imperial bride-show organised, and no doubt prejudged, by the emperor's stepmother Euphrosyne, who was the daughter of Constantine VI and his Paphlagonian wife Maria of Amnia[40]. The source of the Paphlagonian connection may thus be traced ultimately to the reasons why Maria won the beauty contest of eligible brides which Constantine VI's mother, the empress Eirene, arranged for her son in 788. We may suspect that the selection process was much more premeditated than it appears in the principal source, the hagiography of Maria's grandfather Philaretos the Almsgiver[41]. If so, it is remarkable that Eirene did not choose a bride either from Constantinople or from her own homeland of Athens. She is likely to have been influenced in her choice by her chief minister and adviser, the powerful eunuch Stavrakios, who according to one version of the *Life of Philaretos*, supervised the entire proceedings[42]. Thus, insofar as the Paphlagonian connection can be traced back, the probability seems to be that it began with the eunuchs rather than the empresses[43].

Anything further is speculation. Was the connection related to the restoration of icons – the Armeniac theme, to which Paphlagonia belonged, had not been strongly supportive of iconoclasm[44]? Did it derive from the long term effects of the "Dark Age" crisis, from the fact that Paphlagonia was less of a war zone than most other parts of Asia Minor? Or did the connection go back to the sixth century, as might be suggested by the case of Justinian's secretary, the Paphlagonian Priscus, described by Procopius as "exceedingly wicked" (*ἄγαν πονηρός*)[45]? It is tempting to tie this reference to another passage of Procopius, according to which the main source of palace eunuchs, the kingdom of Abasgia in the Caucasus, dried up when the Abasgians were converted to Christianity on

40. *Ibid.*, 246-247, 263ff; M.-F. Auzépy, "De Philarète, de sa famille, et de certains monastères de Constantinople", in *Les saints et leur sanctuaire à Byzance*, ed. C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini, Paris 1993, 117-124. On Byzantine imperial bride shows, see now G. Dagron, "Nés dans la pourpre", *TM* 12 (1994), 137-140.

41. Ed. M.-H. Fourmy - M. Leroy, "La Vie de Saint Philarète", *Byz* 9 (1934), 85-170, at 113 and 135. On Amnia, see Belke, *Paphlagonien und Honorias*, 170.

42. *Ibid.*, 143; Treadgold, *The Byzantine Revival*, 90-91.

43. Note that two of Philaretos' grandsons entered the monastery of St George *ta Praipositou*, to which they donated their estates: *Vie de Philarète*, 155; Auzépy, "De Philarète", 122, 126. The office of *praipositos* was held by eunuchs, so it is possible that it had been founded by some eunuch member of the family.

44. E. Kountoura-Galake, *Ὁ βυζαντινὸς κλῆρος καὶ ἡ κοινωνία τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων»*, Athens 1996, 139-140, 143.

45. *Anecdota*, 16.7.

Justinian's initiative[46]. Since the supply lines had passed along the Black Sea coast of Asia Minor, and may well have been handled by seamen from coastal cities such as Amastris[47], the Paphlagonians would have been among the first to spot the window of opportunity. Further research may clarify the question. But as for the deeper question of the relationship, if any, between Paphlagonian eunuchs and Paphlagonian bacon, I fear this will remain forever a mystery.

46. *Wars*, VIII.3. 17ff. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, Oxford 1964, 852: "We are not told what alternative source of supply was found when Justinian converted the Abasgi to Christianity and suppressed the eunuch trade with the monarchy, and it may be that his pious action stimulated the increase in the illicit castration of Roman subjects which shocked the old emperor in 558"; the reference is to the prohibition in Novel 142.

47. Belke, *Paphlagonien und Honorias*, 161ff. The commercial importance of this city for the whole Black Sea area is emphasised by Niketas the Paphlagonian, in his encomium of the local martyr Hyakinthos: *PG* 105, col. 421.

STEFANOS EFTHYMIADIS

THE FUNCTION OF THE HOLY MAN IN ASIA MINOR IN THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD

If Asia Minor presents particular interest for the historian, this is greatly due to its close association with the sphere of the "holy". As the birthplace and home both of the cult of the pagan god and that of the Christian saint, Asia Minor became a kind of motherland of holiness. Belief in this connection proved firm enough to survive the fall of Byzantium in 1453 and to persist throughout the Ottoman period. Whether accurately applied or the result of romantic exaggeration, the title "holy soil" has been intimately associated with Asia Minor since the time of fourth-century Christians down to the Greeks of today. Saints, martyrs, and monks, were solidly established in sanctuaries, shrines and monasteries, which constantly attracted the faithful and won long-standing reputation[1]. By adopting the pagan past or by linking the Old to the New Jerusalem, Byzantine Asia Minor finally and fatefully retained the role of a "Holy Land" for herself.

As an area of study for the role of the holy man, Asia Minor has, in the last decades, attracted the erudition of several scholars especially with regard to two of its Early Byzantine saints: Theodore of Sykeon and Nicholas of Sion[2]. Their oft-quoted vitae, composed in a very lively style soon after their deaths, reflect

1. For a survey of Anatolian towns and their association with the "holy" see Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley - L. Angeles - London 1971, 34-42; for the complicated subject of the Christianization of Asia Minor see F. R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*, vol. II, Leiden 1994, 74-133; for the presence of the "holy man" in this area, but in a pagan context, see G. Fowden, "The Pagan Holy Man in Late Antique Society", *JHS* 102 (1982), 40-43.

2. See C. Mango, *Byzantium: the Empire of New Rome*, London 1980, 112 and 160-161; P. Brown, "The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity", in: *Society and the Holy in Late Antiquity*, New York 1982, 139ff.; F. R. Trombley, "Monastic Foundations in Sixth-Century Anatolia and their Role in the Social and Economical Life of the Countryside", *Greek Orthodox Theological Review* 30 (1985), 45-59. On the Lives of St. Theodore of Sykeon and St. Nicholas of Sion see J. O. Rosenqvist, "Asia Minor on the Threshold of the Middle Ages: Hagiographical Glimpses from Lycia and Galatia", *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium*, edd. L. Rydén and J.O. Rosenqvist, Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, Uppsala 1993, 145-156; and from the viewpoint of the village community in which Theodore of Sykeon was active see M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècles*, Paris 1992, 185ff. and 224ff.

a social situation characteristic of a period prior to crisis or transformation. For any investigation, therefore, into the function of the holy man after the seventh century, these texts may offer a useful insight into the social milieu in which the saint could be active.

While journeying from Constantinople to the East through Galatia, the imperial apokrisiarios Kosmas spent a night with the harlot Maria in a roadside inn[3]. Theodore of Sykeon, the fruit of this ephemeral union, who was born during the reign of Justinian I and died in 613, inspired the reverence of a large number and variety of people in sixth-century Galatia and beyond. Despite his mother's intention to send her son to Constantinople to pursue a soldier's career, Theodore was destined to serve the Heavenly king as predicted to her in a dream by St. George, his constant protector[4]. When Theodore felt mature enough to endure hardships, he was assisted by a local coppersmith and several farmers, who made him an iron cage to live in[5]. Soon afterwards the saint became the pole of such miraculous deeds as detecting thefts, healing possessed women and casting out demons. More often than not, miracles were performed for the benefit of the village community and to revive a land devastated by natural disasters: recurrent water shortages, attacks of swarms of locusts, recurrent epidemics, heavy snowfalls. Similarly, the miracles of St. Nicholas of Sion were centred around his native region of Lycia. His journey to Jerusalem was interrupted by a divine command to return home, where he was to become a protector of the needy, an exorcist of demons and the bishop of the small town of Pinara[6]. The miracles performed by Theodore and Nicholas echoed the anxieties of a society that could still overcome the main aspects of social crisis by reference to and familiarity with the holy man[7].

Despite the total disintegration that Asia Minor suffered in the troubled years to come, the role of the holy man as local patron did not immediately die out. After a period of solitary life, a youth from Paphlagonia named George left his homeland for Constantinople. He was fully qualified for a promising career in the world of ecclesiastical officialdom. Not long afterwards, however, he was

3. See the Vita of Theodore of Sykeon (*BHG* 1748), ed. A. J. Festugière, SubsHag 48, Brussels 1970, 3-4 (§ 3).

4. Ibid., 4-5 (§ 5).

5. Ibid., 25-26 (§§ 27-28).

6. See *The Life of St. Nicholas of Sion*, ed. I. Ševčenko and N. P. Ševčenko, Brookline, Mass. 1984, 60-62 (§§ 35-36). It is worth quoting the words spoken to the saint by the angel that appeared to him in a dream: *σπούδασον, βάδιζε εἰς τὴν Λυκίαν, τὴν χώραν σου*, ibid., 62, 14.

7. For the phenomenon of sainthood in general see the collective volume *Sainthood. Its manifestations in World Religions*, ed. T. Kieckhefer and G. D. Bond, Berkeley - L. Angeles - London 1988; for the various aspects of Christian sainthood see R. Kieckhefer, "Imitators of Christ: Sainthood in the Chistian Tradition", ibid., 1-42.

called back to local service when visited by his fellow-countrymen, who had nominated him as a successor to the deceased bishop of their hometown. This was in opposition to the emperor's will as well as the interests of the metropolitan of Gangra, but around the year 790 George was finally elected bishop of Amastris. Responding to the confidence he had inspired in the local population, George demonstrated an activity *ante mortem* with effect on the raids of the Agarenes and, *post mortem*, in repulsing the onslaught of the Rus. However, more interesting in the present context is the case of several merchants who were wrongly accused of public crimes in Trebizond and condemned to death. Despite the reaction of the officer of *komes tes kortes*, the merchants were eventually acquitted following George's personal intervention[8]. Perhaps against his initial inclinations, George acquired the profile of an urban figure.

The social portrait of the saint that emerges from this brief excursus on George's biography offers no strong contrast to that seen in the Life of Theodore of Sykeon. One might only underscore here an intense spirit of regionalism, outlined in the case of the acquitted merchants and also highlighted by the repetitive use of the word πατρίς throughout the hagiographical narrative[9].

Aspects of the late antique context of holiness can also be seen in the Life of Philaretos the Merciful, also a Paphlagonian saint, whose "destination", in the words of T. S. Eliot, seemed to have been "his own village, his own fire, and his wife's cooking"[10]. Despite the latter's objections, Philaretos gave away some beasts of burden – the last remains of an enormous estate – to some poor farmers. The saint was impoverished, but his house still constituted a major pole of attraction for the imperial committee that had been in search of a bride for the young emperor. Although the πρῶτοι of the village discouraged the high-ranking visitors from spending the night at the saint's house, they nevertheless provided him with the necessary meat and wine to serve a rich banquet. His house, which was old, big and pleasant (*ἀρχαῖον ὄντα καὶ μέγαν σφόδρα καὶ πάνυ τερπνόν*), sufficed to place Philaretos in the centre of the village[11]. His grand-daughter Maria's marriage to Constantine VI conferred social advancement on the saint and made him take up residence in the Great Palace, and thus

8. See ed. V. G. Vasil'evskij, "Žitija sv. Georgija Amastridskago", *Russko-Vizantijskija izsledovanija* II, St. Petersburg 1893 = Trudy III/1, St. Petersburg 1915, 37-41 (Arabs); 42-47 (Trebizond); 64-68 (Rus).

9. To cite a few characteristic examples: p. 37, 1: *τῆς δὲ περὶ τὴν πατρίδα κηδεμονίας...*; p. 39, 11-12: *προκινδυνεύων τῆς πατρίδος...*; p. 41-44: *τὸ τρόπαιον ἵστησι καὶ τὴν πατρίδα περισώζει...*; p. 54, 11: *πρὸς τὴν πατρίδα*; cf. also the words of peroration, p. 71-73: *τὴν πόλιν σου ταύτην φρούρησον, τὴν ποίμνην σου ταύτην φύλαξον*. The association of the author of this Vita with the town of Amastris was first noted by W. Wolska-Conus, "De quibusdam Ignatiis", *TM* 4 (1970), 348, n. 110.

10. Taken from the introductory verses of the poem "To the Indians who Died in Africa".

11. See "La Vie de S. Philarète", ed. M. H. Fourmy and M. Leroy, *Byz* 9 (1934), 135-137.

his philanthropic activity was transferred from village to the capital's porticoes. Instead of offering up his ox or his donkey, Philaretos then filled the palms of the poor with money[12]. In his case, sainthood meant mercy and philanthropy, no spiritual fatherhood or guidance: the sole recipients of his admonitions and counsels were limited to the members of his family[13].

The social mission of both the wonderworker George and the more mundane Philaretos did not find successors. It is significant that in the period between the eighth and the eleventh century, only three persons are recorded to have attained sainthood or to have been occupants of episcopal sees in the domain of Asia Minor. These are Theophylaktos of Nikomedeia and Michael of Synnada, both saints of the Second Iconoclasm, and Nikephoros of Miletos, a saint of the tenth century. All three had a short or long monastic career prior to appointments that were made from above, by patriarchal or imperial authority, not in response to a local request[14].

This meager record of holy bishops, which, after all, was not an exclusively Anatolian phenonemon, is explained by the emergence of what has been called the "monasteriasation" of sanctity[15]. Greatly strengthened after the defeat of Iconoclasm, monks were courted by Constantinopolitan aristocracy and were invested with a major role in Medieval society. The devastating attack waged against monks had made them spiritual heirs to the ideal of martyrdom. Yet it was not Asia Minor, but Constantinople that had become the centre and scene of their persecution[16].

12. Ibid., 145-146.

13. On Philaretos and his family see M.-F. Auzépy, "De Philarète, de sa famille et de certains monastères de Constantinople", in *Les saints et leur sanctuaire à Byzance*, ed. C. Jolivet-Lévy– M. Kaplan– J.-P. Sodini, Paris 1993, 117-135. For a literary analysis of the story of Philaretos see A. Kazhdan and L. F. Sherry, "The Tale of the Happy Fool: the Vita of St. Philaretos the Merciful", *Byz* 66 (1996), 351-362.

14. Michael and Theophylaktos, both Tarasios' protégés, were appointed metropolitans prior to and following the Seventh Ecumenical Council (787): see Life of Theophylaktos of Nikomedeia, ed. F. Halkin, *Hagiologie Byzantine*, SubsHag 71, Brussels 1986, 174. As for Nikephoros, he was appointed to the metropolitan see of Miletos during Nikephoros II Phokas' reign, from which he resigned in order to join monastic life on Mount Latros: see Life of St. Nikephoros of Miletos (*BHG* 1388), ed. H. Delehaye, in: Th. Wiegand, *Der Latmos*, Milet III.1, Berlin 1913, 162-164.

15. The term is used by R. Morris, "The Political Saint of the Eleventh Century", *The Byzantine Saint*, London 1981, 50; also see E. Patlagean, "Sainteté et pouvoir", ibid., 98, who states: "l'hagiographie du temps démontre la supériorité du monachisme sur l'épiscopat". On the other hand, as Peter Charanis has calculated, out of the ninety individuals who achieved sainthood in the period from the early seventh to the fifteenth century seventy-five were monks; see "The Monk as an Element of Byzantine Society", *DOP* 25 (1971), 63ff.

16. Cf. H. Ahrweiler, "The Geography of the Iconoclast World", in: *Iconoclasm*, ed. A. Bryer– J. Herrin, Birmingham 1977, 21-27, esp. 25.

In the period from the eighth to the eleventh century Asia Minor had produced by far the largest number of saints compared to other geographical areas; one might say, it was the wealthiest source of sainthood. The number of its canonized holy men, based on the existence of a piece of hagiography or a simple entry in the Synaxarion, amounts to approximately forty individuals. If the number of those not born but active in this area is added, the total figure is much higher[17].

Though less sketchy than one might expect, extensive or abridged biographies record very little about the relationship of the ordinary man with the holy man, especially if the latter lived in proximity to the world of the monastery. The formation of monastic centres on Holy Mountains resulted in the concentration of holiness in specific places and, to a certain extent, in the separation of the holy from the secular world[18]. The creation of monastic establishments in Bithynia, on Mount Latmos and elsewhere seems to have been an affair of rather minimal interest for the locals. The next step – spiritual or other intercession of saints active in the domain of Asia Minor – was either independent of the adjacent village communities or radiated far beyond the confines of the places of seclusion.

Taking the most prominent example of holiness in our period, or at least the one most quoted in our sources, Ioannikios the Great performed an assortment of miracles on Mount Olympos, whose goal was the well-being of monasteries, monks and visitors from the capital, usually people of some standing. He did not use his power to help the man of the village or the provincial town. On his way to visit the church of St. John in Ephesos, Ioannikios met a couple of peasants who thought he must be an angel because he was so thin, but after the saint assured them that he was human they offered him some fruit. In Ephesos Ioannikios preferred to venerate the church in the absence of other people and asked the doorman (κλειδοῦχος) to let him in at night. When the latter refused, the saint had to wait for three days until St. John appeared and the gates were opened. Ioannikios' descent from his mountain turned out to be

17. For a first-hand guide to eighth- and ninth-century saints whose biographies have survived in the form of a Vita see the list appended to S. Efthymiadis, "The Byzantine Hagiographer and his Audience in the Ninth and Tenth Centuries", in: *Metaphrasis. Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, ed. Chr. Høgel, Oslo 1996, 78-80. Very few of the saints in this list did not set foot in Asia Minor. Several others are included in the *Synaxarion*, e.g. Thomas Dephourkenos, Athanasios of the monastery of Traianos, Ignatios of Bathyrrhyax, etc.

18. For the concept of holy mountains and their role after 843 see R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium*, 843-1118, Cambridge 1995, 31ff.

only a solitary pilgrim's encounter with an old monument and the saint honoured there[19].

As presented by his biographer, the basic traits of Ioannikios' holy experience accord with the observation that, in principle, the holy man in Asia Minor was a monk who lived outside the urban environment, was alien to it, and who sometimes met with the hostility of the local authorities. Whenever the holy man made contact with the urban man, it usually passed unmentioned. Before being invested with the monastic habit, Anthony the Younger served the world as an imperial delegate (ἐκ προσώπου) in the theme of the Cibyrrheote[20]. Soon after he abandoned his distinguished career, he came to Amorion along with his disciple Sabas. For several years they lived there, fasting and enduring hardships, but as soon as their four nomismata were consumed, they left by donkey and moved to Nicaea[21]. Here Anthony spent nine months as a recluse, until he decided to leave Sabas and climb Mount Olympos. Anthony only became known for his healing gift when he came to Constantinople at the emperor Theophilos' behest to be questioned about his former involvement in the civil service[22]. Moving to Constantinople meant not only social advancement but the recognition of his holiness.

This predominace of the capital is also apparent in the example of a tenth-century saint, Luke the Stylite, a holy figure who remained in the world a long time, both spiritually and physically. He participated as a soldier in a military expedition against the Bulgarians, returned to his village, embraced monastic life on Mount Olympos, then turned to herding pigs on the outskirts of Kotyaion[23]. Coming back home, he spent two years as a recluse in a cave, until he decided to erect a column on his family estate. Three years of hardship went by, but Luke failed to come to the notice of the locals. Then, prompted by a vision, he took himself to Chalcedon where, after receiving support from the bishop Michael, he was allowed to stay atop the so-called column of Eutropios[24]. Since Luke's column was in close proximity both to his patron and to the capital, it could be transformed into a "power base" and, like Daniel his fifth-century

19. See Vita of Ioannikios by Peter (*BHG* 936), *AASS*, Nov. II, 408-409 (§§ 42-43); the story is mentioned very briefly in the Vita by Sabas (*BHG* 935), ibid., 343 (§12). Cf. also O. Lampsidis, "Das Wunder des heiligen Ioannikios in der Kirche des Evangelisten Iohannes in Ephesos", *AnBoll* 100 (1982), 429-430.

20. Ed. A. Papadopoulos-Kerameus, Συλλογὴ παλαιστινῆς καὶ συριακῆς ἁγιολογίας, I, *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* XIX. 3, St. Petersburg 1907, 194ff.

21. Ibid., 205. Anthony's and Sabas' sojourn in Amorion occurred before the town was captured by the Arabs in 838.

22. Ibid., 209-212.

23. See ed. H. Delehaye, *Les saints stylites*, SubsHag 14, Brussels ^{2}1962, 197-204 (§§ 3-9).

24. Ibid., 204-208 (§§ 10-12).

predecessor, attract the attention of civil and ecclesiastical dignitaries from the other side of the Bosphoros[25].

The Lives of Anthony, Luke, and many other saints of this period, reveal that the road leading to Constantinople was never obstructed by visions or dreams similar to the one revealed to Theodore of Sykeon's mother. Apparently, holy life in an urban context fared better under the social conditions of the Byzantine metropolis than those of the Anatolian periphery.

Further light on the social phenomenon of the holy man is shed by the recorded Life of another holy monk active on Mount Olympos, St. Eustratios of Augaron. His *modus vivendi* is not that of the solitary ascetic, as exemplified by his master Ioannikios, but that of a rather extrovert abbot who gave his coat away to a poor passer-by, his horse to a soldier, and two oxen from his monastery to an impoverished family[26]. As a spiritual guide, he was a practitioner of *oikonomia*: he forgave a mother and son who had committed incest, as well as a murderer roaming aimlessly from the East towards Olympos[27]. On several other occasions he fulfilled important social functions: he redistributed the money destined for the imperial treasury to the needy citizens of Prousa[28]. Finally, he established a healing centre, which, as his posthumous miracles witness, was visited by anonymous people. Although at various times the saint had close contact with the seat of power in Constantinople, his most prominent visitor was the female servant of Theodosia, the divorced wife of Caesar Bardas[29].

With the example of Eustratios, we return to the holy man at his humble mission. The case of his contemporary Peter of Atroa was for the most part similar. Peter headed the monastery of St. Zacharias, an establishment dominated by the saint's family; his brother Paul and his nephew James were respectively his first and second successor to the abbacy. During his life Peter was a wonderworker over a geographical range that extended beyond the borders of his monastic establishment, particularly to the region of Lycia. A major reason for the support he received was the miracles he performed for members of the family of an unnamed senator and *hypatos*[30]. He required the written approbation of Theodore the Studite in order to be acquitted of the

---

25. Ibid., 212-234 (§ 16-41). It is worth noting that St. Daniel the Stylite also had a strong supporter, Anatolios patriarch of Constantinople; see ibid., 17ff.

26. Ed. A. Papadopoulos-Kerameus, *'Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* IV, St. Petersburg 1898, 376-377 (§ 13).

27. Ibid., 379-380 (§ 17) and 385 (§ 26).

28. Ibid., 378 (§ 15).

29. Ibid., 389 (§ 33).

30. Ed. V. Laurent, *La vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa (†837)*, SubsHag 29, Brussels 1956, 139-143 (§§ 43-46).

charges of sorcery levelled against him by iconoclast bishops and orthodox abbots[31]. Together with the aforementioned Luke the Stylite, Peter's life is interesting because a kind of inversion of the late antique pattern can be observed: the saint is in need of a patron or an advocate within the higher strata of society. Scarcely ever did this need seem to rely on mutual dependence. In *Theophanes Continuatus* we hear of a certain John, a monk of Latros, who, when counseling Petronas, strategos of Thrakesion and brother of the empress Theodora, predicted that the battle against the emir of Melitene would be victorious for him[32]. In this case the ascetic retained his authority over the administrative elite.

The function of the holy man emerges not only from the miracles he performs but also from his wanderings. As a matter of fact, social and geographical mobility were a *condition sine qua non* even for the holy man residing in a monastery or on a Holy Mountain. Sanctity was never achieved in the holy man's native area. For wandering saints travel took the form of extensive solitary itineraries periodically interrupted by long or short stays in an urban or a monastic establishment. St. Constantine the Jew departed from his native region of Phrygia, travelled widely in Bithynia and the coastal area of Cilicia, and from there he made a crossing to Cyprus. Apparently, Constantine's holy career was haunted by his Jewish past and this may explain why he faced treachery, suspicion and disdain throughout his life[33]. His miracle-working powers were marvelled at in these various spots, but the saint never won more than ephemeral glory.

Apart from Constantine, we find saints like Gregory of Decapolis or Nikon the *Metanoeite*, who left Asia for Europe moving westwards, having decided to abandon the life of a cenobitic monk or that of an immobile ascetic. To these one may add Blasios of Amorion, Euthymios the Younger and Athanasios of the Great Lavra, who ended up on Mount Athos via Constantinople. The Byzantine West was a kind of New World to be explored by these missionaries, whereas their native areas were perhaps thought of as not fostering interest in their holy purpose. Strangely enough, these saints therefore anticipated a change in geographical emphasis directed towards the Balkan peninsula which came about in the early eleventh century.

In the same period the ascetic practice of the solitary Luke, who set up his pillar in two different places, was imitated by another holy figure, Lazaros of Mt

31. Ibid., 145-149 (§§ 37-38).

32. Bonn ed., 180-181.

33. For the various issues raised by the Vita of Constantine see S. Efthymiadis, "Παρατηρήσεις στὸ Βίο τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἰουδαίων (*BHG* 370)", *Πρακτικὰ τοῦ 13ου συνεδρίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας*, Thessaloniki 1993, 49-59.

Galesion. He lived in the century following the compilation of such works as the Synaxarion or the Menologion of Symeon Metaphrastes, an age when the official Church seemed reluctant to admit the existence of new saints[34]. His stylitism occurred in two phases. Born to humble parents on a farm in Magnesia and having gained experience for twenty years following a pilgrim's itinerary in the Christian and Muslim East, he returned to his native region to live for seven years atop a pillar located at the side of the road. However, as he was often disturbed by passsers-by, he decided to settle on arid Mount Galesion where he later founded three monasteries. After being moved several times, the pillar was finally erected within his monastery, so as not to be exposed to the man in the street. Albeit a recluse stylite, Lazaros promoted cenobitic monasticism[35] and attracted monks and pilgrims not only from the neighbouring villages but from such remote places as the island of Chios, Attaleia, and even Armenia; he also converted Jews, Arabs and Paulicians to the Orthodox faith. Moreover, by appearing in a dream of a certain Leo from Attaleia and by rescuing a ship from shipwreck, the saint showed that he could miraculously intercede on behalf of those who sought his help from a distance[36].

In view of the prevailing type for the holy man in the Middle Byzantine period the case of Lazaros is an interesting exception. Indeed, given his attachment to his native land, his recruitment of different kinds of people, and his miraculous intercessions in distant places, Lazaros is the closest parallel to the saint of late antiquity as exemplified by Theodore of Sykeon or Nicholas of Sion. However, the detailed account of miracles and the long list of eyewitnesses provided by Lazaros' hagiographer suggest that disbelief and scepticism were anticipated. Indeed, there are several indications in his Vita of tensions arising between the stylite abbot and his monks, and a number of reactions against him are recorded on the part of the bishop of Magnesia and the metropolitan of Ephesos. In the latter case, Lazaros was obliged to write to the emperor himself in order to resolve the conflict[37].

The association of holiness with mountains and monasteries minimizes the possibility of acquiring popularity with a society facing everyday problems. A

34. For a discussion of the literary context showing that the age of the saints has irrevocably come to a close see C. Rapp, "Byzantine hagiographers as Antiquarians, Seventh to Tenth Centuries", *Bosphorus. Essays in Honour of Cyril Mango,* ed. S. Efthymiadis– C. Rapp– D. Tsougarakis (*BF* 21 [1995], 31-44).

35. On the kind of monasticism Lazaros promoted see A. Kazhdan– A. Wharton-Epstein, *Change in the Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles - London 1985, 87-88.

36. *AASS,* Nov. III, 531 (§§ 71-72) and 532 (§ 75).

37. Ibid., 570 (§ 202) and 581-582 (§§ 237-238).

society attached to traditional saints, mostly dating back to the Age of the Martyrs, does not favour the canonization of new saints[38]. Excessive zeal for seclusion or ceaseless wandering are among the various factors that brought about a decline in the social role of saints. However, they retained their importance on a smaller scale: the monastery, the family, or the individual, usually of some standing. Intercession of the saint from the outside world is sought more often for personal rather than social problems. Only in a few circumstances does the saint mediate on behalf of a group or a village. He is more a counsellor than a patron, and his spiritual guidance as well as his sainthood are oriented chiefly towards the capital, not Asia Minor.

Phenomena of this kind were not so common in other Byzantine territories. Southern Italian or Sicilian saints of the ninth and tenth centuries, for example, though itinerants or anchorites, do return to their homeland to found monasteries and respond positively to the needs of the masses, usually caused by the Arab factor[39]. The large number of holy men characteristic of the Anatolian plateau had no correspondent in the Middle Ages to the areas of southern Italy, Sicily or Greece[40]. These regions still held great potential for sainthood, as they had not yet experienced deeply rooted local cults such as those already known in the East.

During the period considered here Asia Minor received neither the preaching sermon of the holy man nor the blood of Martyrs. The so-called Forty-Two martyrs of Amorion, taken as prisoners by the Arabs in Phrygia in 838, were

---

38. To take sigillographic evidence as an example, a very low record of contemporary saints is represented in the published collections of seals belonging to ecclesiastical or imperial dignitaries of an Anatolian provenance; see J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. II, Washington, D.C. 1994 (including South of Asia Minor); and vol. III, Washington, D.C. 1996 (including West, Northwest and Central Asia Minor); the only seals not referring to "traditional" saints are nos 43.2 (Patriarch Germanos), 79.1 (Stephen the Younger) and 82.1 (Peter other than the Apostle) in vol. III.

39. Indeed, miracles or prophecies of such saints as Elias the Younger, Elias Spelaiotes or, the most prominent of them, Neilos of Rossano, are closely associated with their fellow citizens or the population living in proximity to their monastic establishment; for a comprehensive presentation of the biographies of these and other Italo-Greek saints see D. Pl. Hester, *Monasticism and Spirituality of the Italo-Greeks*, Thessaloniki 1992, 147-235; see also A. Guillou, "Grecs d'Italie du Sud et de Sicile au Moyen Âge: Les moines", *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome* 75 (1963), 79-110, esp. 88-97 (=*Studies in Byzantine Italy*, Variorum Reprints, London 1970, XIII). I hope to elaborate on the function of the 9th-10th c. holy man active in South-Italy and Sicily in a subsequent paper.

40. On saints of Greece see Cordula Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen,* Studien und Texte zur Byzantinistik, Band 3, Frankfurt am Main 1997.

executed in Mesopotamia seven years later. New holy men became active in new areas of the holy, such as mountains and monasteries. With very few exceptions, everyday issues concerning the mass of the Christian population were the work of the saints of yore.

ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΣΤΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Είναι γνωστό ότι τα αγιολογικά κείμενα έχουν γραφτεί με βάση ορισμένους αφηγηματικούς κανόνες και ότι συνήθως ακολουθούν ένα πρότυπο. Παρά τη μορφολογική τυποποίησή τους, ωστόσο, τα αγιολογικά κείμενα, και ανάμεσά τους οι Βίοι των αγίων που μας ενδιαφέρουν, είναι ιστορικά προσδιορισμένα. Αποτελούν δηλαδή προϊόν της εποχής από την οποία προέρχονται ως προς τη δομή τους, ως προς το περιεχόμενό τους και, βεβαίως, ως προς το μήνυμα που εκπέμπουν. Από την άποψη αυτή, είναι μια πολύτιμη πηγή για τη μελέτη του Βυζαντίου, όχι μόνον για τον πλούτο των επιμέρους πληροφοριών που περιέχουν, αλλά και ως αφηγηματικά σύνολα.

Διατρέχοντας κανείς τους Βίους διαπιστώνει αμέσως ότι ο χώρος και ο χρόνος συνιστούν βασικά στοιχεία της αφήγησης. Ο άγιος ορίζεται ως ένα ιστορικό, άρα υπαρκτό, πρόσωπο, αφού η δράση του εκτυλίσσεται πάντα σε χρόνο και χώρο συγκεκριμένο. Θεωρώ την ιστορικότητα του αγίου ως μιαν ιδιότητα την οποία ο βιογράφος οφείλει αδιάκοπα να επιβεβαιώνει, έναν στόχο επομένως της αφηγηματικής του στρατηγικής. Δεν με ενδιαφέρει, λοιπόν, εδώ αν το βιογραφούμενο πρόσωπο όντως υπήρξε και έδρασε. Περιορίζομαι στο κείμενο, όπου εξιστορείται η ζωή του, και προσπαθώ να το κατανοήσω ως ιστορική πηγή έχοντας κατά νου και τον συγγραφέα του, αλλά και το κοινό στο οποίο απευθύνεται.

Θα αφήσω κατά μέρος την έννοια του χρόνου, όπως τη συλλαμβάνει και τη χρησιμοποιεί ο βιογράφος[1], και θα ασχοληθώ με τον γεωγραφικό χώρο μέσα στον οποίο ο συγγραφέας τοποθετεί τον άγιο. Πιο συγκεκριμένα, θα με απασχολήσει ο γεωγραφικός χώρος ως στοιχείο της αφήγησης. Ξεκινώ από την παραδοχή ότι τα κείμενα που μελετώ είναι κείμενα κανονιστικά, πολλές φορές προπαγανδιστικά, που στοχεύουν καταρχήν στην ανάδειξη του μοναστικού ιδεώδους. Από την άλλη πλευρά, διαπιστώνω ότι είναι κείμενα προορισμένα να λειτουργήσουν κυρίως στο εσωτερικό της Εκκλησίας, την πολιτική της οποίας εκφράζουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο κατά περίπτωση. Με αυτά τα δεδομένα, που προκύπτουν από τη συστηματική μελέτη των Βίων της μέσης εποχής ως προς τα εσωτερικά τους στοιχεία και ως προς την απήχησή τους[2], υποθέτω ότι ο τρόπος με τον οποίο ο συγ-

1. Αναλυτικά για την έννοια του χρόνου βλ. Αντωνία Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα 1997, 46-58.

2. Βλ. σχετικά Κιουσοπούλου, *ό.π.*, 30-45.

γραφέας επιλέγει να μιλήσει για τον γεωγραφικό χώρο, όπου κινείται ο ήρωάς του, πρέπει να εξυπηρετεί τον σκοπό για τον οποίο γράφεται το κείμενο. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε ο χώρος δεν αποτελεί απλώς ένα ουδέτερο σκηνικό των θαυματουργικών δραστηριοτήτων του αγίου, αλλά αποκτά πολιτικές και κοινωνικές συνδηλώσεις, απολύτως εναρμονισμένες με τα κίνητρα του συγγραφέα.

Στους Βίους όλων των εποχών αναφέρεται πάντοτε ο τόπος καταγωγής του αγίου και το οδοιπορικό του, μικρό ή μεγάλο, από τη γέννηση ώς τον θάνατό του. Ειδικότερα, στους Βίους της μέσης εποχής (7ος-11ος αιώνας)[3], η δράση εκτυλίσσεται κατά το μεγαλύτερο μέρος στη Μ. Ασία. Είναι η εποχή όπου η Εκκλησία επιλέγει ως άγιο τον μοναχό, θέλοντας να ενισχύσει τον μοναχισμό που περνάει υπό τον έλεγχό της. Γνωρίζουμε ότι η stabilitas loci δεν απετέλεσε ποτέ χαρακτηριστικό των μοναχών στο Βυζάντιο, και κατ' επέκταση των μοναχών που αγίασαν[4]. Κατά τη μέση εποχή οι περισσότεροι άγιοι, όχι μόνον κατάγονται από διάφορες περιοχές της Μ. Ασίας, αλλά και τη διασχίζουν από άκρου εις άκρον ταξιδεύοντας συχνά και δυτικότερα. Ενδεικτικά μόνον σημειώνω ότι από τους 23 άνδρες αγίους, των οποίων τον Βίο μελέτησα, οι 13 κατάγονται από τη Μ. Ασία, και οι 20 ζουν εκεί, τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα[5].

Αν ισχύει η διαπίστωση για τον στρατευμένο χαρακτήρα των κειμένων, τότε προφανώς η επιλογή της Μ. Ασίας ως τόπου δράσης των προσώπων δεν είναι τυχαία. Στο σημείο αυτό θα δεχόμουν την παρατήρηση ότι στη Μ. Ασία ιδρύονται τα μεγάλα μοναστήρια και αναπτύσσονται τα κέντρα αντίστασης στην εικονομαχία, την οποία πολέμησαν τα βιογραφούμενα πρόσωπα· επομένως, είναι αναμενόμενο να γίνεται λόγος στους Βίους για την περιοχή αυτή, πόσο μάλλον αφού αποτελούσε και το σημαντικότερο από άποψη στρατηγική και οικονομική τμήμα της αυτοκρατορίας. Μολονότι η παρατήρηση αυτή δεν επιδέχεται αμφισβήτηση, δεν είναι, ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, απολύτως ικανοποιητική· ακριβέστερα, νομίζω ότι δεν ερμηνεύει σε όλες της τις διαστάσεις την έντονη παρουσία της Μ. Ασίας στα αγιολογικά κείμενα. Αποτυπώνει μια μάλλον στατική εικόνα και δεν μας επιτρέπει να συλλάβουμε τη δυναμική των σχέσεων που αναπτύσσει ο άγιος με τον (γεωγραφικό) χώρο και που ενδιαφέρεται να μεταδώσει ο συγγραφέας στους αποδέκτες του κειμένου του.

---

3. Χρησιμοποιώ συμβατικά εδώ τον όρο "μέση εποχή". Δεδομένου ότι η αγιολογία γνωρίζει μια σχετική παρακμή από τα μέσα του 7ου ώς το τέλος του 8ου αιώνα, τα όρια της μελέτης μου ουσιαστικά τοποθετούνται στην αρχή του 9ου αιώνα.

4. Για τις μετακινήσεις των αγίων βλ. αναλυτικά Elisabeth Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Paris 1993.

5. Στη Μ. Ασία γεννήθηκαν, για παράδειγμα, ο Θεόδωρος ο Συκεώτης, ο Ευθύμιος ο Νέος, ο Πέτρος, ο Βλάσιος, ο Παύλος ο Νέος, ο Κωνσταντίνος ο εξ Ιουδαίων, ο Αλύπιος ο Στυλίτης, ο Μιχαήλ Μαλεΐνος, ο Νίκων ο Μετανοείτε, ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης, ο Λάζαρος ο Γαλησιώτης· έζησαν για ένα διάστημα εκεί ο Στέφανος ο Νέος, ο Πλάτων, ο Θεόδωρος ο Στουδίτης, ο Μακάριος της Πελεκητής, ο Νικηφόρος του Μηδικίου κ.ά.

Για τις ανάγκες της ανακοίνωσης, θα περιοριστώ στη μελέτη ενός μόνον Βίου, που όμως τον θεωρώ χαρακτηριστικό, στον Βίο του Πέτρου της Ατρώας[6]. Το κείμενο έχει πολλές φορές αξιοποιηθεί ως πηγή για τη μελέτη της Μ. Ασίας, καθώς συχνά μέσα σε αυτό γίνεται αναφορά επί τη ευκαιρία των δραστηριοτήτων του αγίου στην τοπογραφία της περιοχής. Είναι επίσης αξιοποιήσιμο για τη μελέτη της δημογραφικής και της οικονομικής εικόνας της Μ. Ασίας κατά τον 9ο αιώνα. Δεν είναι μόνον οι πληροφορίες που μας παρέχει για φυσικές καταστροφές, όπως η επιδρομή *μυσαρῶν* ζώων[7] ή η υπερχείλιση της λίμνης Απολλωνιάδας που καταστρέφει τις καλλιέργειες[8] ή ακόμη η σιτοδεία που πλήττει το μοναστήρι και ζητείται η επέμβαση του αγίου για να αντιμετωπιστούν[9]. Ενδιαφέρουσες σχετικές πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε μελετώντας και άλλα θαύματα του Πέτρου. Για παράδειγμα, πολλές είναι οι περιπτώσεις άρρωστων παιδιών που θεραπεύει ο άγιος. Αν δεν κάνω λάθος, τουλάχιστον όσον αφορά τους Βίους που μελέτησα, ο Πέτρος μαζί με τον Θεόδωρο τον Συκεώτη αναφέρονται συχνότερα από άλλους αγίους να θεραπεύουν μικρά παιδιά. Ορισμένες από τις θεραπευόμενες ασθένειες, όπως είναι ο ραχιτισμός[10], μαρτυρούν, αμεσότερα από άλλες, για χαμηλό βιοτικό επίπεδο. Επίσης, με την επέμβαση του Πέτρου αποκτά ξανά παιδί ένα ζευγάρι το οποίο είχε χάσει ως εκείνη την στιγμή 13 παιδιά[11]. Γνωρίζουμε ότι η υψηλή θνησιμότητα των παιδιών και των νέων είναι δείκτης της φτώχιας του πληθυσμού[12]· από αυτήν την άποψη τα θαύματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ενδείξεις για τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούσαν στη μικρασιατική ύπαιθρο, όπου εκινείτο ο Πέτρος. Δεν θα σχολιάσω περισσότερο την αξία του Βίου ως προς τις επιμέρους πληροφορίες. Εκείνο που ζητώ είναι να ανιχνεύσω πώς προσλαμβάνεται συνολικά η Μ. Ασία· να εντοπίσω με άλλα λόγια ποια σημασία αποδίδει στη Μ. Ασία ο συγγραφέας του Βίου και τι επιδιώκει καταστρώνοντας επί τη βάσει αυτής την αφήγησή του. Ο τελικός στόχος δεν είναι τόσο τα γενικά συμπεράσματα, για τα οποία θα ήταν άλλωστε απαραίτητος ένας μεγάλος αριθμός Βίων, όσο το να ελεγχθεί η αποτελεσματικότητα της προσέγγισης που επιχειρείται.

Ο Βίος γράφτηκε περί τα μέσα του 9ου αιώνα, σίγουρα μετά τον θάνατο του αγίου το 837 και μετά την αναστήλωση των εικόνων το 843, πιθανότατα γύρω στο 847[13]. Ο συγγραφέας του, ο μορφωμένος μοναχός Σάββας, που φαίνεται ότι κατα-

---

6. *La Vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa*, éd. V. Laurent (SubsHag 29), Bruxelles 1956.

7. *Ό.π.*, 185.

8. *Ό.π.*, 207-209.

9. *Ό.π.*, 165-167.

10. *Ό.π.*, 113, 133, 169.

11. *Ό.π.*, 181.

12. C. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση: κοινωνία και οικονομία 1000-1700*, μετ. Π. Σταμούλης, Αθήνα 1988, 206.

13. *La Vie... de... Pierre d'Atroa* (ό.π., σημ. 6), 15.

γόταν από πλούσια οικογένεια της Πόλης, ανέλαβε κατ' εντολήν του ηγουμένου σε ένα από τα μοναστήρια που ίδρυσε ο άγιος, τη *λιτὴν συγγραφὴν* της ζωής του, *ἔχων ἀεὶ ἐν τῇ καρδίᾳ τὰ αὐτοῦ ψυχωφελῆ κατορθώματα καὶ θαύματα*. Ο Πέτρος υπήρξε ένας τοπικός άγιος· η λατρεία του ήταν για πολύν καιρό περιορισμένη στην περιοχή της Ατρώας, όπου εκείνος κυρίως έδρασε, και μόλις τον 11ο αιώνα απαντά για πρώτη φορά στο συναξάρι της Κωνσταντινούπολης[14]. Η περίπτωσή του είναι καθεαυτή ενδιαφέρουσα, διότι συνδυάζει ως τρόπο άσκησης τον κατά μόνας αναχωρητισμό, του οποίου ο Πέτρος υπήρξε μια από τις τελευταίες μορφές, με την κοινοβιακή ζωή[15].

Διαβάζοντας το κείμενο, η εντύπωση που σχηματίζουμε είναι ότι ο άγιος κατά το διάστημα της μακράς ασκητικής του ζωής, από την ηλικία των 18 χρόνων, που έφθασε στον Όλυμπο της Βιθυνίας, ώς τον θάνατό του στα 63 του χρόνια, μετακινείται συνεχώς. Οι μετακινήσεις του που κρατούν 45 χρόνια συνιστούν κύριο στοιχείο της δράσης του· υπό μίαν έννοια ο Πέτρος αγίασε και λόγω αυτών των μετακινήσεων.

Από την Ελαία, κωμόπολη στα νότια της Περγάμου, όπου γεννήθηκε, κατευθύνθηκε καταρχήν στον Όλυμπο. Η Παναγία όμως τον οδήγησε στα όρη της Φρυγίας, στην υπώρεια περιοχή Κρυπτά, όπου συνάντησε τον πνευματικό του πατέρα, έναν γέροντα ερημίτη, τον Παύλο. Εκεί ο Πέτρος περιεβλήθη το μοναχικό σχήμα και εν συνεχεία πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να λάβει την άδεια από τον πατριάρχη να ιερουργεί και έξω από τα όρια της μητρόπολης στην οποία ανήκε. Επιστρέφοντας στα Κρυπτά, αποφάσισε να μεταβεί μαζί με τον Παύλο στην Ιερουσαλήμ, αλλά καθ' οδόν, και ενώ διέσχιζε τον ποταμό Άλυ, ο Θεός τον διέταξε να επιστρέψει στον Όλυμπο και να ανοικοδομήσει το ευκτήριο του αγίου Ζαχαρία, στο οποίο έγινε ηγούμενος μετά τον θάνατο του Παύλου. Όταν ανέβηκε στον θρόνο ο εικονομάχος αυτοκράτορας Λέων ο Ε', ο Πέτρος προέτρεψε τους μοναχούς να εγκαταλείψουν τον Άγιο Ζαχαρία και ο ίδιος ζώντας ως ερημίτης πήγε στην Έφεσο, στις Χώνες και τέλος αποβιβάστηκε στην Κύπρο, όπου έμεινε μερικούς μήνες. Κατόπιν επέστρεψε στον Όλυμπο, σε ένα ερημητήριο που βρισκόταν στην τοποθεσία Μεσόλυμπον, κοντά στον Άγιο Ζαχαρία. Από εκεί, κινδυνεύοντας συνεχώς να συλληφθεί από τους εικονομάχους στρατιώτες, πήγε στα όρη Ίππος, στα σύνορα με τη Λυδία, ξαναγύρισε στο χωριό του, κοντά στην Πέργαμο, πέρασε από τα Κρυπτά και επέστρεψε στον Άγιο Ζαχαρία. Διαρκώς μετακινούμενος και κάνοντας θαύματα, έφθασε μέχρι την Προύσα. Με την επιθυμία να αποσυρθεί, πήγε στην Απολλωνία και εγκαταστάθηκε για λίγο σε ένα ερημητήριο στο Καλονόρος, όπου ίδρυσε εντέλει ένα καινούργιο μοναστήρι. Τα ταξίδια του τον οδήγησαν εν συνεχεία στο κάστρο της Πλατείας Πέτρας, όπου μετέστρεψε πολλούς αιρετικούς και έκανε διάφορα θαύματα. Το τρίτο μοναστήρι

14. *Ό.π.*, 51.

15. Evelyne Patlagean, "Sainteté et pouvoir", *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, London 1981, 93.

που ίδρυσε ήταν το μοναστήρι του Αγίου Πορφυρίου στον ποταμό Ρύνδακο, δυτικά του Ολύμπου. Τα επόμενα χρόνια της ζωής του επισκεπτόταν συνεχώς το ένα μετά το άλλο τα τρία μοναστήρια και τα γύρω ερημητήρια, για να καταλήξει στην περιοχή όπου ασκήτευε ο Ιωαννίκιος, κοντά στη μονή Βαλαίου στον Όλυμπο, όπου και πέθανε.

Αυτό εν συντομία είναι το οδοιπορικό του Πέτρου. Διαπιστώνουμε ότι ο γεωγραφικός χώρος, μέσα στον οποίο εκινείτο ο άγιος, περιλαμβάνει τη Βιθυνία, τον Ελλήσποντο, τη Λυδία, την Ασία και τη Φρυγία. Ουσιαστικά δηλαδή καλύπτει τη δυτική Μ. Ασία. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Σάββας δεν χρησιμοποιεί όρους της εκκλησιαστικής οργάνωσης στην περιοχή· χρησιμοποιεί κυρίως γεωγραφικούς όρους, κάνοντας λόγο για τα *μέρη τῆς Λυδίας* ή την *τῶν Βιθυνῶν ἐπαρχίαν*, χωρίς να ενδιαφέρεται για τη σύγχρονή του διοικητική πραγματικότητα, την οποία ωστόσο φαίνεται ότι γνωρίζει[16]. Αυτός ο ευρύς χώρος ορίζεται από τους τόπους, όπου σταθμεύει και θαυματουργεί ο Πέτρος· προσλαμβάνεται έτσι ως ο χώρος της δράσης, δηλαδή της επιρροής του αγίου, ο οποίος εν προκειμένω εκπροσωπεί την Εκκλησία. Στην αντίληψη του Σάββα, λοιπόν, ο γεωγραφικός χώρος είναι καταρχήν χώρος άσκησης της εκκλησιαστικής εξουσίας. Στις συγκεκριμένες συνθήκες η εξουσία αυτή εκφράζεται μέσα από την αντιπαράθεσή της προς το εικονομαχικό κράτος, διαχέεται όμως και στο κοινωνικό πεδίο. Ο Πέτρος, όπως όλοι οι άγιοι αυτής της εποχής, παρά την έφεσή του προς την απομόνωση, ζει ουσιαστικά μέσα στην κοινωνία και με τα θαύματά του παρεμβαίνει, επιδιώκοντας να ενισχύσει την επιρροή της Εκκλησίας. Χαρακτηριστική είναι η εξής φράση που απαντά με παραλλαγές μέσα στον Βίο του: *καὶ ἐν ἑνὶ τῶν ἐκεῖσε σπηλαίων προσαναπαυθεὶς τῇ ἑξῆς διήνυεν τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ταῖς κώμαις μικρὸν οἰκονομικῶς προσεγγίζων*[17].

Αν αποτυπώσουμε στον χάρτη τις μετακινήσεις του Πέτρου, παρατηρούμε ότι οι τόποι που επισκέπτεται βρίσκονται σε περιοχές που έχουν πληγεί από τους Άραβες[18]. Είδαμε για παράδειγμα ότι ο Πέτρος ταξίδεψε στην Έφεσο και τις Χώνες και ότι επισκέφθηκε το κάστρο της Πλατείας Πέτρας. Αξιοσημείωτη είναι και η ακτίνα δράσης του γύρω από τον Όλυμπο. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τρία μοναστήρια που ίδρυσε και που αποτελούσαν τη βάση των εξορμήσεών του. Το μοναστήρι του Αγίου Ζαχαρία που αναδιοργάνωσε κατά θεϊκήν εντολή τα πρώτα χρόνια του 9ου αιώνα σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις βρισκόταν στη μικρή εύφορη πεδιάδα της Ατρώας στους πρόποδες του Ολύμπου, στον δρόμο που οδη-

16. Γίνεται, για παράδειγμα, λόγος για έναν επίσκοπο *τῆς χώρας τῶν Βουκελλαρίων* ή για ένα άλλο πρόσωπο που δηλώνεται ως *τῶν Θρακησίων ὁρμώμενος*.

17. *Vie... de... Pierre d'Atroa*, 105.

18. Βλ. Hélène Ahrweiler, "L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe-IXe siècles)", *Revue historique* 227/1 (1962), 4 [=Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum Reprints, London 1971, αρ. IX], όπου ο χάρτης των αραβικών επιδρομών.

γούσε στην Προύσα. Όπως παρατηρεί ο εκδότης του κειμένου, η θέση του μοναστηριού δεν προσφερόταν για να καταφύγουν εκεί άνθρωποι που καταδιώκονταν από τους εικονομάχους[19]. Γι' αυτό, όταν άρχισαν οι διωγμοί επί Λέοντα, οι μοναχοί διασκορπίστηκαν. Το μοναστήρι του Αγίου Πορφυρίου βρισκόταν στον Ρύνδακο ποταμό, κοντά στην Κύζικο. Το τρίτο μοναστήρι της Βαλεντίας βρισκόταν σε απόσταση δύο μιλίων από το ερημητήριο του Καλονόρους στη Λυδία, και αυτό μέσα σε μια κοιλάδα, κοντά στην Απολλωνία.

Τα τρία μοναστήρια ο Πέτρος τα ίδρυσε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα, δηλαδή ώς το 820, σε εποχή, κατά την οποία οι Άραβες ήταν μόνιμος κίνδυνος. Ωστόσο, κανένα από αυτά τα μοναστήρια δεν βρισκόταν πάνω σε βουνό ή σε τόπο απομονωμένο. Αντίθετα, είχαν χτιστεί σε τοποθεσίες από όπου περνούσαν δρόμοι· τόσο ο Ρύνδακος όσο και η Απολλωνιάδα ήταν πλωτοί και συνέδεαν την περιοχή με την Κωνσταντινούπολη[20]. Η Απολλωνία, όπου βρισκόταν το μοναστήρι της Βαλεντίας, ήταν κοντά στον δρόμο που ένωνε τη δυτική Μ. Ασία με τον Πόντο περνώντας από το Αμόριο[21]. Πολλά άλλωστε από τα μοναστήρια της Βιθυνίας, που χτίστηκαν ή ήκμασαν αυτήν την εποχή, βρίσκονταν σε τόπους που ήταν κοντά σε περάσματα· για παράδειγμα, η μονή των Αγαύρων ή το μοναστήρι της Πελεκητής[22].

Η διαπίστωση ότι, παρά την έκρυθμη στρατιωτική κατάσταση στη Μ. Ασία, ιδρύονταν μοναστήρια που δεν παρείχαν λόγω της θέσης τους φυσική προστασία έρχεται σε αντίθεση προς άλλες μαρτυρίες που υποδεικνύουν τη φυγή των μοναχών εν όψει των αραβικών επιδρομών. Χαρακτηριστική είναι η βεβαιότητα του βιογράφου του Θεοδώρου του Στουδίτη, ότι για να αποφύγει τους Άραβες ο άγιος εγκατέλειψε τη μονή Σακκουδίωνος και πήγε στην Κωνσταντινούπολη[23]. Η αντί-

---

19. *La Vie... de... Pierre d'Atroa*, 38.

20. J. Lefort, "Les communications entre Constantinople et la Bithynie", *Constantinople and its Hinterland*, ed. C. Mango - G. Dagron, London 1995, 209-215.

21. Για τον δρόμο αυτό βλ. Ahrweiler, ό.π., 8-10.

22. Σύμφωνα με τον Menthon (B. Menthon, *Une terre de légendes. L'Olympe de Bithynie. Ses saints, ses couvents, ses sites*, Paris 1935, 52-53), η μονή Αγαύρων βρισκόταν στον δρόμο που οδηγούσε στην Προύσα, σε απόσταση τριών χιλιομέτρων από την πόλη, που την εποχή αυτήν είχε το μέγεθος ενός κάστρου. Το μοναστήρι της Πελεκητής, σύμφωνα με τον Menthon, *ό.π.*, 37, βρισκόταν στα νοτιοδυτικά της Τρίγλειας. Ο R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, 170-172, αμφιβάλλει για την εγγύτητα του μοναστηρίου στην Τρίγλεια και προβάλλει ως επιχείρημα το γεγονός ότι πουθενά δεν γίνεται μνεία της θάλασσας μέσα στα κείμενα όπου περιγράφεται η θέση της Πελεκητής. Ωστόσο, σύγχρονοι μελετητές εντοπίζουν υπολείμματα του μοναστηριού τρία περίπου μίλια δυτικά της Τρίγλειας, σε ένα ὕψωμα κοντά στη θάλασσα (βλ. C. Mango - I. Ševčenko, "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara", *DOP* 27 [1973], 235-277, και ειδικώς για το μοναστήρι της Πελεκητής 242-248).

23. Βίος Θεοδώρου του Στουδίτου, *PG*, τ. 99, στ. 144.

θεση ακριβώς αυτή μας επιβάλλει να επανεξετάσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύσσεται ο μοναχισμός κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Προς την ίδια κατεύθυνση μας στρέφει και η άποψη ότι λόγω του αραβικού κινδύνου οι μοναχοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα μεμονωμένα μοναστήρια και να συγκεντρωθούν στα μοναστικά κέντρα κατά μήκος των παράκτιων περιοχών της Μ. Ασίας[24]. Κάνω, συνεπώς, τη σκέψη ότι ο Πέτρος, παράλληλα προς μία πολιτική εναντίον της Εικονομαχίας, ακολουθούσε με τον τρόπο του και μιαν αμυντική έναντι των Αράβων πολιτική· και πάντως αυτήν τη διάσταση είναι πιθανόν ότι ήθελε να τονίσει ο βιογράφος του. Γίνεται σαφές ότι στην αντίληψη του Σάββα ο γεωγραφικός χώρος της Μ. Ασίας έχει και στρατιωτική σημασία, δεδομένου ότι ο Πέτρος ακολουθεί πολύ προσεκτικά το σχέδιο των μετακινήσεών του. Ανάλογο σχέδιο, εξάλλου, ακολουθεί και ο Ιωαννίκιος, του οποίου τον Βίο επίσης συνέγραψε ο Σάββας[25].

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Πέτρος είναι ένας από τους αγίους που εξαναγκάστηκαν παρά τη θέλησή τους να ζήσουν λόγω της Εικονομαχίας πλάνητα βίο[26]. Η άποψη αυτή πιθανότατα πηγάζει από την κατά λέξη ανάγνωση του κειμένου. Αλλά ακόμη και αν είναι έτσι, γεννάται το ακόλουθο ερώτημα: Γιατί ο Σάββας ήθελε να κάνει γνωστό με λεπτομέρειες το οδοιπορικό του αγίου; Ή, αλλιώς, τι ετίθετο σε αμφισβήτηση περί το 847, τη στιγμή όπου γράφει το κείμενό του, ώστε να χρειάζεται τη δράση ενός ήρωα της εικονολατρίας για να νομιμοποιηθεί;

Το ερώτημα μάς οδηγεί στους αποδέκτες του Βίου. Έχω τη γνώμη ότι αυτοί προς τους οποίους απευθυνόταν εξαρχής ο συγγραφέας δεν ήταν άλλοι από τους μοναχούς των τριών μοναστηριών. Γενικώς άλλωστε τα αγιολογικά κείμενα αποτελούσαν συστατικό της μοναστικής κυρίως κουλτούρας[27]. Στη συνοχή των μοναστικών κοινοτήτων, που ίδρυσε ο Πέτρος, απέβλεπε ο Σάββας υμνώντας τον ιδρυτή τους. Συγχρόνως, ήθελε να επιβεβαιώσει τη νομιμοφροσύνη τους προς τον πατριάρχη Μεθόδιο και τις επιλογές του. Ήταν, ως γνωστόν, η εποχή, όπου ο Μεθόδιος συγκρούστηκε με τους Στουδίτες για τον τρόπο με τον οποίο θα αντιμετωπίζονταν οι εχθροί της εικονολατρίας. Οι μοναχοί της Βιθυνίας με επικεφαλής τον Ιωαννίκιο είχαν ταχθεί με το μέρος του πατριάρχη[28]. Μέσα στον Βίο του

24. Ahrweiler, *ό.π.*, 18.

25. Βίος Ιωαννικίου, *AASS*, (Nov. II/1), 322-383.

26. Malamut, *ό.π.*, 124.

27. Patricia Karlin-Hayter, "Où l'abeille butine. La culture littéraire monastique à Byzance aux VIIIe et IXe siècles", *Le Monachisme à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle. Aspects internes et relations avec la société*, ed. A. Dierkens - D. Misone - J.-M. Santerre, *Revue Benedictine* 103 (1993), 111. Βλ. και Κιουσοπούλου, *ό.π.*, 43-45.

28. G. Dagron, "Le christianisme byzantin du VIIe au milieu du XIe siècle", *Histoire du christianisme des origines à nos jours. Évêques, moines et empereurs (610-1045)*, éd. G. Dagron, P. Riché et A. Vauchez, t. IV, Paris 1993, 158-162, 260-261.

Πέτρου είναι πολλοί οι υπαινιγμοί για την ορθότητα της μετριοπαθούς πολιτικής που ακολουθούσε ο Μεθόδιος, ο πρώτος κατά τον Σάββα ορθόδοξος πατριάρχης[29] μετά την αναστήλωση των εικόνων απέναντι στους εικονομάχους[30]. Ο Σάββας, λοιπόν, περιγράφοντας με λεπτομέρειες την εικονολατρική δράση του Πέτρου επεδίωκε να διασκεδάσει κάθε αμφιβολία για τις προθέσεις και την καθαρότητα των σχεδίων του Μεθοδίου. Πέραν, όμως, αυτών, νομίζω ότι ήθελε να υπογραμμίσει και κάτι περισσότερο· ήθελε να υπογραμμίσει την αναμφισβήτητη βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή. Η εμμονή του συγγραφέα να περιγράφει τις μετακινήσεις του Πέτρου και άρα να τις υπενθυμίζει μοιάζει σαν να αποσκοπεί στο να μεταδώσει στους μοναχούς, στους οποίους απευθύνεται, τη γνώση του χώρου. Το ίδιο κάνει και όταν περιγράφει τις μετακινήσεις του Ιωαννίκιου. Η απόκτηση της γνώσης του χώρου με αυτούς του όρους συμβάλλει στη συνείδηση ότι η συγκεκριμένη περιοχή βρίσκεται κάτω από την αυτοκρατορική και τη νόμιμη πατριαρχική εξουσία. Ο συγγραφέας θέλει να καταγράψει την "τάξιν", όπως αυτή αντανακλάται στον χώρο, για τον οποίο έχει επίγνωση ότι αποτελεί προμαχώνα της αυτοκρατορίας· παράλληλα υποδεικνύει και έναν ρόλο που καλούνται να παίξουν εκεί αυτά τα μοναστήρια.

Με βάση τα προηγούμενα, θα ήταν εύλογη η υπόθεση ότι οι μοναστικές κοινότητες της Μ. Ασίας και μάλιστα των πλησιέστερων προς την Κωνσταντινούπολη περιοχών οργανώθηκαν, εκτός των άλλων, και για να ελέγχουν τον χώρο. Θα ήταν ασφαλώς παρακινδυνευμένο να μιλήσει κανείς για μια σχεδιασμένη πολιτική, πριν ολοκληρωθεί η συστηματική μελέτη των διαθέσιμων πηγών ως προς τα μοναστικά κέντρα, τα επιμέρους μοναστήρια και την κοινωνική θέση των ιδρυτών τους σε συγκεκριμένες κάθε φορά συνθήκες· είναι ωστόσο μια υπόθεση που πηγάζει από τη διαπίστωση ότι η Μ. Ασία είναι διαρκώς παρούσα στα αγιολογικά κείμενα ολόκληρον τον 9ο αιώνα και υποχωρεί για λίγο, χωρίς προφανώς να εξαφανίζεται, τον επόμενο αιώνα, όταν αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, όπως μας έχει δείξει ο Ν. Σβορώνος, τα δυτικά τμήματα της αυτοκρατορίας[31]. Η διερεύνηση, υπό αυτό το πρίσμα, του τόπου όπου επιλέγεται να ιδρυθεί ένα μοναστήρι, η συγκρότηση εντέλει μιας γεωγραφίας των μοναστηριών κατά περιοχές, θα αποτελούσε, κατά τη γνώμη μου, σημαντική συμβολή στην έρευνα.

Χρησιμοποίησα ως παράδειγμα τον Βίο του Πέτρου της Ατρώας για να εξετάσω τη λειτουργία του γεωγραφικού χώρου της Μ. Ασίας μέσα σε ένα αγιολογικό κείμενο. Με αυτήν την αφορμή ήθελα να σχολιάσω τη λειτουργία των ίδιων των αγιολογικών κειμένων. Το αυτονόητο δηλαδή γεγονός ότι αυτά τα κείμενα δεν

---

29. Βίος Ιωαννικίου, *ό.π.*, 1, 372.

30. Ο Σάββας περιγράφει πώς ο Πέτρος συγχώρησε τον εικονομάχο ιερέα Πατερμούθιο (σελ. 131) και σε άλλο σημείο (σελ. 147) πώς ο άγιος συναντήθηκε με τον Θεόδωρο τον Στουδίτη.

31. Ν. Σβορώνος, *Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου*, Καρυές 1987.

είναι ουδέτερα· δεν υμνούν απλώς τον μοναχισμό ως έναν ιδεώδη τρόπο ζωής, αλλά αναδεικνύουν και την πολιτική, στην ευρεία της έστω έννοια, διάστασή του. Πρόκειται για μιαν πλευρά της μοναστικής ζωής, που είναι ενδιαφέρον να τη λαμβάνουμε υπόψη, όταν χρησιμοποιούμε την αγιολογία ως πηγή για τη μελέτη της βυζαντινής κοινωνίας.

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΠΟΝΤΟΣ – ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Ὑπάρχουν περιοχές, ποὺ ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς των διαμορφώσεως εἶναι – ἀπὸ τὴ μοίρα θὰ ἔλεγε κανεὶς – προορισμένες νὰ γίνονται θέατρο ὅμοιου γεγονότος μέσα στοὺς αἰῶνες. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα σήμερα παραδέχεται πλέον ὅτι ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωση καὶ ἡ γεωγραφικὴ ἰδιοτυπία μποροῦν νὰ ἀναπαράγουν, ὅταν ὅμως συντρέχουν καὶ ἄλλοι παράγοντες, τὸ ἴδιο περίπου ἱστορικὸ γεγονός. Παράδειγμα τὰ Καταλαυνικὰ Πεδία στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη.

Σήμερα θέλω νὰ μιλήσω γιὰ μιὰ περιοχὴ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ποὺ στάθηκε δρόμος ἐπιδρομῶν καὶ εἰσελάσεων. Πρόκειται γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Πόντου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνατολικὰ πρὸς αὐτὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς ἀρχαίας Ἀρμενίας. Ἡ περιοχὴ αὐτή, ποὺ σχημάτιζε ἀρκετὰ εὐρὺ φαράγγι, ἦταν μιὰ φυσικὴ δίοδος γιὰ ὅσους ἤθελαν νὰ κατεβοῦν πρὸς τὸ νότο, εἴτε ἀπὸ τὸν παρευξείνιο, σχεδὸν παραλιακό, δρόμο δυτικὰ τοῦ Καυκάσου προχωρώντας πρὸς τὴ Θεοδοσιούπολη-Ἐρζεροὺμ καὶ νοτιότερα, εἴτε γιὰ ὅσους, ἀπὸ τὸ δρόμο ἀνατολικὰ τοῦ Καυκάσου, περνοῦσαν τὸ πέρασμα τοῦ Τερμπέντ, ἔκαμπταν λίγο δυτικὰ καὶ νότια καὶ κατευθύνονταν πάλι, μέσα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θεοδοσιουπόλεως, πρὸς τὶς δυτικὲς καὶ νότιες περιοχὲς τῆς Μ. Ἀσίας. Τὴν τελευταία αὐτὴ διαδρομὴ ἀκολουθοῦσαν καὶ ὅσοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ νοτίως τῆς Κασπίας καὶ βορείως τῆς Περσίας.

Ἱκανὸς νὰ σταματήσει καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τέτοιες ἐπιδρομικὲς κινήσεις ἦταν μόνον ἐκεῖνος ποὺ διέθετε δυνάμεις καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς διόδου. Βέβαια οἱ δυνάμεις ἀνατολικὰ τῆς διόδου μποροῦσαν νὰ μὴν ἀνήκουν σ' αὐτὸν τὸν ἴδιον ἀλλὰ σὲ συμμάχους καὶ φίλιες χῶρες.

Ἔτσι ὁ Ἀνατολικὸς Πόντος ἦταν – καὶ εἶναι – μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας γι' αὐτοὺς ποὺ θέλουν νὰ κατέχουν (ἢ κατέχουν ἤδη) τὴ Μ. Ἀσία καὶ γι' αὐτοὺς ποὺ τείνουν νὰ κυριαρχοῦν (ἢ καὶ κυριαρχοῦν) στὸν Εὔξεινο Πόντο.

Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὁ Ἀνατολικὸς Πόντος χρησίμευε ὡς βάση ἀνεφοδιασμοῦ γιὰ τὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις, ποὺ δροῦσαν στὰ ἀνατολικά του. Ἡ θετικὴ ἔκβαση ὅμως τῆς συγκρούσεως ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸν Ἀνατολικὸ Πόντο καὶ στοὺς ἐπιδρομεῖς προϋπέθετε τὴν ἄμεση ἐπικουρία καὶ συνδρομὴ λαῶν καὶ κρατῶν στὰ ἀνατολικὰ τῆς διόδου ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς τὴ Θεοδοσιούπολη καὶ νοτιότερα. Πρόκειται γιὰ τὰ κράτη καὶ τοὺς λαοὺς τῆς Λαζικῆς, τῆς Ἰβηρίας καὶ τῆς Ἀρμενίας ὅπως καὶ ἄλλων φύλων τοῦ νοτίου Καυκάσου.

Δὲν ἔχω σκοπὸ νὰ δώσω παραδείγματα γιὰ λαοὺς στὰ ἀρχαῖα χρόνια πού, ἀφοῦ πέρασαν δυτικὰ τῆς Κασπίας, πορεύτηκαν στὸ φαράγγι αὐτό, στὴ δίοδο, καὶ κατευθύνθηκαν πρὸς τὴ Μ. Ἀσία, οὔτε γιὰ αὐτοὺς ποὺ κατέβηκαν ἀπὸ τὸν παρευξείνιο παραλιακὸ δρόμο τοῦ Καυκάσου πρὸς τὸ νότο. Ἀναφέρομαι μόνο στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχή, ὅταν συνεχῶς ἐπιδρομεῖς στὴν περιοχὴ ἦταν οἱ Πάρθοι-Πέρσες. Τότε οἱ Ρωμαῖοι, γιὰ νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουν, χρησιμοποίησαν ὡς σταθερὸ ἐφαλτήριο τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Πόντου καὶ τῆς δυτικῆς Ἀρμενίας (περιοχὴ Θεοδοσιουπόλεως). Εἶχαν ὅμως ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους, ὅσο ἦταν δυνατόν, κράτη τῆς περιοχῆς τοῦ Καυκάσου (Λαζική, Ἰβηρία, Ἀρμενία), ἰδίως μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ τὴν παρέμβαση ἡγεμόνων καὶ βασιλέων τῶν κρατῶν αὐτῶν προσκείμενων φιλικὰ στὴ Ρώμη. Ἔτσι ματαίωναν τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Πάρθων-Περσῶν ἀπὸ τὰ βόρεια ἢ τὰ βορειοανατολικὰ στὴν περιοχὴ τῆς Θεοδοσιουπόλεως καὶ νοτιότερα.

Συνοριακὴ γραμμὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἦταν ἡ νοητὴ εὐθεῖα σχεδὸν γραμμὴ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ποντιακῆς περιοχῆς πρὸς τὴ Θεοδοσιούπολη καὶ πέρα, νοτιότερα, πρὸς τὴν Ἄμιδα. Τὴ γραμμὴ αὐτὴ οἱ Ρωμαῖοι ἐπανειλημμένα καὶ ἐπίμονα ὑπερασπίστηκαν καὶ προσπάθησαν νὰ διατηρήσουν στὴν ἐξουσία τους.

Μιὰ σημαντικὴ ἔνδειξη τῆς στρατηγικῆς σημασίας τοῦ Ἀνατολικοῦ Πόντου εἶναι καὶ ἡ μόνιμη ἐπισταθμία τῆς πρώτης ρωμαϊκῆς λεγεώνας στὴν Τραπεζούντα ἕως τὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἄλλωστε ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ τῆς Τραπεζούντας ξεκινᾶ ὁ μοναδικὸς δρόμος πρὸς τὴ Θεοδοσιούπολη καὶ πέρα πρὸς τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικὰ σύνορα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.

Ἀπὸ τοὺς ρωμαίους αὐτοκράτορες ἀναφέρω: τὸν Νέρωνα (54-68), ποὺ ἐπέτυχε ἐν μέρει νὰ ἐλέγχεται ἡ Ἀρμενία ἀπὸ τὴ Ρώμη· ἀργότερα τὸν Τραϊανὸ (98-117), ποὺ κατέστησε τὴν Ἀρμενία ἐπαρχία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους· τὸν Ἁδριανὸ (117-138), πού, στὸ πλαίσιο τῆς στρατηγικῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους γιὰ τὰ ἀνατολικὰ καὶ βορειοανατολικὰ σύνορά του, χορήγησε τὰ μέσα, ὥστε νὰ γίνουν ἔργα στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου, καὶ ἰδιαίτερα στὴν πόλη καὶ στὸ λιμάνι τῆς Τραπεζούντας. Ἄλλωστε οἱ κίνδυνοι στὰ ἀνατολικὰ σύνορα, ὡς γνωστόν, ὑποχρέωσαν τὸ ρωμαϊκὸ κράτος στὸ διαχωρισμό του σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ στὰ χρόνια τοῦ Βαλεριανοῦ (253-260) καὶ ἀκόμα περισσότερο στὰ χρόνια τοῦ Διοκλητιανοῦ (285-305).

Στὴ βυζαντινὴ περίοδο ὁ Ἀνατολικὸς Πόντος καὶ ἡ δυτικὴ Ἀρμενία θεωρήθηκαν καὶ πάλι περιοχὲς ἀπαραίτητες καὶ σημαντικὲς γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν βορειοανατολικῶν συνόρων τοῦ κράτους. Οἱ Βυζαντινοὶ χρησιμοποίησαν ἰδιαίτερα τὴν περιοχὴ τῆς Λαζικῆς εἴτε ὡς φραγμὸ στὶς ἐχθρικὲς ἐπιθέσεις εἴτε ὡς προωθημένη βάση ἐξορμήσεως καὶ ἐπιθέσεως ἐναντίον ἐχθρῶν ποὺ δροῦσαν στὶς γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Ἰβηρίας καὶ τοῦ Καυκάσου. Τόσο λοιπὸν στὸ σχεδιασμὸ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ὅσο καὶ στὴν ὑλοποίησή τους οἱ Βυζαντινοὶ ἀκολούθησαν καὶ διεύρυναν τὶς ἐνέργειες τῶν Ρωμαίων.

Ἕως τὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527-565) οἱ Βυζαντινοὶ προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν τὴ γραμμὴ Θεοδοσιουπόλεως-Ἄμιδας καὶ νὰ μὴν ὑποχωρήσουν δυτικότερα. Ἡ εἰρήνη τοῦ 422 ἐκφράζει τὴν ἀντίληψη αὐτή. Ταυτόχρονα χρησιμοποιοῦν τὴ Λαζική, ποὺ βρίσκεται βορειότερα τῆς Ἀρμενίας καὶ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀνατολικὸ Πόντο. Ἡ ἐκχριστιανισμένη καὶ σύμμαχος Λαζικὴ ἕως καὶ τὸν 11ο περίπου αἰ. θὰ ἀποτελεῖ κατὰ μεγαλύτερα ἢ μικρότερα διαστήματα κύριο φραγμὸ καὶ ἀποτρεπτικὸ στήριγμα ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων διαμέσου τοῦ Καυκάσου ὅπως καὶ ἐναντίον τῶν περσικῶν ἐπιδρομῶν. Ἔτσι ἡ ἀπόκρουση ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς γίνεται πέρα ἀπὸ τὸν Ἀνατολικὸ Πόντο, κοντά, ἀκόμα καὶ μέσα στὰ ἐδάφη τοῦ ἀντιπάλου ἢ τῶν συμμάχων του.

Ὁ Ἰουστινιανὸς Α΄ μὲ τὴν εἰρήνη τοῦ 532 διατήρησε ἀνάμεσα στοὺς Πέρσες καὶ στοὺς Βυζαντινοὺς κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τὴ συνοριακὴ γραμμὴ Ἀνατολικὸς Πόντος-Θεοδοσιούπολη-Ἄμιδα. Τὸ 535/536 μάλιστα προετοιμάζει διοικητικὰ τὴν ποντιακὴ περιοχὴ γιὰ τὸν παραδοσιακό, ρωμαϊκὸ καὶ βυζαντινό, στρατηγικό της ρόλο. Ἔτσι τὴ συνενώνει μὲ τὴ δυτικὴ Ἀρμενία, ὑπὸ ἕναν διοικητὴ μὲ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία.

Σημειώνουμε ὅτι ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας ἀργότερα, στὸν περσικὸ πόλεμο, στέλνει στρατὸ μέσα στὰ περσικὰ ἢ τὰ φιλικὰ σ᾽ αὐτοὺς ἐδάφη, ὁπότε οἱ Πέρσες ὑποχρεωτικὰ ἀποσύρουν τὶς δυνάμεις ποὺ εἶχαν προωθήσει στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη.

Ἡ ὁριστικὴ συνθήκη τοῦ 562 προέβλεπε τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Περσῶν ἀπὸ τὴ Λαζικὴ καὶ τὴν ὑποχρέωσή τους νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴν κάθοδο βάρβαρων λαῶν πρὸς τὰ νότια διαμέσου τοῦ Καυκάσου. Ἀκόμα ἀπαγόρευε καὶ στοὺς δύο ἀντιπάλους τὴν οἰκοδόμηση νέων φρουρίων στὴ συνοριακὴ γραμμὴ Βυζαντίου καὶ Περσίας.

Ἀποδεικτικὰ τεκμήρια στὶς πηγὲς γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ Ἀνατολικοῦ Πόντου στοὺς περσικοὺς πολέμους ὑπάρχουν π.χ. στὸν Προκόπιο. Ἰδίως ὅμως τὰ κτίσματα καὶ οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ διασώζονται στὸν Πόντο καὶ ἰδιαίτερα στὴν Τραπεζούντα πείθουν γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Πόντου στοὺς πολέμους αὐτούς.

Ὁ Ἡράκλειος (610-641) ἀκολούθησε τὸν Ἰουστινιανὸ στὴ στρατηγική του, καὶ μάλιστα σὲ μεγαλύτερο καὶ ἐντονότερο βαθμό. Ἄφηνε ἐκ προθέσεως τοὺς ἐπιδρομεῖς ἐχθροὺς στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη, ἐνῶ ἔστελνε τὶς δυνάμεις του στὰ περσικὰ νὰ τὰ λεηλατοῦν, ὁπότε οἱ Πέρσες ὑποχρεωτικὰ πάλι ἀποσύρονταν ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ χῶρο. Παράδειγμα ἐνδεικτικὸ τῆς στρατηγικῆς αὐτῆς ἡ πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ ἐνάμιση μήνα (29 Ἰουνίου – 8 Αὐγούστου 626) καὶ ἡ ἀπόκρουσή της, ἐνῶ ὁ Ἡράκλειος βρισκόταν στὸ περσικὸ μέτωπο. Στὶς ἐπιχειρήσεις αὐτὲς κατὰ τῶν Περσῶν ὁ Ἡράκλειος χρησιμοποίησε τὴν ποντιακὴ περιοχὴ ὡς ἀφετηρία τῶν ἐπιθετικῶν κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατειῶν καὶ ὡς ἐπισταθμία τοῦ στρατοῦ του. Ἦταν εὔλογη αὐτὴ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ Ἀνατολικοῦ Πόντου, ἀφοῦ ἡ περιοχὴ ἦταν πλησιόχωρη μὲ τὰ ἐχθρικὰ ἐδάφη καί, λόγω τῆς γεωγρα-

φικῆς της διαμορφώσεως, σχεδὸν ἀπολύτως ἀσφαλής. Ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ποντιακῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο ἀναμφισβήτητα μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς πηγές.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν μουσουλμάνων Ἀράβων ἀναβιώνει καὶ πάλι τὸ πρόβλημα τοῦ ἐλέγχου στὰ βορειοανατολικὰ καὶ ἀνατολικὰ σύνορα τοῦ Βυζαντίου. Ἡ περιοχὴ τῆς Λαζικῆς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πλήρη σχεδὸν ἀσφάλεια τοῦ Ἀνατολικοῦ Πόντου ὅπως καὶ ἡ συμμαχία τοῦ Βυζαντίου μὲ τοὺς Χαζάρους Τούρκους βοηθοῦν τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες νὰ ἀποκρούουν καὶ νὰ ματαιώνουν κατὰ τὸ δυνατὸν τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς στὶς βόρειες καὶ βορειοανατολικὲς περιοχές. Γι' αὐτὸ ἀποφασιστικὲς συγκρούσεις διεξάγονται κυρίως στὸν νότιο καὶ βορειοδυτικὸ μικρασιατικὸ χῶρο. Ἡ μεγάλη ὅμως σύγκρουση μὲ νίκη τῶν Βυζαντινῶν στὰ δυτικὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Πόντου, στὰ σύνορά του μὲ τὴν Παφλαγονία στὸν ποταμὸ Λαλακάοντα τὸ 863, στάθηκε σταθμὸς στὸν βυζαντινο-αραβικὸ πόλεμο: μετέτρεψε πλέον γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς τὸν ἀμυντικὸ πόλεμο σὲ ἐπιθετικό, μὲ θέατρα πολέμου τὰ νότια καὶ νοτιοανατολικὰ ἐδάφη τῆς Μ. Ἀσίας.

Μεταγενέστερα ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας Βασίλειος Β΄ (976-1025) ἐφαρμόζει καὶ αὐτὸς στρατηγικὴ ὅμοια μὲ αὐτὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου. Μὲ τὴ μόνιμη ἢ προσωρινὴ ἐπικράτηση τῆς ἐξουσίας του στὰ κράτη τὰ ὅμορα πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Ἄραβες, διέθετε τεράστια στρατηγικὰ πλεονεκτήματα καὶ ἔτσι μὲ ἐπιθετικὲς πλέον ἐνέργειες στὰ πλευρὰ ἢ στὰ μετόπισθεν τοῦ ἀντιπάλου ματαίωνε τὶς ἀραβικὲς ἐπιθέσεις καὶ ἀπωθοῦσε τὸν ἐχθρὸ μακριὰ ἀπὸ τὰ βυζαντινά ἐδάφη.

Ἡ στρατηγικὴ τῶν τριῶν αὐτοκρατόρων, ποὺ ἀναφέραμε, ἀναβίωσε καὶ στὴ σύγχρονή μας ἐποχὴ μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο μὲ τὸ πολεμικὸ δόγμα τῆς ἐμμέσου προσπελάσεως.

Κατὰ τὴ βασιλεία Ἰσαακίου Α΄ Κομνηνοῦ (1057-1059), οἱ νέοι ἐπικίνδυνοι ἀντίπαλοι, οἱ Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι, μὲ ἐπιδρομὲς ἀπὸ τὶς βόρειες καὶ βορειοανατολικὲς περιοχὲς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἔχουν κιόλας καταλάβει τὴν ποντιακὴ περιοχὴ μέχρι τὴν Κολωνία καὶ τὴ Μελιτηνή. Δὲν ὑπῆρχαν πιὰ οὔτε βυζαντινὲς δυνάμεις οὔτε καὶ σύμμαχοι τῶν Βυζαντινῶν ἀνατολικὰ τοῦ Πόντου στὴν περιοχὴ τοῦ Καυκάσου, γιὰ νὰ σταματήσουν τοὺς Σελτζούκους Τούρκους στὴν κάθοδό τους πρὸς τὶς κεντρικὲς καὶ ἄλλες μικρασιατικὲς περιοχές.

Γι' αὐτὸ ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανὸς Δ΄ ὁ Διογένης (1068-1071) ἀποφασίζει νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν κίνδυνο αὐτὸ ἐπιθετικά. Ἐφαρμόζει καὶ αὐτὸς μερικῶς, γιὰ τελευταία βέβαια φορά, τὴ στρατηγικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ Ἡρακλείου καὶ τοῦ Βασιλείου Β΄, ἀσφαλῶς ὄχι στὴν ἐδαφικὴ εὐρύτητα καὶ ἔκταση, τὴν ὁποία διέθεταν οἱ προγενέστεροι αὐτοὶ αὐτοκράτορες. Δὲν περιμένει τὴν ἐπίθεση τῶν Σελτζούκων, ἀλλὰ ἐπιτίθεται ὁ ἴδιος στὶς βάσεις τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ στρατός του ὅμως, μισθοφορικός, καθὼς καὶ μερικοὶ βυζαντινοὶ στρατιωτικοὶ ἀξιωματοῦχοι δὲν ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἴδια θέληση καὶ τὴν ἴδια ἀποφασιστικότητα ποὺ κινοῦσαν τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Ἔτσι στὴ σύγκρουση κοντὰ στὴ λίμνη Βὰν στὴν τοπο-

θεσία Μαντζικέρτ, στὴ σκληρὴ μάχη σῶμα πρὸς σῶμα, ὁ πολεμικὸς ἀγώνας ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν παρανόηση μιᾶς αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς. Ἡ βασιλικὴ ἐντολὴ γιὰ προσωρινὴ ὑποχώρηση στὸ ὀχυρωμένο στρατόπεδο ἐκλαμβάνεται ἀπὸ τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ – ἴσως ἠθελημένα καὶ ἐκ προθέσεως – ὡς ἐντολὴ γενικῆς ἀποχωρήσεως. Ἐπέρχεται πανικός.

Παρὰ τὴν ἀναλαμπὴ γενναιότητας καὶ ἀποφασιστικότητας τοῦ Ρωμανοῦ, οἱ Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι στὰ βορειοανατολικὰ σύνορα εἶναι πλέον ἐλεύθεροι νὰ προωθηθοῦν πρὸς τὰ νότια, νὰ ἱδρύουν κρατίδια στὸ χῶρο τῆς Μ. Ἀσίας καὶ νὰ τὰ ἐπεκτείνουν. Οἱ δίοδοι ἀπὸ τὸν Καύκασο καὶ ἀπὸ τὶς Κασπίες πύλες εἶναι ἐλεύθερες. Ἡ πλημμυρίδα τῶν εἰσβολέων, παρὰ τὶς πρόσκαιρες προσπάθειες τοῦ Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ (1118-1143), δὲν ἀναχαιτίζεται. Ὁ Ἀνατολικὸς Πόντος μόνος, χωρὶς σύνδεσμο μὲ τὴ δυτικὴ περιοχὴ τῆς Ἀρμενίας, τὴν περιοχὴ τῆς Θεοδοσιουπόλεως, δὲν μποροῦσε πλέον νὰ λειτουργήσει ἀποτρεπτικὰ καὶ νὰ δράσει ἀποτελεσματικά.

Τὸ σημαντικὸ πλεονέκτημα τῆς γεωγραφικῆς ἰδιομορφίας τοῦ Ἀνατολικοῦ Πόντου – ἡ ἀπομόνωσή του καὶ ἡ ἀνεπαρκὴς καὶ δυσχερὴς ἐπικοινωνία μὲ τὶς ὑπόλοιπες κεντρικὲς καὶ νότιες μικρασιατικὲς περιοχὲς – θὰ συμβάλει μόνο στὴ μερικὴ διάσωση τοῦ ἐκεῖ βυζαντινοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καί, στοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες ἕως τὸ 1922, θὰ μετριάζει τὸν ἀφανισμό του.

PEDRO BÁDENAS

L'INTÉGRATION DES TURCS DANS LA SOCIÉTÉ BYZANTINE (XIe-XIIe SIÈCLES). ECHECS D'UN PROCESSUS DE COEXISTENCE

Les barrières, en apparence insurmontables, de langue, religion, genre de vie et autres n'empêchèrent pas les Byzantins d'accepter l'assimilation de Turcs, tout comme ils attirèrent dans leur élite des Arméniens, des Bulgares, des Hongrois, etc., et ce pour des raisons de prudence et de réalisme politique. L'hostilité des Grecs envers les Turcs n'était pas encore enracinée dans la mentalité byzantine au XIe siècle, comme elle le fut par la suite.

La pénétration turque en Asie occidentale fut un des aboutissements d'un vaste mouvement migratoire par le sud et par le nord de la Mer Caspienne, dans les steppes encore peu peuplées. Avant cela, il y eut d'autres formes d'assimilation, notamment l'acquisition d'esclaves par les monarques. Plus ou moins assimilés, les Turcs parvinrent à constituer l'essentiel des cadres militaires des princes musulmans et furent détachés dans les régions frontalières soit au Turkestan soit dans l'Empire romain. Jamais, cependant, les Turcs n'avaient songé à la conquête de l'Anatolie. Ce n'était, d'ailleurs, pas l'objectif d'Alp-Arslan, qui visait plutôt l'unification politique du monde musulman. La neutralité ou l'alliance byzantine était donc plus utile que la destruction de l'Empire chrétien, considéré par Alp-Arslan comme une institution ayant une éternité égale à celle de l'Empire musulman. La conquête de l'Anatolie par les Turcs fut accélérée, en grande partie, à cause de problèmes internes à Byzance, essentiellement la guerre entre Michel Doucas et Romain Diogène: le premier ayant pris le pouvoir, le second se réfugia en Cappadoce et demanda le secours des Turcs. La mort de Diogène précipita les événements et Byzance ne put plus rien opposer aux Turcomans d'Alp Arslan. Malgré les pillages et les calamités, les populations de l'Arménie, de la Cappadoce, les Syriens monophysites et les couches inférieures de la population, en général, n'étaient plus guère attachées à Byzance et avaient plus d'espoir dans la soumission aux princes musulmans que dans la fidélité aux Grecs, lointains et méprisés. En outre, les Turcomans ne percevaient pas d'impôts, puisqu'ils n'avaient pas d'organisation étatique. Et, de toute façon, la population dans son ensemble, habituée aux razzias, devait choisir entre les *akrites*, les *ghazi* musulmans ou les *ugh* turcs. À partir de 1072 toute la partie de l'Empire située à l'est de la Cappadoce fut occupée par les Turcomans et enlevée définitivement à Byzance. La défaite de Mantzikert

consacra la destruction de l'appareil frontalier de Byzance, dont les querelles internes permirent, en outre, aux Turcs d'intensifier leurs razzias à l'ouest de la Cappadoce et même de s'y établir. Après Mantzikert, Malik Shah s'engagea dans des négociations avec Michel VII et proposa même par deux fois une alliance matrimoniale avec Alexis Ier[1]. Par ailleurs, avant la défaite de Myriokephalon, Manuel Ier avait reçu Kılıç Arslan II à Constantinople (1161/2), avec tous les honneurs[2].

Jusqu'au Xe siècle il n'y eut pas de groupes de Turcs au service des Byzantins même si Constantin Porphyrogenète parle bien des Turcs de Fergana dans le corps de garde du palais impérial.[3] Cependant, il faut attendre la deuxième moitiè du XIe siècle pour voir un Turc –Amertikès– accueilli comme réfugié par Michel VI et identifié par C. Cahen[4] comme Harum Ibn Khan, fils d'un khan turc. Entré au service d'Isaac Ier, il combattit les Turcs dans la région de Diyar Bakr sur l'ordre de Constantin X (ca. 1063/4). À la suite de la suppression de la solde de ses troupes, il s'allia avec les Arabes d'Alep. Il rejoignit alors les Turcs (ca. 1067) et ravagea les thèmes orientaux[5].

Vers l'an 1000 la première tribu de Turcs Oghuz (Οὖζοι) atteignant le Danube fut celle des Petchénègues (Πατζινάκοι) qui furent, en principe, à la solde des Byzantins contre des voisins dangereux tels que les Bulgares et les gens de Rus'. Il faudrait rappeler ici la coalition manquée entre Byzance et les Petchénègues contre les Bulgares en 917 ou les initiatives matrimoniales avec les Petchénègues proposées par Nicolas Mystikos. Au XIe siècle, les Turcs sont déjà devenus un danger pour Byzance: en 1087, ils se coalisent avec les Coumans et envahissent la Thrace. Vers 1241, Jean III Vatatzès place 10 000 Coumans en Thrace et en Asie Mineure en leur octroyant des *pronoiai.* En 1259 les Coumans serviront comme archers dans la bataille de Pelagonia contre les Latins[6].

La liste de Turcs au service de Byzance, bien que pas très longue, est significative. Nicéphore Bryenne[7] signale les services d'Arisighi, connu sous le nom de Chrysoscoulos, chef turc et beau-frère d'Alp Arslan. Splendidement

1. Cf. P. Gautier, "Lettre au sultan Malik-Shah", *REB* 35 (1977), 73-97. Pour Alexis Ier cf. Anne Comnène, *Alexiade,* vol. II, 65.75-76 (éd. B. Leib, Paris 1937-45).

2. Cf. Nicetas Choniata, *Historia* 118-121 (éd. J. L. van Dieten, CFHB 11, Berlin 1975).

3. Const. Porph. *De Cerimoniis,* 1. 576; 2. 674-675 (éd. Reiske, Bonn 1829).

4. "La première pénétration turque en Asie-Mineure (seconde moitié du XIe s.)" *Byz* 18 (1946-48), 5-67; reéd. dans *Turcobyzantina et Oriens Christianus,* Londres 1974.

5. Cf. Michael Attaleiates, *Historia* 94-95, 108-109 (éd. Bekker, Bonn, 1853) et Ioannes Skylitzes Continuatus 120 (éd. Tsolakis, 1968), et specialement n. 2

6. Cf. P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles,* Bucarest 1971.

7. Nicephorus Bryennius, *Historiarum libri quattuor*, éd. P. Gautier, CFHB 9, Bruxelles 1975, 101-103, 239-241; Skylitzès Cont., 141-142: C. Cahen "La première pénétration turque", *cit.,* 27-28, 43.

rémunéré par l'empereur Romain IV, il reçut en outre le titre de *proedros*. Nous savons qu'il accompagna Romain dans la campagne de Mantzikert et qu'il servit (*ca.* 1078) d'intermédiaire entre Nicéphore Botaniate et Sulayman Ibn Kutlumush, le chef Turc de la Bithynie. La révolte de Botaniate contre Michel VII fit de Chrysoscoulos un vrai byzantin, comme ce fut aussi le cas pour Tzachas (Çaka, Τζαχᾶς pour les Grecs). Nommé *protonobelissimos* par l'empereur, il perdit tout avec l'arrivée d'Alexis Ier au pouvoir et devint l'émir-pirate de Smyrne en se constituant une flotte avec l'aide de marins chrétiens, ce qui lui permit de s'installer à Chios, Mitylène et Samos. Depuis sa base d'Abydos, il ferma les Dardanelles et se mit en rapport avec les Petchénègues de Thrace. Ces territoires furent récupérés plus tard (1092/3) par Jean Doucas. Alexis invita Kılıç Arslan Ier (gendre de Çaka) à un banquet au cours duquel il le fit assassiner[8].

Tatikios fut, d'après les sources, le premier Turc (un "sarrasin" aux dires d'Anne Comnène[9]) à atteindre un poste de premier rang dans l'administration byzantine. Esclave de naissance ou fils d'une captive, il était du même âge qu'Alexis Ier, aux côtés duquel il fut élevé (ὁμογάλακτος ἀδελφὸς καὶ πιστὸς σύντροφος τοῦ Ἀλεξίου Α'); il devint un membre de son entourage intime – μέγας πριμικήριος – et l'un de ses chefs militaires les plus proches. Il commanda les Vardariotes contre les Normands en 1081, ainsi que différentes expéditions contre les Petchénègues entre 1086 et 1090. Il déjoua à Serrès la dangereuse conspiration de Nicéphore Diogène contre Alexis (1094) et fut, avec les Croisés, à la tête de l'armée byzantine qui mena le siège devant les villes de Nicée et d'Antioche (1097-8); trahi par Bohémond et Raymond de Toulouse, il fut obligé de se retirer seul à Chypre sous prétexte de fournir des provisions aux Croisés; mais il échoua, ce qui explique qu'il soit présenté par les sources occidentales comme un traître. Il disparaît des sources après l'expédition navale contre les Pisans en 1099. Tatikios ne fut pas seulement un général prestigieux et un défenseur efficace de Byzance, mais il participa aussi, en sa qualité de protoproèdre et de grand primicier, au Synode des Blachernes (1094) pour résoudre l'affaire de Léon de Chalcédoine. Parmi ses descendants, son neveu Constantin fut *kouropalates* et *asekretes* et un de ses petit fils épousa une Comnène; des deux fils de ceux-ci, Michel Tatikios Comnène et Constantin Tatikios, le second complota par la suite contre Isaac II à la fin du XIIe siècle[10].

---

8. Pour tout ce qui concerne Tzachas cf. Anne Comnène, *Alexiade* (éd. Leib) 2.110-116, 134, 157-162, 164-166

9. *Alexiade* 1.151; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* 2 (1958), 225, 305.

10. Tatikios apparaît dans Nic. Bryen. *Hist.* 287-289, il est spécialement présent dans A. Comnène *Alex.* 1.151; 2.67-72, 83-86,97, 109, 171, 182, 193; 3.12-13, 17-18, 20-21, 40-45. Pour sa participation au Synode de Blachernes, cf. P. Gautier, "Le synode des Blachernes. Étude prosopographique", *REB* 29 (1971), 218. Les sources occidentales sont très nombreuses, la principale étant

Axouchos fonda aussi une famille au service des empereurs byzantins. Prisonnier des Croisés, il entra au service d'Alexis Ier Comnène, puis fut nommé *sebastos* et *megas domestikos* de l'Est et de l'Ouest par Jean II et devint un personnage très actif par son rôle politique et militaire. Nicéphore Basilacès[11] a fait l'éloge de sa culture et de sa loyauté. Sa fille Eudokia s'est mariée avec Stéphane Comnène et son fils Alexis épousa Marie, une fille d'Alexis Comnène (fils aîné de Jean II); il fut le Turc le plus éminent au service de Manuel Ier.

Koutloumousios est peut-être le Turc au service de Byzance dont le souvenir a été le mieux maintenu: membre de la famille du sultan d'Ikonion, il fut converti au christianisme et fonda le monastère homonyme de l'Athos[12].

Et ainsi de suite pour les Prosouch ou Borsuq, Poupakès, Nicéphore Chalouphes, Jean Isès, Kamyrès/Kamytzès, Tzitas, Kay Khusraw (Παθατίνης, Καϊχοσρόης), etc.

Cependant la plupart des éléments d'origine turque au service des Byzantins constituèrent sans doute une masse anonyme, formée majoritairement de soldats. Mais qui étaient les autres? Il est très difficile de le savoir. Après Mantzikert, les empereurs furent obligés de chercher des alliances conjoncturelles avec les bandes turcomanes qui razziaient le territoire. Ces alliances, souvent établies pour une seule fois, permettaient aussi d'étouffer de dangereuses rébellions comme, par exemple, celle de Roussel de Bailleul, écrasée grâce aux services de Arouq et de Toutach[13]. En raison de leur utilité, ces alliances pouvaient donner lieu à des compromis à long terme. Tel fut le cas du traité entre Alexis Ier et le sultan Sulayman de Nicée (Iznik): en échange de la reconnaissance de ses frontières, le sultan fournit à plusieurs reprises des troupes à l'empereur pour combattre Guiscard[14]. Mais, combien de ces mercenaires ou, plus exactement, de ces alliés de fortune restaient soit enrôlés dans les rangs de l'armée impériale, soit établis de façon définitive? Restaient-ils en Europe, après y avoir servi, ou retournaient-ils en Asie? Nous ne le savons pas. L'existence même des *Turcopuli* (Τουρκόπουλοι), c'est-à-dire des "fils des Turcs", nous montre la réalité incontestable d'un élément démographique d'origine turque assez nombreux et stable. Leur rôle dans la Ière Croisade fut majeur et marque leur poids dans l'armée byzantine. Les *Turcopuli* (dont le

---

la *Gesta Francorum*, éd. par R. Hill, Londres 1962, 34-35. Pour les descendants de Tatikios, cf. Nic. Chon. *Hist.* 423; K. Barzos, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Thessalonique 1984, 2.254, n. 38.

11. *Orationes et epistulae* (éd. A. Garzya), Leipzig 1984.

12. Cf. D. Nastase, "Les débuts de la communauté œcuménique du Mont Athos", *Σύμμεικτα* 6 (1985), 263-267.

13. Cf. Nic. Bryen. *Hist.* 179-181, 187-189; Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Nancy 1913, 91-101.

14. Cf. *Alexiade* 1.138, 146; 2. 23, 134.

nom fut emprunté au latin) devinrent par la suite une force de cavalerie légère dans les royaumes du Levant, à Chypre, à Rhodes et à Jérusalem[15]. Pour compléter ce cadre, il faudrait ajouter les élements turcs capturés et établis dans l'Empire, surtout après la Ière Croisade; rappelons, par exemple, la capture de près de 2 000 Turcs par Alexis, qu'il fit disperser dans les îles[16], ou les nombreux prisonniers turcs convertis par Jean, lors de sa campagne en 1124, et agrégés à l'armée[17]. Eustathe (vers 1178) remarque le grand nombre de Turcs habitant aux alentours de Thessalonique, au point que la région fut qualifiée de Νέα Περσία, c'est-à-dire une sorte de "nouvelle Turquie"[18]. À cet égard, le témoignage qu'Anne Comnène[19] met dans la bouche de Tzachas quand il s'adresse à Dalassène est tout à fait significatif, malgré les traits littéraires, du passage de Turcs de la captivité au service de Byzance. Il disait en effet:

"Je suis, sache-le, ce jeune homme qui faisait autrefois des incursions en Asie et qui, tout en combattant valeureusement, mais victime de son inexpérience, fut pris par le fameux Alexandre Kabalika. Ensuite, offert par lui comme prisonnier à l'*autocrator* Nicéphore Botaniate, je fus immédiatement honoré de la dignité de protonobilissime, comblé de riches présents, et je lui promis obéissance. Seulement depuis qu'Alexis Comnène a saisi les rênes de l'empire, tout a été rompu".

L'émir-pirate continue en demandant sa réhabilitation, offrant même un mariage pour ratifier un nouvel accord entre les Romains et les barbares et restituer ainsi les îles qu'il avait envahies.

Tzachas, les Tatikioi (père et fils), Jean Axouchos, Prosouch, Jean Isès, les parents de Tziknoglos ou de Nicéphore Chalouphè, presque tous les Turcs attachés au service de Byzance, furent d'abord des captifs. L'enrôlement volontaire au service de l'empereur, bien que rare, exista cependant. Siaous, envoyé par le grand sultan Malek Shâh à l'*autocrator* Alexis pour lui proposer une alliance matrimoniale, fut persuadé par les géneureuses offres de l'empereur de passer à son service. Le fait aurait été facilité par l'origine semi-chrétienne de Siaous, de mère géorgienne et de père turc. Siaous accomplit parfaitement sa mission: il chassa des villes du littoral tous les "satrapes" les occupant.

---

15. Cf. Moravcsik *Byzantinoturcica* 2.327 et suiv.; J. L. Lamonte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291,* Cambridge, Mass. 1932, 136, 169-163. Cf. aussi Yaval Harari, "The Military Role of the Frankish Turcoples: A Reassessment", *Mediterranean Historical Review* 12.1 (1997), 75-116.

16. Cf. *Alexiade* 3.26.

17. Cf. Cinnamos, *Epitome* 9.15.

18. Cf. W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum,* St. Petersbourg 1829-1917, réimpr. Leipzig 1982, vol. I, 77-79.

19. *Alexiade* 2.114, trad. de B. Leib.

L'empereur le combla de présents et le nomma duc d'Anchiale[20], moyennant évidemment le baptême. Le cas de l'attraction de l'émir Elchanès dans le camp byzantin par le basileus Alexis fut exactement identique[21]. Plusieurs fois, des Turcs assimilés, tombés prisonniers, passèrent volontiers dans le camp byzantin, comme ce fut le cas aussi de Chrysoskoulos[22] et de Kamytzès[23].

Leurs raisons sont faciles à comprendre: le plus souvent ils cherchaient refuge chez les Byzantins à la suite de défaites dans des querelles intestines, parce qu'ils pouvaient être écartés du pouvoir ou même parce qu'ils sentaient une telle menace. L'inverse exista aussi, c'est-à-dire le retour de Turcs de Byzance vers les leurs. Mais il s'agit d'exilés plutôt que de réfugiés. Tel fut le cas de Kay-Khusraw Ier, le sultan seldjoukide d'Ikonion, fils de Kılıç Arslan II et d'une grecque: exilé d'abord à la cour d'Alexis III, il fut baptisé et marié à une fille de Manuel Maurozomès; par la suite, il regagna son trône en se taillant une principauté vassale sur le Méandre au service de son beau-père. L'intrusion de Kay-Khusraw dans les luttes entre Alexis III et Théodore Ier Lascaris lui coûta la vie[24]. La générosité des récompenses, des honneurs, des salaires et des dons eut sans aucun doute une place dans l'histoire, mais cet aspect n'était assurément pas véritablement décisif, car les espérances de profits nés du pillage dans toute l'Asie Mineure étaient beaucoup plus grandes. Dans ce sens, il ne faut pas exagérer l'éblouissement des Turcs pour la civilisation "luxueuse" de Byzance et ses richesses. Au début il n'existait pas du tout de sentiment "nationaliste" turc: les turcomans, sédentarisés depuis peu, n'étaient pas suffisamment "enracinés". Dans ce contexte, il est facile de comprendre pourquoi l'argent n'était pas le seul élément à attirer des personnages tels qu'Amertikès ou Elchanès. À la fin du XIe siècle et au XIIe siècle (jusqu'à Myriokèphalon), bien que le pouvoir des Turcs augmentât, Byzance était loin de l'effondrement à leurs yeux. La façade de l'empire était encore splendide. Ce n'est qu'après la déroute de Myriokèphalon (1176) que sembla décliner l'attraction de Byzance sur les Turcs.

Le processus d'intégration

En ce qui concerne l'intégration individuelle des Turcs dans la vie sociale byzantine, il faut prendre en considération différents aspects, et avant tout celui de la religion. Au XIe siècle, l'adhésion des Turcs à l'Islam n'était pas très profonde. Très peu de générations avaient fleuri depuis la conversion à l'Islam

20. *Alexiade* 2.65-66.

21. *Alexiade* 2.79-80.

22. Nic. Bryen. 101, 103 (Gautier).

23. *Alexiade* 3.167-168, 170-171; Zonaras, *Epitome* 3.756-757.

24. George Acrop. 1. 11.2-14; 1. 11.14.14 (éd. Heisenberg); Nic. Chon., *Orat.* 172.1-10 (éd. Van Dieten).

des Turcs Ouz. Il faut tenir compte aussi du fait qu'une partie non négligeable des Turcs nés en Asie Mineure étaient de mères chrétiennes et que, en tout cas, le contact avec des chrétiens de différentes sectes était courant dans une atmosphère de relative tolérance. La première démarche, inévitable, pour entrer dans la société byzantine était le baptême. L'individu renaissait ainsi. Tous les Turcs au service de Byzance pour lesquels nous avons des certitudes, n'hésitèrent pas à se convertir. Elchanès, Skaliarios, Poupakès, Siaous, etc., tous avaient été baptisés. Koutloumousios, devenu moine athonite, est l'exemple le plus notable. Alexis Ier était convaincu d'avoir une chance de convertir tout l'Orient[25]. La conversion, en particulier le baptême, n'était pas difficile à accepter pour les Turcs.

Les démarches pour l'intégration[26] suivaient donc un cours caractéristique, avec le baptême, le rang, les récompenses et, très important, surtout pour les plus jeunes, l'éducation. L'éducation des étrangers à Byzance, au début du XIe siècle, était le soin de l'empereur lui-même. Alexis Ier s'en occupa et fonda une école spéciale, dans le cadre des institutions de Mangana, dont le fonctionnement nous est connu grâce à Anne Comnène[27]. Les Latins, les "Scythes" (c'est-à-dire des Coumans, des Petchénègues, des Russes) y étudiaient à côté de Romains et d'Hellènes. Les jeunes gens faits prisonniers par Alexis lors de son expédition en Anatolie (1114) furent éduqués dans cette école. On ne sait combien de temps elle a fonctionné, mais son rôle a été d'une indubitable importance dans l'acculturation d'étrangers, y compris des Turcs.

Les mariages mixtes étaient le degré le plus haut d'intégration dans la société byzantine parce qu'ils attachaient beaucoup plus encore que le baptême, les titres, ou l'argent. La plupart des Turcs arrivaient sans leurs proches, même s'il y a des cas d'entrée volontaire de Turcs au service de Byzance coincidant avec la capture d'un grand nombre de femmes et enfants turcs par Manuel Ier, comme nous le raconte Eustathe[28]. Les Turcs, esclaves, réfugiés ou recrutés, se voyaient dans la nécessité de se marier en accord avec le rang qu'ils avaient acquis dans la société. Quoique l'on sache très peu de choses concernant leurs épouses, il est probable que le Palais intervint dans les mariages de personnages tels qu'Elchanès, Skaliarios ou Prosouch. Les seuls renseignements à cet égard se limitent aux cas où l'autorisation de l'empereur était nécessaire, comme par exemple pour Alexis Axouchos, marié à une fille d'Alexis Comnène; de Nicéphore Chalouphes marié à une maîtresse de Manuel, ou de Kay Khusraw

25. *Alexiade* 2.81.

26. En général pour l'intégration des Turcs cf. Ch. M. Brand, "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries", *DOP* 43 (1989), 1-25.

27. *Alexiade* 3.214, 218.

28. Dans *Fontes rerum byzantinarum* (éd. Regel) 1.77-78.

Ier, marié à la fille de Manuel Maurozomès. Au contraire de ce qui se passe avec les femmes occidentales, du Caucase ou de la Syrie mariées avec des nobles byzantins, il n'y a pas d'information concernant des mariages de femmes turques avec des membres de la famille impériale ou de l'aristocratie.

Alexander Kazhdan a établi le recensement de Turcs et de leurs descendants arrivés à des postes de confiance dans l'empire byzantin ou y exerçant une influence remarquable[29], et il a trouvé 23 individus sur 2 300, soit un pour cent, dont la plupart appartiennent à l'époque de Manuel Ier.

L'intégration des Turcs devint d'une importance particulière au XIIe siècle. La politique d'équilibre ou, si l'on veut, de coexistence la plus engagée envers les Turcs "à Byzance" fut celle de Manuel Ier Comnène: sa préoccupation de faciliter les choses aux musulmans convertis, envisageant aussi une politique religieuse de longue portée, le mena à proposer une formule conciliatrice sur "le dieu de Mahomet" qui souleva de fortes réactions (surtout chez Eustathe de Thessalonique et Jean Kinnamos). Au moment de sa conversion au christianisme, un musulman devait prononcer explicitement l'anathème sur "le dieu de Mahomet"[30]. C'est-à-dire il devait renier la sourate 112 (dite de la pureté du dogme), dont le texte est le suivant "1. Dis: C'est un Dieu unique, 2. Un Dieu d'une unité absolue, 3. Qui n'a pas conçu et n'a pas été conçu, 4. Et qui n'a point d'égal". La question la plus redoutable pour un musulman portait sur le mot arabe *samad*, dans le verset 2, rendu en grec par ὁλόσφυρος, "solide, compacte". Dans la mentalité orthodoxe, le dieu de Mahomet manquait de λόγος et de πνεῦμα; de ce fait, il était considéré comme une simple matière morte (ὁλόσφυρος). La réfutation du concept *Allah samad* créait un certain scandale parmi les candidats au baptême car elle leur donnait l'impression qu'ils jetaient l'anathème sur le vrai Dieu. L'empereur Manuel Ier prit l'initiative sur ce point et proposa un *tomos* au patriarche et au synode. La tentative était inspirée par une ouverture d'esprit peu commune chez les Byzantins, mais les nombreuses et fortes discussions eurent un résultat négatif car, à la fin, l'anathème ne fut pas supprimé. L'empereur signa en avril 1180 un *tomos* dans lequel l'anathème contre Mahomet remplaça celui contre son dieu; mais juste après sa mort, en septembre, ses opposants annulèrent le *tomos*. Tous les efforts de Manuel pour

29. A. Kazhdan, *Social'nyj sostav gospodstvujuščego klassa Vizantii XI-XIIvv.*, Moscou 1974, 146-147, 167-168, où sont recensés 5 Tatikioi, 3 Axouchoi, 3, Prosouchoi, Amertikes, Chrysoskoulos, Tzachas, Elchanes, Skaliarios, "Siaous", Koutloumousios, Tziknoglos, Chalouphes, Pairames, Tzitas et Kay Khusraw.

30. Cf. J. Darrouzès, "Tomos inédit de 1180 contre Mahomet", *REB* 30 (1972), 195 et *PG* 140. 133-134; voir aussi le récit de Nic. Chon. sur l'orageuse discussion entre l'empereur Manuel et le Synode, *Historia* 212-219 (éd. van Dieten). Cf. Sp. Vryonis, "Byzantine Attitudes toward Islam During the Late Middle Ages", *GRBS* 12 (1971), 272-273.

convertir les Turcs d'Iconion et de l'intérieur de l'empire montrent l'importance politique que l'empereur attribuait à ces deux groupes de musulmans. L'assimilation des nombreux turcs établis à Byzance fut donc une nécessité après Myrioképhalon.

L'hostilité

La racine profonde de l'hostilité des Byzantins envers les Turcs est une question de perception. Pour l'observateur moderne, la distinction entre l'Islam, en tant que religion, et les Turcs, en tant que conquérants de l'espace byzantin, est nette: il s'agit de deux entités tout à fait différentes. Mais, en général, pour les Byzantins il y avait confusion entre Turc et musulman; dès lors, l'attitude byzantine consista à attribuer aux Turcs les caractéristiques de leur religion. Sur ce point, la psychologie des Byzantins envers l'Islam reposait sur leur propre image traditionnelle, héritière de l'ancienne antithèse Grec/Barbare > Romano-chrétien/Barbare. L'empire de la Nouvelle Rome était fondé sur la supériorité de la foi (il est un *imperium* divin) et sur la supériorité de la culture grecque[31]. Tout le système de valeurs construit sur l'image que les Byzantins avaient d'eux-mêmes et de l'Autre fut mis en cause et bouleversé par les désastres sans précédent intervenant entre Mantzikert et la prise de Constantinople. Les intellectuels byzantins[32] adoptèrent deux attitudes pour s'expliquer le choc du déclin de Byzance. Les uns proposèrent une réponse religieuse: les Turcs, en tant que bras de l'Islam, sont le châtiment des péchés des Byzantins. Les autres donnèrent une réponse séculière: l'essor et le déclin des peuples sont guidés par la Tyché.

Il n'y a pas de trace d'animosité contre l'élément turc à Byzance chez des auteurs comme Jean Zonaras, Anne Comnène, ou Michel Italikos, dans les écrits desquels on constate des attitudes neutres ou indifférentes sur la question. Nicéphore Basilakès (d'origine métis, sa mère étant une "Scythe", peut-être Coumane) est même favorable, comme on peut le déduire de son panégyrique à Jean Axọuchos[33]. Cependant vers le milieu du XIIe siècle, apparaissent les premiers symptômes d'hostilité chez Georges Tornikès[34]: il se rattache au courant, disons, "ethno-religieux" et se plaint du traitement de faveur accordé aux barbares – des esclaves par nature – promus par Alexis Ier à des postes importants au détriment des Hellènes. Le discours le plus virulent apparaît chez

---

31. Cf. Vryonis, *op. cit.*, 264 ss.

32. Cf. I. Ševčenko, "The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals", *DOP* 15 (1961), 167-186.

33. *Orationes et epistulae* (éd. A. Garzya), Leipzig 1984.

34. Georges et Démètre Tornikès, *Lettres et discours* (éd. J. Darrouzès), Paris 1970, 235.4-8, et dans la lettre à Jean Kamatéros, *ibidem* 129.1-10.

Jean Kinnamos[35] dont les blâmes contre les Axouchoi et Michel Isach s'appuient sur les *topoi* antiturcs de la perfidie, de la trahison, de la lâcheté. Les invectives de Kinnamos n'épargnent pas Manuel Ier. Par contre, Nicétas Choniate[36] n'est pas hostile; il évite toujours l'appellation de "Perses" quand il parle des Turcs au service de l'empire (les Poupakès, Prosouch, Nicéphore Chalouphès, les Axouchoi, Tatikioi, etc.). Euthyme Tornikès[37] est le plus agressif: pour lui "un Turc est toujours un Turc" (*Πέρσης δ' αὖθις ὁ Πέρσης ὤν)*; les "Perses" sont de l'*ἀχάριστον σπέρμα τοῦ Ἰσμαήλ* (avec la confusion entre Turc et musulman). L'hostilité d'écrivains et d'historiens, à la fin du XIIe siècle et au début du XIIIe siècle, envers les Turcs au service de Byzance existe réellement dans le groupe, pas très nombreux, des opposants au pouvoir atteint par les Axouchoi, mais le discours démagogique sur l'usurpation de postes élevés par des "esclaves" barbares ne peut être comparé à l'étendue du sentiment anti-latin. En effet, les hauts fonctionnaires d'origine turcomane s'attiraient la jalousie de tous ceux qui aspiraient à la promotion dans la bureaucratie impériale. Mais ces "parvenus" étaient peu nombreux. La grande majorité, des milliers peut-être, était des gens humbles habitant à la campagne (rappelons le témoignage d'Eustathe à propos de la "Nouvelle Turquie" ou de "la terre européenne des Turcs") en Macédoine ou dans les îles. Les marchands latins au contraire étaient concentrés dans la capitale et les grandes villes de l'empire et cela provoqua des sentiments populaires d'hostilité, très diffus, contre les Latins en général, non sans "pogroms". Rien de cela n'apparaît contre les Turcs de Byzance; au contraire, l'origine obscure des Turcs qui jouèrent un rôle de première importance a sans doute été décisive dans leur promotion car, en raison même de leur manque de liens sociaux, ils furent spécialement sûrs et utiles pour les empereurs. Militaires capables, conseillers loyaux[38] ou diplomates lors de missions délicates[39], les Turcs ont rendu des services précieux à Byzance.

À la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle les lignes du discours contre les Turcs au service de l'empire étaient définies et elles se précisèrent avec la crise intérieure de l'empire. La disparition de cette couche capable et loyale que fut l'élite turque intégrée dans l'empire a été un facteur d'affaiblissement dans un moment délicat de la vie de Byzance. (*).

35. *Epitome* (éd. A. Meineke), Bonn 1836, 51, 102; trad fr. J. Roseblum, *Chronique*, Paris 1972, 51, 102, 265, 298, etc.

36. *Historiae*, 9-11, 97, 143-46.

37. J. Darrouzès, "Les discours d'Euthyme Tornikès", *REB* 26 (1968), 66-67.

38. Tels que Jean Axouchos, et Prosouch.

39. Tels que Alexis Axouchos, ou Nicéphore Chalouphès.

* Recherche réalisée dans le cadre du projet PB 95-0138.

VASILKA TĂPKOVA-ZAIMOVA

TURCS DANUBIENS ET TURCS D'ASIE MINEURE (PROBLÈMES DE CONTACTS DANS LE CADRE DE L'EMPIRE BYZANTIN)

Au cours de ces deux dernières décennies, plusieurs chercheurs ont repris en Bulgarie les problèmes se rapportant aux Protobulgares. En dehors des recherches archéologiques, plus ou moins incontestables, il existe maintenant diverses hypothèses avec lesquelles je suis plus ou moins d'accord, mais qui méritent d'être connues. Je laisse de coté les tentatives de situer les origines des anciens Bulgares dans les régions du Nord-Est de l'Himalaya[1]: ce problème reste en dehors du sujet de notre colloque. Mais je voudrais mentionner très brièvement les recherches d'une jeune turcologue, Zvetana Tafradžijska, qui a très peu vécu, au sujet de la langue des Protobulgares. Indiquant que les Bulgares du Danube ont vécu plusieurs siècles séparés de leurs frères de la Volga, elle estime que dans la langue des premiers les éléments iraniens ont été conservés, tandis que dans celle des derniers prédominent les éléments turcs, provenant d'un environnement turc très dense[2]. Or cela signifie qu'en principe, lorsqu'on parle de pénétration d'éléments bulgares en Asie Mineure, on peut faire une certaine différenciation quant à la direction de leurs randonnées, même après le XIe s. (je veux dire que certains viennent des Balkans, d'autres du Caucase).

De là je passe aux causes principales de ces mouvements vers l'Asie Mineure. L'une de ces causes tient à la politique traditionnelle de l'Empire byzantin consistant à transporter des masses de populations d'une région des territoires affiliés à l'Empire, vers une autre partie – ceci pour des raisons de sécurité: il y a eu ainsi des déplacements d'Arméniens vers la Thrace ou sur la ligne danubienne au début du VIIe s. ou de Pauliciens, toujours en Thrace, dans la seconde moitié du IXe s. Ces déplacements sont consécutifs à des mouvements populaires dirigés plus ou moins contre les forces de l'ordre. C'est une tendance suffisamment connue du côté du gouvernement officiel que de disperser les couches soutenant les mutineries.

1. V. par ex.: P. Dobrev, *Svetăt na Prabălgarite* (*Prarodina, preselenija, voenno delo, pismenost I kalendar, religia i običai, dăržavnost*), Sofia 1994; Idem, *Istoria na bălgarskata daržavnost*, Sofia 1995.

2. Cv. Tafradžijskă, Kăm văprosa za etnogenezisa na Prabălgarite in: *Bălgarsko srednovekovie* (Bălgaro-săvetski sbornik v čest na 70-godišninata na prof. I. Dujčev), Sofia 1980, 43 sq. et surtout la note 16.

Sur ce point je suis prête à me rallier aux observations de Sp. Vryonis[3] au sujet des publications de H. Yinanc sur le transfert de populations dans la région de l'Euphrate et de Trébizonde en 530 par Justin 1er, d'Avares en Anatolie par Justin II en 577 et enfin de Bulgares (qui lutteront contre les Arabes en 765) en 620. Je m'arrête là, bien que S. Vryonis énumère d'autres exemples portant sur le IXe et le Xe s. Il attire spécialement l'attention sur le fait qu'il ne s'agit pas – dans tous ces cas – de véritables peuplements, mais bien d'expéditions militaires d'une durée insuffisamment longue pour laisser des vestiges durables. Il ajoute, toujours à juste titre, que l'envoi de Bulgares en Anatolie par Constantin V doit être considéré comme un envoi de Slavo-Bulgares, c'est-à-dire de sujets de la Bulgarie danubienne.

Les choses sont quelque peu différentes lorsque nous abordons le XIe s., période au cours de laquelle la frontière byzantine touche de nouveau jusqu'au Danube et que commencent les mouvements au sud du fleuve d'abord de Petchénègues, ensuite de Ouzes et de Coumans[4]. Comme je l'ai écrit ailleurs, la disparition de la Bulgarie transdanubienne en tant que frontière objective même pour l'Empire byzantin, provoque ces mouvements reproduisant une situation antérieure aux VIIe-VIIIe ss. Nous avons également une possibilité de comparaison pour ce qui concerne l'organisation et les contacts de tout genre entre la frontière occidentale et celle de l'Orient. C'est dans cet ordre d'idées que j'attire l'attention sur quelques recherches d'auteurs bulgares portant sur des œuvres littéraires d'origine turque.

Préparant une édition critique du "Karaman–tarıhı (Histoire de Karaman) de Ahmed Bey Sikâri (mort vers 1510), Mme K. Venedikova a publié deux articles, s'appuyant principalement sur l'édition turque de 1946 (qui repose elle-même sur deux manuscrits de 1614 et 1707, ainsi que sur des fac-similés de trois autres textes); elle s'est servie aussi d'autres sources – manuscrits et publications – pour la période des XI-XVIe s.[5].

Suivant toujours la traduction de Ahmed Bey Sikâri, Ibrahim Tatırlı, le second chercheur de Bulgarie qui s'est penché sur ce même monument litté-

3. Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California 1986², 179-180 (cf. 51, 53).

4. V. Tăpkova-Zaimova, *Dolni Dunav–graničn̆a zona na vizantijskija zapad*, Sofia 1976 (rés. fr.), 71 sq.

5. K. Venedikova, "Svedenija za Bălgari v Mala Azia i otnošenijata im s anadolski plemena I knjažestva (XI-XVI vek.)" in: *Părvi meždunaroden kongres po Bălgaristika*: 1, *Srednovekovna bălgarska dăržava. Bălgarskata dăržava prez epohata na kapitalizma*, Sofia 1982, 57-69; Eadem, "Imena, svărzani s bălgari v Mala Azia prez XI vek v edin literaturen pametnik" in: *Pomoštni istoričeski disciplini* 3, Sofia 1981, 172-181.

raire, analyse les événements décrits jusqu'à l'époque de Selim 1er (1512-1520), mais y ajoute aussi les vers épiques de deux poètes du XIVe s., Dehani et Yercani[6]. L'introduction générale débute par l'installation des Karamans et d'autres tribus turcophones sur les flancs des monts Tauriques. La mention de Bulgares s'y trouve dans environ 150 passages (100 avec référence directe, 50 avec référence indirecte). Ces Bulgares se trouvent dans les parties méridionales de l'Asie centrale. On parle de "tribus bulgares" (*kavim taife*), par ex. *Bulgar ta'ifesi, Bulgar kavmi*). Leur pays s'appelle "Bulgar" et voisine avec la fameuse montagne de Bulgardag faisant partie des monts Tauriques[7]. Au début de XIIIe s. à l'Ouest et au Nord de ces "tribus bulgares" était située la partie centrale des territoires Seldjoukides et de leurs vassaux politiques, à savoir l'Arménie Cilicienne, le royaume de Jérusalem (à l'Est), les émirats musulmans d'Antioche, de Halepo, de Damas. Sur les flancs nord de Bulgardag se trouvait une mine de plomb et d'argent – "Bulgar madeni".

Après cette information géographique que je puise dans les trois articles susmentionnés, je reviens sur les rapports de ces Bulgares avec les Karamans et les Seldjoukides. Mais tout d'abord je voudrais dire quelques mots sur le philosophe et poète Cellaleddin Rumi Mevlâna (1197-1273), également informé de la situation des Bulgares dont nous parlons. Né à Balch en Asie Centrale, il se fixe à Larende (Karaman), puis à Konia (Iconium) où il participe au conseil des chefs seldjouks. Dans ses poèmes le nom des Bulgares revient souvent, quelquefois de manière figurée, quelquefois de manière concrète. Il parle, par ex., du harac des Bulgares ou encore des esclaves bulgares qui seraient belles, etc[8].

Mais pour en revenir aux informations de "l'Histoire de Karaman" pour laquelle, comme je l'ai dit, Rumi a servi de source, les informations historiques sur lesquelles K. Venedikova et I. Tatırlı ont attiré l'attention, sont nombreuses. Je trouve intéressants notamment les récits sur les opérations militaires des Karamans au cours des années 20 et 30 du XIIIe s. Ceux-ci pénètrent dans la région de Sivas en 1228 avec des tribus d'Ogouzes, de Kürdes etc., traversent Iconium, passent à coté d'Aladat et occupent Ermenak, ainsi que les territoires voisins. Dans toutes ces luttes les Bulgares leur font face, un de leur chefs (Bulgar beyn) est tué – il s'appelle Yaksi khan. Les Bulgares acceptent de se soumettre et les Karamans mettent à la place de Yaksi son fils Aydin. Les

6. I. Tatırlı, "Kăm văprosa za bălgarskite plemena i dăržavni obrazovanija v Mala Azia prez XI-XV vek", in: *Bălgaria 1300* (Institucii i dăržavna tradicia, Sofia 1982 (Bălgarsko Istoričesko Družestvo, t. 2), 385-396.

7. Venedikova, "Imena...", *op. cit.*, 175-177. Eadem, Svedenija..., *op. cit.*, 62, I. Tatırlı, *op. cit.*, 390.

8. Tatırlı, *op. cit.*, 390.

opérations militaires entre les Seldjouks et les beyliks se font toujours en présence des Bulgares locaux.

Pour recouper les informations de l'"Histoire de Karamans", I. Tatırlı et K. Venedikova se réfèrent aussi à la très connue "Geste de Melik Danishmend". Celle-ci a fait son apparition aux XIe-XIIe ss., comme le montrent les recherches de I. Mélikoff et de quelques autres spécialistes-turcologues, mais a été mise par écrit grâce à Ibn-Aliya, secrétaire du chef seldjoukide Izeddin Keykawus Ier (1210-1219)[9]. Il y est dit, entre autres, que Melik Danishmend, après avoir tué le gouverneur de Trébizonde, Gavras, et obligé ses fils à se convertir à l'Islam sous la menace de mort, envoie deux de ses chefs militaires, Abdurrahman et Süleyman, occuper l'Arménie et pousser jusqu'à la "frontière de Bulgar" (dans le manuscrit de Petersbourg il est dit "jusqu'aux pieds de Bulgar" – il s'agit donc toujours de Bulgardag). Juxtaposant les faits, K. Venedikova conclut qu'il s'agit de l'année 1098 et je pense que nous pouvons nous rallier à ses conclusions[10] dont se rapprochent d'ailleurs celles de I. Tatırlı[11].

J'ajouterai encore quelques informations, provenant toujours de sources turques au sujet de ces Bulgares d'Asie Mineure. Mais je voudrais d'abord ajouter une question aux cinq que pose déjà K. Venedikova[12]. Qui étaient ces Bulgares? D'où venaient-ils? I. Tatırlı attire l'attention, à ce sujet, sur une remarque qu'il puise dans une sorte d'annales très brèves, ayant pour titre "Les jours remarquables de l'État seldjoucide", publiées en 1954 par l'historien turc Osman Turan[13]. L'auteur en est Abu Mansur al-Mazini. Y sont inclus divers événements de l'époque de Tugrul bey, Alp Arslan (1063-1073), Melikshah (1078-1082) et surtout de la période comprise entre 1118-1157, celle de Sancar. Les régions énumérées comme étant occupées par les Seldjouks, sont Suvar, Bulgar, Ancyre et "el-memaliki saklab" (les terres des Slaves), à côté de "el-memaliki at-türk" (les terres des Turcs). L'emplacement des premiers territoires s'étend – toujours d'après les sources que je viens d'indiquer – de l'est à l'ouest – entre le Caucase, le plateau d'Arménie et le région d'Ancyre. En ce qui concerne l'ainsi dit "État de Sivar", I. Tatırlı remarque encore qu'il s'agit d'une communauté de Bulgares habitant le Caucase et appartenant à la communauté des Bulgares de la Volga, ce qui permettrait de conclure que, sous la poussée des Seldjouks, ils se seraient avancés jusqu'en Asie Mineure, tandis que d'autres, restés sur leur territoire d'origine, seraient devenus vassaux des souverains

9. Venedikova, "Svedenija...", *op. cit.*, 61. Tatırlı, *op. cit.*, 391.

10. Voir la bibliographie sur la "Geste de Danishmend" chez Tatırlı, *op. cit.*, 395.

11. Venedikova, "Svedenija...", *op. cit.*, 61-62: Eadem, "Imena...", *op. cit.*, 177-178.

12. Tatırlı, *op. cit.*, 391.

13. Venedikova, "Svedenija...", *op. cit.*, 60.

Seldjoukides d'Asie Centrale, comme Togrul (1038-1063), Alp Arslan (1063-1073) et Sancar, déjà mentionnés. À ceux-ci se seraient ajoutés des Bulgares, transplantés par le gouvernement byzantin à diverses époques, mais surtout après la liquidation du gouvernement de Samuel de Bulgarie. Et comme exemple, il cite le cas d'Alousianos, envoyé à un poste dans les régions de l'Asie Mineure orientale[14].

Je suis prête à accepter cette hypothèse dans son principe, mais avec plus d'une remarque; tout d'abord, l'histoire d'Alousianos n'a rien à voir avec ces problèmes. Alousianos fait partie de la grande famille des Comitopoules dont quelques-uns, relevant de la moyenne aristocratie byzantine de cette époque, occupaient divers postes en Asie Mineure[15]. Ensuite, il nous faut reconsidérer cette présence de Slavo-Bulgares en Asie Mineure. J'ai déjà mentionné les indications qu'en donne brièvement S. Vryonis. Mais nous avons aussi d'autres informations, principalement pour le IXe s., par ex. l'époque de Nicéphore Ier: les Slaves ont été assez nombreux en Bithynie. Quoiqu'ils se soient rapidement détachés de leur milieu, nous avons là des preuves de leur présence jusqu'au milieu du XIIIe s. À leurs côtés se trouvent ces Bulgares que je viens de mentionner; mais qui ne font pas partie d'anciens détachements de l'État bulgare.

J'ai donc essayé de trouver quelques informations concernant des transferts de Bulgares au cours de ces siècles pivots: le XIe et le XIIe ss. L'ensemble des témoignages de Scylitzès Continué, d'Attaliate et de Mathieu d'Édesse confirment la présence de Ouzes, Petchénègues et Bulgares dans les corps d'armée de l'Occident (c'est-à-dire des Balkans) devant participer à la bataille de Mantzikert. Ce sont les σύμμαχοι traditionnels, à côté des μισθοφόροι étrangers[16]. Et traditionnellement aussi, les σύμμαχοι sont plus ou moins fidèles: certains sont réunis à Chliat, d'autres passent aux Seldjouks, dont ils se sentent les congénères.

Je me suis occupée ailleurs de ces σύμμαχοι qui jouaient un rôle important dans les régions du Bas-Danube aux XIe-XIIe ss.[17]. Dans ce milieu où les changements ethniques réapparaissaient, comme à l'époque précédant la consti-

---

14. Tatırlı, *op. cit.*, 386 (bibl. 395).

15. Ibidem, 388.

16. Très abondante est la bibliographie concernant les descendants des Comitopoules et plus spécialement la famille de Jean Vladislav à laquelle appartenait le premier Alousianos. Son fils Basile Alousianos s'est distingué lors du siège de Édessa contre le sultan seldjoukide Alp Arslan en 1068: son autre fils Samuel Alousianos a participé en 1069 dans l'armée byzantine aux actions militaires qui devaint étouffer une mutinerie de mercenaires occidentaux en Asie Mineure. Cf., en plus de la bibliographie de I. Tatırlı: J. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov, *Koj koj e v srednovekovna Bălgaria*, Sofia 1994, 14-16.

17. Voir J.-Cl. Cheynet, "Manzikert, un désastre militaire?", *Byz* 50 (1980), 424-425.

tution de l'État Bulgare, on trouve des "mixobarbares" et, selon l'expressions d'Attaliate, dans les villes danubiennes on parlait "toutes les langues". Il y avait des groupes appelés "mixobarbares" également en Anatolie, mais il semble s'agir surtout de "mixage" entre chrétiens et musulmans, tandis que dans le "Paristrion", il est surtout question de la manière de vivre, de l'adaptation d'une population turque aux communautés d'agriculteurs et, dans une moindre mesure, d'éleveurs de bétail.

Et, toujours au sujet de la physionomie ethnique de la population de l'actuelle Bulgarie du nord et de la Dobroudja, j'aborde ici un autre problème qui se pose aussi tout dernièrement. S. Dimitrov suppose qu'au XIIe s. sur la ligne danubienne vivait une population parlant encore le protobulgare; il existait donc une couche de Bulgares non slavisés ou non complètement slavisés. Ceci favorisait les contacts avec les Coumans ou autres Turcs s'installant par intermittence après la disparition du gouvernement officiel bulgare de ces lieux, c'est-à-dire tout au long des XIe et XIIe ss.[18]. Il se réfère, par ex., à un récit légendaire, appelé "Chronique (ou Récit) apocryphe bulgare"[19] où il est question de "Coumans se faisant appeler Bulgares". Il estime que l'auteur anonyme de ce récit serait précisément un de ces Bulgares, parlant encore le protobulgare, mais qui aurait écrit en slavo-bulgare, la langue officielle. Je ne saurais admettre que la question puisse être posée de la sorte, mais je suis prête à accepter que telle était la situation générale: la présence d'une population encore non slavisée et renforcée à partir du XIe s. par une nouvelle vague de population turque coumane, petchénègue, etc. Ceci explique aussi le recrutement de tous ces corps d'armée se présentant en Asie Mineure avant la bataille de Mantzikert dont la fidélité au gouvernement byzantin était traditionnellement fragile.

Nous arrivons ainsi aux problèmes généraux de la frontière byzantine. Celles de l'est et de l'ouest sont organisées de manière semblable[20] et ceci surtout en période de crise, lorsque une concentration militaire plus importante s'impose. La manière même dont se présentent ces corps d'armée est suggestive. On sait que la pratique turque consiste, depuis la haute époque, à combiner des corps d'armées de 10 000 membres et de là à multiplier par décuries, centuries, etc., c'est-à-dire en mettant un multiple à ces 10 000 selon les besoins et les possibilités du moment. Dans les sources turques mentionnées au début ceci apparaît clairement. Par ex., lors du siège de la forteresse de Görkas, 10 000 Bulgares figuraient parmi les forces de Karaman. On pourrait multiplier les

18. Tăpkova-Zaimova, *op. cit.*, 85 sq.

19. S. Dimitrov, "The Bulgarian Apocryphal Chronicle and Bulgarian Ethnic History", *Études Balkaniques*, 1993, 4, 87-109.

20. Nouvelle éd. du texte: A. Miltenova, Bălgarski apocrifen letopis, in: V. Tăpkova-Zaimova, A. Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina văv Vizantija i v srednovekovna Bălgaria*, Sofia 1996, 192-206.

exemples de ce genre. Il ne fait pas de doute par ailleurs que les σύμμαχοι étaient utilisés là où la nécessité se présentait et n'étaient pas seulement envoyés dans les provinces où les contacts ethniques ne risquaient pas d'aboutir à des alliances désagréables pour le gouvernement byzantin. Pourquoi ne faisait-on pas preuve de plus de perspicacité à Constantinople? Sans doute parce que les uns et les autres avaient la même manière de faire la guerre, ce qui facilitait plus ou moins le commandement des opérations. Et peut-être aussi parce que, plus d'une fois, on n'a pas eu l'embarras du choix. En même temps, on s'appliquait, lorsque la nécessité se présentait, à opposer les uns aux autres. Telle est, par ex., la longue tentative d'Alexis Comnène pour séparer une partie des Coumans et les opposer aux Petchénègues. En Anatolie aussi les détachements des Bulgares, tout autant que les autres, pouvaient passer à l'ennemi et s'y installer pour une durée plus ou moins longue. Comme ont cherché à l'expliquer K. Venedikova et I. Tatırlı, leur organisation se rapproche des beyliks ou sultanats. Je dirais donc qu'il s'agit d'une organisation quasi-étatique: on les voit s'établir avec les Seldjoukides. K. Venedikova conclut, en même temps, que l'existence d'une "frontière bulgare", d'après la "Geste de Danishmend", indique qu'avant le XIIIe s. les Bulgares autour de Bulgardag étaient déjà organisés d'après le principe territorial[21]. Naturellement on ne pourrait parler d'une vie durable de toutes ces formations, elles disparaissaient et se recomposaient souvent, toujours comme celles de leurs voisins et dans la vieille tradition dont il était question ci-dessus.

Cette mobilité sur le plan des relations avec Byzance, de même que dans les rapports entre les communautés turques d'Asie Mineure, soulève aussi une autre question. Y avait-il des transferts de populations de l'Est vers l'Ouest byzantin à cette époque? On a beaucoup discuté sur l'histoire d'une installation d'une colonie seldjoukide dans la Dobroudja au cours de la deuxième moitié du XIIIe s. où cette colonie aurait atteint le statut d'un État (du genre seldjoukide traditionnel). La source relatant cette histoire est un "Oğuzname" de Yazacioğlu Ali, poursuivi par Seid Lokman au début du XVIe s. Nous avons donc de nouveau affaire à une source tardive reposant sur des informations la précédant de quelques 140 ans. Les défenseurs de l'authenticité de cette histoire sont l'historien bulgare G. Balaščev, le P. V. Laurent, etc., puis plus tard P. Wittek et enfin K. Karpat. L'opposition vient de P. Mutafčiev et H. Duda. En dernier lieu S. Dimitrov a repris en détail l'historiographie du problème[22]. Je me range à

21. Sur les problèmes de la frontière byzantine v. en géneral : "Frontières et régions frontières du VIIe au XIIe siecle (Les frontières asiatiques)", -*Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, I, Bucarest 1974, 209 sq.

22. Venedikova, "Svedenija...", *op. cit.*, 62. S. Dimitrov, "Ošte edno mnenie za imeto 'Cagauzi' ", dans *Bălgarite v Severnoto Pričernomorie*, V, Veliko Tărnovo 1996, 199-219 où sont exposées toutes les opinions émises sur ce sujet.

l'avis de tous ceux qui ont expliqué que, la Dobroudja faisant partie intégrale de l'État bulgare au XIIIe s., il aurait été impossible que Byzance y envoie une colonie quelle qu'elle soit. Mais ce qui est intéressant pour moi dans cette histoire, c'est qu'en principe à une époque antérieure au XIIIe s. (c'est-à-dire aux XIe-XIIe ss.), le gouvernement byzantin aurait pu procéder à une installation de ce genre, comme il le faisait aux VIe-VIIe ss. Le récit en question, qui repose vraisemblablement sur des réminiscences de ce genre, contribue à éclaircir l'image de ces contacts de l'Orient avec l'Occident byzantin.

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ

ΣΕΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ (6ος-12ος αι.)

Στην έρευνα που ακολουθεί σχετικά με τους σεισμούς της Μ. Ασίας εμπλέκονται διάφορα προβλήματα, στα οποία προσπαθούμε να δώσουμε απάντηση με βάση τα δεδομένα που έχουμε από σύγχρονους και μεταγενέστερους συγγραφείς[1]· η πληροφόρηση είναι αποσπασματική και οι συγγραφείς, με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και διαφορετικά ενδιαφέροντα, δεν δίνουν πάντα όλα τα στοιχεία που θα μας βοηθούσαν να παρουσιάσουμε μια ολοκληρωμένη και αντικειμενική εικόνα της σεισμικής δράσης στην περιοχή που εξετάζουμε. Οι αδυναμίες αυτές εξάλλου ενυπάρχουν σε οποιαδήποτε προσπάθεια καταλογογράφησης και μελέτης ιστορικών σεισμών[2].

Την εμφάνιση και καταγραφή σεισμικών φαινομένων παρακολουθούμε από τον 6ο μέχρι και τον 12ο αιώνα, κάνοντας και κάποιες συγκρίσεις με τις μνείες που έχουν διασωθεί για τον 4ο και τον 5ο αιώνα, καθώς και για την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Για τους επτά αιώνες που εξετάζουμε έχουμε 41 βέβαιες αναφορές σε σεισμούς[3], ενώ για τους δύο προηγούμενους αιώνες (4ο και 5ο) έχουμε εντοπίσει 20 αναφορές[4]. Το φαινόμενο δεν είναι περίεργο, αν υπολογίσουμε την σταθερότητα που γνώρισε η περιοχή κατά τους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου, ενώ από τον 7ο αιώνα οι περσικές και οι αραβικές επιδρομές, η εικονομαχική κρίση και αργότερα οι Τούρκοι και οι Σταυροφόροι δημιούργησαν μεγάλες αναστατώσεις[5]. Έτσι, εξετάζοντας τις μνείες σεισμών που παραδίδονται για την Μ. Ασία, καθώς και τις διάφορες πηγές που τις έχουν καταγράψει, παρακολουθούμε και την εξέλιξη της περιοχής. Ενώ για τον 6ο αιώνα έχουμε 16 ειδήσεις, για τον 7ο αι. παραδίδονται

---

1. Για την έρευνα μάς έδωσαν υλικό βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, βίοι αγίων, Βραχέα Χρονικά, πηγές γραμμένες στα συριακά, αραβικά και αρμενικά, έργα ιστορικών της Δύσης και ανασκαφικά δεδομένα.

2. E. Guidoboni - A. Comastri - G. Traina, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century* (Istituto Nazionale di Geofisica), Rome 1994, 10 κε.

3. Ο V. Grumel, *La Chronologie* (Bibliothèque byzantine, Traité d'études byzantines, I), Paris 1958, 478-480, δίνει 15 μνείες σεισμών.

4. Ο Grumel, *Chronologie*, 477-478, δίνει 6 μνείες σεισμών.

5. Η προσπάθεια για την σύνθεση της σεισμικής ιστορίας ενός τόπου, ανάλογα με τα χρονικά όρια στα οποία αυτή εκτείνεται, έχει ως αποτέλεσμα την καταγραφή λίγων ή περισσότερων σεισμών· βλ. M. Stucchi, Short Notes from a Journey through Earthquakes and Historical Records, *Annali di Geofisica*, "*Earthquakes in the Past. Multidisciplinary Approaches*", τ. 38, Ν. 5-6, November-December 1995, 568.

ασφαλώς τρεις μόνον, από τις οποίες οι δύο οφείλονται σε ανασκαφικά δεδομένα και η άλλη σε μεταγενέστερη αραβική πηγή[6]· από τις αρχές του 7ου μέχρι τα μέσα περίπου του 8ου αι. επικρατεί σιωπή. Για τον 8ο, 9ο και 10ο αιώνα παραδίδονται 9 μνείες σεισμών, αρκετές όμως για τον 11ο (7 μνείες) και τον 12ο (7 επίσης μνείες). Πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι η πληροφόρηση από τον 7ο μέχρι και τον 11ο αιώνα προέρχεται από βυζαντινούς, σύρους και αρμένιους συγγραφείς. Για τον 12ο δεν έχουμε πληροφορίες από βυζαντινές πηγές, ενώ στις ανατολικές πηγές που αναφέραμε προστίθενται τώρα και δυτικοί συγγραφείς.

Η ανεπάρκεια σχετικών ειδήσεων παρουσιάζεται εντονότερη, όπως είναι αναμενόμενο άλλωστε, στην ύστερη βυζαντινή εποχή, όπου έχουμε συνολικά για την Μ. Ασία 8 καταγραφές σεισμών[7].

Ως γεωγραφικά πλαίσια ελήφθησαν αυτά της Μ. Ασίας, όπως παρουσιάζονται στην πιο εκτεταμένη εμφάνιση της ζωτικής αυτής περιοχής στην Ιστορία του Βυζαντίου, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ορισμένα τμήματα χάνονται προσωρινά ή μόνιμα από τους Βυζαντινούς, όπως π.χ. περιοχές της Κιλικίας.

Κατά τήν περίοδο που μας απασχολεί μνημονεύονται σεισμοί σε όλη την Μ. Ασία, με κάποια ιδιαίτερη συχνότητα σε ορισμένες περιοχές· συγκεκριμένα, παραδίδονται πολλές μνείες και για όλη την περίοδο σε πόλεις της Βιθυνίας. Αρκετές φορές, παράλληλα με την Βιθυνία, ο σεισμός έπληξε και την Κωνσταντινούπολη, δεν νομίζω όμως ότι αυτός είναι ο μόνος λόγος της συχνής μνείας· η γειτνίαση με την Βασιλεύουσα συντελούσε στο να γίνονται ταχύτερα και ευκολότερα γνωστά τα κτυπήματα του Εγκέλαδου, πιστεύω όμως ότι σημαντικό ρόλο έπαιξε η θέση της Βιθυνίας λόγω των δρόμων, στρατιωτικής και εμπορικής σημασίας, που περνούσαν από εκεί, ενώνοντας την πρωτεύουσα με το εσωτερικό της Μ. Ασίας, καθώς και η σημασία που είχαν η Νίκαια και η Νικομήδεια, τις οποίες ο Ζωναράς, αναφερόμενος στον σεισμό του 740, χαρακτηρίζει *αἱ μητροπόλεις αἱ βιθυνικαί*[8]. Μέσα στους παράγοντες για την συχνή αναφορά της Βιθυνίας πρέπει, βέβαια, να συγκαταλεχθεί και το σεισμογενές της περιοχής[9]. Θα πρέπει εδώ να επισημάνω ότι κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα οι περισσότερες μνείες σεισμών που έχουν καταγραφεί για την Μ. Ασία αφορούν επίσης την Βιθυνία και γενικά την περιοχή της

6. Guidoboni, *Catalogue*, 349-351· βλ. σημ. 17.

7. Οι περισσότερες από τις ειδήσεις αυτές προέρχονται από βυζαντινά ιστορικά κείμενα και έχουν σχέση με σεισμικές δονήσεις που συνέβησαν κατά την διάρκεια εκστρατείας ή από αυτόπτες μάρτυρες που κατέγραψαν την εμπειρία τους σε κώδικες· δύο σεισμοί γίνονται γνωστοί από αραβικές πηγές. Βλ. Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αιώνα*, Αθήνα 1993.

8. Ιωάννη Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών* (έκδ. L. Dindorf), τ. 3, Lipsiae 1870, 343.

9. Ν. Μουγιάρη, *Σεισμική ιστορία της Αιγαίας χώρας (από 2400 π.Χ. - 1990 μ.Χ.)*, Διδακτορική διατριβή, Πάτρα 1994, 49-51. V. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (582-867). Its History and Structural Elements* (Orientalia Christiana Analecta 237), Roma 1991, 143-144.

Προποντίδας και του Ελλησπόντου, ενώ δεν υπάρχουν αναφορές στην Κιλικία, παρά το γεγονός ότι η περιοχή είναι σεισμογενής.

Η Κιλικία, από την οποία περνούσε ο κεντρικός οδικός άξονας που ένωνε την Κωνσταντινούπολη με την βόρεια Συρία, επλήγη συχνά από σεισμούς ή τουλάχιστον έχουν διασωθεί πολλές σχετικές καταγραφές για την υπό εξέταση χρονική περίοδο[10]. Παραδίδεται ότι το 646 ο Μωαβιάς βρήκε την Κιλικία ερημωμένη· δεν μπορούμε να ξέρουμε κατά πόσον οι σεισμοί του 6ου αιώνα, άλλες φυσικές καταστροφές, καθώς και η επιδημία της πανώλους[11] συνετέλεσαν στην κατάσταση αυτή, γεγονός πάντως είναι ότι από τα τέλη του 6ου αι. μέχρι το μέσον του 8ου δεν έχουμε καμία πληροφορία για σεισμούς[12]· από το 757 περίπου και μέχρι τα τέλη του 12ου επλήγησαν από σεισμό διάφορες τοποθεσίες και πόλεις της Κιλικίας, από τις οποίες συχνότερα μνημονεύεται η Μοψουεστία[13], προφανώς λόγω της σημασίας της.

Πολύ περιορισμένες είναι οι μαρτυρίες για σεισμούς στην δυτική Μ. Ασία, παρά το γεγονός ότι η περιοχή του Μαιάνδρου έχει χαρακτηρισθεί ως εύσειστος[14]· στις γραπτές πηγές προστίθεται και η αρχαιολογική έρευνα για σεισμούς κατά τους 10ο/11ο[15] και 12ο αιώνα[16]. Λίγες επίσης σχετικές ειδήσεις υπάρχουν για τις περιοχές κοντά στην Μαύρη Θάλασσα, για την Φρυγία και την Καππαδοκία. Τέλος, έχουν διασωθεί μαρτυρίες όπου δεν προσδιορίζεται ο τόπος, αλλά αναφέρεται γενικά ότι επλήγησαν περιοχές του Ρουμ[17], ή ότι επλήγη η περιοχή από το Dvin της Αρμενίας μέχρι την Κωνσταντινούπολη[18].

---

10. Λόγω των ιστορικών περιπετειών της περιοχής οι σχετικές ειδήσεις προέρχονται από συγγραφείς διαφόρων εθνοτήτων.

11. Fr. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien* (TIB 5), Wien 1990, 42.

12. Για το κενό αυτό βλ. σελ. 198. Η Κιλικία κατελήφθη από τους Άραβες στις αρχές του 8ου αιώνα (Hild - Hellenkemper, *Kilikien*, 46 κε.).

13. Το 859/860 μαζί με την Μοψουεστία αναφέρονται τα Άδανα και η Ταρσός χωρίς κάποιες λεπτομέρειες σχετικά με τον σεισμό (M. A. Taher, *Corpus des textes arabes relatifs aux tremblements de terre de la conquête arabe au XII H. XVIII J. C.*, Paris 1979, 32).

14. Kl. Belke - N. Mersich, *Phrygien und Pisidien* (TIB 7), Wien 1990, 223, 310.

15. W. Müller-Wiener, "Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien", *IstMitt* 11 (1961), 15, 25. Cl. Foss, "Archaeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia", *AJA* 81 (1977), 479. Η Μίλητος είχε, πιθανόν, πληγεί από σεισμό τον 5ο ή 6ο αιώνα· βλ. W. Müller-Wiener, P. Hermann κ.ά., "Milet 1978-1979", *IstMitt* 30 (1980), 29-30.

16. Cl. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge, Mass. and London 1976, 74· μέρος των Σάρδεων είχε καταστραφεί πιθανόν από δυνατό σεισμό τον 7ο αι. (Foss, 59).

17. Σεισμοί ετών 601/602, 1050, 1063, 1170 (Guidoboni, *Catalogue*, 351· Taher, *Corpus*, 38-39, 67, 128). Σύμφωνα με τις σύγχρονες μωαμεθανικές πηγές ο όρος Ρουμ προσδιόριζε τις περιοχές του Βυζαντινού Κράτους που εκτείνονταν πέραν της συνοριακής ζώνης Ταύρου – άνω ρου του Ευφράτη· βλ. *EI* VIII, s.v. Rum, 603, 606.

18. Το έτος 858 (*Mémoires de l'Académie des Sciences de St.-Pétersbourg*, VIIe Série, τ. XIII, No 5. *Histoire chronologique par Mkhithar D'Aïrivank, XIIIe s.*, traduite de l'arménien par M. Brosset, St.-Pétersbourg 1869, 86).

Κατά τήν Ύστερη περίοδο οι λιγοστές πληροφορίες που υπάρχουν για σεισμούς αναφέρονται στην περιοχή που είναι απέναντι από την Κωνσταντινούπολη και στα δυτικά παράλια· τίποτε για το εσωτερικό, τίποτε για την νότια Μ. Ασία.

Θα προσπαθήσουμε στην συνέχεια να αναλύσουμε την μορφή των μαρτυριών που έχουμε, ώστε να γίνει κατανοητή η στάση των ανθρώπων που βίωσαν τις καταστροφές, αλλά και η στάση τόσο των σύγχρονων όσο και των μεταγενέστερων συγγραφέων απέναντι στο φυσικό γεγονός. Έτσι θα εξετασθούν ο προσδιορισμός των φαινομένων στον χρόνο και τον χώρο[19], τα γεγονότα και οι εμπειρίες των ανθρώπων τόσο κατά την διάρκεια εκδήλωσης των φαινομένων όσο και μετά από αυτά, καθώς και κάποια δευτερογενή επακόλουθα· τέλος, θα εξετασθεί η θρησκευτική και δεισιδαιμονική αντίληψη για το γεγονός[20].

Οι παράμετροι του χρόνου και του χώρου αποτελούν τα κύρια σημεία προσδιορισμού των σεισμών. Για τον χρονικό προσδιορισμό παρατηρούμε ότι συνήθως μνημονεύεται έτος, μήνας, ημέρα και σε κάποιες περιπτώσεις και η ινδικτιών· σπάνια δίνεται ένδειξη της ώρας, που, σ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι συνήθως βραδινή, προφανώς γιατί ο φόβος ήταν εντονότερος και οι επιπτώσεις του φαινομένου στον ανθρώπινο παράγοντα σημαντικές, όπως κατά τον σεισμό στην Κλαυδιούπολη της Παφλαγονίας, το έτος 967, που συνέβη τα χαράματα (ώρα της νυκτός δωδεκάτη) προκαλώντας πολλές απώλειες σε ανθρώπινες ζωές[21]. Σε ορισμένες περιπτώσεις μνημονεύεται και η διάρκεια των μετασεισμικών δονήσεων της σεισμικής ακολουθίας[22] (από 1 ώς 2 χρόνια). Έτσι μετά τον σεισμό του 740 που έπληξε τις πόλεις Νικομήδεια, Νίκαια και Πραίνετο στην μικρασιατική πλευρά, καθώς και στην αντικρυνή ακτή την Κωνσταντινούπολη και την Θράκη, οι δονήσεις κράτησαν 12 μήνες κατά την μαρτυρία του Θεοφάνους[23], ενώ μετά τον σεισμό του 1063, όταν επλήγησαν η Κύζικος και η Θράκη, οι δονήσεις, σύμφωνα με την λεπτομερή περιγραφή του Ατταλειάτη, διήρκεσαν δύο χρόνια, στο τέλος των οποίων κτυπήθηκε και η Νίκαια[24].

---

19. Για την χρησιμότητα αυτών των στοιχείων όχι μόνο στους ιστορικούς και αρχαιολόγους αλλά και στους σεισμολόγους βλ. Stucchi, *Short Notes*, 570-571.

20. R. F. Newbold, "The Reporting of Earthquakes, Fires and Floods by Ancient Historians", *The Proceedings of the African Classical Associations* XVI (1982), 28 κε.

21. 2 Σεπτεμβρίου 967. Λέοντος Διακόνου, *Ιστορία*, Βόννης 1828, 68. Ιωάννου Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών* (CFHB), Berlin-New York 1973, 277. Ο σεισμός της 23ης Σεπτεμβρίου 1063 συνέβη *περὶ δευτέραν νυκτὸς φυλακὴν* και ο σεισμός στα Λάρανδα της Κιλικίας την νύκτα της 1ης Ιουνίου 1190 (Μιχαήλ Ατταλειάτου, *Ιστορία*, Βόννη 1853, 88. A. Chroust, "Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.", *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*, Nova Series V, Berlin 1928, 177).

22. Β. και Κ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 1989, 18.

23. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, έκδ. C. De Boor, τ. 1, Lipsiae 1883, 412.

24. Ατταλειάτου, *Ιστορία*, 88-91.

Σχετικά με τον προσδιορισμό στον χώρο, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι περισσότεροι συγγραφείς, ασχέτως εθνικότητος και του γεγονότος αν ήσαν σύγχρονοι ή μεταγενέστεροι των φαινομένων, αναφέρονται κατά κανόνα σε πόλεις χωρίς να λείπουν και κάποιες αναφορές σε ευρύτερες περιοχές.

Το ενδιαφέρον συχνά εστιάζεται στην Κωνσταντινούπολη, όπως το 740, όταν έχουμε ευρεία πληροφόρηση για την Βασιλεύουσα και σχετικά περιορισμένη για τις πόλεις της Βιθυνίας Νικομήδεια, Πραίνετο και Νίκαια[25]· για τον σεισμό του 989 πολλές βυζαντινές πηγές αναφέρονται στην Κωνσταντινούπολη και στην πτώση τμημάτων της Αγίας Σοφίας, ενώ μία αραβική πηγή, λίγο μεταγενέστερη των γεγονότων, μνημονεύει και τις επιπτώσεις του σεισμού στην Νικομήδεια[26]. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο σεισμός του 967 στην Παφλαγονία και την Ονωριάδα· ο σύγχρονος Λέων Διάκονος (περ. 950-τέλη 10ου αι.), που καταγόταν από την Μ. Ασία, επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην Κλαυδιούπολη και σε κάποια άλλα *άστη*[27], ενώ ο μεταγενέστερος Ιωάννης Ζωναράς θεωρεί απαραίτητο να παρατηρήσει ότι η Κωνσταντινούπολη δεν έπαθε τίποτα, αντίθετα με άλλες *πόλεις*, τις οποίες ούτε καν κατονομάζει, και οι οποίες *σφόδρα πεπόνθασιν*[28]. Η στάση του Ζωναρά μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, όπου κατείχε τα αξιώματα του δρουγγαρίου της βίγλης και του πρωτοασηκρήτη στην αυλή του Αλεξίου Α', καθώς και από το γεγονός ότι μετά το 1071 το μεγαλύτερο μέρος της Παφλαγονίας καταλήφθηκε από τους Τούρκους[29].

Κατά τον σεισμό του 529 στην Αμάσεια, στην Μαύρη Θάλασσα[30], και του 1128 στην Claudia (Κλαυδιάς)[31], νοτιοανατολικά της Μελιτηνής[32], αναφέρεται ότι υπέστησαν καταστροφές και τα περίχωρα των πόλεων αυτών.

Σε άλλες περιπτώσεις απαντά ακόμη ευρύτερος γεωγραφικός προσδιορισμός, όπως κατά τους σεισμούς του 561 και του 570, όταν αναφέρεται ειδικά η Ανάζαρβος και γενικά η περιοχή των δύο Κιλικιών[33], ή κατά τον σεισμό του 1141,

25. Βλ. σημ. 23.

26. *"Histoire de Yahya-ibn-Sa'īd d'Antioche continuateur de Sa'īd-ibn-Bitriq"*, *Patrologia Orientalis*, 23, 428.

27. Λέοντος Διακόνου, *Ιστορία*, 68.

28. Ζωναρά, *Επιτομή*, τ. 4, 87.

29. Ο Ζωναράς τελειώνει την *Επιτομή Ιστοριών* το 1118.

30. Ιωάννου Μαλάλα, *Χρονογραφία*, Βόννη 1831, 448. Προκοπίου, *Ανέκδοτα* (έκδ. Haury-Wirth), 119, όπου μαζί με την Αμάσεια αναφέρονται τα Ίβωρα και η Φιλομηδή.

31. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, τ. 3, Paris 1904, 34.

32. Fr. Hild - M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* (TIB 2), Wien 1981, 197.

33. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 235. Chronicon Miscellaneum ad annum Domini 724 pertinens, έκδ. E. W. Brooks, μετ. I. - B. Chabot, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri.*, Series 3, τ. IV. *Chronica minora.* Pars secunda III, Paris 1904, 111.

όταν υπέστη καταστροφές η πόλη Kalinag, αλλά και μεγάλο τμήμα της παράλιας και της ηπειρωτικής Κιλικίας[34].

Το 582 κτυπήθηκε η Κωνσταντινούπολη και, κυρίως, πολλές περιοχές της Ανατολής[35], το 584/585 η Αραβισσός στην Καππαδοκία και όλη η Ανατολή[36], και το 967 η Κλαυδιούπολις και γενικά η Παφλαγονία και η Ονωριάς [37]· σε δύο άλλες περιπτώσεις η αναφορά στις καταστροφές από σεισμούς γίνεται σύμφωνα με την αντίληψη για την θεματική διοίκηση, στο θέμα των Θρακησίων, το 926/927[38], και στο θέμα των Βουκελλαρίων, το 1035[39].

Αφήνοντας το θέμα του χώρου θα εξετάσουμε άλλα μακροσεισμικά αποτελέσματα των σεισμών[40] και κατ' αρχάς τα αποτελέσματα στον ανθρώπινο παράγοντα κατά την διάρκεια εκδήλωσης του φαινομένου. Όσον αφορά τις απώλειες ανθρώπινων ζωών, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι έχουμε αρκετές σχετικές μνείες με άμεση ή έμμεση και, κατά κανόνα, γενική πληροφόρηση. Μνημονεύονται πολλοί νεκροί, όπως στην Ανάζαρβο το 525[41] ή στην Προύσα το 1143[42]. Αλλού πληροφορούμαστε την απώλεια ανθρώπων σε χάσματα (536 Πομπηιούπολις[43], 582 περιοχές της Ανατολής[44], 1035 Βουκελλάριοι[45]), τον θάνατο ντόπιων και επήλυδων στην Κλαυδιούπολη της Παφλαγονίας (967), όπου, σύμφωνα με τον σύγχρονο Λέοντα Διάκονο, *ἐκ τῆς ἀνυποστάτου κινήσεως καὶ ἐνόσεως* σκοτώθηκαν πολλοί κάτοικοι και πολλοί από τους *παρατυχόντας* ξένους· πιστεύω ότι εδώ ο συγγραφέας υπαινίσσεται κάποια πανήγυρι[46]. Ανάλογα παραδείγματα έχουμε

34. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 3, 252.

35. Iohannis Ephesini, *Historiae Ecclesiasticae* Pars tertia, λατινική μετάφραση E. W. Brooks, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, τ. 106, *Scriptores Syri*, 55, Louvain 1964, 134.

36. Iohannis Ephesini, *Historiae*, 208. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 2, 359.

37. Λέοντος Διακόνου, *Ιστορία*, 68. Σκυλίτζη, *Σύνοψις*, 277.

38. Σκυλίτζη, *Σύνοψις*, 221. Συνεχιστής Θεοφάνους, Βόννη 1838, 411, 903. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 3, 120. Η Guidoboni, *Catalogue*, 394, τοποθετεί τον σεισμό στην Θράκη, συγχέοντας το θέμα Θρακησίων με την Θράκη.

39. Σκυλίτζη, *Σύνοψις*, 398. Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, Βόννη 1836, 588.

40. Θύματα, εδαφικές διαρρήξεις και άλλες γεωλογικές μεταβολές, γένεση θαλασσίων κυμάτων βαρύτητας· βλ. σχετικά Παπαζάχου, *Σεισμοί*, 24, 212.

41. Προκοπίου, *Ανέκδοτα*, 119.

42. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 3, 259.

43. ...*ἐσχίσθη ἡ γῆ καὶ ἐχαώθη τὸ ἥμισυ τῆς πόλεως μετὰ τῶν οἰκούντων* (Μαλάλα, *Χρονογραφία*, 436· βλ. και Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 1, 216)· βλ. και σελ. 206, σημ. 66.

44. Iohannis Ephesini, *Historiae*, 134.

45. Σκυλίτζη, *Σύνοψις*, 398. Γλυκά, *Βίβλος*, 588.

46. Λέοντος Διακόνου, *Ιστορία*, 68: *αἰφνίδιον τῶν οἰκητόρων τάφον γενέσθαι, καὶ πολλοὺς τῶν ἐπηλύδων παρατυχόντας ἐν ἀκαρεῖ διαφθαρῆναι.* Η διατύπωση του συγγραφέα επιτρέπει την υπόθεση ότι οι ντόπιοι χάθηκαν στην πλειονότητά τους υπό τα ερείπια των σπιτιών τους, δεδομένης και της ώρας (βλ. σελ. 200)· αλλά και από τους ξένους, που, πιθανόν, διέμεναν εκτός πόλεως σε ελαφρές κατασκευές, χάθηκαν πολλοί.

από τον σεισμό και την πυρκαγιά που ξέσπασε στην Αντιόχεια της Συρίας, το 526, όταν σκοτώθηκαν 250.000 άνθρωποι δεδομένου ότι γιορταζόταν η Ανάληψη του Χριστού *καὶ πολὺ πλῆθος ἦν τῶν ξένων ἐπιδημῆσαν*[47], και από τον σεισμό στην Βοιωτία, το 551, όπου τα θύματα ήταν περισσότερα από όσα σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα *ἐπί τινα ἑορτήν. πανηγυρίζοντες γὰρ ἔτυχον ἐκ πάσης τῆς Ἑλλάδος ἐνταῦθα τότε τούτου δὴ ἕνεκα ξυνειλεγμένοι πολλοί*[48]. Μόνο στην περίπτωση του σεισμού του 1114 στην Κιλικία έχουμε ακριβή αριθμό θυμάτων· συγκεκριμένα αναφέρεται ότι έχασαν την ζωή τους τριάντα μοναχοί και δύο επίσκοποι που παρακολουθούσαν λειτουργία, λόγω της εορτής της Ευρέσεως του Τιμίου Σταυρού, σε αρμενική μονή στο όρος Αμανός καθώς και όλοι οι μοναχοί στα ερείπια μονής στην πόλη Γερμανίκεια [Marash]. Στην Γερμανίκεια, που ήταν πυκνοκατοικημένη, συνολικά σκοτώθηκαν 40.000 άνθρωποι [49].

Σε άλλες περιπτώσεις έχουμε έμμεσες ειδήσεις για θύματα· π.χ. μετά τον σεισμό του 530 στα Μύρα της Λυκίας μνημονεύεται παροχή κρατικής βοήθειας *τοῖς ὑπολειφθεῖσι*, ενώ μερικές μέρες μετά τον προαναφερθέντα σεισμό του 554 ανασύρθηκαν *τινὲς ζῶντες* από τα ερείπια της Νικομήδειας[50].

Τα συναισθήματα φόβου που δημιουργήθηκαν στους ανθρώπους κατά την διάρκεια του φυσικού φαινομένου μνημονεύονται εκτενώς στον σεισμό που έπληξε την Κύζικο και την Θράκη το 1063· ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, εκτός από την περι-

---

47. Μαλάλα, *Χρονογραφία*, 420. Βλ. και σημ. 93.

48. Προκοπίου, *Ὑπὲρ τῶν Πολέμων* VIII.25, έκδ. Haury - Wirth, II.628. Στις περιπτώσεις που αναφέραμε με αφορμή τους σεισμούς έχουμε κάποιες πληροφορίες για πανηγύρεις, χρήσιμες για το σχετικό θέμα δεδομένου ότι οι σχετικές ειδήσεις σπανίζουν· βλ. σχετικά Α. Λαμπροπούλου, "Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά τη μεσαιωνική εποχή", *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, 293. Πα τις πανηγύρεις βλ. Sp. Vryonis Jr., "The Panegyris of the Byzantine Saint: a Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and Fate", *The Byzantine Saint*, University of Birmingham, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, edited by S. Hackel, London 1981, 196-245.

49. *Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136)*, par M. E. Dulaurier (Bibliothèque historique arménienne), Paris 1858, 289-290. Connétable Sempad, *Chronique du royaume de la Petite Arménie*, *Recueil des Historiens des Croisades*, *Documents arméniens*, τ. I, 614. Οι πηγές, όταν έχουν στοιχεία για θάνατο ή σωτηρία επώνυμων, κάνουν ειδική αναφορά, όπως στην περίπτωση της σωτηρίας του Νικηφόρου προέδρου στον σεισμό του 1035 (βλ. σελ. 208). Ο Αγαθίας κατά την περιγραφή του σεισμού στην Κωνσταντινούπολη το 557 αναφέρει χαρακτηριστικά: *συχνοὶ δὲ ἄνθρωποι τεθνήκασι τῶν πολλῶν τε καὶ ἠγνοημένων· τῶν γε μὴν δυνατῶν καὶ ἐν τῇ συγκλήτῳ βουλῇ ἀναγεγραμμένων Ἀνατόλιον μόνον διαφθαρῆναι ξυνέβη* (Αγαθίου, *Ιστοριών* τόμοι Ε, CFHB, Berolini 1967, 168). Στην ύστερη περίοδο ανάλογο παράδειγμα συναντούμε κατά τον σεισμό της 6ης Αυγούστου 1383, στην Μυτιλήνη, όπου μνημονεύονται ο θάνατος αλλά και η σωτηρία μελών της οικογένειας Gattilusi· βλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 80-82.

50. Μαλάλα, *Χρονογραφία*, 448, 487.

γραφή του φόβου και των σχετικών αντιδράσεων των ανθρώπων που βίωσαν τα γεγονότα, κάνει και λογοπαίγνιο γράφοντας *τῷ φόβῳ κατασεισθῆναι*[51]. Ολιγόλογος ο Ματθαίος Εδέσσης αναφέρει ότι με τον σεισμό του 1114 οι άνθρωποι φοβήθηκαν ότι είχε φθάσει η ώρα της «τελευταίας κρίσης»[52]. Ανάλογα συναισθήματα πρέπει να δημιουργήθηκαν και σε συγκεκριμένο πρόσωπο, τον Νικηφόρο, που αποφασίζει να αφιερώσει την ζωή του στον Θεό[53]. Μετά τον σεισμό και τα άλλα φαινόμενα που παρουσιάσθηκαν το 1050 στην Γάγγρα, οι κάτοικοι, από τον φόβο επανάληψης του γεγονότος και των καταστροφών που προκαλούνται, ζητούν καταφύγιο στα βουνά, ενώ οι κάτοικοι της Μοψουεστίας καταφεύγουν στους αγρούς, μετά τον προαναφερθέντα σεισμό του 1114[54].

Κατά την διάρκεια εκδήλωσης του φαινομένου προκαλούνται επίσης τα αποτελέσματα της δράσης στο περιβάλλον. Οι αναφορές γίνονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, γενικά σε μεγάλες περιοχές, όπως το 1035 στο θέμα των Βουκελλαρίων όπου σε χάσματα εξαφανίσθηκαν πέντε ολόκληρα χωριά[55], καθώς και το 926/927 στο θέμα Θρακησίων, όπου σε χάσμα χάθηκαν χωριά και εκκλησίες. Άλλοτε η αναφορά γίνεται σε ολική ή μερική καταστροφή πόλεων: δυνατή περιγραφή, γεμάτη θλίψη, δίνει ως αυτόπτης μάρτυρας ο Νικηφόρος Βρυέννιος για την Καισάρεια της Καππαδοκίας, που είχε καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά από σεισμό· μοναδικοί μάρτυρες της παλιάς μεγαλοπρέπειας της πόλης είχαν απομείνει μερικοί πύργοι των τειχών[56]. Το 557 η Νίκαια καταστρέφεται μερικώς[57], ενώ

51. Ατταλειάτου, *Ιστορία*, 88. Το δέος του θνητού για το φυσικό φαινόμενο νομίζω ότι εκφράζει και ο Ιωάννης Μαλάλας, όταν για προσδιορισμό του σεισμού του 554 χρησιμοποιεί δύο φορές τον όρο φόβος (*ἐν αὐτῷ δὲ τῷ φόβῳ*...) (*Χρονογραφία*, 487).

52. *Chronique*, 288.

53. Βλ. σημ. 49.

54. Taher, *Corpus*, 38. E. Pastorello, *Andreae Danduli ducis Venetiarum chronica per extensum descripta* aa. 46-1280 d.C., *Rerum Italicarum Scriptores* 2, XII, 1, Bologna-Città di Castello 1938-1949, 230.

55. Βλ. σελ. 202.

56. Νικηφόρου Βρυεννίου, *Ιστοριών* βιβλία IV (CFHB), Bruxelles 1975, 147 (*καὶ γὰρ ἔφθη πάλαι σεισμοῦ γενέσθαι πάρεργον μικροῦ δεῖν ἅπασα*). Για τον σεισμό της Καισάρειας δεν έχουμε χρονολογική ένδειξη· πιθανόν να είχε συμβεί τον 11ο αιώνα. Τις καταστροφές από το φυσικό φαινόμενο θα συμπλήρωσαν οι ιστορικές περιπέτειες της πόλης, όταν βρέθηκε κατ' επανάληψη στην δίνη του πολέμου (Hild - Restle, *Kappadokien*, 194). Καταστροφή στα τείχη της Μιλήτου προκάλεσε σεισμός τον 10ο/11ο αιώνα και πιθανόν και παλαιότερα· βλ. σελ. 199, σημ. 15.

57. *Vita Symeonis iunioris*, έκδ. P. Van den Ven, τ. 1, Brussels 1962, 106· στον ίδιο σεισμό φαίνεται ότι η Νικομήδεια καταστράφηκε ολοκληρωτικά, αν αντιλαμβάνομαι σωστά την αντιδιαστολή που γίνεται με την Νίκαια (*κατεστράφη δὲ καὶ Νικομήδεια... Νίκαια δὲ ἀπὸ μέρους*). Ο Cl. Foss (*Survey of Medieval Castles of Anatolia, II, Nicomedia* [British Institute of Archaeology at Ankara. Monograph 21], Hertford 1996, 12), παραπέμποντας στον Μαλάλα, γράφει ότι το 554 κατεστράφη το Μαρτύριον του αγίου Ανθίμου και άλλες εκκλησίες· ο Μαλάλας όμως αναφέρει μόνον ότι κατέπεσε μέρος της Νικομήδειας (*Χρονογραφία*, 487).

το 740 από την ολοκληρωτική καταστροφή διασώζεται μόνον μία εκκλησία, της οποίας δεν παραδίδεται το όνομα[58]. Από ανασκαφές πληροφορούμαστε ότι γύρω στο 580 στο Ανεμούριον της Κιλικίας κατέπεσαν οι νάρθηκες δύο εκκλησιών κι έσπασε ο αγωγός του νερού[59], ότι γύρω στο 614 καταστράφηκε το ανατολικό τμήμα της Εφέσου (Έμβολος και Άνω Αγορά) και ότι τον 12ο αιώνα στις Σάρδεις καταστράφηκαν κτίρια[60] ενώ από γραπτές πηγές, τόν σύγχρονο Ιωάννη Εφέσου και τον μεταγενέστερο Μιχαήλ τον Σύρο, ότι το 584/585 στην Αραβισσό της Καππαδοκίας καταστράφηκαν όλα τα κτίρια, παλιά αλλά και πρόσφατα κτισμένα, πρός μεγάλη έκπληξη των κατοίκων· εδώ εννοείται η οικοδομική δραστηριότητα που είχε αναπτυχθεί στην πόλη με το προσωπικό ενδιαφέρον και την οικονομική ενίσχυση του αυτοκράτορα Μαυρικίου, που είχε γεννηθεί εκεί[61]. Ο Σκυλίτζης μνημονεύει ότι το 1040 έπεσαν τα ωραιότερα οικοδομήματα της Σμύρνης[62], ενώ σύρος συγγραφέας αναφέρει ότι το 1050 στην πόλη Γάγγρα (Ghundjara), που βρισκόταν "σε περιοχή του Ρουμ, σε απόσταση 19 ημερών βάδην από την Αντιόχεια", καταστράφηκαν σπίτια, καθώς και ένα φρούριο και μία εκκλησία που ήταν έξω από την πόλη[63]. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, γνωρίζοντας πολλές λεπτομέρειες για τους σεισμούς που διήρκεσαν από το 1063 ώς το 1065, αναφέρει ότι έπεσε το μεγαλύτερο μέρος του αρχαίου ναού που ήταν κτισμένος στην Κύζικο[64]· για την Νίκαια γράφει γενικά ότι *πέπονθε πτῶσιν... καὶ πανωλεθρίαν*

58. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 412. Το 525 καταστράφηκε όλη η Ανάζαρβος (Θεοφάνης, 171) και το 967 η Κλαυδιούπολις και *άστη* (βλ. σελ. 200 και 201).

59. Hild - Hellenkemper, *Kilikien*, 188. W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Amsterdam 1989, 121.

60. Cl. Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, 103 κε. Idem, *Sardis*, 74· βλ. και σελ. 3, σημ. 16.

61. Iohannis Ephesini, *Historiae*, 134, 207-208, 251. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 2, 354, 358, 359. Anonymi Auctoris Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, τ. 109, *Scriptores Syri* 56, 167. M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988, 520. F. Hild - M. Lechner, "Christliche Kultstätten im Antitaurus, Afsin und Hunu", *JÖB* 23 (1974), 257. D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, München 1969, 97 κε. P. Goubert, "Edifices byzantins de la fin du VIe siècle", *Orientalia Christiana Periodica* XX 1, N. 1-11 (1955), 102. Ruggieri, *Byzantine Architecture*, 232. Η Guidoboni, *Catalogue*, 348, τοποθετεί την Αραβισσό στην Συρία χωρίς να δικαιολογεί την άποψη αυτή. Πρόκειται για την Αραβισσό της Καππαδοκίας και όχι για ομώνυμη πόλη της Συρίας, άγνωστη από άλλες πηγές (*RE* II, 1, 365-366)· η άποψη αυτή τεκμηριώνεται και από την επέκταση της πόλης επί Μαυρικίου.

62. Σκυλίτζη, *Σύνοψις*, 405.

63. Taher, *Corpus*, 38-39, 128. Βλ. και *EI* II, 1965, 14.

64. Ο ναός είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές και κατά τον σεισμό του 160/161 και, προφανώς, είχε ξανακτισθεί (Ζωναρά, *Επιτομή*, 80). Ο Ατταλειάτης δεν δείχνει να γνωρίζει την καταστροφή του 2ου μ.Χ. αιώνα.

μικροῦ δεῖν καὶ καταστροφὴν παντελῆ, κάνει δε ειδική μνεία στα τείχη της πόλης, στα δημόσια κτίρια και στους ναούς της Αγίας Σοφίας και των Αγίων Πατέρων, που σωριάσθηκαν σε ερείπια. Ο ναός της Αγίας Σοφίας επιδιορθώθηκε μετά τον σεισμό, σωζόταν δε μέχρι το 1920[65].

Τέλος, στην κατηγορία της δράσης των σεισμών στο περιβάλλον κατατάσσουμε και μνείες για γεωλογικά και υδρολογικά φαινόμενα. Οι συγγραφείς εντυπωσιασμένοι, προφανώς, μνημονεύουν αρκετές σχετικές περιπτώσεις. Έτσι, μας πληροφορούν για ρηγματώσεις του εδάφους στην Πομπηιούπολη της Μυσίας[66] και στα θέματα Θρακησίων και Βουκελλαρίων [67], ενώ στο χωριό Agoursa, κοντά στην πόλη Claudia, το 1128, από την ρηγμάτωση βουνού σημειώνονται κατολισθήσεις, από τις οποίες ανακόπτεται ο ρους του Ευφράτη για μία μέρα[68].

Σε ορισμένες περιπτώσεις, παράλληλα με τα γεωλογικά φαινόμενα παρατηρούνται και υδρολογικά φαινόμενα, όπως κατά τον σεισμό της Γάγγρας (Ghundjara) (1050), όπου από τα χάσματα της γης ανέβλυσε νερό, πολύ ζεστό, που παρέμεινε επί επτά ημέρες γύρω από την πόλη, σε ακτίνα αντίστοιχη προς δύο ημερών βάδην, και στη συνέχεια απορροφήθηκε[69]. Κατά τον σεισμό της Claudia (το 1128), στην Tema'in στέρεψε μία πηγή ενώ, αντίθετα, σε άλλες τοπο-

65. Ατταλειάτου, *Ιστορία*, 90-91. Ε. Τσολάκη, *Η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, Θεσσαλονίκη 1968, 116. Γλυκά, *Βίβλος*, 605-606. Ζωναρά, *Επιτομή*, τ. 4, 201. Βραχύ Χρονικό μνημονεύει «το τέμενος» της Κυζίκου και τον ναό της Αγ. Σοφίας χρονολογώντας μόνον στο 1063 (P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1, Wien 1975, 510). Caesar Baronius, *Annales Ecclesiastici*, έκδ. A. Pagii, τ. 17, 270. Για τους ναούς βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 119, 122-123. Για τα τείχη βλ. A. M. Schneider - W. Karnapp, "Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea)", *Istanbuler Forschungen* 9 (1938), 41.

66. Μαλάλα, *Χρονογραφία*, 436. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 216. W. J. Van Douwen - J. P. N. Land, *Ioannis Ephesini episcopi Commentarii de beatis orientalibus et Historiae ecclesiasticae fragmenta*, Amsterdam 1889, 225. Γλυκά, *Βίβλος*, 493-494. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 2., 193. Schreiner, *Kleinchroniken*, 1, 42. Παραδίδονται διάφορες χρονολογίες καθώς και προβληματισμός αν πρόκειται για την Πομπηιούπολη στην Μ. Ασία ή την ομώνυμη πόλη στην Βαλκανική χερσόνησο· βλ. σχετικά Hild - Hellenkemper, *Kilikien*, 381, και Guidoboni, *Catalogue*, 323.

67. Βλ. σελ. 203.

68. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 3, 34. Ο Ηλίας Νισίβεως, χωρίς να μνημονεύει σεισμό, που όμως θεωρούμε πιθανό, παραδίδει ότι, το 530, αποκόπηκε τμήμα του βουνού, που ήταν κοντά στην πόλη Κλαυδία κι έπεσε στον Ευφράτη, τα νερά του οποίου πλημμύρισαν μεγάλο μέρος της Αρμενίας· τα νερά, όπως φαίνεται, βρήκαν στη συνέχεια άλλη διέξοδο για να συνεχίσουν τον ρου τους, παρακάμπτοντας το ανάχωμα που είχε δημιουργηθεί (E. W. Brooks - J. B. Chabot, "Eliae Metropolitae Nisibeni Opus Chronologicum", *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Syri*, III, τ. 7, Paris 1910, 57).

69. Taher, *Corpus*, 38. Ευχαριστώ την καθηγήτρια κ. Ε. Ζαχαριάδου για την βοήθειά της σχετικά με την ταύτιση της πόλης.

θεσίες ανέβρυσαν πλούσιες πηγές[70]. Ανεξάρτητα από γεωλογικά φαινόμενα ή, τουλάχιστον, χωρίς μνεία κάποιων τέτοιων φαινομένων, το 1143 ανακόπηκε ο ρους του ποταμού που περνά μέσα από την Προύσα και επανήλθε στην κανονική ροή τρεις μέρες μετά τα σεισμικά φαινόμενα[71].

Στην κατηγορία των υδρολογικών φαινομένων θα κατατάξουμε και δύο περιπτώσεις δημιουργίας θαλάσσιου παλιρροϊκού κύματος που προκλήθηκε στον κόλπο της Νικομήδειας, το 554 και το 740[72].

Στις εξιστορήσεις των σεισμών ανιχνεύουμε κάποια δευτερογενή επακόλουθα, στα οποία θα κατατάξουμε τις περιπτώσεις που συναντούμε κυρίως κατά τις βασιλείες του Ιουστίνου Α΄ και του Ιουστινιανού, όταν ο αυτοκράτορας, ως μοναδική πηγή φιλανθρωπίας και μόνος υπεύθυνος κρατικής μέριμνας[73], κατά τις πηγές, το 525 στην Ανάζαρβο *πολλὰ παρέσχεν*, το 529 στην Αμάσεια του Πόντου *πολλὰ ἐχαρίσατο*, το 530 στα Μύρα της Λυκίας *πολλὰ ἐχαρίσατο τοῖς ὑπολειφθεῖσι καὶ τῇ πόλει εἰς κτίσματα*[74], ενώ η Αραβισσός, μετά τον σεισμό του 584/585, κτίσθηκε καλύτερη, λόγω του προσωπικού ενδιαφέροντος του Μαυρικίου[75]. Σε επιγράμματα του Αγαθία μνημονεύονται δύο διοικητές της Μ. Ασίας που ανέλαβαν την ανοικοδόμηση της Σμύρνης μετά από καταστρεπτικό σεισμό των χρόνων του Ιουστινιανού[76]. Μετά τον σεισμό που κλόνισε την Μοψουεστία[77] λίγο πριν από το 757, ο άραβας χαλίφης al-Mansur φροντίζει να κτισθεί τζαμί, να ανοικοδομηθούν τα τείχη της πόλης και να ενισχυθεί η φρουρά, πιθανόν για να αποφευχθούν λεηλασίες· καταλήγει στην μετονομασία της πόλης υπό το ποιητικό όνομα al-Mamura=«η ανθισμένη», πράξη ανάλογη με την πεζή, κατά τα άλλα,

70. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 3, 34.

71. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 3, 259. Ανάλογα φαινόμενα παρατηρήθηκαν και το 811 κοντά στην Μοψουεστία (Chabot, *ό.π.*, 17).

72. Van Douwen-Land, *Ioannis Ephesini Commentarii*, 241. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 412. Schreiner, *Kleinchroniken*, 1, 44. Στη νεότερη εποχή, από το θαλάσσιο κύμα που δημιουργήθηκε στην περιοχή, το 1766, προκλήθηκαν ζημιές στα ναυπηγεία (N. N. Ambraseys - C. F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas. A Historical Review, 1500-1800*, Istanbul 1995, 143)

73. Μαρτυρίες κρατικής μέριμνας σώζονται και από την ρωμαϊκή εποχή· γνωρίζουμε π.χ. ότι οι ρωμαίοι αυτοκράτορες Ιούλιος Καίσαρ, Νέρβας και Βεσπασιανός ανακούφισαν οικονομικά υπηκόους που είχαν πληγεί από σεισμούς και φρόντισαν για την ανοικοδόμηση πόλεων (Μαλάλα, *Χρονογραφία*, 261, 267, 268).

74. Μαλάλα, *Χρονογραφία*, 418, 448. Βλ. και W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Amsterdam 1989, 136

75. Βλ. σελ. 204.

76. L. Robert, *Hellenica*, Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, τ. IV (1948), 62-63.

77. Taher, *Corpus*, 30.

μετονομασία της Αναζάρβου, το 525, σε Ιουστινούπολη[78]. Στο Βυζάντιο, γι' αυτές τις ενέργειες ο ηγεμόνας εμφανίζεται ως σωτήρας· την πραγματικότητα, πιστεύω, αντικατοπτρίζει ο Ιωάννης Ζωναράς, που, σχολιάζοντας, πολύ μεταγενέστερα βέβαια, την επιβολή του φόρου του δικέρατου για την αποκατάσταση των τειχών της Κωνσταντινούπολης μετά τον σεισμό του 740, γράφει ότι με αυτόν τον τρόπο εισέρρευσαν χρήματα στο βασιλικό ταμείο, και μάλιστα περισσότερα των αναγκαίων, για να γίνει στην συνέχεια η βασιλική δωρεά προς τον λαό[79].

Σχετικά με την θρησκευτική και δεισιδαιμονική αντίληψη των συμβάντων, κατ' αρχήν μας απασχόλησαν τα αίτια και οι προειδοποιήσεις για τα φαινόμενα δηλ. τι προκάλεσε το φαινόμενο και αν προηγήθηκαν κάποια άλλα φαινόμενα που συνδέονταν με την εμφάνιση των σεισμών, σύμφωνα με την αντίληψη των συγχρόνων. Κοινός τόπος είναι η απόδοση των φυσικών φαινομένων στην Θεϊκή Οργή ή γενικότερα στην Θεϊκή Βούληση. Ο Ιωάννης Μαλάλας χρησιμοποιεί τον χαρακτηριστικό όρο «Θεομηνία» για τους σεισμούς της Αμάσειας (529) και των Μύρων (530)[80]. Ο ιστορικός Λέων Διάκονος (τέλη 10ου αι.), γράφοντας για τον σεισμό του 967 στην Κλαυδιούπολη της Παφλαγονίας, παραθέτει την θεωρία των *μαθηματικών* σχετικά με τους ατμούς που είναι περιορισμένοι στους κόλπους της γης, για να καταλήξει ότι όλα αυτά είναι φλυαρίες (*εἰκαιομυθία*) των αρχαίων Ελλήνων, ενώ ο ίδιος δηλώνει ότι ασπάζεται την άποψη του Δαβίδ, δηλ. ότι με τους κλονισμούς της γης ο Θεός επαναφέρει τους θνητούς στον ίσιο δρόμο· γι' αυτό και *ὁ Θεὸς ἔσεισε μέγα* και η Κλαυδιούπολη καταστράφηκε ολοκληρωτικά στραγγίζοντας *τὸ ἄκρατον ποτήριον τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ*[81]. Ο ιστορικός του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ατταλειάτης θεωρεί ότι ο σεισμός του 1063, που έπληξε την

78. Η Διοκαισάρεια στην Κιλικία ανοικοδομήθηκε μετά από σεισμό, το 97, με χρήματα που έστειλε ο αυτοκράτωρ Νέρβας υπό την επίβλεψη συγκλητικού ονομαζόμενου Ζάρβος· παρά τις συστάσεις του συγκλητικού να δοθεί στην πόλη η ονομασία Νερβά, οι πολίτες μετονόμασαν την Διοκαισάρεια σε Ανάζαρβο (Μαλάλα, *Χρονογραφία*, 267). Η Νικομήδεια μετά τον σεισμό του 120/128 μετονομάσθηκε σε Αδριανή προς τιμήν του Αδριανού και κόπηκαν νομίσματα όπου ο Αδριανός καλείται Restitutor Nicomediae· βλ. L. Robert, "Documents d'Asie Mineure V. Stèle funéraire de Nicomédie et séismes dans les inscriptions", *BCH* 102 (1978), 398. Στον βυζαντινό κόσμο δεν έχουν κοπεί ανάλογα νομίσματα (τα μόνα βυζαντινά νομίσματα που μαρτυρούν κάποια σχέση με σεισμό είναι αυτά της Αντιόχειας όπου η πόλη φέρεται με την ονομασία Θεούπολις· βλ. σελ. 210).

79. *Τὴν γοῦν τῶν τειχῶν κατάπτωσιν ὁ τύραννος Λέων κέρδους μελετήσας θέσθαι λαβών...* (Ζωναρά, *Επιτομή*, τ. 3, 343). Χωρίς έντονη κριτική διάθεση εκτίθενται τα γεγονότα από τον Θεοφάνη (*Χρονογραφία*, 412): *ὁ οὖν βασιλεύς... διελάλησεν τῷ λαῷ λέγων ὅτι ὑμεῖς οὐκ εὐπορεῖτε κτίσαι τὰ τείχη, ἀλλ' ἡμεῖς προσετάξαμεν τοῖς διοικηταῖς, καὶ απαιτοῦσιν εἰς τὸν κανόνα ὁλοκοτίνιν μιλιαρίσιν, καὶ λαμβάνει αὐτὸ ἡ βασιλεία καὶ κτίζει τὰ τείχη.*

80. *Χρονογραφία*, 448. G. Dagron, "Quand la terre tremble...", *TM* 8 (1981), 99.

81. Λέοντος Διακόνου, *Ιστορία*, 68-69. Πιο αυστηρή άποψη διατυπώνει στα τέλη του 4ου αιώνα ο Philastrius, επίσκοπος της Brescia, θεωρώντας αιρετική την αντίληψη ότι οι σεισμοί είναι φυσικό γεγονός γιατί έτσι απορρίπτεται η ιδέα της παντοδυναμίας του Θεού· βλ. Guidoboni, *Catalogue*, 50.

Κύζικο και την Θράκη, προκλήθηκε *ἐκ θείου βουλήματος* και όχι *αὐτομάτως*[82]· ανάλογα παρουσιάζει και την ισχυρή δόνηση του 1065 στην Νίκαια, που την χαρακτηρίζει ως *θεοσημίαν, εἴσπραξιν ἁμαρτημάτων, χόλον θεῖον ἐξ ἅπαντος*, καταλήγοντας ότι όλα αυτά υποδήλωναν την εισβολή των Πατζινακών γιατί με τις θεοσημίες δεν εκφράζεται μόνον η θεϊκή θέληση αλλά και το μέλλον[83]. Συριακή πηγή, ο Ιωάννης Εφέσου, χαρακτηρίζει τον σεισμό του 584/585 στην Αραβισσό και σε πολλά μέρη σε όλη την Ανατολή ως θεϊκή τιμωρία[84]· η ίδια αντίληψη απαντά και σε αρμενικές πηγές σχετικά με τον σεισμό του 1114, παρά το ότι γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε καταστροφή μοναστηριών και θάνατο μοναχών και μάλιστα κατά την ώρα της λειτουργίας[85]. Μέσα στην θρησκευτική αλλά και την δεισιδαιμονική αντίληψη των συγχρόνων πρέπει να εντάξουμε και τις ακόλουθες περιπτώσεις: πρόγνωση σεισμού στην Νεοκαισάρεια το 502/503 [86], ουράνιο σημείο πριν από τον σεισμό στην Πομπηιούπολη το 536[87], σεισμό στην Τραπεζούντα τον 9ο αι., που ερμηνεύτηκε ως *παρουσία* του αγίου Ευγενίου[88], διάφορα σημάδια (σεισμοί, κομήτης, άνεμοι, ραγδαίες βροχές) που προμηνύουν [το 1035] τον θάνατο *τῶν κρατούντων*[89].

Μετά την εκδήλωση του φαινομένου οι άνθρωποι που έζησαν τα γεγονότα κάνουν λιτανείες για αποτροπή μεγαλύτερων δεινών[90] ή αφιερώνουν πόλεις στον

82. Ατταλειάτου, *Ιστορία*, 89: *ἀλλ' οὐκ αὐτομάτως ἡ ἐπισκίρτησις (τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ ἀνατρεπόμενον παρ' ἡμῶν) ἀλλ' ἐκ θείου βουλήματος*. Αφού αναλύει την θέση των "φυσιολογούντων", καταλήγει ότι για τους ευσεβείς όλα εξαρτώνται από την θεία γνώμη, χωρίς να διαχωρίζει την θέση του από αυτή των ευσεβών. Βλ. και Dagron, "Quand la terre tremble...", 100.

83. Ατταλειάτου, *Ιστορία*, 91: *ἐν γὰρ ταῖς θεοσημίαις πρὸς τοῖς εἰρημένοις καί τι μέλλον ἐπισκῆψαι προτεθεώρηται*. Βλ. και Τσολάκη, *Η Συνέχεια*, 117. Γλυκά, *Βίβλος*, 606.

84. Iohannis Ephesini, *Historiae*, 208.

85. Βλ. σελ. 202 και 203.

86. Στρατιώτης προειδοποίησε άλλους στρατιώτες για το επερχόμενο φυσικό γεγονός: Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 1, 144. Γεωργίου Κεδρηνού, *Σύνοψις Ιστοριών*, 1, Βόννη 1838, 628. Baronius, *Annales*, τ. 3, 158. Βλ. P.-L. Gatier, "Tremblements du sol et frissons des hommes. Trois séismes en Orient sous Anastase", *Tremblements de terre – histoire et archéologie. IVèmes Rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes* (1983), εκδ. B. Helly - A. Pollino, Valbonne 1984, 88 κε.· για προβλήματα χρονολόγησης βλ. 87, 91-92. Ανάλογη πρόβλεψη μαρτυρείται από τον Συμεών Μεταφράστη, όταν ο κοινοβιάρχης Θεοδόσιος είχε προβλέψει μία περίπου βδομάδα νωρίτερα τον σεισμό στην Αντιόχεια, το 526 (*Vita S. Theodosii Coenobiarchae*, *PG* τ. 114, στ. 543). Και ο αγιος Συμεών ο Στυλίτης ο Νέος, το 557, είχε προβλέψει αρκετές ημέρες νωρίτερα μεγάλους σεισμούς (*Vita Symeonis*, έκδ. Van den Ven, 86).

87. Γλυκά, *Βίβλος*, 493-494.

88. J. O. Rosenqvist, *The Hagiographical Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154*, Uppsala 1996, 272-274, 417-418. Ευχαριστώ την μεταπτυχιακή φοιτήτρια κ. Μ. Ματθαίου για την επισήμανση του χωρίου.

89. Σκυλίτζη, *Σύνοψις*, 398. Γλυκά, *Βίβλος*, 589.

90. Οι κάτοικοι της Αντιόχειας, όταν πληροφορήθηκαν τις ανθρώπινες απώλειες και τις καταστροφές που προκάλεσε ο σεισμός του 557 στην Κων/πολη, στην Νίκαια και την Νικομήδεια, επένθη-

Θεό. Η Προύσα έφερε για μικρό διάστημα του 7ου αιώνα την ονομασία "Θεούπολις"[91]· θεωρώ πιθανόν ότι αυτό το όνομα δόθηκε μετά από σεισμό, που δεν γίνεται γνωστός από τις γραπτές πηγές, δεδομένου ότι και η Αντιόχεια μετά τον σεισμό του 528 ονομάσθηκε "Θεούπολις"[92]· μ' αυτό τον τρόπο οι άνθρωποι της εποχής προσδοκούσαν την προστασία του Θεού για αποτροπή παρόμοιων μελλοντικών καταστροφών. Τέλος, ένας επώνυμος, ο Νικηφόρος, που είχε διατελέσει πρόεδρος του βασιλέως Κωνσταντίνου *διαφυγὼν παρ' ἐλπίδα τὸν κίνδυνον*, το 1035, αποφασίζει να καρεί μοναχός στην μονή των Στουδίου[93].

Όπως είδαμε, οι αφηγηματικές πηγές δίνουν μια στατική περιγραφή του φυσικού γεγονότος χωρίς να επιμένουν στον αριθμό των θυμάτων. Ο αριθμός των νεκρών μετά από σεισμό σε πόλη θα ήταν ενδεικτικός για το μέγεθος της συγκεκριμένης πόλης· όπως γράφει ο Μαλάλας, σχετικά με τα 250.000 θύματα στον σεισμό της Αντιόχειας, το 526, *ἐδείχθη καὶ τὸ τῶν πολιτῶν πλῆθος ὁπόσον ὑπῆρχε*[94]. Οι γραπτές πηγές επίσης δεν αναφέρονται ιδιαίτερα σε μετακινήσεις, προσωρινές ή μόνιμες, πληθυσμών[95], πληροφόρηση που θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την δημογραφική κατάσταση συγκεκριμένων περιοχών και μάλιστα σε συνδυασμό με τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που συνέβησαν κατά την διάρκεια των συγκεκριμένων αιώνων στην Μ. Ασία. Κατά την άποψή μου, δεν πρέπει να προκλήθηκαν καθοριστικές δημογραφικές αλλαγές λόγω των σεισμών εφ' όσον: 1) Δεν γνωρίζουμε από σύγχρονες ή μεταγενέστερες πηγές την εγκατάλειψη πόλεων ή περιοχών μετά από σεισμούς, όπως π.χ. μετά τον λιμό στην Μ. Ασία τον 11ο αιώνα, που προκάλεσε την φυγή ενός σημαντικού μέρους του πληθυσμού προς την Θράκη[96], ή μετά τον σεισμό του 1354 στην Θράκη, όταν οι κάτοι-

σαν και έκαναν λιτανείες νύκτα και ημέρα, προφανώς για αποφυγή παρόμοιου κακού στην σεισμοπαθή πόλη τους (*Vita Symeonis*, έκδ. Van den Ven, 106), και οι κάτοικοι της Προύσας, μετά τον σεισμό το 1143, προσεύχονταν στον Θεό επί τρεις ημέρες (Chabot, *Michel le Syrien*, 3, 259).

91. J. Sölch, "Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen", *BNJ* 1 (1920), 293. *ODB*, 3, 1750.

92. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 178. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London-Berkeley and Los Angeles, 1982, 66.

93. Βλ. και πιο πάνω σελ. 202, σημ. 45.

94. Μαλάλα, *Χρονογραφία*, 420. Οι πληροφορίες που δίνει ο Μαλάλας για την Αντιόχεια οφείλονται στην ύπαρξη αρχείων τα οποία είχε συμβουλευθεί (E. Jeffreys - Br. Croke - R. Scott, *Studies in John Malalas*, Sydney 1990, 9, 159, 204). Οπωσδήποτε όμως ο αριθμός των θυμάτων πιστεύω ότι είναι υπερβολικός· βλ. και J. H. W. G. Liebeschuetz, *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, 94. Ένα πρόβλημα που γενικότερα υπάρχει είναι ότι δεν γνωρίζουμε το μέγεθος των πόλεων και μάλιστα σε σχέση με τον πληθυσμό τους· βλ. και Guidoboni, *Catalogue*, 55.

95. Μοναδικές περιπτώσεις που έχουμε είναι η εγκατάλειψη της Γάγγρας για μικρό χρονικό διάστημα, το 1050, και της Μοψουεστίας, το 1114, όταν οι κάτοικοι κατέφυγαν σε ανοικτούς χώρους.

96. Σκυλίτζη, *Σύνοψις*, 389 (μετά από κρατική παρέμβαση οι άνθρωποι επέστρεψαν, το 1039, στις εστίες τους). H H. Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux

κοι εγκαταλείπουν τις πόλεις τους, που, λόγω των εκτεταμένων καταστροφών, δεν μπορούσαν να τους προσφέρουν οποιαδήποτε ασφάλεια απέναντι στην επιθετικότητα των Τούρκων[97]. 2) Πόλεις με διοικητική και εμπορική σημασία εξακολουθούν να επιβιώνουν στους αιώνες παρά το ότι επλήττοντο συχνά από τον Εγκέλαδο· βλ. για παράδειγμα την Αντιόχεια της Συρίας και τις μικρασιατικές πόλεις Νικομήδεια, Νίκαια, Σμύρνη, Μοψουεστία, κλπ.[98]. Από την αρχαιολογική σκαπάνη έχουμε μαρτυρίες ότι μετά από σημαντικές σεισμικές καταστροφές ορισμένες πόλεις, όπως η Έφεσος μετά το 614, δεν ξανακτίσθηκαν στο σύνολό τους και δεν ανέκτησαν το παλιό τους μεγαλείο, η παρακμή όμως αυτή αποδίδεται σε συνδυασμό σεισμών και πολέμων[99].

Πρέπει να επισημάνουμε ότι στις λίγες περιπτώσεις που μαρτυρείται ανοικοδόμηση δεν γνωρίζουμε τη διάρκειά της, την ανάληψη των οικοδομικών εργασιών από ντόπιους τεχνίτες ή από τεχνίτες που συνέρρευσαν από άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, τον αριθμό των τεχνιτών και τον χρόνο παραμονής τους, πληροφόρηση που θα συνέβαλλε στην δημογραφική εικόνα της περιοχής καθώς και στις οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν. Εξαιρέσεις αποτελούν οι ειδήσεις α) του Ιωάννου Εφέσου, ότι ο Μαυρίκιος έδωσε εντολή στις ομάδες τεχνιτών, που είχαν συγκεντρωθεί στην Αραβισσό πριν από τον σεισμό του 584/585, να παραμείνουν και να προχωρήσουν στην εκ νέου ανοικοδόμηση της πόλης[100], και β) αραβικής πηγής, ότι για την ανοικοδόμηση της Μοψουεστίας, μετά το 757, εργάσθηκαν 1.000 εργάτες[101]. Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι οι πηγές δεν πληροφορούν για την αναστολή οικονομικών δραστηριοτήτων στις πληγείσες περιοχές, που σε κάποιο μέτρο πρέπει να συνέβη.

Οι αναφορές γίνονται κατά κανόνα σε πόλεις, που αποτελούσαν κέντρα διοικητικού, οικονομικού, στρατιωτικού και, σε αρκετές περιπτώσεις, θρησκευτικού ενδιαφέροντος. Ο ακριβής γεωγραφικός εντοπισμός της δράσης του φυσικού φαινομένου διαστρέφεται συνήθως από την σημασία που είχαν οι μεγάλες πόλεις σε

occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle", *TM* 1 (1965), 4-5, συνδυάζει τους παράγοντες του σεισμού στην Σμύρνη το 1040 (που τον χρονολογεί στο έτος 1025) και της πείνας ως αιτίες της εγκατάλειψης της Μ. Ασίας· όσον αφορά τον σεισμό, δεν έχουμε σχετική πληροφόρηση από τις πηγές. Υποστηρίζεται ότι οι κάτοικοι από τις Χώνες της Μ. Ασίας εποίκισαν τις Κολοσσές, τον 8ο αιώνα, μετά από σεισμό ή αραβικές επιδρομές (Belke - Mersich, *Phrygien*, 223).

97. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 134.

98. Βλ. και Foss, *Ephesus*, 77.

99. Foss, *Ephesus*, 105. J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, 111. Βλ. και την περίπτωση του σεισμού στο Ανεμούριον (J. Russell, "*Early Byzantine Urban Life*". *The 17th International Byzantine Congress*. Major Papers, Washington D.C. 1986, 148 κε.).

100. Ioannis Ephesini, *Historiae*, 207-208. Chabot, *Michel le Syrien*, τ. 2, 359.

101. Taher, *Corpus*, 30. Ανάλογη πληροφόρηση παίρνουμε από αραβική, επίσης, πηγή για σεισμό στην Αντιόχεια, και γενικά στην Συρία, όπου ο Ιωάννης Τζιμισκής έστειλε για την ανοικοδόμηση 12.000 εργάτες υπό τον Μιχαήλ Βούρτζη (Taher, *Corpus*, 33-34).

σχέση με τις μικρότερες[102]. Μερικές φορές αναφέρεται ότι επλήγη και η περιοχή γύρω από τα αστικά κέντρα χωρίς να προσδιορίζεται η ακτίνα δράσης του φαινομένου[103] και χωρίς κάποια ιδιαίτερη αναφορά σε κτίσματα έξω από την πόλη[104] ή στις επιπτώσεις του σεισμού στο ανθρώπινο δυναμικό της περιοχής. Οπωσδήποτε είναι αδύνατον να διαγνώσουμε την πραγματική έκταση των καταστροφών στον χώρο και αυτό είναι ένα γενικότερο πρόβλημα που έχουμε κατά την εξέταση ιστορικών σεισμών.

Σε μερικές περιπτώσεις έχουμε πληροφόρηση για καταστροφές σε συγκεκριμένα κτίρια (αρχαίος ναός Κυζίκου, εκκλησίες Νίκαιας) ενώ σε άλλες έχουμε γενική και αόριστη πληροφόρηση για καταστροφές σε παλιά αλλά και πρόσφατα κτισμένα οικοδομήματα (Αραβισσός) ή σε δημόσια κτίρια (Σμύρνη). Σε καμία περίπτωση δεν γνωρίζουμε κάτι για το έδαφος όπου ήταν κτισμένες οι οικοδομές που κατέρρευσαν, αν π.χ. ήταν σε προσχωσιγενή ή βραχώδη εδάφη (στον σεισμό του Δυρραχίου το 1270 σώθηκαν κτίσματα στην ακρόπολη[105]). Οι πηγές, όπου καταγράφονται οι σεισμοί για την Μ. Ασία, δεν παρέχουν ειδήσεις για την θεμελίωση[106], για τα υλικά κατασκευής[107] και το μέγεθος των κτιρίων· δεν αναφέρεται επίσης αν οι οικοδομές ήταν κτισμένες με συνεχές σύστημα δόμησης, όπως μαρτυρείται για την Κωνσταντινούπολη και άλλα μέρη της αυτοκρατορίας[108]. Η πληροφόρηση για τα πιο πάνω ζητήματα είναι γενικά ελλιπής μολονότι γνώριζαν

102. Guidoboni, *Catalogue*, 13· βλ. και πιο πάνω σελ. 201.

103. Με αυτά τα δεδομένα είναι δύσκολο να προσδιορισθεί το επίκεντρο του σεισμού.

104. Εξαίρεση αποτελεί ο σεισμός του 1050 στην Γάγγρα.

105. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 29, 136-138.

106. Παρατηρήσεις για την καλή θεμελίωση και τα αντισεισμικά οικοδομικά χαρακτηριστικά μεσαιωνικών κτιρίων της Αρμενίας κάνει ο L. Barséghian, Prospects for the Development of Historical Seismology and the Study of Ancient Monuments in Armenia. Istituto Nazionale di Geofisica, *Annali di Geofisica*, τ. XXXVIII, N. 5-6, November-December 1995, «*Earthquakes in the Past, Multidisciplinary Approaches*», 575. Πιστεύω ότι οι βυζαντινοί μηχανικοί αλλά και οι ντόπιοι τεχνίτες οπωσδήποτε θα ελάμβαναν κάποια μέτρα για την αντισεισμική θωράκιση των κτιρίων και μάλιστα σε σεισμογενείς περιοχές (βλ. σε χωριά της Ελλάδος τις ξυλοδεσιές που έχουν χρησιμοποιηθεί στα παλιότερα σπίτια για προστασία)· παρ' όλα αυτά, όταν ο σεισμός ήταν πολύ ισχυρός, τα μέτρα αυτά αποδεικνύονταν ανεπαρκή, όπως στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας στην Κων/πολη κατά τους σεισμούς των ετών 989 και 1343/1344 (Λέοντος Διακόνου, *Ιστορία*, 176. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2, Βόννη 1830, 696. Για τα θεμέλια των κτιρίων υπήρχε ιδιαίτερη φροντίδα, όπως μαρτυρείται στο *Επαρχικόν Βιβλίον*, όπου προβλέπεται αποκατάσταση του κτιρίου από τον «εργολάβο» σε περίπτωση καταστροφής, με εξαίρεση όμως τις καταστροφές από θεομηνίες [J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisens* (CFHB), Wien 1991, 142, XXII, 4].

107. Τα αγροτικά σπίτια θά ήταν φτιαγμένα με ελαφρότερα υλικά· βλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 136-137, 139, και Koder, *Das Eparchenbuch*, ό.π.

108. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σεισμοί*, 29.

οι συγγραφείς ότι ορισμένες πόλεις ήταν ευάλωτες σε σεισμούς καταθέτοντας την μαρτυρία ότι κάποια πόλη υπέστη το 3ο ή το 5ο *πάθος*[109].

Παρά τις αδυναμίες που εντοπίσαμε, αδυναμίες που είναι σε άμεση συνάρτηση με το ενδιαφέρον των πηγών για την εμφάνιση του φαινομένου όχι μόνο στην Μ. Ασία αλλά γενικότερα σε όλες τις περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε το θέμα αναλύοντας τα δεδομένα που έχουμε στην διάθεσή μας και να δώσουμε μια συνολική εικόνα της σεισμικής δράσης στην Μ. Ασία κατά τους συγκεκριμένους αιώνες καθώς και της αντίληψης των συγχρόνων που, γενικά, θεωρούν το φαινόμενο εκδήλωση της Θείας Βούλησης και όχι αποτέλεσμα γεωτεκτονικών συγκυριών· εντύπωση γι' αυτή την αντιμετώπιση προκαλεί το γεγονός ότι ορισμένοι συγγραφείς, βαθιά επηρεασμένοι από τις θεολογικές αντιλήψεις της εποχής, παρά το ότι γνώριζαν τις θεωρίες των αρχαίων Ελλήνων για την πρόκληση των σεισμών καθώς και το σεισμογενές συγκεκριμένων πόλεων, δεν αποπειρώνται, συνδυάζοντας την κατ' επανάληψη εμφάνιση του φαινομένου στις ίδιες περιοχές, να δώσουν κάποια επιστημονική ερμηνεία.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΕΙΣΜΩΝ

5ος ή 6ος αι.: Μίλητος (;)
502/503: Νεοκαισάρεια
525: Ανάζαρβος
529: Αμάσεια. Ίβωρα. Φιλομηδή (Φιλομήλιον, Πολύβοτος)
530: Μύρα
530: Κλαυδία
536: Πομπηιούπολις
543: Κύζικος και παγκόσμιος σεισμός
554: Νικομήδεια. Νίκαια
557: Νικομήδεια. Νίκαια
6ος αι. (επί Ιουστινιανού): Σμύρνη
561: Ανάζαρβος - Κιλικία
570: Ανάζαρβος - Κιλικία
580 περ.: Ανεμούριον
582: περιοχές της Ανατολής
584/585: Αραβισσός και όλη η Ανατολή
601/602: περιοχές του Ρουμ

109. Ο Μαλάλας χαρακτηρίζει τους σεισμούς της Αναζάρβου κατά τά έτη 97 και 525 ως *τὸ τρίτον καὶ τὸ τέταρτον πάθος* αντίστοιχα (*Χρονογραφία*, 367, 418)· τον σεισμό της Νικομήδειας του 447 ως το *πέμπτον πάθος* και τον σεισμό του 477/480 ως *τὸ ἕκτον πάθος* (*ό.π.* 363, 385).

αρχές 7ου: Ιεράπολις - Φρυγία
614 περ.: Έφεσος
7ος αι.: Προύσα (;)
7ος αι.: Σάρδεις (;)
740: Νικομήδεια. Νίκαια. Πραίνετος
προ του 757: Μοψουεστία
811: Μοψουεστία
858: από Dvin και μέχρι Κων/πολη
859-860: Άδανα. Ταρσός. Μοψουεστία
9ος αι.: Τραπεζούς (;)
926-927: θέμα Θρακησίων
967: Κλαυδιούπολις - Παφλαγονία. Ονωριάς
989: Νικομήδεια
10ος/11ος αι.: Μίλητος - δυτική Μ. Ασία
1035: θέμα Βουκελλαρίων
1040: Σμύρνη
1050: Γάγγρα και περιοχές του Ρουμ
1063: (Ιούνιος) περιοχές του Ρουμ
1063: (Σεπτέμβριος) Κύζικος
1065: Νίκαια
11ος (;) αι.: Καισάρεια
1114: Μοψουεστία. Πλαστά. Γερμανίκεια. Σίσιον. Όρος Αμανός - Κιλικία
1128: Κλαυδία, Agoursa, Tema'in
1141: Kalinag
1143: Προύσα
1170: πολλές πόλεις μέχρι τις περιοχές του Ρουμ
1190: Λάρανδα
12ος αι.: Σάρδεις

ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΠΕΡΙ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ
ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στὸ λῆμμα *Ἀσία* τοῦ *Λεξικοῦ* του ὁ πατριάρχης Φώτιος γράφει: *Ἀσία ὑπὸ τῶν παλαιῶν πᾶσα λέγεται, ἧς οἱ Πέρσαι τὴν ἀρχὴν ἐκέκτηντο, οὐχ ἡ νῦν ἰδίως ὀνομαζομένη οὕτως*[1]. Ὁ συμπυκνωμένος αὐτὸς ὁρισμός, ὅπως ἐπιβάλλει ἡ συντομία ἑνὸς λεξικογραφικοῦ λήμματος, δηλώνει ἀρχικὰ ὅτι οἱ Βυζαντινοί, ἀκολουθώντας τὴν πρακτικὴ τῶν ἀρχαίων προτύπων τους, χρησιμοποιοῦσαν τὸν ὅρο *Ἀσία* καὶ μὲ εὐρύτερη ἔννοια (ὅλη ἡ ἤπειρος), ἀλλὰ καὶ μὲ εἰδικότερη (ἡ μικρασιατικὴ χερσόνησος)· διασώζει ἐπίσης ἕναν ἀπὸ τοὺς ποικίλους τύπους ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ Βυζάντιο (*Ἀνατολή, τὰ ἀνατολικὰ* ἢ *τὰ ἑῷα μέρη, Ρωμανία* κλπ.) γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὁ χῶρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: τὸν τύπο *ἡ ἰδίως ὀνομαζομένη Ἀσία*, ὁ ὁποῖος, ὅπως φαίνεται, χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Στράβωνα[2].

Τὸ πανόραμα τῆς ποικιλίας τῶν ὀνομάτων, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ μικρασιατικὴ χερσόνησος, ἀνευρίσκεται, ὅπως εἶναι γνωστό, σὲ σχετικὸ δημοσίευμα τοῦ Δημητρίου Γεωργακᾶ[3]. Καθὼς ὅμως ἡ ἔρευνα αὐτὴ εἶναι διαχρονική, ἀναπόφευκτα δὲν ἐπιμένει πολὺ στὶς βυζαντινὲς πηγές, οἱ ὁποῖες τὶς περισσότερες φορὲς παρατίθενται χωρὶς σχολιασμό. Ὑπάρχει λοιπὸν περιθώριο γιὰ πολλὲς συμπληρωματικὲς παρατηρήσεις στὸ θέμα. Στὴν συνέχεια εἰδικότερα θὰ ἐπιμείνουμε σὲ ὁρισμένα σχόλια σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία τῶν τύπων *Ἀσία* καὶ *Μικρὰ Ἀσία* στὰ βυζαντινὰ κείμενα[4].

Σὲ μιὰ σειρὰ βιβλίων καὶ ἐγκυκλοπαιδικῶν ἄρθρων[5] ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὀνόματος *Μικρὰ Ἀσία* (μὲ τὴν λατινική της μορφὴ *Asia Minor*) ἀποδίδεται στὸν

---

1. ***Photii Patriarchae Lexikon***, ἔκδ. Χρ. Θεοδωρίδη, Berlin 1982, τόμ. Α΄, 273, ἀρ. 2955.

2. Στράβων, *Γεωγραφικὰ* 12.8.15. Πρβλ. *Στράβωνος Γεωγραφικῶν τὰ περὶ Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ σημειώσεων ἑρμηνευτικῶν* ὑπὸ Π. Καρολίδου, Ἐν Ἀθήναις 1889, 84, σημ. 2.

3. D. Georgakas, *The Names for the Asia Minor Peninsula*, Heidelberg 1971, 30-34 καὶ passim.

4. Σημαντικὴ ἦταν ἡ βοήθεια ποὺ προσέφερε ἄφθονο μηχανογραφικὸ ὑλικὸ μὲ τὰ σχετικὰ λήμματα ἀπὸ τὸ "Ἀρχεῖο Τόπων" τῆς "Τράπεζας Πληροφοριῶν Βυζαντινῆς Ἱστορίας" τοῦ Ἰνστιτούτου μας.

5. Βλ. π.χ. Π. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας* (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἀθῆναι 1921, καὶ ἀνατύπωση Ἀθῆναι 1996). Κ. Λαμ(έρας), Μικρὰ Ἀσία, *Λεξικὸ Ἐλευθερουδάκη*, τόμ. 9 (1930), 437-438. Ν. Μ(οσχόπουλος) - Ν. Κ. Σ(ωτηρόπουλος), Μικρὰ Ἀσία, *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 17 (1931), 174-182.

λατίνο ἱστοριογράφο τοῦ 5ου αἰ. Παῦλο Ὀρόσιο[6]. Ἡ πληροφορία ἀναμφίβολα ἀντλεῖται ἀπὸ τὴν κλασική, ἀλλὰ ἤδη πεπαλαιωμένη ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τοῦ Γάλλου Philippe le Bas[7]. Ἀλλά, σύμφωνα μὲ τὴν νεώτερη ἔρευνα τοῦ Γεωργακᾶ[8], ὁ τύπος *Μικρὰ Ἀσία* ἀνευρίσκεται ἤδη στὴν *Τετράβιβλο* τοῦ Πτολεμαίου· ἐπίσης, ἀπετέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ λατινικοῦ τύπου *Asia Minor*[9]. Δὲν προτίθεμαι νὰ ἐπιμείνω στὸ θέμα ἂν προηγήθηκε ἡ λατινικὴ ἢ ἡ ἑλληνικὴ συνεκφορὰ *Asia Minor* ἢ *Μικρὰ Ἀσία*, οὔτε στὸ ἂν τὸ λατινικὸ *Asia Minor* ἀνταποκρίνεται περισσότερο στὸν ἑλληνικὸ τύπο *Ἐλάσσων Ἀσία*, ὁ ὁποῖος ἐπίσης μαρτυρεῖται, ἂν καὶ πιὸ σπάνια[10]. Γιὰ τὴν συνέχεια ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι καὶ ὁ Παῦλος Ὀρόσιος στὸ συγκεκριμένο χωρίο ἐπιχειρεῖ νὰ ἀντιδιαστείλει τὴν ἤπειρο Ἀσία ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ ἐπαρχία Ἀσίας[11] καὶ ὅτι εἶναι, ὅπως φαίνεται, ὁ πρῶτος ποὺ ἐπεχείρησε νὰ ὁριοθετήσει γενικὰ τὴν ἔκταση τῆς περιοχῆς: *Asia regio, vel, ut proprie dicam, Asia Minor, absque orientali parte quae ad Cappadociam Syriamque progreditur, undique circumdata est mari*[12].

Ἀνάλογη προσπάθεια ὁριοθέτησης τῆς περιοχῆς, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, δὲν ἐπισημαίνεται στὰ βυζαντινὰ κείμενα. Οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι, καὶ στὴν περίπτωση τῆς ὀνοματολογίας περὶ Μικρᾶς Ἀσίας, ἀκολουθοῦν τὰ ἀρχαιοελληνικὰ πρότυπα, καὶ ἰδίως τὰ κείμενα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθίσταται σαφὲς ἰδίως ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἰωάννη Λυδοῦ, τοῦ γνωστοῦ ἀξιωματούχου τῆς αὐλῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὴν πραγματεία του *περὶ διοσημειῶν*, ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου ἐνσωματώνει τὶς προσωπικὲς του μεταφράσεις ἀπὸ ἀντίστοιχα ὄψιμα λατινικὰ κείμενα (βροντοσκόπια, σεισμολόγια, σεληνοσκόπια καὶ ἄλλα ἀνάλογα). Ἡ συνήθεια τῶν συγγραφέων τῶν ἀντιστοίχων κειμένων νὰ προσδιορίζουν μὲ ἀκρίβεια σὲ ποιὸ σημεῖο τῆς οἰκουμένης θὰ ἔχουν ἐπίπτωση τὰ συγκεκριμένα φυσικὰ φαινόμενα, ὁδηγεῖ καὶ τὸν Ἰωάννη Λυδὸ νὰ χρησιμοποιεῖ ὅλους τοὺς ἐπὶ μέρους προσδιορισμοὺς περὶ Ἀσίας: *Ἄνω Ἀσία*[13] γιὰ τὶς ἐκτάσεις πέραν τοῦ Ἅλυος ποταμοῦ (ὅπως καθιερώθηκε ἤδη ἀπὸ

---

6. J. Karayannopulos - G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, Wiesbaden 1982, 263, ἀρ. 51.

7. Ph. le Bas, *Asie Mineure depuis les temps les plus anciens jusqu'à la bataille d'Ancyre en 1402*, Paris 1878, 9, σημ. 2 [καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση: *Ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ μάχης τῷ 1402*, Ἐν Σμύρνῃ 1881, 7, σημ. 2].

8. D. Georgacas, *ὅ.π.*, 30. Πρβλ. καὶ 36.

9. D. Georgacas, 32.

10. D. Georgacas, 36.

11. Ἀκολουθώντας καὶ αὐτὸς τὸν Στράβωνα (12.5.24), ποὺ προσδιόριζε *Ἀσίαν ἰδίως καὶ ὁμωνύμως τῇ ὅλῃ*.

12. P. Orosius, *Historiarum adversus paganos*, 1.2.26.

13. Εἰδικώτερα: *Ἄνω Ἀσία*: *Περὶ διοσημειῶν* (ἔκδ. Wachsmuth, Leipzig 1903) 111.2: *τὰ προσεχῆ Πέρσαις*, 112.7, 114.2 (*Βακτρία, Κασπία, Σηρική, Συρία μέση ἤτοι Κομμαγηνή*), 115.15 (*Ἰνδική, Ἀριανή, Γεδρωσία*), 116.5 (*Ὀξιανή, Σογδιανή, Ἀραβία μικρά, Ἀξανία*).

τὸν Ἡρόδοτο, 1.95 καί 1.177) καὶ *Κάτω Ἀσία* γενικὰ γιὰ τὶς περιοχὲς δυτικὰ τοῦ ποταμοῦ[14]. Χρησιμοποιεῖ ἐπίσης ὁ Ἰωάννης Λυδὸς τὴν ὀνομασία *Μεγάλη Ἀσία* δύο φορές[15], ἐνῶ συνδέει πάντοτε τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ τὴν Κύπρο καὶ τὶς Κυκλάδες[16], ἐφ' ὅσον οἱ ἐπιπτώσεις τῶν φυσικῶν φαινομένων εἶναι κοινὲς στὶς περιοχὲς αὐτές[17]. Δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ ὀνομασία *Μικρὰ Ἀσία* ἐχρησιμοποιεῖτο εἰδικώτερα γιὰ νὰ δηλώσει τὸ παραλιακὸ τμῆμα τῆς Χερσονήσου, ἐνῶ στὴν σημερινὴ ὀνομασία ἀνταποκρίνεται περισσότερο ὁ τύπος *Κάτω Ἀσία*, τὸν ὁποῖο ὁ Ἰωάννης Λυδὸς χρησιμοποιεῖ καὶ στὴν πραγματεία του *Περὶ ἀρχῶν*[18].

Πρέπει πάντως νὰ φθάσουμε στὸν 15ο αἰώνα, στὸν Κριτόβουλο, γιὰ νὰ συναντήσουμε καὶ πάλι τὸν τύπο *Κάτω Ἀσία* ὡς δηλωτικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ ἱστοριογράφος χρησιμοποιεῖ καὶ τὸν ἀντίθετό του, *Ἄνω Ἀσία*[19]. Φυσικὸ ὅριο τῶν δύο περιοχῶν κατὰ τὸν Κριτόβουλο εἶναι τὸ ὄρος Ταῦρος: *ἔστι δὲ ὁ Ταῦρος ὄρος μέγιστον τῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ, διορίζων τὴν Κάτω Ἀσίαν ἀπὸ τῆς ἄνω*[20]. Ἡ ἐπαναφορὰ τῶν δύο ὅρων στὸ προσκήνιο ὀφείλεται βέβαια στὴν προσκόλληση τοῦ Κριτοβούλου στὰ ἀρχαῖα του πρότυπα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἡρόδοτος εἶχε σημαντικὴ ἐπίδραση[21]. Ὅσο γιὰ τὴν ὁριοθέτηση Ἄνω καὶ Κάτω Ἀσίας ἀπὸ τὸ ὄρος Ταῦρος, ἀντὶ τῆς συνήθους ἀπὸ τὸν Ἅλυ ποταμό, ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαία, ἐφ' ὅσον τοποθετεῖται ἀκριβῶς στὴν ἀρχὴ τῆς ἑνότητας ποὺ περιγράφει τὴν διάβαση τοῦ ὄρους Ταύρου ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β', στὴν ὁποία ὁ Κριτόβουλος ἐπιδιώκει νὰ δώσει ἰδιαίτερη βαρύτητα[22].

---

14. *Κάτω Ἀσία*: αὐτόθι, 112.14 (*Βιθυνία, Φρυγία τε πᾶσα*), 115.17 (*Φρυγία τε πᾶσα καὶ Ἑλλήσποντος*), 116.12 (*ἡ καθ' ἡμᾶς Λυδία, Κιλικία τε καὶ Παμφυλία*).

15. *Ὅ.π.*, 111.12 καὶ 115.4-5. Στὴν πρώτη περίπτωση περιλαμβάνεται ἡ *Ὑρκανία, ἑκατέρα ἡ Ἀρμενία καὶ ἡ Ἀμαδιανή*, στὴν δεύτερη ἡ *Εὐδαίμων Ἀραβία*.

16. Πρβλ. αὐτόθι, 59.5 (*ἐπί τε τῶν Κυκλάδων καὶ τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*), 111.3 καὶ 159.1.

17. Καὶ αὐτὸ ὀφείλεται σὲ συνήθεια τῶν ἀρχαίων γεωγράφων, βλ. E. Honigmann, *Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι*, Heidelberg 1929, εἰδικὰ 200 καὶ 208. Βλ. καὶ τὴν μελέτη τοῦ J. Koder στὸν παρόντα τόμο, γιὰ μιὰ παραπλήσια προσέγγιση ἀπὸ τὴν "Θεωρία τῶν κεντρικῶν τόπων".

18. *Περὶ ἀρχῶν* (ἔκδ. Bandy), 98.7, 15, 182.14, 194.9.

19. Μόνο ὁ τύπος *Ἄνω Ἀσία* εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη (104.11 Bonn: *διὰ ταῦτα καὶ ὁ μὲν σουλτάνος... εἰς τὴν ἄνω Ἀσίαν στρατοπεδεύειν πεποίηται*), καὶ ἀπὸ τὸν *Συνεχιστὴ* τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη (*τὴν μὲν εἰς τὴν Ἀσίαν τὴν ἄνω...*, 126.11 ἔκδ. Τσολάκη).

20. Κριτόβουλος, *Ἱστορίαι*, IV.4.2 (ἔκδ. Reinsch). Πρβλ. I.14.3: *πᾶσαν ἣν ὁ Ταῦρος ἐντὸς ὁρίζει ἀπὸ Κιλικίας παρήκων μέχρι Σινώπης τῆς πρὸς τῷ Εὐξείνῳ Πόντῳ, ἣν δὴ κάτω Ἀσίαν φασίν.*

21. Πρβλ. τὸ κεφάλαιο "Mimesis" τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Reinsch στὴν ἔκδοσή του, *54-*55.

22. Ἀντίστοιχα καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικός, σὲ ἕνα αὐτοσχέδιο μάθημα γεωγραφίας ποὺ παρεμβάλλει στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Πρόδρομο, σαφῶς ἀναπαράγει τὸν Στράβωνα καὶ γράφει *Ταῦρος ἐστὶν ὄρος μέσην διαιροῦν τὴν μεγάλην Ἀσίαν...*, ἔκδ. P. Gautier, *Michel Italikos Lettres et Discours*, Paris 1972, 99-100.

Ὅσο γιὰ τὸν τύπο *Μικρὰ Ἀσία*, ἂν κάποιος ἐπιχειροῦσε νὰ συγκεντρώσει τὶς περιπτώσεις ὅπου χρησιμοποιεῖται, μὲ δυσκολία θὰ συνέλεγε μιὰ δεκάδα περίπου χωρίων σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας. Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λυδό, τὸν τύπο εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ ὁ Σωκράτης ὁ Σχολαστικὸς (5ος αἰ.)[23]. Κατόπιν ὁ Γεώργιος Σύγκελλος, ἀναφερόμενος στὸν σεισμὸ τοῦ ἔτους 15 μ.Χ. παρατηρεῖ: *Τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σεισμῷ ιγ' πόλεις κατεπτώθησαν*[24]. Δύο φορὲς χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο καὶ ὁ Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητής. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀναφέρεται στὴν ἐνεργοποίηση τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας τὸ 725/6. Τὸ σχόλιό του, *λόφους τινὰς ἀνέπεμψε καθ' ὅλης τῆς μικρᾶς Ἀσίας καὶ Λέσβου καὶ Ἀβύδου*[25], θυμίζει τὴν πρακτικὴ τῶν ἀρχαίων ἀστρολογικῶν κειμένων, νὰ συνδέουν τὰ μικρασιατικὰ παράλια καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ δυὸ περιοχὲς ἐπηρεάζονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ὁ ἴδιος χρονικογράφος χρησιμοποιεῖ καὶ δεύτερη φορὰ τὸν τύπο στὴν ἔνατη ἀπὸ τὶς συνήθως ἀποκαλούμενες "κακώσεις" τοῦ Νικηφόρου Α'. Παραθέτω ἐδῶ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο, χωρὶς νὰ ὑπεισέρχομαι στὰ προβλήματα τῆς ἑρμηνείας του, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀφθονεῖ ἡ βιβλιογραφία: *ἐννάτην, τοὺς τὰς παραθαλασσίας οἰκοῦντας, μάλιστα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας...*[26].

Σὲ τρεῖς συγκεκριμένες περιπτώσεις χρησιμοποίησε τὸν τύπο καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος. *Μικρὰ Ἀσία* κατὰ τὸν λόγιο αὐτοκράτορα ἐκαλεῖτο *πάλαι μὲν καὶ κατ' ἀρχὰς* τὸ θέμα Θρακησίων[27]. Ἐπίσης τὰ θέματα τῆς Ἀνατολῆς συλλήβδην καλοῦνται Μικρὰ Ἀσία[28], καὶ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἐπισήμανση ὅτι τὸ θέμα Ἀνατολικὸν *πρὸς ἡμᾶς τοὺς κατοικοῦντας τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν τῆς Εὐρώπης γῆν λέγεται ἀνατολικόν. Πρὸς δὲ τοὺς κατοικοῦντας τὴν Μεσοποταμίαν Συρίας καὶ τὴν μεγάλην Ἀσίαν... λέγεται δυτικὸν μέσον καὶ Ἀσία Μικρά*[29]. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση διασώζεται ἡ αὐτο-

---

23. *Τινὲς μὲν οὖν, ὡς ἔφην, κατὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν τὴν τεσσαρεσκαιδεκάτην παρετήρουν* (I.626-627, ἔκδ. Hussey). Γιὰ τὸν ἱστοριογράφο βλ. τώρα Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι*, τόμ. Α', 4ος-7ος αἰ., Ἀθήνα 1997, 114-122.

24. Γεώργιος Σύγκελλος, *Ἐκλογὴ Χρονογραφίας*, 386.19 (ἔκδ. Moshammer).

25. Θεοφάνης, 404.21 (ἔκδ. De Boor). Ὁ Νικηφόρος (65.4, ἔκδ. Mango) περιγράφοντας τὸ ἴδιο γεγονὸς χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση *Ἀσιάτιδος παραθαλασσίου*. Πρβλ. I. Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes*, Berlin 1991, 113-114.

26. Θεοφάνης, 487.14. Γιὰ τὰ προβλήματα ἑρμηνείας τῆς ἐνάτης κακώσεως βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α', *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, 418-419, καὶ P. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus*, Athens 1987, 105-106.

27. *Περὶ θεμάτων* III.1-2: 67 (ἔκδ. Pertusi).

28. *Περὶ θεμάτων* I.30, I.41: 60 (ἔκδ. Pertusi).

29. *Περὶ θεμάτων* I.2-6: 60 (ἔκδ. Pertusi). Σύντομο σχόλιο περὶ τοῦ χωρίου βλ. στὴν Β. Κουταβᾶ-Δεληβοριᾶ, *Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Α'. Τὰ Γεωγραφικά*, Ἀθήνα 1991, 315-316, καὶ Β'. *Ἡ εἰκόνα*, Ἀθήνα 1993, 243-246.

νόητη ἀντίληψη ὅτι ἡ χερσόνησος ἐκλήθη *Μικρὰ* κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν *Μεγάλη* ἤπειρο. Ἐπίσης, σημειωτέα καὶ ἡ ἐπισήμανση ὅτι "πρὸς ἡμᾶς" (σὲ σχέση μὲ ἐμᾶς, δηλαδὴ τοὺς Κωνσταντινουπολίτες) ἡ Ἀσία καλεῖται "Ἀνατολικόν", κάτι ποὺ ἀσφαλῶς παραπέμπει στοὺς τύπους "Ἀνατολή", "Ἀνατολικός", καθὼς καὶ στοὺς λοιποὺς συνηθέστερους, ὅπως ἤδη τονίστηκε, καὶ σαφῶς χρησιμοποιούμενους ἀπὸ εὐρύτερα στρώματα καὶ ἀπὸ τὸν ἁπλὸ λαό.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἕνα χωρίο τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη, στὸ ὁποῖο σὲ εὐθὺ λόγο μεταφέρονται τὰ λόγια ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἀπηύθυνε ὁ στρατηγὸς τοῦ Βουλγαροκτόνου Εὐστάθιος Δαφνομήλης πρὸς τοὺς ἐξαγριωμένους Βουλγάρους ποὺ τὸν εἶχαν κυκλώσει ἀπειλητικὰ μετὰ ἀπὸ τὴν θρασεία ἐπιχείρηση εἰσβολῆς στὸ παλάτι τοῦ Ἰβάτζη καὶ τύφλωσης τοῦ τελευταίου. Ὁ Δαφνομήλης δηλώνει *Ρωμαῖος οὐ τῶν ἐπὶ Θράκης καὶ Μακεδονίας οἰκούντων, ἀλλ' ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*[30]. Στὸ συγκεκριμένο χωρίο, σύμφωνα μὲ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, τέσσερις κώδικες (δηλαδὴ περίπου τὸ ἥμισυ τῆς χειρόγραφης παράδοσης) ἀντὶ τῆς γραφῆς "Μικρᾶς Ἀσίας" παραδίδουν "Μακρᾶς Ἀσίας", ἐνδεικτικὸ τοῦ προβληματισμοῦ τῶν γραφέων ἀπὸ ἕναν τύπο ὄχι καὶ τόσο συνήθη.

Χαρακτηριστικὸ τῆς ποικιλίας τῆς ἔννοιας Μικρὰ Ἀσία εἶναι καὶ ἕνα χωρίο τοῦ Δούκα, ἡ τελευταία περίπτωση ὅπου συναντᾶται ὁ ὅρος: *μέχρι τῆς βασιλείας τούτου* (δηλ. τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου) *ἡ μικρὰ Ἀσία, Παφλαγονία, Μυσία ἡ καὶ Βιθυνία, Φρυγία μεγάλη, Φρυγία Καππατιανή, Καρία καὶ μέρος Κιλικίας ὑπὸ Ρωμαίους τελῶν ἦν*[31].

Πολλὲς φορὲς καὶ ἡ ἁπλὴ ὀνομασία *Ἀσία* ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ νὰ δηλώσει τὴν μικρασιατικὴ χερσόνησο. Ἡ ἀναγωγὴ στὰ κλασικὰ πρότυπα εἶναι σαφὴς καὶ ἐδῶ. Καὶ ἀρχικά, τὸ παράδειγμα τῶν ἀναζητήσεων περὶ τῆς προέλευσης τοῦ ὀνόματος *Ἀσία*. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος (4.45) παραθέτει τὶς δύο κρατοῦσες ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς του ἐπὶ τοῦ θέματος: ... *ἡ δὲ Ἀσίη ἐπὶ τῆς Προμηθέος γυναικὸς τὴν ἐπωνυμίην. καὶ τούτου μὲν μεταλαμβάνονται τοῦ οὐνόματος Λυδοί, φάμενοι ἐπὶ Ἀσίεω τοῦ Κότυος τοῦ Μάνεω κεκλῆσθαι τὴν Ἀσίην, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τῆς Προμηθέος Ἀσίης.* Συγκεχυμένη ἀπήχηση τῆς διττῆς αὐτῆς παράδοσης ὑπάρχει στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα ἀπὸ τὸ *Λεξικὸ* τοῦ Ζωναρᾶ: *Ἀσία πόλις Λυδίας ἐν ᾗ ἡ τρίχορδος εὑρέθη κιθάρα, διὸ καὶ Ἀσία ἡ ἤπειρος, ἡ μὲν ἀπὸ Ἀσίου τοῦ Λυδοῦ, ἡ δὲ ἐκ τῆς Προμηθέως γυναικός*[32]. Καὶ μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος Ἀσία ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει ὁ Ἰωάννης Μαλάλας, ὁ ὁποῖος στὴν

---

30. Σκυλίτζης 362, 20. Πρβλ. 240.3: *καὶ σὺν αὐτοῖς ἐξιὼν οὐ μόνον Καππαδοκίαν καὶ τὰ ἐγγίζοντα ταύτῃ ἐδήου θέματα, ἀλλὰ δὴ καὶ μέχρι τῆς μικρᾶς λεγομένης Ἀσίας ἔφθασεν.* Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Θέμελη καὶ διασώζει κάτι ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀντίληψη τῆς στενότερης ἔννοιας τῆς μικρασιατικῆς περιοχῆς.

31. Δούκας, 13, Bonn.

32. *Iohannis Zonarae Lexicon*, ἔκδ. I. A. H. Tittmann, Leipzig 1808, τόμ. I.318.

Χρονογραφία του, ὅπως εἶναι γνωστό[33], ἐνσωματώνει ἀρκετὸ ὑλικὸ γιὰ τὸν μυθικὸ τρωικὸ πόλεμο: *τὸ δὲ αὐτὸ Παλλάδιον ἔδωκε τῷ Τρώῳ βασιλεῖ μέλλοντι κτίζειν τὴν πόλιν Ἄσιός τις, φιλόσοφος καὶ τελεστής. Καὶ ὑπὲρ εὐχαριστίας ὁ Τρῶος βασιλεὺς εἰς μνήμην αὐτοῦ τὴν ὑπ' αὐτὸν οὖσαν χώραν πᾶσαν τὴν πρώην λεγομένην ἐπίτροπον μετεκάλεσεν Ἀσίαν*[34].

Τὸ χωρίο τοῦ Ἡροδότου ποὺ ἤδη προαναφέρθηκε χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Προκόπιος (*Ὑπὲρ πολέμων*, VIII.5: I 509-515 ἔκδ., Haury) ὅταν ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσει τὰ ὅρια Ἀσίας καὶ Εὐρώπης καὶ ἀναφέρεται στὶς ποικίλες καὶ ἀποκλίνουσες ἀπόψεις "τῶν παλαιῶν"[35]: *οὔ μοι ἄπο καιροῦ ἔδοξεν εἶναι ὅσα δὴ ἀμφὶ τοῖς ὁρίοις τῆς τε Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης διαμάχονται πρὸς ἀλλήλους οἱ ταῦτα δεινοί, καὶ αὐτὰ τοῦ Ἡροδότου τὰ γράμματα τῷ λόγῳ ἐνθεῖναι.*

Ἡ κλασικὴ ἐπιρροὴ ὅσον ἀφορᾶ τὸ θέμα μας εἶναι σαφὴς καὶ στὸν Θεοφύλακτο Σιμοκάττη. Στὸ ἀκόλουθο χωρίο, τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ρητορικὲς παρεκβάσεις ποὺ συνηθίζει ὁ συγγραφέας, καὶ ἀποτελεῖ προτροπὴ ἑνὸς ἀνωνύμου γέροντος πρὸς τοὺς συμπολίτες του νὰ ἀγνοήσουν τὶς φωνὲς τῶν δειλῶν καὶ νὰ φανοῦν ἀντάξιοι τῶν προγόνων τους, τονίζεται ὅτι οἱ τελευταῖοι, ἂν δὲν ἦταν ἀνδρεῖοι, *οὐ τῆς Εὐρώπης ἐκράτησαν ἄν, οὐ τὴν Λιβύην εἶχον ὑπήκοον, οὐκ ἀργυρολόγους ἐπὶ τὴν Ἀσίαν ἐξέπεμπον*[36].

Παρόμοια ἀναφορὰ στοὺς τρεῖς πόλους τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου δὲν εἶναι παράξενη γιὰ ἕνα συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖ τὸ ἔργο του *Οἰκουμενικὴ Ἱστορία*. Καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ ὁ πολὺ μεταγενέστερος Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἀρέσκεται σὲ παρόμοιες διατυπώσεις: *Ρώμη γὰρ ἡ παλαιὰ καὶ Βαβυλὼν ἡ Σεμιράμιδος καὶ Καρχηδὼν ἡ τῆς Ἀφρικῆς μητρόπολις - ἡ μὲν τῆς Εὐρώπης, ἡ δὲ τῆς Ἀσίας, ἡ δὲ τῆς Λιβύης εἶχον πάλαι τὸ θαῦμα, τὴν οἰκουμένην ὅλην ὥσπερ διανειμάμεναι*[37].

---

33. Βλ. τώρα Α. Καρπόζηλος, *ὅ.π.*, 538-558 καὶ εἰδικὰ 544.

34. Ἰωάννης Μαλάλας, 109, Bonn. Πρβλ. ἀνάλογες ἀπόψεις στὴν ἀνώνυμη Χρονογραφία ποὺ ἐκδίδει ὁ J. A. Cramer, *Anecdota Parisiensia*, II, Oxford 1939, 207-208, καὶ στὸν Γεώργιο Κεδρηνό (I. 229, Bonn).

35. Μὲ παρόμοιο τρόπο καὶ ὁ Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης (*Χριστιανικὴ Τοπογραφία* II.28: I. 333, ἔκδ. Wolska - Conus) γράφει: *ἔνθεν οὖν λαβόντες καὶ οἱ ἔξωθεν εἰς τρία μέρη διαιροῦσι πᾶσαν τὴν γῆν, Ἀσίαν καὶ Λιβύην καὶ Εὐρώπην, Ἀσίαν μὲν τὴν ἀνατολὴν καλοῦντες, Λιβύην δὲ τὸν νότον ἕως τῆς Δύσεως, Εὐρώπην δὲ τὸν Βορρᾶν ἕως πάλιν τῆς Δύσεως ὅλης.* Συγκρίσιμο καὶ τὸ χωρίο τοῦ Προκοπίου, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων* II.1: I.308, Haury).

36. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης II.14: 98 (ἔκδ. De Boor).

37. Βλ. E. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die hl. Theophano*, St. Petersburg 1898, 27. Μιὰ παρόμοια ἀναφορὰ παρατηρεῖται καὶ στὸν Ζωναρᾶ (II.313.11, Bonn), ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στὸν Μιθριδάτη, γράφει: *ὅτι τρὶς τεθριαμβευκώς, τὸν μὲν πρῶτον ἐκ Λιβύης, τὸν δὲ δεύτερον ἐξ Εὐρώπης, τὸν δὲ τελευταῖον ἀπὸ τῆς Ἀσίας κατάγων, τρόπον τινα τὴν οἰκουμένην ἐδόκει τοῖς τρισὶν ἐπεῖχθαι θριάμβοις.*

Τὰ προηγούμενα χωρία εἶναι ἐνδεικτικὰ ἑνὸς τρόπου διατύπωσης, ποὺ φανερώνει κάποια λανθάνοντα ἴχνη νοσταλγίας γιὰ τὴν πάλαι ποτὲ οἰκουμενικότητα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὁ ὁποῖος βέβαια δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γενικευθεῖ. Ἡ τριπλὴ ἀναγωγὴ στὶς ἠπείρους ποὺ περικλείουν τὴν Μεσόγειο ἀναγκαστικά, κατὰ κάποιον τρόπο, περιορίστηκε σὲ διπλή, ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὶς σταδιακὲς ἀπώλειες ἐδαφῶν τῆς ἐπικρατείας. Ὅταν ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ τονισθεῖ ἡ γενικὴ συμμετοχὴ ὅλης τῆς ἔκτασης τῆς αὐτοκρατορίας σὲ κάποιο γεγονός, οἱ πόλοι τῆς ἀντιπαράθεσης εἶναι πλέον μόνο ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἀσία, καὶ συχνὰ ὑπὸ τὸν δεύτερο ὅρο ὑπονοεῖται ἡ καλούμενη σήμερα Μικρὰ Ἀσία, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ καὶ ὁ πρῶτος ὅρος, ἡ Εὐρώπη, ὑποδηλώνει κυρίως καὶ μόνο τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη τοῦ Βυζαντίου[38]. Χαρακτηριστικὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο: *Οὐκ ἔμελλε δὲ ἄχρι τούτων ἡ φορὰ στήσεσθαι τῶν κακῶν, ἀλλὰ τῶν δύο ἠπείρων, Ἀσίας φαμὲν καὶ Εὐρώπης... ἐπέδραμε τὰ δεινά*[39]. Τὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι πολλά. Ἀκολουθεῖ δειγματοληπτικὴ ἐπιλογὴ ἀπὸ ἱστοριογραφικά, ἀλλὰ καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ δωδεκάτου αἰώνα. Στὴν μονῳδία του γιὰ τὸν ἀδελφό του Νικήτα ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης γράφει: *Μέγα δὲ Ἀσίας ἐπ' αὐτῷ ἦρται πένθος, ἀντεπήχησε δὲ γοερὸν Εὐρώπη συνανοιμώξασα*[40], ἐνῶ ὁ ἴδιος λόγιος γιὰ νὰ καταδείξει τὸ μέγεθος τῆς προσωπικότητας τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης καὶ ὅτι ἦταν περιζήτητος γράφει ὅτι *Δεινὴ δέ τις ἄρα ἔρις αὕτη ταῖν ἐκκλησίαιν ἀμφοτέραιν, ταὐτὸν δὲ εἰπεῖν Ἀσίᾳ τε καὶ Εὐρώπῃ ἀνέρρωγεν*[41]. Τὴν ἴδια ἀντίθεση ἐκφράζει καὶ ὁ Εὐθύμιος Τορνίκης ὅταν ἐγκωμιάζει τὸν Μανουὴλ Κομνηνό, εἰσάγοντας ἐπιπλέον ἕναν ἀκόμα, μοναδικόν, ὅπως φαίνεται, τρόπο προσδιορισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: *τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀσίαν κατασπαζόμενος ταχὺς ἐπὶ τὰ θρακικὰ πεδία πάλιν ἀπέπτης καὶ τῆς Εὐρώπης ἔχει σε τὸ μεσαίτατον καὶ κειμένων σοι καὶ ταῦτα τῶν ὅπλων ξύμπας ἐχθρὸς ὑπεκλίνετο καὶ κατατάττεις ἐν βραχεῖ καὶ πόνων ἄτερ τὴν οἰκουμένην τὸ κατὰ πάντων κράτος ἀναδησάμενος*[42]. Ἕνα ὄνειρο τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα πρὶν ἀπὸ κάποια ἐκστρατεία του ἐναντίον τῶν Τούρκων περιγράφει καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης: ὁ βασιλέας ἦταν σὲ κάποια "στρατηγίδα νῆα" καὶ ἐνῶ ἔπλεε στὴν Προποντίδα *αἴφνης δὲ ξυμπεσεῖν τὰ ἐξ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας ὄρη, ὡς ἀφανισθῆναι μὲν τῆς νηὸς θραυσθείσης τὸ ἐμπλέον ἅπαν, αὐτὸν δὲ μόλις ἐκδοθῆναι τῇ χέρσῳ ταῖς χερσὶ νηχόμενον*[43], ἕνα

38. Βλ. J. Koder, "'Ο ὅρος 'Εὐρώπη' ὡς ἔννοια χώρου στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία", στὸν τόμο *Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1987, 63-74.

39. Συνεχιστὲς Θεοφάνη, 73 (Bonn).

40. Βλ. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1879, 356.

41. *Ὅ.π.*, Α', 294.

42. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Noctes Petropolitanae*, St. Petersburg 1913, 183.

43. *Nicetae Choniatae Historia*, ἐκδ. I. A. Van Dieten (CFHB 1975), 190, 91.

ὄνειρο ποὺ ἐπιτυχῶς συμβολίζει τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀνάμεσα στὰ δύο ἐχθρικὰ μέτωπα, τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικό[44].

Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἀνευρίσκεται καὶ στὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς: Γράφει, π.χ., ὁ Νικόλαος Καλλικλῆς:

Σὲ καὶ πόλεις θρηνοῦσιν αἱ τῆς Ἀσίας,
καὶ μᾶλλον αὐτῶν αἱ κατ' Εὐρώπην ὅλαι[45].

Παράλληλα, σὲ ὁρισμένα κείμενα παρατηρεῖται καὶ ἡ τάση μεγιστοποίησης καὶ ὑπερεκτίμησης τῶν ἐπιτυχιῶν στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο. Μὲ ἀφορμὴ τὶς νίκες τοῦ Μανουὴλ Α' γράφει ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος:

Ἐκλόνησας τῷ φόβῳ σου τὴν ἅπασαν Ἀσίαν.
Καὶ τίς ὁ τροπωσάμενος, καὶ τίς ὁ καθελών σε...[46]

Καὶ ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης ἐγκωμιάζει τὸν ἴδιο αὐτοκράτορα μὲ τὶς ἀκόλουθες φράσεις:

Ἐχρωματούργησας σὺ κατὰ βαρβάρων τὰ τρόπαια καὶ γραφεῖον εἶχες τὸ δόρυ καὶ πίνακα τὴν Ἀσίαν· ὁ δέ σοι πίναξ οὗτος ἀντὶ χρωμάτων τοῖς τῶν πεσόντων λύθροις ἐβάπτετο[47].

Οἱ συγγραφεῖς ποὺ προαναφέρθηκαν ἔγραφαν βέβαια πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ στὸ Μυριοκέφαλον. Ἀλλὰ καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἧττα αὐτή, ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ἐγκωμιάζοντας τὸ 1190 τὸν αὐτοκράτορα Ἰσαάκιο Β' Ἄγγελο, θυμᾶται τὴν σκηνὴ τῆς *Ἰλιάδας* (Δ. 127), ὅπου ἡ Παλλὰς Ἀθηνᾶ προστατεύει τὸν Μενέλαο ἀπὸ τὰ βέλη καὶ ἐπιχειρεῖ σαφῆ ἀντιδιαστολή:

ἡ δὲ δι' αἰῶνος Παρθένος καὶ μήτηρ Θεοῦ οὐχ ὅπως ἀπὸ βέλους πετομένου ἡμέρας τὸν αὐτοκράτορα ῥύεται... περιζωννῦσα δὲ δύναμιν ὑψόθεν καὶ ἄμαχον ἰσχὺν περιβάλλουσα οὐ μικρῷ μέρει τῆς Ἀσίας ἀπρόσμαχον δείκνυσι[48].

---

44. Βλ. τὴν ἑρμηνεία στὸν J. Koder, ὅ.π.

45. Νικόλαος Καλλικλῆς, ποίημα 31, 29-30 (ἔκδ. R. Romano, *Nicola Callicle Carmi*, Napoli 1980, 112-114). Οἱ στίχοι σὲ ἐπιτύμβιο προοριζόμενο νὰ χαραχθεῖ στὸν τάφο τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ.

46. Ποίημα LXXV, 86 (ἔκδ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos Historische Gedichte*, Wien 1984, 540).

47. Λόγος εἰς τὸν ἀοίδιμον βασιλέα κῦρ Ἰωάννην τὸν Κομνηνόν, ἔκδ. R. Maisano, *Niceforo Basilace, Gli encomi per l'imperatore e per il patriarca*, Napoli 1977, 93.

48. Λόγος Θ', *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, Rec. I. A. Van Dieten (CFHB), 1972, 96. Πρβλ. I. L. Van Dieten, *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin 1971, 116-122.

Καὶ σὲ ἄλλον λόγο του πρὸς τὸν Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι ὁ Χωνιάτης ἐμπνέεται ἀπὸ τὰ "Ἑλληνικὰ καὶ ρωμαϊκὰ παράλληλα" τοῦ Ψευδο- Πλουτάρχου[49], καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Καλλιμάχου, τοῦ γενναίου Μαραθωνομάχου, ὁ ὁποῖος *καὶ θανὼν ἀκαθαίρετος ὡρᾶτο περιτοξευθείς*. Μὲ παρόμοιο τρόπο καὶ ὁ αὐτοκράτορας *οὐ γὰρ βλήμασι μόνον παρεστήσω τὸ σὸν ἀνδρεῖον παράστημα, ἀλλ' ὅλης Ἀσίας τοξεύματα καὶ δόρατα κραδαινόμενα καὶ κορύνας ἀνατεινομένας χαλκήρεις ἐπὶ τὸ σὸν δεξάμενος σῶμα ἀντέσχες ὡς ἀδάμας...*[50].

Ὁ Χωνιάτης βέβαια σαφῶς ἦταν πολὺ πιὸ αἰσιόδοξος ἀπὸ ὅ,τι ἐπέτρεπαν οἱ περιστάσεις. Ἂς μνημονευθεῖ τελευταῖο ἄλλο ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸ ἐγκώμιό του στὸν Ἰσαάκιο Ἄγγελο: *καὶ Ρωμαῖον μὲν ὁπλίτην ἵππος ὀχήσει Νισσαῖός τε καὶ Ἀρράβιος, ἀρύσονται δ' Εὐφράτου καὶ πίωνται Τίγρητος χρόνιοι Ῥωμαίων φάλαγγες καὶ δειπνήσουσιν ἐπὶ τῆς Μέσης τῶν ποταμῶν*[51]. Ἀλλὰ βέβαια ἡ παρακμὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶχε ἀρχίσει ἀρκετὸν καιρὸ πρίν, καὶ ἡ κατάσταση δὲν ἦταν πλέον ἀναστρέψιμη.

49. Πλουτάρχου *Ἠθικά*, 305 C.

50. *Nicetae Choniatae orationes*, ὅ.π., 173. Πρβλ. *Erläuterungen*, 161-162.

51. *Nicetae Choniatae orationes*, ὅ.π., 94, 11-14.

SPEROS VRYONIS, JR.

A PERSONAL HISTORY OF THE HISTORY OF THE BATTLE OF MANTZIKERT

Though little known to western medieval and modern historians, the battle fought in the plains and hills to the southeast of the border city of Mantzikert and near one of the two tributaries that flow through the plain before emptying into the Murad Su River (itself a tributary of the Euphrates River)[1], between Romanus IV Diogenes and Alp Arslan on August 26, 1071, constitutes, undoubdedly, one of the most spectacular historical events in the history of relations between Byzantium and the Islamic world. As such it has been the subject of a considerable historical attention of those historians and philologists who have concerned themselves with the history of the Byzantines, Armenians, Georgians, Kurds, Arabs, Persians, Seljuk Turks, Uzes, Patzinaks, Slavs and Normans[2].

This modern historical and philological interest appears, in a crystallized scholarly form in the historiography of the western Enlightenment and was preceded by the publication of the Paris Corpus and by the expanded Venice Corpus of Byzantine historians, which already included the historical works of the Byzantine historians Nicephorus Bryennius, Zonaras and the so-called "Continuator" of Skylitzes[3]. The appearance of printed editions of all these

1. Albert Friendly, *The Dreadful Day. The Battle of Mantzikert*, London 1981, 136, 174, 178-180. V. F. Buchner, "Malazgirt", *Islam Ansiklopedisi*, VII (1970), 239-241.

2. *Selcuklu tarihi. Alp Arslan ve Malazgirt bibliografyası*, Ankara 1971, published by Milli Egitim Basimevi. Ali Sevim, *Malazgirt meydan savaşı*, Ankara 1971. Carole Hillenbrand, "Malazgird" *EI*, 2nd ed., vol. VI (1987), 243-244. Ibrahim Kafesoğlu, "Malazgird", *Islam Ansiklopedisi*,. VII (1970), 242-248. *Malazgirt Armaganı*, Ankara 1972, published by Türk Tarih Kurumu. Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye siyasi tarih. Alp Arlsan'dan Osman Gaziye (1071-1318)*, Istanbul 1971, 231-237. Joseph Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoukides en Asie occidentale jusqu'en 1081*, Nancy - Paris 1919, 61-62, 75-76, 143-144. J. Shepard, "Byzantino-russica", *REB* 33 (1975), 211-225. Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley - Los Angeles 1971, 96-103. J.-Cl. Cheynet, "Mantzikert, un désastre militaire?", *Byz* 50 (1980), 410-438. S. G. Agadzanov and K. N. Yuzbashian, "K istorii tiurskikh nabegov na Armenija v XV v.", *Palestinskij Sbornik* 13 (76) (1965), 144-159. A. Hamdani, "A Possible Fatimid Background to the Battle of Mantzikert", *Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Cografya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi* 6 (1968), 1-59.

3. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 3rd ed. revised, New Brunswick 1969, 4-9. E. Tsolakis, ed., *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Σκυλίτση*, Thessaloniki 1968, 52-60. Skylitzes

Byzantine historical works well before the labors of historians who wrote during the later Enlightenment permitted the latter a window into the Greek sources for the battle, but also indirectly to the single most important primary source, as yet unpublished at that time, Michael Attaleiates. For the former chroniclers largely based their account on the latter, and secondarily on Psellus. These same Enlightenment Byzantinists had a similar indirect access to some of what are considered by Arabists today to have been the most important Arabic sources for the battle of Mantzikert. This indirect source was the history of Djirdjis al-Makin Ibn al-'Amid (602-672/1205-1273) a Coptic scholar who wrote, in Arabic, the al-Madjmu al-Mubarak, a composite world chronicle that begins with the creation of the world and reaches to the accession of the Mameluke sultan (1260) in Egypt[4]. In perusing the book of G. Keynes, *Gibbon's Library*, I noted that the first European edition and Latin translation of this work formed a part of Gibbon's library, and it was utilized in both his and in Le Beau's section on the battle of Mantzikert. Thus thru this late, plagiarizing chronicle they had access to the latter's earlier Arabic sources for the battle[5].

Because of this indirect access to some of the more important sources for the battle of Mantzikert the modern study of this famous event begins with Le Beau who is followed some ten years later by Edward Gibbon who gives a much briefer version of the very detailed and important analysis of these events by the French historian Le Beau. Indeed his section on Mantzikert, is full, detailed, balanced and essentially correct. In what can only be described as my dalliance, over the decades, with the battle and its primary sources, I have been struck by the failure, grosso modo, of scholars who have written on the subject to utilize the writings of Le Beau and Gibbon, for they (and especially the former) seized upon the essentials of the history of the battle by their use of the published edition of later Greek and Arab epitomators of their respective earlier Greek and Arabic sources. I myself, having concentrated on the reading, study and translation of the primary sources, had also ignored Enlightenment historiography on the subject. But, having finished with the reading and translation of the sources, and having next written and finished the very long analysis of all the sources, I decided to begin to reread, to analyze and to compare the secondary

---

was published in the Paris Corpus by C. A. Fabrot in 1647, who published it as a supplement to the Chronicle of Cedrenus. This same edition, without change, appeared in the Corpus of Venice (1729), and of Bonn (1839), and in Migne's *PG* 1864.

4. "Al-Makin b. al-Amid, Djirdjis" by C. Cahen and R. G. Coquin, *EI*, 2nd edition, vol. VI (1987), 143-144.

5. Geoffrey, *The Library of Edward Gibbon. A Catalogue Edited and Introduced*, Dorchester 1980, 2nd edition, 12, 48, 49. Le Beau, *Histoire du Bas-Empire, en commençant à Constantin le Grand,* Paris 1775, vol. 17, 272-309. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, first edition, London 1788, vol. 5, 660-666.

historical writings on the subject. After having carefully reviewed Cahen, Friendly, Cheynet and a whole host of others in Greek and Turkish, I turned to the copies in the Vryonis Library of Le Beau and Gibbon (the first editions). I realized that the famous "classic" of the late professor Claude Cahen would have been saved from its mostly egregious errors had he studied these two historians. Paradoxically the author who payed some attention to these early histories was neither a Byzantinist nor an Arabist/Turkologist, but a journalist, the late Alfred Friendly, who in his book *The Dreadful Day* indicates that he had taken the time and trouble to read what these two authors had to say on the subject. There is much else in this book that is novel[6].

My own interest in, and study of the battle, has had extensive existential dimensions by the dynamics of which my interest has stretched out from the writing of the dissertation "The Internal History of Byzantium during the Time of Troubles", where for the first time I studied the Greek sources as well as the translations of the Armenian and Syriac chronicles[7]. In this first study the analysis of the original Byzantine sources revealed fundamental errors in the "classic" work of Cahen on the battle, errors which rendered his basic tenets and conclusion void[8].

In 1971, the nine–hundredth anniversary of the battle I devoted a considerable section to a discussion of the battle in which the superiority of Attaleiates as a source was made clear. In preparing the long manuscript (1959-1967) on "The Decline of Medieval Hellenism" I had a new advantage over my original linguistic preparation when I was still a student preparing the doctoral dissertation: I had in the meantime studied classical Arabic and Turkish, with the result that increasingly I concerned myself with modern Turkish scholarship and on the other hand I busied myself with the Arabic sources for the Seljuk period[9]. In the late fall of 1976, having successfully undergone an operation in Santa Monica, the history department of UCLA gave me the winter quarter off, to recuperate, free of teaching and other university obligations. It was at that time that I turned to the detailed study and translation of the Arabic texts on the battle. These texts along with four Persian texts had been conveniently published by Ali Sevim and Faruk Sümer in 1971 as a part of the more general celebrations of the 900th anniversary of the battle of Mantzikert, in Turkey[10]. In

6. I failed to point this out in my doctoral dissertation of 1956, in my book on Asia Minor in 1971, and in my most recent study on the battle, see note 11 below.

7. Sp. Vryonis, *The Internal History of Byzantium during the Time of Troubles, 1057-81*, Harvard 1956, 89-110.

8. C. Cahen actually mentioned the Enlightenment tradition but ignored what it had to say on the subject: "La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes", *Byz* 9 (1934), 613-642.

9. Vryonis, *The Decline*, 85-113.

10. Faruk Sümer and Ali Sevim, *Islam kaynaklarına göre Malazgirt savaşı (metinler ve çevirileri)*, Ankara 1971.

some cases the convoluted and "arabesque" character of these chronicles presented very considerable, but not insurmountable, difficulties, equipped as I was with Edward W. Lane's eight-volume Arabic Lexicon, and by the lexicographical works of Hans Wehr, R. Dozy, and John Penrice's *A Dictionary and Glossary of the Koran*.

For the first time I had confronted all the basic Arabic tests directly and though I was impressed by the rich literary language and the wondrous fairy tale-like nature of their contents, I realized ever more clearly the vast critical distance which separated them from the more sophisticated Greek sources.

In the meantime a joint appointment with the University of Athens and UCLA was to take all my time with the result that my interests and activity on Mantzikert were left in abeyance. On my return from Athens in late 1979 I was asked to take over the direction of the Gustave von Grunebaum Center at UCLA a second time and remained in that position until the spring of 1982, again having no time to devote to the study of the battle. But upon resignation from the Center directorship in the spring of 1982, I decided to take up the study of Persian, immediately, and so for the next two years I attended regularly the classes in Persian at UCLA while carrying on a full schedule of teaching, seminars and other publications.

Having finished with the Persian classes I turned to the study and translation of four sources, in Persian, on the battle, only to ascertain that their contents represent the complete and final transformation of a historical deed into an epic legend (the Arabic sources had already gone half the road in that direction). This in and of itself is an important part of the history of the after-effects and of the memory of the battle. Indeed that romantization of the battle and its various heroes, already very strong in the Arab authors, blossomed in the creative hands of the "poetic" Persian chroniclers.

No sooner had I finished with the Persian sources than I decided to accept the invitation to move to New York University and there to organize the newly founded Alexander S. Onassis Center in 1988. My stay in the Onassis Center for the next seven years constituted a period in which all my energies and waking moments were expended in and dedicated to the establishment of a major center for Hellenic studies. This was an exhausting experience, and it removed me once more from various research projects, for which I no longer had time.

It was in the short leaves that I took from that position that I turned to the writing of the book on "The History of the Battle of Mantzikert". The second of the planned four parts of the book, "An Analysis of the Primary Sources for the Battle of Mantzikert", was finished in the summer of 1994. I realized, from the time that I first concerned myself with the battle, that it was a complex problem including sources in no less than 32 chronicles written in 8 languages (Greek-7, Arabic-12, Persian-4, Armenian-3, Syriac-2, Latin-1, Romance-1, Slavic-1,

Ottoman-1), and that in particular I had to be able to read the Arabic and Persian chronicles in the original. This part two, of a longer four part study, on the primary sources for the battle was written in those short stays at the Speros Vryonis Center for the Study of Hellenism in Rancho Cordova, California, where I was kindly provided with an office and the excellent library facilities necessary for my work. The typed manuscript of 220 pages, devoted to the analysis of all these texts individually, as larger linguistic groups, and finally compared one group with another, constitute the most detailed of my efforts to approach and to understand the primary sources for the battle as well as for the events leading up to and out of the battle.

I had long ago decided that it was necessary to begin with such a detailed approach for not only has considerable analytical work been carried out on the Greek primary sources, but there still prevails a very considerable confusion among the increasing number of treatments of the battle by contemporary scholars. A preliminary and short study based on this research analyzing the primary sources appeared in the proceedings of the joint UCLA-OC-SBVC conference on the Eleventh Century in 1992, entitled "The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, A.D. 1071". The results of this article, coming as a distillation of a part of the much longer manuscript and which proceeded on a basic knowledge and analysis of the 32 above mentioned primary sources, is the key to my longer analysis as well as to my understanding of the primary sources and the degree to which they can or cannot be the basis of a true understanding and historical reconstruction of the battle[11].

In particular the detailed philological studies of and commentaries on a number of the Byzantine sources as well as the newer critical editions of Skylitzes' Continuator[12], Zonaras[13] and Nicephorus Bryennius[14] have shown

11. The results of this appeared in Vryonis, "The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, A.D. 1071", in Vryonis, ed., *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, N. Rochelle 1992, 125-140.

12. Eudoxos Tsolakis, *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση*, Thessaloniki 1968. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn, Berlin 1973. See the review of C. Mango: *JHS* 95 (1975), 304-305.

13. For the German translation of the relevant section, Erich Trapp, *Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118 nach der Chronik des Johannes Zonaras*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Erich Trapp, Graz - Vienna - Cologne 1986. See especially pp. 13-19 where Trapp identifies whence Zonaras took his materials: Ioannes Scylitzes, the Continuator of Scylitzes, and Psellus. He utilized the information of Attaleiates largely thru the Continuator of Scylitzes.

14. *Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier, Brussels 1975. His heavy reliance on the Chronographia of Psellus is set out by A. Carile: "Il Cesare Niceforo Briennio", *Aevum* 42 (1968), 429-454; "La Ὕλη ἱστορίας del Cesare Niceforo Briennio", *Aevum* 43 (1969), 56-87, 235-282.

clearly the lines of inter-relation among the Greek sources, and the primacy of Attaleiates[15] for events in the military field and of Psellus[16] for events in Constantinople from the time of the release of Romanus IV from captivity in the first week of September of 1071, and until his blinding and death later in 1072. Thus Attaleiates and Psellus constitute the first tier of Byzantine sources. In the second tier one sees clearly their derivatives: Nicephorus Bryennius, Skylitzes' Continuator, and Zonaras. Finally at the third level we see in Manasses and Glycas the movement to legendarize history.

As noted above, the analysis of these Greek sources clearly indicates the undisputed primacy of Attaleiates as a source for Mantzikert, and the events leading up to and out of it. What is the basis for the primacy of Attaleiates' account of the battle[17]?

1. The extent of his text is far greater than that of the other Byzantine authors:

Nicephorus Bryennius 2:1 Psellus 4:1 Manasses 10:1
Skylitzes' Continuator 3:1 Zonaras 4:1

2. He gives a more nearly balanced treatment of the two major sections of the narrative (events form the departure from Constantinople thru the battle; and, the story of the captivity and ensuant civil war).

3. The elements of veracity and reliability issuing from his intelligence, experience, and access to written, oral sources and actual participation/visual sources.

4. Though he occasionally appears in his own text, this appearance is not made as a partisan, but to inform the reader that either he was a witness to, or

15. On Attaleiates, H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Munich 1978, I, 382-389. E. Tsolakis, Die Geschichtswerke des Michael Attaleiates und die Zeit seiner Abfassung, *Βυζαντινά* 2 (1970), 253-268; "Aus dem Leben des Michael Attaleiates (seine Heimstadt, sein Geburtstag- und Todesjahr)", *BZ* 58 (1965), 3-10; "Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης ως κριτικός των επιχειρήσεων και της τακτικής του πολέμου", *Βυζαντινά* 1 (1969), 189-204. H. Thurn, "Textgeschichtliches zu Michael Attaleiates", *BZ* 57 (1964), 293-301. E. Janssens, "Michail Attaliates en die slag bij Mantizkert", *Zeteis*, ed. E. Strijcker, Amsterdam 1973, 585-596; "La bataille de Mantzikert (1071) selon Michel Attaleiate", *Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 20 (1968-72), 291-304. A. P. Kazhdan, "The Social Views of Attaleiates", in Kazhdan – Epstein, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 23-86. *Michaelis Attaliotae Historia*, ed. I. Bekker, Bonn 1853.

16. For Psellus: Hunger, *Literatur*, as in note 15 above, I, 372-382. E. Kriaras, "Μιχαήλ Ψελλός", *Βυζαντινά* 4 (1972), 55-128. P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, Munich 1974. Y. N. Ljubarski, *Mihail Psell: Lichnost i tvorčestvo*, Moscow 1978. A. Gadolin, *A Theory of History and Society with Special Reference to the Chronographia of Michael Psellus. Eleventh Century Byzantium*, 2nd edition, Amsterdam 1987. *Michel Psellos. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, edited and translated by Émile Renauld, Paris 1926-28, I-II.

17. Vryonis, "Mantzikert", as in note 11 above, 127-132.

participant in, the activities he describes. He does not in effect take sides as a partisan. This is in sharp contrast to the open and unashamed partisanship and self righteous justification of Psellus, or the pronounced parti pris of the historian Nicephorus Bryennius.

5. His superiority resides in a unique historical fact: No other author (whose text survives) and who gives an account of the battle was present on the field of battle, on August 26, 1071. Only one author was present and participated, as supreme judge of the Byzantine armies, in the battle, Attaleiates.

In the next part of the article a brief analysis of nine Arabic sources is carried out, and then these Arab chronicles are compared with the Greek historians. There are three general difficulties which are common to acceptance of each of these Arabic texts[18]:

1. All Muslim texts are recorded by chroniclers who lived long after the event.

2. The Arab accounts are much shorter on the events of 1071/2 than is the narrative of Attaleiates.

3. It is difficult to evaluate and to give credence to most details of the Arab accounts for legend quickly replaced history in their historical memory. This is confirmed by Ibn al-Athir[19] who wrote

و بلادهم ومدح الشعراء و ذكروا هذا الفتح فأكثروا

And the same is recorded of Alp Arlsan by Zonaras: Ἄξαν ἐκεῖνος ὠνόμαστο, οὗ πολλὰ ἐπὶ δικαιοσύνῃ καὶ μετριοφροσύνῃ ᾄδονται διηγήματα[20].

Modern Orientalists and other scholars have, accordingly, searched for elements that would justify the use of parts of the Arabic sources despite the fact that they are so posterior to the battle. This they have found, variously, in the following:

1. Some chronicles include sections taken from earlier chronicles, the texts of which are now lost. The prime examples are Ghars an-Ni'me (1088) and Abu Ghalib. Fragments of both survive in the text of Sibt Ibn al-Jauzi. Imad al-Din Isfahanī is paraphrased by al-Bondari[21].

2. There is the genre of the Fatihnama, a typical islamic genre promulgated by victorious Islamic rulers and generals with a view of formally announcing their victories to Islamic society at large, Sibt Ibn al-Djawzi mentions such a Fatihnama without reproducing its contents.

---

18. Vryonis, "Mantzikert", as in note 11 above, 132-133.

19. Sümer - Sevim, "Malazgirt", as in note 10, above, page 24 of the Arabic texts.

20. *Ioannis Zonarae Epitome historiarum* (libri I-XVIII), ed. Th. Buttner-Wobst, Bonn 1897, III, 702.

21. Sümer - Sevim, "Malazgirt", as in note 10 above; passim.

3. There is reference to an exchange of correspondence between the sultan and the caliph.

These three pieces/types of evidence, of the scantiest nature, were sufficient for Cahen to reject the Greek historians, but especially Attaleiates, and to give preference to the much posterior Arab chroniclers. The Turkish editors, commentators and translators of the Arabic and Persian sources exercise much more caution in the publication of 1971, warning that it is difficult to know what degree of credence is to be given to all these Muslim sources by virtue of their greatly posterior date.

In my analysis of the Arab sources I examined seven themes and then compared the Arab and Greek sources[22]:

1. The date of the battle of Mantzikert. Arabic sources give Friday as the day on which it occurred but differ as to the date. An almost contemporary Byzantine source sets clearly the date as August 26.

2. The numbers of the armies given by Muslim sources are fantastic and wildly exaggerated. They estimate the number of Byzantine troops at between 200,000 and 600,000; those of Alp Arslan between 5,000 and 200,000. Cahen largely accepts an inflated number which, though not so inflated, nevertheless inflated by far what the actual reality must have been. The Byzantine sources do not speak of large armies, are much more careful and conservative and agree that by the time of the battle the large majority of the Byzantine army was elsewhere and did not even participate in the battle[23].

3. Writing from a great chronological distance the Arab chroniclers demonstrate that they did not understand the flow of events, and thus their narratives are highly disjointed, many events simply omitted, others repeated under the mistaken belief that there were two rather than one, and the events related are so truncated as to constitute isolated data in a vacuum. In contrast the far more detailed and long account of Attaleiates is completely coherent and also explains events that led to the battle and events that arose as a result of the battle. All this is absent from the Arabic sources.

4. The inaccuracy and fanciful nature of much of the Arab accounts is apparent in many details, one of which will suffice by way of illustration. When Alp Arslan sent an embassy to the camp of the emperor to seek a peace before the battle, the Muslim chroniclers produce a false conversation that supposedly took place during the embassy (which in itself is historical). The Arab sources state that Romanus demanded as a concession for the conclusion of peace that the sultan cede to him the cities of Ray, Hamadan and Isfahan as future winter and summer homes for the emperor and his court[24]. Attaleiates, much more

22. Vryonis, "Mantzikert", as in note 11 above, 132-135.

23. Cahen, "Mantzikert", as in note 7 above, 621.

24. Sümer – Sevim, "Malazgirt", as in note 10 above, 4, 12, 22 of the Arabic texts.

modest and careful, tells us what it was that Romanus demanded for peace: that Alp Arslan remove his army from the present camp site which they occupied on the plain of Mantzikert from which they were threatening the water supply of the Byzantine troops and where they also commanded the surrounding heights[25].

5. Most critical is the nature and content of the Arab accounts of the battle itself. The accounts of al-Qalanisi, Ibn al-Azrak, Ibn al-Athir and Ibn ad-Dawadari are worthless and imitative. The remaining five Arab authors generate five small categories of data on the battle:

a) Alp Arslan's conversation with the imam Abu Nasr Muhammad ibn Malik al-Buhari after the failure of Alp Arslan's peace embassy to Romanus[26].

b) The prayer sent by the caliph, supposedly to be read in all mosques on Friday the day of the battle.

c) The contents themselves of the prayer.

d) The actual course of the battle.

e) Description of the battle itself, which the authors usually dispense within only two or three lines, whereas Attaleiates devotes three pages to the battle. Thus Attaleiates is the most detailed (far more so than the Arabs), and only his narrative allows us to follow the development and phases of the battle, and the Arab sources are severely limited as to details, development and aetiological explanations.

6. A sixth aspect of the Arab sources, and quite unexpected, is the interesting data generated by them, and confirmed by Attaleiates, as to one important event: the experiences of the emperor during his eight day captivity in the camp of the sultan. Here the Arab sources are more detailed and informative than is Attaleiates. And it is on this point, uniquely, that one observes a fundamental agreement and similarity of contents in both the Greek and Arab historical sources[27].

Since it is impossible that the Arab authors had access to their Greek counterparts, and the reverse is also excluded, one must search for an explanation of this most striking similarity, indeed in some cases identical nature, of the Arab and Greek accounts of the emperor's eight–day captivity.

The principal source for this episode in the Byzantine sources (essentially those of Attaleiates and Psellus, and their derivatives) seems to be the letter that Romanus sent to the empress Eudocia in Constantinople, after his release from captivity and which caused such a political uproar and chaos in the capital city. Psellus makes specific reference to this important letter[28] and to its effect in

25. Attaleiates, Bonn, 159-160.

26. Vryonis, "Mantzikert", as in note 11 above, 135.

27. Vryonis, "Mantzikert", as in note 11 above, 135-136.

28. Psellus, Renauld, II, 164.

court political circles, whereas Attaleiates gives much of the contents[29]. There is no evidence that Arab chroniclers had access to the contents of this letter.

It is less clear what the sources for this sensational event were and from which later Arab chroniclers drew such a detailed account. Some of the details may have been preserved in the Fatihnama which Alp Arlsan sent to the caliph in Baghdad. The most detailed account of the emperor's captivity is to be found in the pastiche chronicle of Sibt Ibn al-Djawzi (d. 1256) who presents, verbatim, sections of the lost chronicle of Ghars an-Ni'me (d. 1088), the historian of the Seljuks[30].

It is obvious that in the letter of Romanus (now lost) we have before us a formal and official imperial letter that was very specific and detailed. The almost identical contents of the section in Sibt Ibn al-Djawzi argue also for the existence of a formal Seljuk account of what transpired between the sultan and the emperor during the latter's captivity, and which ended in a formal treaty between sultan and emperor. If this be true, which seems most probable, then we have to do with two formal versions of one event, formal in the sense that both issued from the two respective rulers. This probability is strengthened by the consideration that the two rulers had signed a formal treaty at that time.

7. The seventh and last category of data generated by the Arab sources deals with the fate of the emperor Romanus after his release from captivity. Here the Arab sources lose interest, and what they do mention is highly confused, erroneous, and penurious.

By way of summary as to the Arabic sources one observes the following: All the Arab authors wrote long after the events, from the mid-twelfth to the end of the fifteenth century. Thus their narratives are severely disjointed in that none really understands the flow and interdependence of events. Second, they are all very brief. There is nothing of major importance in their accounts of the events that transpired between Romanus' departure from Constantinople on Sunday, March 13, 1071, and the battle on August 26, and similarly there are very few details and no basic understanding of events that occurred between Romanus' release from captivity in early September 1071 and his death on April 4, 1072. As for the battle itself these sources pay scant attention to the progress of events in the few days prior to the battle, but they do refer to the sultan's embassy to the camp of the Byzantine emperor. In a very few, scant lines they relate that the outcome of the military encounter was a sensational victory of the Muslim sultan over the Christian emperor. There is no understanding, or

29. Attaleiates, Bonn, 164-167 gives its contents.

30. Sümer – Sevim, "Malazgirt", as in note 10 above, 31-33 of the Arabic texts, with less detail in Ibn al-Qalanisi, 3; the Akhbar, 9, 10; Ibn al-Jauzi, 13-15; al-Bondari, 17, 18, 19-20; Ibn al-Athir, 23; Ibn al-Adim, 47-48. All paginations refer to the excerpted edition of Sümer – Sevim.

detailed account of the battle, its strategy, and no comprehension of the decisive factors determining its outcome. As to the methodology of their attempts to reconstruct all these events there are clear statements in a number of the Arab chroniclers, which is confirmed by the texts themselves, that they lifted and/ or paraphrased the works of earlier authors now lost. The only exception to all the above observations is the very detailed and accurate account of the captivity of Romanus and his eight day detention in the camp of the sultan. Sibt Ibn al-Djawzi gives the longest Arab account, and he must have derived it from the lost history of Ghars an-Nime, surpassing even the account of Attaleiates and also providing more specific details of the conversation between the two monarchs.

This examination of the Arab authors/sources leads us to the conclusion that they are of interest, in terms of the history of the battle of Mantzikert, primarily as regards events that transpired during Romanus' captivity in the sultan's camp. With this notable and only historical exception, their primary importance lies in the fact that they mark the beginning of the transformation of the history of the battle into the poetic domain of heroic legend and sensationalism, imbuing the story with a strong dramatic spirit.

The third group of narrative sources, the Persian, takes up the semi-historical tradition of its Arabic predecessor, and brings along, very far, the process of sensationalization of the narrative. Of the four Persian chronicles here examined (Rashid al-Din Fadllulah [d. 1318], Aksarayi Karim al-Din Mahmud [d. 1324] Hamdullah Mustawfi [d. 1350], and Mirkhond [d. 1498][31], only two (Rashid al-Din and Mirkhond) pay much attention to the event in question. As to the historical, in contrast to the legendary, events, the Arabic Akhbar, Ibn al-Djawzi, al-Bondari, Ibn al-Athir, Sibt Ibn al-Djawzi and Ibn al-Adim are all more extensive and detailed.

Just as the body of Arabic chronicles dealing with the battle is considerably later in time than the corpus of Greek sources, so the Persian chronicles are much later than the Arabic accounts, as they date from the late thirteenth to the end of the fifteenth century. They are thus even farther removed from the events than most of the Arab chronicles. Accordingly their structure, contents, and understanding of that distant historical event of 1071-72 have undergone apocopation, some contradictory repetition of disparate sources, the omission of considerable data from older sources and a very considerable manufacture and/or insertion of newer legendary material. Consequently they are of vastly

31. Sümer - Sevim, "Malazgirt", as in note 10, above, XVI-XX, and for the Persian texts, J. Rypka, *History of Iranian Literature*, ed. by K. Jahn, Dordrecht 1968, 54-69 passim. K. Jahn, *Die Geschichte des Rashd al-Din mit fünf und zwanzig Facsimiles*, Vienna 1969. al-Aqsarayi, Musmamarat al-Akhbar, ed. O. Turan, Ankara 1944. Z. V. Togan, "Hamdullah-i Mustevfi", *Islam Ansiklopedisi*, V/1, 186-187.

decreased interest in regard to the specific history of the battle of Mantzikert, but of a very considerable historical value for the broader culture and views which literary and popular societies had of themselves and of the predecessors of their neighbors over a long period of time from 1071 to 1498, or over 427 years. In effect the Persian chronicles have given a substantial development to the legend centering about this sensational event, and often in the highest Persian literary style, a literary element which is not unrelated to the insertion of new legendary "events" as well as to functionally anachronistic rearrangements of the structure of their history[32].

Perhaps two illustrations of the legendarization and the literarization of the narrative in Persian hands will suffice to give the picture. The first of these is taken from Rashid al-Din's highly imaginative account of the preparations prior to the battle of Mantzikert. It is at this point of his narrative, that is between the established points of (a) the sultan's embassy, seeking peace, to the emperor's camp, and (b) the battle proper, that Rashid al-Din introduces a new legend into the heretofore traditional narrative and sequence of events. This new legend has to do with the purported sultan's hunting expedition, his capture by the Byzantines, the preservation of the sultan's anonymity during the captivity, his liberation by a ruse of the vizir Nizam al-Mulk, and the final Byzantine chagrin at the realization of the sultan's identity only after his escape from their hands. The abrupt manner and clumsy nature by which this legend is inserted into the text marks a very noticeable interruption in the narrative of Rashid al-Din, and infuses it with an almost child-like, or nursery rhyme, flavor[33]:

"One day the sultan was hunting with one hundred horsemen, and the enemies (with one hundred horsemen) seized and bound him, but they did not know who he was. Someone informed Nizam al-Mulk, and he said:

"Take care to discuss this with no one",

and he ordered that they should allow no one in the tent of the sultan. He spread the false rumors that the sultan was ill, and he gave commands as though from the tongue of the sultan. During that interval ambassadors came from that side and asked for peace. Nizam al-Mulk said:

"He is ill but he agrees to peace".

At the time of the return of the ambassadors he said:

"Since you were seeking peace, why did you take (captive) many of my servants (while) they were hunting, and then imprison them? Return them".

They departed and related the situation. Romanus ordered that they (the captives) be returned immediately. Nizam al -Mulk and the emirs received him

32. Vryonis, unpublished manuscript on the sources for the battle of Mantzikert, 99-145, and notes 239-327.

33. The translation from the Persian is based on the Persian text in Sümer – Sevim, "Malazgird", 54-55.

(the sultan) and kissed the ground. The Greeks seeing such a state of affairs were astonished and amazed and were consumed by regret and grief at his escape"[34].

Mirkhond relates the same hunting story, but given the fact that he realized that it did not seem to fit into the traditional Arabic structure of the history of the battle, and given the pronounced "scissors and paste" character of his particular narrative, he appends at the end of his main account a similar but slightly more elaborate account, the legendary hunt. Here we shall only note the beginning of the entry[35]:

"In some of the historians it is written that at the time that Alp Arslan and the ruler of the Greeks together discussed peace, at this time the sultan went on a hunt with a limited number of the army, and he fell into a Greek snare".

Though the new legendary elements, that first make their appearance in the Persian chronicles are very considerable I have treated the matter in detail in the unpublished manuscript, and here I shall restrict myself to the following observation in this specific case. One notes in both chroniclers, Rashid al Din and Mirkhond not only the insertion of a completely new legend, at the same time we see that because of the awkwardness of the story there was difficulty in deciding where it should be inserted. Rashid al-Din boldly inserted it between the story of the Turkish embassy to the camp of Romanus and the actual outbreak of the battle, an awkward insertion. Realizing that this anecdote interrupted the logic and sequence of the narrative Mirkhond removed it to the end of the narrational structure.

This is only one of a number of illustrations that with the passing of time and confusion that always accompanies this phenomenon, a sure knowledge of the proper narrative structure underwent continuing weakening, stretching, distortion, omission and insertion. All these constitute essential elements in the destruction or, if you will, a reformation, of the structural narrative. In addition to the increasing legendary elements that now poured into the older Arabic tradition and narrative of the event, there appeared a new, additional stylistic element that helped transform semi-history into the fabulous. Already the Arab chroniclers had contributed to this process and had, in addition, adduced numerous Koranic quotations and Islamic prayers to emphasize the religious nature of the conflict and to heighten the sense of austere divine intervention. The rich and ornate style of Rashid al-Din did not fail him in what was a typical Persian literary style in his description of the banquets to which Alp Arslan invited Romanus during the latter's captivity.

"Afterward they prepared the table and victory banquet. Golden capped, silver long-legged cup-bearers passed around the cups of cheerful liquid, dipping

34. Translation from the Persian text in Sümer - Sevim, "Malazgirt", 54-55.

35. From the Persian text in Sümer - Sevim,"Malazgirt", 68.

the goblets into jars. Musicians of good tone and pleasing voice sounded the melody of the lute and voice of the saz. And just as nightingales begin (their) chirping, so they performed the musical tone of Iraq and Isfahan in the melody of those modes, to the accompaniment of the lute. With purple wine they performed a concert of the organ... When the assembly came to an end and the inebriated decided to go to bed, the sultan ordered several of the guards to exercize care for the emperor and he ordered that they display toward him a smooth tongue, good manners, and well tempered service. And so he summoned him to the assembly in this manner for several days and with the joyous speech of this activity his condition was clearly restored"[36].

The passages, in both Rashid al-Din and Mirkhond on the banquets are unique in the sources for the battle of Mantzikert, but Attaleiates, in much less florid terms, mentions that the sultan invited Romanus daily to have salt and conversation at his dinner table, and says little else of the surrounding circumstance.

Equally instructive is a glance at Rashid al-Din's description of the approach of dawn of Friday of the battle. He refers to the prayer and then turns to the battle:

"On Friday, when the rooster (the muezzin) cried out the clamour (the morning prayer), 'Hither to prosperity', the naradan (backgammon players) gathered up the stationary and mobile backgammon pieces from the blue board and the bright scarlet spread. The sultan and the emirs, after the fulfillment of the divine command, the love of God and the recitation of praises, turned their faces toward the battle with the foe. And that mean rabble, like scattered butterflies and dispersed locusts, numerous as the sand and ants, came forth to the encounter and they came opposite the sultan for battle. When the predicted and proper time came, the army of Islam simultaneously exclaimed *takbir*. With the assistance of God and strengthened in heart they attacked the enemy. They formed a battle array, like plucked, dyed wool, which was stronger than a mountain. And with the evil wind of defeat they sprinkled the dust of destruction on the heads of the infidels and consigned most of the dissolute infidels to the abode of perdition.

And the root of the people that commit evil was severed.

Glory to God, Lord of all Being.

So much plunder, in money, jewels, goods, captives, livestock and attendants fell into the hands of the Muslims that even the scribe of the heavens would have been confused to describe it"[37].

The mixture of rooster, backgammon devotees, references to Persian tropes, with Koranic passages, are characteristic of the heavy literary style of

36. Translated form the Persian text in Sümer – Sevim, "Malazgirt", 57.

37. From the Persian text in Sümer – Sevim, "Malazgirt", 56.

Rashid al-Din which helped transfer the already semi-legendarized accounts of the Arab chroniclers into the legendary and epic style of Iran.

His literary compulsion drives Rashid al-Din to develop even farther the legend of the emperor's capture by the ghulam, attributing to the two men a plot for the former to help the latter escape. The ghulam exhorts the emperor to await until night so that they might escape unnoticed:

"It is necessary to await until the world dons its black veil and the shining stars with their adornment become beautiful so that I might make ready two fast stallions, strong runners and rapid, and by dawn we shall mount them and shall ride them to the boundaries of the kingdom of Rum"[38].

With the Persian chroniclers we pass from the Arabic accounts, which, though often vague and which tell us very little about the battle itself, nevertheless tell us a number of interesting details and which give rather astonishing and reliable details on the episode of the emperor's captivity in the camp of the sultan. The Persian authors have moved from the vagueness of the Arab authors, a vagueness not completely loosed from the historical matrix, into the realm of legend and the sensational. They are not important, at all, for the events themselves. They are of ultimate significance for understanding the cultural world of Islam, for the psychology of that culture as it looked back on one of the most sensational events between Islam and Christianity. Thus we have gone through three historiographical stages of the Battle of Mantzikert:

History (the Greek sources)
Dehistorization (Arabic sources)
Mythopoiesis (Persian sources)

The examination of the Greek, Arabic and Persian texts in reality disposes of the more extensive and most important primary sources on the events of 1071-72 which transpired on the much-troubled Byzantino-Islamic borders. Despite this there remains yet another body of writings, disparate in nature, which deserves serious attention in as much as this material not only refers to the events in question, but it gives us the differing points of view and understanding of a number of authors. The Armenian (3) and Syriac (2) chronicles were written by authors who were born in this crucial Islamo-Byzantine borderland and who, in addition, came from religio-cultural traditions and communities that differed sharply from those of the Greeks, Arabs, and Persians. Further they differed on crucial matters among themselves, particularly in the cases of the Armenian and Syriac authors. The Armenian chroniclers, Aristakes, Samuel, and Matthew came, respectively, from Lastivert (near Erzerum-Theodosioupolis), Ani, and Edessa, and all three cities were disastrously affected by

38. From the Persian text in Sümer - Sevim, "Malazgirt", 56-57.

the Byzantino-Turkish warfare of the eleventh-twelfth centuries. The Syriac chroniclers, Michael the Syrian and Bar Hebraeus were both born in Melitene, a city which suffered similarly from this state of destructive border warfare[39]. The battle of Mantzikert and the Byzantine defeat fell in the same year as the Byzantine loss of its last Italian stronghold, Bari, to the Normans. Thus the two western chroniclers, William of Apulia and Amatus of Montecassino represent the local Norman and Montecassinian views of Byzantine decline. They take the opportunity to emphasize and to extol the role of the Norman soldiers and leaders at the battle of Mantzikert and the siege of Bari. There remain two chronicles which describe the battle of Mantzikert: the fourtheenth–century Bulgaro-Slavic translation of the chronicle of Constantine Manasses, and the very extensive description of the battle in the Seldjukname of the Ottoman author Ahmed ibn Mahmud (d. 1560-1570) composed in Ottoman Turkish.

Of the three Armenians only Aristakes was a contemporary of the battle of Mantzikert[40]. His chronicle, written between 1072-1087, gives a certain attention to the battle within the larger framework of the importance he attaches to the history of Byzantium as one of the basic factors in Armenian historical fortunes, as does Matthew of Edessa[41]. Conversely Samuel of Ani composes a very short paragraph and as such it is of no historical value for the reconstruction of these events. However it was largely through the widespread dissemination of this chronicle in later years that some memory of the battle was preserved in Armenian memory[42]. The coverage of the other two chroniclers is much scantier

39. Vryonis, *The Decline*, as in note 2 above, chapters 2 and 3, deal with this subject in very considerable detail, and is specific as to cities, towns, villages and regions which underwent disturbances of this type.

40. For the Armenian chronicles and the background: Manuk Abegian, *Istorija drevnearmjanskoj literatury*, Erevan 1975, 339-357. Robert Thomson, "The Influence of their Environment on the Armenians in Exile in the Eleventh Century", *Supplementary Papers. Summaries. Thirteenth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford 1966, 138-140. Aristakes de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, traduction française avec introduction et commentaire par Marius Canard et Haig Berberian d'après l'édition et la traduction russe de Kaaren Yuzbashian, Brussels 1973, XIII-XLV, and the relevant text on pp. 124-128. Aristakes of Lastivert, *Povestvovanie Vardapata Aristakesa Lastivertsi. Perevod s drevnearmenskogo, vstupitelnaja statja, kommentarrii, prilozhenia*, K. H. Yuzbašian, Moscow 1968, 13-51.

41. Matthew of Edessa, *Chronique de Mathieu d'Édesse continué par Grégoire le Prêtre,* Paris 1858, 166-172, for the battle, vi-xv on the author and his chronicle. See also Abegian, *Istoria,* as in note 40 above.

42. Marie-Félicité Brosset, *Collection d'historiens arméniens. Dix ouvrages sur l'histoire de l'Arménie et des pays adjacents du Xe au XIXe siècle*, traduits de l'Arménien et du Russe, avec des introductions historiques et des notes critiques, linguistiques et éclaircissantes, Amsterdam reprint, III-IV; text on 449-451.

than that of Attaleiates and the Arab Sibt Ibn al-Djawzi, but they contain materials that are of great interest. Aristakes introduces a strong religious element into his narrative as the motive force in determining the flow of events. He thus devotes a considerable attention to the description of Romanus' anger, pride and arrogance, far more so than he does to the description of the events themselves[43]. Indeed he has very little to say about the battle itself, whereas Matthew includes some of the basic events but for the most part it is confused and erroneous. He erroneously reports that the Armeno-Byzantine general Basilakes was slain in the battle[44]. In fact Skylitzes' Continuator remarks that after his capture in an initial skirmish, he was taken to the camp of the sultan where it was he that identified the captured Romanus as the Byzantine Emperor[45]. We know that Basilakes had a considerable career in Byzantine service even after his release from Turkish captivity. His story of the purported sack of Sebasteia by Romanus IV in 1071 is suspect and probably never took place[46]. Finally the animus of Aristakes and Matthew is diametrically opposed. Aristakes was pro-Byzantine and Matthew violently anti-Byzantine. Thus the latter's account is not only badly confused and erroneous, it is also rendered problematic by his passionate tone.

In short, the Armenian chronicles are of primary interest in that they give two differing Armenian points of view on the battle, but these are views which differ considerably from what actually transpired.

The two Syriac chroniclers show a considerable disparity in understanding of the battle, in details, and in outlook[47]. The earlier of the two, Michael the Syrian (who was writing in the latter half of the twelfth century, based his section on the battle on Mantzikert most probably on the Syriac chronicle of Ignatius of Melitene, bishop of that city from 1061 to 1094. The narrative of Michael on the

43. Aristakes - Yuzbashian, 137-138; Aristakes - Canard, 125-126.

44. Matthew - Du Laurier, 169. This error is repeated in the *ODB* (Oxford 1991) under the entry "Basilakes", on the basis of Matthew's assertion.

45. Skylitzes' Continuator-Tsolakis, 150-151.

46. Matthew - Du Laurier, 166. This purported action does not fit in, at all, with the policies and acts of Romanus IV throughout his campaign, in which he put great trust in the Armenian contingents, as is evident from the fact that he entrusted them with the storming of the walls (successful) of the city of Mantzikert on the eve of the battle. J. Cl. Cheynet, "Les Arméniens de l'Empire en Orient de Constantin X à Alexis Comnenos (1059-1081), in N. Garsoian (ed.), *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*, Paris 1996, 68-69, is also of this opinion.

47. For evaluations of the two Syriac chronicles: J.-B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche* (1166-1199), editée pour la première fois et traduite en français, Paris 1963, I. XXIV-XXXV; Anton Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlich-palästinischen Texte*, Bonn 1922, 312-320. On both, Rubens Duval, *La littérature syriaque (reprint)*, Amsterdam 1970, 196-201, 400-411.

battle is very poorly put together and seems to reflect a local oral tradition, and to reflect in a very impoverished manner some tradition of the Arab chroniclers. By and large we learn little on the battle from Michael the Syrian, and anachronism, sequential confusion, severe truncations and mythopoiesis contribute to the radical transformation of the "established" narrative structure of the entire Mantzikert episode. There is one assertion that Michael makes that is of particular interest. He charges the Armenian soldiers as having fled the field of battle because they had been at religious odds with the Byzantines[48]. But given the general flight of Franks, Uzes, Patzinaks, Greeks, Germans and Franks from the field of battle, this takes on little significance. Further the charge of religious differences does not explain why the Armenians fought, reliably, in the armies prior to the battle and were the troops which overran the walls and defenders of Mantzikert when Romanus ordered them to attack the enemy.

Bar Hebraeus represents a very different approach to the battle of Mantzikert. It is a much more ambitious undertaking, describing the episode in considerable detail, devoting three times the space that Michael had devoted to the issue. In contrast to the latter's account, that of Bar Hebraeus retains the essence, but not all of the details, of the traditional Arabic narrative structure of the events related to Mantzikert. He states specifically that,

"Now I found this history in two manuscripts, (one) in Arabic and (one) in Persian"[49].

He acknowledges the use of Michael's chronicle, but by exercise of textual criticism rejects a part of it. His narrative is closest to that of Sibt Ibn al-Djawzi, but he includes two items in his narrative to be found only in the Persian textual tradition[50]. His world chronicle is an ambitious work, and his description of the Mantzikert episode is second to that of Sibt Ibn al-Djawzi in the Arabic tradition as to length. Despite the author's broad historical view, and greater cultural openness to the larger cultural world of Islam, still we can make no claim for any original and independent historical value of his text on Mantzikert. It is, on the other hand, a rather valuable testimony to the degree of penetration of Islamic literary, cultural, and historical influence among the Syriac Christian literate community.

Just as the Armenian and Syriac chronicles reflect a provincial outlook of local Christians in the East, so the chronicle of Willliam of Apulia mirrors the

---

48. Michael the Syrian - Chabot, III, 169.

49. *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj the Son of Aaron the Hebrew Physician commonly known as Bar Hebraeus, being the first Part of his Political World History*, by Ernest A. Wallis Budge, Oxford 1932, 222.

50. Vryonis unpublished manuscript, as in note 32 above, 180, which refers to (a) the emir Sawtekin, and (b) the sultan's fear.

perception of the Normans who, in the same year that Romanus was defeated and captured by the Seljuks, were to consummate the conquest of Byzantium's western-most province by the capture of the last Byzantine stronghold there, Bari. He writes in a bellicose spirit that arose from the uninterrupted Norman successes in Italy, Byzantium and the first Crusade. His account of Mantzikert, though brief (109 lines), retains some portion of the recognizable skeleton of the Greek and Muslim sources despite the fact that much of it is hollow (devoid of essential details) and parts of the structure of the traditional narrative have been omitted and other parts badly confused. Legend has also been introduced in a very childlike manner reminiscent of the naive tales that characterize Viking sagas and the Heimskringla. A leitmotif that places in apposition the rigorous, warlike and honorable character of Romanus with his roi-fainéant step-son marks both the beginning and the end of William's Mantzikert narrative. In the end the cutting down to size of the episode and of the emperor's qualities fits well into the larger scheme of glorification of Guiscard and the Normans. Yet the narrative is recognizably related to the more general structure of what we know about the battle[51].

In this brief and superficial[52] summation of a much longer analysis of these various linguistico-cultural groups of primary sources an effort has been made to show the interrelations of the various narratives within each linguistic group and to set out a rank and ordering of source priorities. Second a lesser effort has been made to compare each group to some of the other groups and thus to show what if any relation exists between the linguistic groups. Finally, the evolution of the analysis moves from the more nearly historical, through an intermediate

---

51. For an analysis of William of Apulia as source for the battle of Mantzikert and also for the critical text and commentary: Marguerite Mathieu, *Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard.* Édition, traduction, commentaire et introduction, Palermo 1961; same author "Une source négligée de la bataille de Mantzikert. Les é Gesta Roberti Wiscardi' de Guillaume d'Apulie", *Byz* 20 (1950), 89-103.

52. I have left out a discussion of Amato di Montecassino, the Slavic and the vernacular Greek Manasses chronicle, and the 16th century Ottoman Seldjukname as such a discussion would simply expand the study without any appropriate contribution.

Storia de' Normanni di Amato di Montecassino volgarizzata in antico francese a cura di Vicenzo de Bartholomais, Rome 1935. *Die slawische Manasses-Chronik nach der Ausgabe von Joan Bogdan mit einer Einleitung von Johann Schropfer*, Munich 1966. Yiannis N. Elioudes, "Πρώιμα δημώδη πεζά νεοελληνικά κείμενα, in *'Αρχές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συμποσίου "Neograeca Medii Aevi"*, II, Venice 1993, 551-559. Nadezhda Genova, "Vorläufige Bemerkungen über eine anonyme spätbyzantinische Prosaparaphrase der Verschronik des Konstantinos Manasses, *'Αρχές..., op. cit.* II, 545-550. Erdogan Merçit, "Türkce Selçukname'ye göre Malazgirt Savasi", *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* (1971), II, 17-49. Also I have left out the insignificant version of Glycas and Joel.

phase to the dehistorization of the facts, and finally to their legendarization. Posited on top of this is the implied place for linguistic-cultural and political differences as manifested in the various linguistic groups of sources.

Having gone through all the sources in this analytic manner I have tried to pave the way for my understanding of how the actualities of the battle and related phenomenon are to be ascertained. In other words which are the facts of the events of Mantzikert as well as those leading into and out of the battle. The other side of this twin effort is to trace the process of the legendarization of this famous military encounter, as a part of the cultural outlook of several different worlds, not excluding our own contermporary world.

JOHANNES KODER

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ 6ο ΑΙΩΝΑ
ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΓΩΝΙΑ ΤΗΣ "ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΤΟΠΩΝ"

Η ανάλυση της οικιστικής και οικονομικής εξέλιξης του Βυζαντινού κράτους σε ένα γενικότερο επίπεδο παρουσιάζει πολλά προβλήματα, καθώς οι πηγές που διαθέτουμε διαφέρουν πολύ όσον αφορά την ποιότητα και τον όγκο, κατά γεωγραφικούς χώρους και εποχές. Το γεγονός αυτό με οδήγησε πριν από μερικά χρόνια σε μια πρώτη προσπάθεια[1] αναδρομικής εφαρμογής της θεωρίας των κεντρικών τόπων καθώς και συγγενών θεωριών (π.χ. του μοντέλου του J. H. von Thünen, ο οποίος θεωρεί τον οικισμό ως κέντρο μιας απομονωμένης αγροτικής περιοχής[2]). Πρότεινα τότε μια κατά προσέγγιση απάντηση στο ερώτημα σε ποιο βαθμό οι επαρχίες του πρώιμου Βυζαντινού κράτους είχαν αστικοποιηθεί. Στο μεταξύ, μεθοδολογικά συγγενείς προσπάθειες μιας τροποποιημένης ιστορικής εφαρμογής της θεωρίας των κεντρικών τόπων έγιναν και από άλλους ερευνητές για διάφορες περιοχές του ευρωμεσογειακού χώρου (τη μεσαιωνική Βουλγαρία, την Αμβέρσα στον 16ο αιώνα, τη μεσαιωνική Βενετία, το Οθωμανικό κράτος και τη ΝΔ Αραβία)[3]. Προσωπικά επέστρεψα στο θέμα το 1995, οπότε παρουσίασα σε συμπόσιο στη Θεσσαλονίκη ένα χωροταξικό μοντέλο για τη μεσοβυζαντινή Μακεδονία.

Η χωροταξική θεωρία της κατανομής και ιεράρχησης των κεντρικών τόπων έγινε για πρώτη φορά αντικείμενο επιστημονικής περιγραφής από τον W. Christaller το 1933, για να διαδοθεί ευρύτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε και εξελίχθηκε περαιτέρω, ιδιαίτερα στον αγγλόφωνο κόσμο[4]. Η θεωρία αυτή προσφέρει τη δυνατότητα να συστηματοποιηθούν σε περιφέρειες διαφορετικής ιεραρχίας και μεγέθους οικιστικά δίκτυα, τα οποία εγγυώνται στους κατοί-

1. Βλ. Koder 1986.

2. Βλ. Von Thünen 1875 (1966).

3. Μεσαιωνική Βουλγαρία: Panova 1992/3, Αμβέρσα: Limberger 1993, Βενετία: Benzoni 1993, Οθωμανικό Κράτος: Kaser 1993, ΝΔ Αραβία: Gingrich 1993. Βλ. επίσης γενικά Mitterauer 1993 και Heppner 1993.

4. Βλ. Christaller 1933 (1966, 1968). – Τη θεωρία προώθησαν οι Lösch (1962), Berry (1967), Bobek (1978/1983) αλλά και πολλοί άλλοι· βλ. Schöller 1972. – Για μια εισαγωγή στη θεωρία των κεντρικών τόπων στα ελληνικά βλ. Δράγκο 1974.

κους ένα ελάχιστο χρόνου και κόστους μεταφοράς, ώστε να φθάνουν έτσι στο κέντρο εξυπηρέτησής τους.

Στη σημερινή ανακοίνωση στηρίζομαι – όσον αφορά τη θεωρία των κεντρικών τόπων – κατά κύριο λόγο στον G. W. Skinner, ο οποίος παρουσίασε μια αναδρομική εφαρμογή της θεωρίας των κεντρικών τόπων στην Κίνα κατά τα νεότερα χρόνια[5]. Για τη θεωρία της οικιστικής παραπέμπω στις έρευνες του Γεωργίου Λάββα[6], ενώ για τα ιστορικά και γεωγραφικά δεδομένα της βυζαντινής Μικράς Ασίας στο σχετικό αρχειακό υλικό της Tabula Imperii Byzantini (εφεξής: TIB).

Σκοπός της ανακοίνωσής μου είναι να μελετήσω αρχικά κατά πόσον η θεωρία των κεντρικών τόπων θα μπορέσει να "υποστηρίξει" παραδοσιακές ιστορικές μεθόδους στην οικιστική θεωρητική εξήγηση – και, όπου απαιτείται, στην υποθετική αναπαράσταση – ενός συναφούς συστήματος των τόπων εξυπηρέτησης του κεντρικού Μικρασιατικού χώρου στον Μεσαίωνα, με κέντρα τις σημαντικότερες πόλεις και άξονες τις κύριες αρτηρίες επικοινωνίας. Η έρευνα στοχεύει στον έλεγχο και την πληρέστερη κατανόηση των πληροφοριών για τον εν λόγω χώρο στα πλαίσια της βυζαντινής πολιτικής και οικονομικής εξέλιξης. Περιορίζω την έρευνά μου μεταξύ 7ου και τέλους του 11ου αιώνα, στους μεσοβυζαντινούς δηλ. χρόνους, εφόσον για την περίοδο μετά το 1071 οι πολιτικές, οικιστικές και οικονομικές προϋποθέσεις άλλαξαν ριζικά και απαιτούν ιδιαίτερη μελέτη. Ως βάση σύγκρισης θα χρησιμεύει ο "Συνέκδημος" του Ιεροκλέους και η εκκλησιαστική διάρθρωση των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων.

Ο γεωγραφικός χώρος (εικ. 1) με τον οποίο θα ασχοληθώ στη σημερινή μου ανακοίνωση είναι ένα τμήμα της κεντρικής Μικράς Ασίας που εκτείνεται από τον παραλιακό χώρο του Πόντου (από την Ηράκλεια ώς την Σινώπη) έως την Μεσόγειο (από το Καλόν Όρος, τη σημερινή Αλάνυα, ώς την Κώρυκο), εμπεριέχει δηλ. τις αρχαίες περιοχές της Ονωριάδος, της Παφλαγονίας, της Γαλατίας Α' και (μετά το 399 περίπου) της Γαλατίας Σαλουταρίας, της Λυκαονίας και της Ισαυρίας[7]. Αυτός ο χώρος ανταποκρίνεται στις βυζαντινές διοικητικές ενότητες (προ πάντων θέματα ή και τμήματα θεμάτων) Βουκελλάριον, Παφλαγονία, Οψίκιον, Ανατολικόν, Καππαδοκία, Κιβυρραιωτών και Σελεύκεια. Δεν ασχολούμαι με τη δυτική Μικρά Ασία, με τα παράλια δηλ. του Αιγαίου και του Ελλησπόντου, διότι τα τελευταία παρέχουν μια πυκνότητα ιστορικών και αρχαιολογικών πληροφοριών, η οποία, κατά τη γνώμη μου, δεν επιβάλλει την εφαρμογή της θεωρίας των κεντρικών τόπων.

---

5. Βλ. Skinner 1964 και 1977.

6. Πρβλ. Γ. Π. Λάββας, "Η έννοια του χώρου και η πολεοδόμησή του στο Βυζάντιο", *Βυζαντιναί Μελέται* 5 (1993), 25-34.

7. Βλ. για την Ονωριάδα και την Παφλαγονία: TIB 9, για τη Γαλατία και τη Λυκαονία: TIB 4, και για την Ισαυρία: TIB 5.

Προτού συζητήσουμε τις χωροταξικές ιδιαιτερότητες του κεντρικού Μικρασιατικού χώρου, θα ήταν ίσως χρήσιμο να αναφέρω ορισμένες γενικές αρχές της θεωρίας των κεντρικών τόπων, οι οποίες έχουν ιδιαίτερη σημασία για την προβληματική μας. Στο σημείο αυτό παρουσιάζεται πρώτο το χωροταξικό πρόγραμμα του Christaller (εικ. 2) για τον ευρωμεσογειακό χώρο. Πρόκειται για έναν **ουτοπικό** χάρτη στον οποίο η Θεσσαλονίκη, η Άγκυρα, η Τιφλίδα, μια πόλη δυτικά της Βαγδάτης (ίσως το Deir ez-Zor), το Κάιρο και μια πόλη ανατολικά της Τρίπολης (ίσως η Σύρτη/Surt) διαδραματίζουν το ρόλο των "Wunschbildmetropolen" (ιδανικών μητροπόλεων) της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης. Αλλά ας επιστρέψουμε στην ίδια τη θεωρία των κεντρικών τόπων.

Ο "κεντρικός τόπος" είναι, σύμφωνα με τις ιδέες του Christaller και της σχολής του, η καλύτερη θέση μιας κεντρικής εξυπηρέτησης, εξυπηρέτησης δηλ. της οποίας τα αγαθά ή οι υπηρεσίες είναι απαραίτητες για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της περιοχής που ανήκει στο κέντρο, δηλ. την περιφέρειά του. Καλύτερη θέση μιας κεντρικής εξυπηρέτησης είναι αυτή που προσφέρει στο μέγιστο των κατοίκων της περιφέρειας το ελάχιστο του χρόνου και της απόστασης μεταφοράς. Στην πρώτη μορφή της θεωρίας του ο Christaller προσπάθησε να συμβιβάσει τις τρεις κύριες αρχές ή λειτουργίες της κεντρικότητας – λειτουργικότητα αγοράς, μεταφοράς και διοίκησης – δημιουργώντας ένα εξαγωνικό σύστημα της διανομής και διάρθρωσης των κέντρων (εικ. 3).

Το ιεραρχικό σύστημα της θεωρίας των κεντρικών τόπων στηρίζεται, πάντα κατά τον Christaller, σε τρεις κατηγορίες πόλεων[8]:

1. Ανώτερη κατηγορία είναι η "κεντρική πόλη αγοράς" (*ΚΠΑ*), το Central market town (CMT).

2. Στη μεσαία κατηγορία ανήκει η "μεσαία πόλη αγοράς" (*ΜΠΑ*), το Intermediate market town (IMT).

3. Τέλος, η πιο απλή και διαδεδομένη κατηγορία είναι η "πρότυπη πόλη αγοράς" (*ΠΠΑ*), το Standard market town (SMT).

Η σχετικά πυκνή διάρθρωση του δικτύου, όπως και ολόκληρο το σύστημα του Christaller, αντικατοπτρίζει υψηλή πυκνότητα του πληθυσμού, κατά κανόνα οπωσδήποτε περισσότερα από 50 άτομα/χμ^2. Όμως στη μεσαιωνική ανατολική Μεσόγειο η πυκνότητα ήταν χαμηλή: συγκεκριμένα, πρέπει να υποθέσουμε – με εξαίρεση βέβαια τα μεγαλύτερα αστικά συγκροτήματα – πυκνότητα μεταξύ 5 και 20 ατόμων/χμ^2. Υποθέτω επομένως ότι για την ιστορική και οικονομική πραγματικότητα των χωρών αυτών αρκεί ένα σύστημα δύο μόνον κατηγοριών, για τις οποίες θα πρότεινα εν προκειμένω τα ονόματα της πρώτης και της τρίτης κατηγορίας του Christaller, δηλ. την κεντρική (*ΚΠΑ*) και την πρότυπη (*ΠΠΑ*) πόλη αγοράς.

---

8. Για την ελληνική ορολογία ακολουθώ τον Δράγκο 1974.

Από τις ενστάσεις που διατυπώθηκαν στο αρχικό σύστημα της θεωρίας του Christaller, μια ιδιαίτερα σημαντική επεσήμανε ότι ανάλογη διάρθρωση των κεντρικών τόπων στηρίζεται σε προβιομηχανική κοινωνική και οικονομική δομή, ευνοεί δηλ. τη χωροκατανομή του πληθυσμού με προϋποθέσεις γεωργικής αλλά όχι βιομηχανικής παραγωγής. Ακριβώς όμως αυτό το μειονέκτημα είναι στην περίπτωσή μας το πλεονέκτημα της ιστορικής εφαρμογής της θεωρίας, διότι το χρονολογικό και οικονομικό πλαίσιο του Βυζαντίου ανταποκρίνεται απόλυτα στις προβιομηχανικές συνθήκες.

Μια άλλη σημαντική ένσταση θα ήταν ότι οι περισσότεροι γεωγραφικοί χώροι του κόσμου δεν ανταποκρίνονται στο ιδεώδες τοπίο του Christaller, δηλ. την πεδιάδα ή, τουλάχιστον, σε ένα αρκετά ομαλό τοπίο. Ήδη οι Klöpper και Bobek[9] έδειξαν ότι στην πραγματικότητα το εξάγωνο πρέπει να εγκαταλειφθεί και να αντικατασταθεί, ιδιαίτερα σε παραθαλάσσιες και ορεινές περιοχές, από μια διάρθρωση που προσανατολίζεται στη φυσική μορφολογία του τοπίου. Πρέπει να έχουμε επιπλέον υπ' όψη ότι στις παραθαλάσσιες πόλεις "ανήκει" και ο οικονομικός χώρος της γειτονικής θάλασσας με τα νησιά της. Π.χ. για τις πόλεις της δυτικής Μικράς Ασίας θα έπρεπε να υπολογισθούν και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου.

Πολλές φορές και για τους ίδιους λόγους ο κεντρικός τόπος δεν θα είναι ακριβώς στο γεωμετρικό κέντρο μιας περιοχής αλλά σε μια θέση η οποία επιβάλλεται από φυσικά ή οικονομικά δεδομένα (αν και οι αιτίες αυτές είναι συχνά αποτελέσματα της αρχαίας ιστορικής και οικιστικής εξέλιξης και δεν ισχύουν, κατ' ακολουθίαν, αυτόματα στη βυζαντινή εποχή). Έτσι συχνά στο χάρτη τα σχέδια δεν μοιάζουν με εξάγωνα αλλά με "κερήθρες", όπως χρησιμοποιούνται στη διαλεκτομετρία[10], ή με "πολύγωνα Thiessen", πολύγωνα δηλ. που τροποποιούνται με βάση τα φυσικά γεωγραφικά δεδομένα, όπως δείχνει το παράδειγμα της εφαρμογής των πολυγώνων Thiessen στον νότιο στερεοελλαδικό χώρο κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή[11] (εικ. 4).

Μια κάπως σταθερή βάση σύγκρισης του μεσοβυζαντινού οικιστικού δικτύου (εάν βέβαια ήταν δίκτυο) με τις "κανονικές" συνθήκες του αρχαίου και πρώιμου βυζαντινού δικτύου είναι, όπως είπαμε, ο "Συνέκδημος" του Ιεροκλέους. Ο ακόλουθος πίνακας αποδίδει τις πληροφορίες για τις επαρχίες που μας ενδιαφέρουν εδώ:

9. Klöpper 1966, Bobek 1967· βλ. Δράγκο 1974, 245.

10. Για το "χάρτη-κερήθρα" ("Wabenkarte") ως περαιτέρω ανάπτυξη των "πολυγώνων Thiessen" για τη διαλεκτομετρία, βλ. Goebl 1982, 9 (σημ. 8), 49-55 και 106 κε.

11. "Thiessen-Polygone", βλ. A. H. Thiessen, "Precipitation Averages for Large Areas", *Monthly Weather Review* 39 (1911), 1082-1084. – Για την εφαρμογή στον νότιο στερεοελλαδικό χώρο βλ. Koder 1986.

Ονόματα/Εκτάσεις επαρχιών[12]		Αριθμός πόλεων[13]	Πόλεις (μέσος όρος) Επιφάνειες/Διαστήματα[14]		Μέγιστες αποστάσεις[15]
	$χμ^2$(%)		Ε/$χμ^2$	Δ/χμ	Α/χμ
Ονωριάς	9560 (7,0)	6	1593,33	42,89	24,76
Παφλαγονία	35420 (25,9)	6	5903,33	82,57	47,67
Γαλατία Α΄	33180 (24,2)	8	4147,50	69,20	39,95
Γαλατία Σ.	18680 (13,6)	11	1698,18	44,29	25,57
Λυκαονία	22520 (16,4)	19	1185,26	37,00	21,36
Ισαυρία	17660 (12,9)	29	608.97	15,31	26,52

Ο πίνακας βασίζεται σε παλαιότερη εργασία μου[16] και αναφέρει στην πρώτη στήλη τα ονόματα και στη δεύτερη την έκταση των επαρχιών του υπ' όψη χώρου[17], η οποία έχει υπολογιστεί με βάση τις πληροφορίες του Ιεροκλέους και τις διορθώσεις και προσθήκες του Jones.

Στη συνέχεια ο πίνακας δίνει τον αριθμό των πόλεων σύμφωνα με τις ίδιες πηγές και, με βάση πάλι τις δύο αυτές αξίες, την κατά μέσον όρον έκταση των περιοχών που ελέγχονται από τις πόλεις (ως κέντρα) κάθε επαρχίας. Ο αριθμός αυτός κυμαίνεται – για το χώρο μας – πολύ, μεταξύ 609 $χμ^2$ (Ισαυρία) και, μέγιστο, 5903 $χμ^2$ (Παφλαγονία).

Την οπτική γωνία της θεωρίας των κεντρικών τόπων προσφέρουν οι δύο επόμενες αξίες **Δ** και **Α**. Το **Α** (απόσταση [w/way]) σημαίνει τη μεγαλύτερη δυνατή **απόσταση** που διανύει ο κάτοικος μιας περιοχής για να φθάσει την πρότυπη πόλη αγοράς (*ΠΠΑ*) του. Το **Δ** (διάστημα [d/distance]) σημαίνει το μέσο **διάστημα** δύο προτύπων πόλεων αγοράς (*ΠΠΑ*). Εννοείται ότι οι αξίες **Α** ("w-values") έχουν άμεση σχέση με τις αξίες **Δ** (d-values). Οι αξίες **Α** κυμαίνονται στον χώρο μας μεταξύ 15,5 και 47,5 χμ., και συνεπώς οι αξίες **Δ** μεταξύ 26,5 και 82,5 χμ.

Ο σχηματικός χάρτης (εικ. 5) δείχνει γραφικά αυτές τις διαφορές, αντικατοπτρίζοντας την πραγματικότητα των φυσικο-γεωγραφικών δεδομένων, του πλέον σημαντικού παράγοντα της οικιστικής, και παρουσιάζοντας συγχρόνως μια παράμετρο των κατά περιόδους διαφορετικών ανθρωπίνων αναγκών από την πλευρά της οικονομικής κεντρικής διάρθρωσης.

---

12. Κατά τον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους.

13. Κατά τον Ιεροκλή, με διορθώσεις του Jones (1971).

14. Τύπος: Δ=Α. √3 (d=w. √3).

15. Τύπος: $A = \sqrt{\frac{E}{3.\sin 60^o}}$ $w = \sqrt{\frac{A}{3.\sin 60^o}}$

16. Βλ. Koder 1986, ιδίως εικ. 5.

17. Όπως και το ποσοστό (%) της συνολικής επιφάνειας, με βάση τις πληροφορίες του Ιεροκλέους και τις διορθώσεις και προσθήκες του Jones.

Ο χάρτης επιβεβαιώνει ότι ήδη κατά την πρώιμη περίοδο η μεγαλύτερη πυκνότητα οικισμού στο χώρο μας ανήκει στις παραλιακές ζώνες των δύο θαλασσών και ιδίως στην ακτή της Ισαυρίας, ενώ οι ορεινές ενδοχώρες και οι μεσόγειες περιοχές δείχνουν διαφορετικές, αλλά οπωσδήποτε πιο χαμηλές πυκνότητες. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται από τους σχετικούς τόμους και τους χάρτες της TIB. Στην επόμενη γραφική ανάλυση (εικ. 6) η πρώτη (άσπρη) στήλη αποδίδει το σύνολο των καταχωρήσεων για την "πρώτη περίοδο" της TIB (4ο-7ο αιώνα). Όπως φαίνεται, οι καταχωρήσεις είναι για την

- Ονωριάδα (7% της Ε[κτασης]): συνολικά 54 (=0,13)[18] (12 παραλιακές, 42 μεσογειακές)
- Παφλαγονία (25,9% της Ε): συνολικά 85 (=0,30) (21 παραλιακές, 64 μεσογειακές)
- Γαλατία Α΄ (24,2% της Ε): συνολικά 34 (=0,71)
- Γαλατία Σαλουταρία (13,6% της Ε): συνολικά 30 (=0,45)
- Λυκαονία (16,4% της Ε): συνολικά 74 (=0,22) και
- Ισαυρία (12,9% της Ε): συνολικά 113 (=0,11) (36 παραλιακές, 77 μεσογειακές).

Παρ' όλες τις ασάφειες που προκύπτουν είτε από τις συμπτώσεις της ανεύρεσης αρχαιολογικών και μνημειακών χώρων στην Μικρά Ασία είτε από τυχόν λάθη ή κενά της συλλογής της TIB, επιβεβαιώνεται ωστόσο η γενική εντύπωση της σχετικά μεγάλης πυκνότητας οικισμών στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη ότι οι διαφορές ανάμεσα στις επαρχίες του χώρου μας ήσαν ήδη εξ αρχής μεγάλες:

Από τις τρεις παραθαλάσσιες επαρχίες η Ισαυρία, με 17.660 χμ^2, και η Ονωριάς, με 9.560 χμ^2, είναι σχετικά μικρές, με μήκος ακτής όμως 230 χμ. (1:77) και 160 χμ. (1:60) αντίστοιχα, και μεγάλη πυκνότητα πόλεων και οικισμών, ενώ η Παφλαγονία με περισσότερο από διπλάσια επιφάνεια (35.420 χμ^2) έχει μήκος ακτής μόνον 240 χμ. (1:148), με σαφή μεσογειακό χαρακτήρα κατά το μεγαλύτερο μέρος και χαμηλή πυκνότητα οικισμού.

Ανάμεσα στις μεσογειακές επαρχίες, η Λυκαονία και η Γαλατία Σαλουταρία έχουν "καλές" αξίες Α και Δ, ενώ η Γαλατία Α΄ έχει χαμηλή πυκνότητα. Φαίνεται ότι η παραθαλάσσια θέση διαδραματίζει κάποιο ρόλο και στην πρώιμη περίοδο αλλά δεν είναι ο μόνος παράγων· πιθανότατα η πυκνότητα του πληθυσμού ήταν τότε τόσο υψηλή, ώστε ακόμη και οι ορεινές, και κατά συνέπεια λιγότερο ελκυστικές, γεωγραφικές ζώνες εποικίσθηκαν.

Το γεγονός του πυκνού οικισμού και πληθυσμού στην α΄ περίοδο γίνεται ακόμη πιο σαφές, αν συγκρίνουμε την πρώτη στήλη με τη δεύτερη (μαύρη) και την τρίτη (γκρι), που απεικονίζουν τη δεύτερη και την τρίτη περίοδο κατά το χαρτο-

18. Ο ανάλογος αριθμός ανταποκρίνεται στο ποσοστό της συνολικής επιφάνειας σε σχέση κλάσματος με τον αριθμό των καταχωρήσεων.

γραφικό σύστημα της TIB, τις περιόδους δηλ. από τον 7ο έως τον 10ο αιώνα και από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα αντίστοιχα. Η μείωση σε απόλυτους αριθμούς είναι μεγάλη σε σύγκριση με την πρώτη περίοδο. Οι μεγάλες μειώσεις δεν έχουν όμως άμεση σχέση με μεγάλες πυκνότητες μέχρι τον 6ο αιώνα, διότι η Λυκαονία ολισθαίνει μόνον από 74 σε 62 καταχωρήσεις (δηλ. 84%).

Σημαντικές μειώσεις παρατηρούμε σε γεωγραφικές θέσεις κοντά στη θάλασσα, με τη μεγαλύτερη μείωση καταχωρήσεων (113→28=25%) να απαντά στην Ισαυρία· και εκεί η "παραδοσιακή" εξήγηση, ότι δηλ. οι επιδρομές αραβικών στόλων ερήμωσαν τους παραλιακούς οικισμούς, φαίνεται πιθανή ή τουλάχιστον δυνατή. Τη δεύτερη και τρίτη θέση όμως έχουν η Ονωριάς (54→15=28%) και η Παφλαγονία (85→35=41%), και εκεί, στην Μαύρη Θάλασσα, δεν τεκμηριώνεται αραβικός στόλος· συνεπώς απαιτείται άλλη ερμηνεία.

Στο σημείο αυτό παραπέμπω στον Προκόπιο και την έκθεσή του για τον "λοιμό", την πανούκλα δηλ., και ιδίως στο κεφ. 2.22.9 των *Πολέμων*: *Ἀρξαμένη δὲ ἀεὶ ἐκ τῆς παραλίας ἡ νόσος ᾔδε, οὕτω δὴ ἐς τὴν μεσόγειον ἀνέβαινε χώραν...* . Επομένως νομίζω ότι η μείωση των οικισμών (και του πληθυσμού) στον παραλιακό χώρο του Πόντου εξηγείται πιθανότατα από το γεγονός ότι η πανούκλα προχώρησε με πλοία κατά μήκος των παραλίων, και συγκεκριμένα από την Κωνσταντινούπολη στις ακτές της Ονωριάδος και της Παφλαγονίας. Κατ' αναλογίαν μπορούμε να υποθέσουμε ότι τόσο για τις δυτικές όσο και για τις νότιες ακτές της Μικράς Ασίας, ένα πρώτο κύμα ερήμωσης τοποθετείται μετά το 540, ως συνέπεια της διάδοσης της πανούκλας, και ένα δεύτερο εξαιτίας των αραβικών εισβολών.

Κάπως απρόοπτα – διότι θα περιμέναμε μια γενικά αισθητή ανάπτυξη μετά τους "σκοτεινούς αιώνες" – οι διαφορές των καταχωρήσεων ανάμεσα στη δεύτερη και την τρίτη περίοδο, με εξαίρεση την Ισαυρία, ή δεν είναι σημαντικές ή δείχνουν ακόμη μείωση. Μπορούμε πάλι να διακρίνουμε δύο συμπλέγματα, γιατί στους μεσογειακούς χώρους παρατηρούμε μειώσεις (σε σύγκριση με τη β' περίοδο): στην Γαλατία Α' οι καταχωρήσεις πέφτουν στο 63%, στην Γαλατία Σαλουταρία στο 87% και στη Λυκαονία στο 92% (πάντως, μόνο στην περίπτωση της Γαλατίας Α' η πτώση είναι σημαντική).

Αντιθέτως, οι καταχωρήσεις των *παραλιακών* χώρων υποδεικνύουν από τη β' στην γ' περίοδο σε δύο περιπτώσεις ελαφρά αύξηση (Ονωριάς στο 106%, Παφλαγονία στο 103%) και στην περίπτωση της Ισαυρίας σημαντική (στο 153%). Το φαινόμενο αυτό της οικιστικής ανάπτυξης, που παρατηρείται επίσης στη γειτονική Κιλικία, αιτιολογείται από τη μαζική εποίκιση των Αρμενίων, που αρχίζει στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα και θέτει τα θεμέλια για το κράτος της "Μικράς Αρμενίας" από τον 11ο αιώνα.

Οι οικιστικές τάσεις της β' και γ' περιόδου αντικατοπτρίζουν σε γενικές γραμμές την πολιτική εξέλιξη της Μικράς Ασίας μετά την εποχή του Ηρακλείου. Ας

ρίξουμε μια εγγύτερη ματιά στην εξέλιξη μερικών ζωνών του χώρου μας μετά τον 6ο αιώνα· αρχίζουμε πάλι από την *Ισαυρία* και μάλιστα από τον *παραλιακό χώρο* (εικ. 1, πρβλ. το χάρτη TIB 5). Αναφέρω πρώτη την Σελεύκεια[19] με το λιμάνι της, τους Όλμους (μεσαιωνικό όνομα Άγιος Θεόδωρος), που βρίσκεται σε απόσταση 8 χμ. Οι Όλμοι, αν και δεν τεκμηριώνονται στη β' περίοδο, λειτουργούσαν πιθανότατα συνεχώς ως λιμάνι της Σελεύκειας, αν και τα πλοία από την Δύση φαίνεται ότι επέλεξαν το διπλανό Portus Pini. Για την Σελεύκεια, την παραδοσιακή μητρόπολη της Ισαυρίας, δεν υπάρχει αμφισβήτηση ως προς την οικιστική συνέχεια· η πόλη έμεινε βυζαντινή μέχρι το β' μισό του 12ου αιώνα, στη συνέχεια με διακοπές αρμενική (όπως και η ενδοχώρα ήδη πριν από διακόσια σχεδόν χρόνια). Προχωρώντας δυτικά βρίσκουμε τις Παλαιάς και τον Κομάρδια[20]. Εκεί η εξέλιξη ήταν διαφορετική, γιατί οι Παλαιαί τεκμηριώνονται επαρκώς μέχρι τον 10ο αιώνα ως λιμάνι των Κιβυρραιωτών, ενώ ο Κομάρδιας – όπως ο Νόρβερδ[21] 11 χμ. βορειοανατολικά – ιδρύθηκε πιθανότατα κατά τον 12ο αιώνα από τους Αρμενίους, που προχώρησαν βαθμηδόν προς την παραλία χωρίς να κατέχουν αρχικά και τα λιμάνια.

Η πανάρχαια Κελένδερις[22] δεν ήταν σημαντική ως φρούριο, αλλά όπως δείχνουν οι πορτολάνοι, πάντοτε οικισμένη ως κύριο λιμάνι της Ισαυρίας· το αργότερο στα τέλη του 12ου αιώνα ανήκει στο βασίλειο της Μικράς Αρμενίας. Η Συκή, 26 χμ. δυτικά από την Κελένδερι, ανέλαβε το ρόλο αστικού κέντρου από την Αρσινόη, και αυτό πιθανόν κατά τον 6ο αιώνα, το αργότερο όμως στα μέσα του 8ου αιώνα. Στην Συκή κυριαρχεί ο φρουριακός χαρακτήρας, θέμα ενδιαφέρον από τη σκοπιά της οικιστικής εξέλιξης: μετά τη βυζαντινή οικοδομική φάση, από την οποία σώζονται ελάχιστα ίχνη, διατηρούνται πολλά και μακρά τείχη από την αρμενική εποχή και πολύ λιγότερα από την οθωμανική ανακαίνιση[23].

Είκοσι χμ. περίπου δυτικά βρίσκεται το επόμενο ζεύγος πόλεων, η Τιτιούπολις και το Ανεμούριον[24]. Το τελευταίο, λόγω της εξαιρετικής συγκοινωνιακής του θέσης, διατήρησε τη σημασία του ώς τις Σταυροφορίες· η Τιτιούπολις άνθησε κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή, ενώ – όπως φαίνεται από τα αρχαιολογικά τεκμήρια – επέζησε στον μεσαίωνα μόνο ως μικρός οικισμός, ίσως σε συνδυασμό με το διπλανό Bonjuk Kalesi[25], ένα απλό φρούριο πάνω από την Anamur ovası, το οποίο έχασε τη σημασία του, όπως και το Ανεμούριον, το αργότερο με την κατάκτηση των Σελτζούκων (το 1225). Το ρόλο των δύο κάστρων ανα-

19. TIB 5, 402-406 και 272.
20. TIB 5, 372 και 309.
21. TIB 5, 367.
22. TIB 5, 298.
23. TIB 5, 421-423 και 198.
24. TIB 5, 447 κε. και 187-191.
25. TIB 5, 216 κε.

λαμβάνει στις αρχές του 14ου αιώνα (με τον Karamanoğlu Maḥmūd Beğ) το Mamuriye Kalesi[26] στην ανατολική άκρη της Anamur ovası.

Από εκεί μέχρι την "μικρά" Αντιόχεια φαίνεται ότι επί 40 χμ. η ακτή έμεινε χωρίς οικιστικό κέντρο μετά τον 6ο αιώνα· παρ' όλο τον ορεινό χαρακτήρα του διαστήματος θα περίμενε κανείς μια πόλη στη θέση της πρώιμης επισκοπής του Χαράδρου[27], δίπλα στην εκβολή του ομώνυμου ποταμού. Η Αντιόχεια "ἐπὶ Κράγῳ"[28] φαίνεται ότι ήταν ασήμαντη στη β' περίοδο και ανέκτησε τη σημασία της πάλι τον μεσαίωνα ως φρούριο με μεγάλο λιμάνι· σύμφωνα με τις πηγές, διατηρούσε τη σημασία της την εποχή της αρμενικής κυριαρχίας, από τα τέλη του 12ου έως τα μέσα του 14ου αιώνα. Αβέβαιη είναι στην ενδοχώρα η ιστορία της Ιουλιοσεβαστής και του επινείου της Νεφελίου[29] μετά τον 6ο αιώνα· ίσως έμειναν μόνον ασήμαντοι οικισμοί. Όσον αφορά τον Λάμο[30], 5 χμ. βορειοανατολικά από την Ιουλιοσεβαστή, αυτός διατηρούσε ή οπωσδήποτε απέκτησε ξανά περιφερειακή σημασία το αργότερο με την αρμενική κυριαρχία.

Είκοσι χμ. βορειοδυτικά βρίσκεται ο Σελινούς, το "μικρὸν πολισμάτιον" του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου[31], που έχασε τις κεντρικές λειτουργίες του ήδη κατά τον 5ο αιώνα και μνημονεύεται αργότερα μόνον ως λιμάνι και κάστρο ("Castello Lombardo"). Όμοια είναι η τύχη της Ιοτάπης[32], που αφανίζεται μετά τον 5ο αιώνα και αναφέρεται μόλις στα τέλη του 12ου αιώνα ως τιμάριον του αρμενικού βασιλείου, πιθανόν ως φρούριο-λιμάνι στα σύνορα. Τόσο ο Σελινούς όσο και η Ιοτάπη υπέφεραν από το γεγονός ότι λόγω των γεωγραφικών δεδομένων δεν είχαν οικονομική ενδοχώρα.

Η σχέση αυτή με την ενδοχώρα είναι το κρίσιμο πρόβλημα της Ισαυρίας: η απόσταση από την ακτή προς τον οικονομικά σημαντικό μεσογειακό χώρο ανέρχεται στα δυτικά και κεντρικά μέρη σε 30-50 χμ. και μόνον στην ανατολή σε 20 χμ. το πολύ, διότι εκεί, στην πεδιάδα της Σελεύκειας, η κοιλάδα του Καλυκάδνου φθάνει έως τη θάλασσα. Απλοποιώντας κάπως, μπορούμε να πούμε ότι η Ισαυρία ταυτίζεται με το σύστημα του Καλυκάδνου και των παραποτάμων του. Στην Σελεύκεια αρχίζουν: η παραλιακή οδός (για την οποία αμφιβάλλω αν δεν είχε πραγματικά καμία διακοπή) και προπάντων δύο κύριες αρτηρίες προς τον κεντρικό Μικρασιατικό χώρο, οι υπεραστικές οδοί μέσω Διοκαισάρειας και μέσω της Κλαυδιούπολης στην Λυκαονία (οι δρόμοι για την Καππαδοκία άρχιζαν πιο βορειοανατολικά, στην Κιλικία).

26. TIB 5, 338 κε.

27. TIB 5, 226 κε.

28. TIB 5, 191-193.

29. TIB 5, 278 κε. και 366.

30. TIB 5, 331.

31. TIB 5, 407 κε.

32. TIB 5, 275 κε.

Από τους δύο δρόμους νομίζω ότι μόνον ο δυτικός, που έτρεχε κατά μήκος της κοιλάδας του Καλυκάδνου, είχε σημασία κατά τον μεσαίωνα, ενώ ο ανατολικός έφθανε τότε μόνον έως την Διοκαισάρεια[33]· λείπουν ίχνη πόλεων για 120 χμ. από το σημείο εκείνο μέχρι την Λαράνδα της Λυκαονίας. Αντιθέτως, η δυτική οδός ανοίγει δύο τουλάχιστον δυνατότητες για να περάσει κανείς από τα βουνά στην Λυκαονία, από την Κλαυδιούπολη μέσω του Δαλισανδού και της Σίβυλας[34] στην Λαράνδα, και πάλι από εκεί μέσω της Γερμανικούπολης, της Δομετιούπολης, της Λαυζάδου και των Άστρων[35] στο χώρο της Τρωγίτιδος. Στο δρόμο αυτό το μεγαλύτερο διάστημα χωρίς πόλη ή φρούριο είναι τα 40 χμ. μεταξύ των Άστρων και της λίμνης.

Μια διακλάδωση αυτής της οδού κατέληγε προς τα περιφερειακά κέντρα (της γ' περιόδου), την Ειρηνούπολη και το Μανιαύν. Η Κλαυδιούπολις αναφέρεται (πιθανόν) από τον Idrisi (με το όνομα Ḥiṣn Īrna) ως αστικό κέντρο στην πορεία προς το λιμάνι του Ανεμουρίου, το Μανιαύν ως φρούριο των Αρμενίων[36]. Κατά τα άλλα παρατηρούμε για τη β' και την γ' περίοδο στην ορεινή ενδοχώρα της Ισαυρικής ακτής μεμονωμένα κέντρα με τοπική μόνο σημασία, όπως την Καράκαϊα, την Πούνουρα και την Κότραδα[37].

Με την επιφύλαξη ότι ο χάρτης της ΤΙΒ δεν παραμορφώνει αλλά αποδίδει *grosso modo* στιγμιότυπο μιας οικιστικής πραγματικότητας, μια πρώτη ανάλυση της μεσαιωνικής Ισαυρίας δείχνει ότι οι πόλεις ή φρούρια και οι οικισμοί συγκεντρώνονται γενικά στην ακτή και ίσως ακόμη σε ορισμένα τμήματα της κοιλάδας του Καλυκάδνου, της κύριας μεσογειακής συγκοινωνιακής αρτηρίας. Ένα ολόκληρο δίκτυο, όπως εκείνο μέχρι τον 6ο αιώνα, δεν υπήρχε. Αλλά ακόμη και στις ευνοούμενες περιοχές παρατηρούμε κενά στο χάρτη, π.χ. μεταξύ της Κοτράδας και της ακτής και στην ίδια την ακτή βορειοδυτικά από την Ιοτάπη· επίσης μεταξύ της Ειρηνούπολης και του Ανεμουρίου και οπωσδήποτε μεταξύ της Κλαυδιούπολης και του *Karakaya*, στο δρόμο από την Σελεύκεια. Εκεί θα αναζητούσα οικισμούς στις διακλαδώσεις προς περιφερειακά κέντρα στα βουνά, όπως τον Κόδακα και την Πούνουρα.

Χρήσιμο παράδειγμα σύγκρισης είναι ένας χώρος χωρίς άμεση επαφή με τη θάλασσα, όπως η Γαλατία, και συγκεκριμένα η Γαλατία Σαλουταρία (εικ. 1, πρβλ. το χάρτη ΤΙΒ 4), την οποία μπορούμε να ορίσουμε ως περιοχή του συστήματος των ποταμών Porsuk και Sakarya, δηλ. του Σαγγάριου, διότι μόνον τα ύδατα του ανατολικότερου μέρους της επαρχίας τελειώνουν στη λίμνη Τάττα (σημ. Tuz

33. TIB 5, 239 κε.

34. TIB 5, 307 κε., 233 κε. και 410.

35. TIB 5, 258 κε., 242, 332 κε. και 200 κε.

36. TIB 5, 245 και 341.

37. TIB 5, 290, 386 κε. και 320 κε.

Gölü). Η Σαλουταρία διασχίζεται από οδούς, οι αφετηρίες των οποίων βρίσκονται χωρίς εξαίρεση εκτός του χώρου μας, στο Δορύλαιον (Eskişehir), την Άγκυρα (Ankara), το Ακροϊνόν (Afyon Karahisar) και το Ικόνιον (Konya). Όπως δείχνει ο χάρτης, τα τεκμήρια οικισμού μετά τον 6ο αιώνα είναι κατά κανόνα λίγα: Στο ανατολικό τμήμα, εκτός από την επισκοπική έδρα του Μυρικιώνα (του Αγίου Αγαπητού του Λέοντα του Σοφού)[38], δεν γνωρίζουμε τοπωνύμια. Υπάρχουν μόνον τα σχετικώς μεγάλα φρούρια του Kızıl Hisar, 28 χμ. νότια του Μυρικιώνα[39], και του Karanlı Kale[40], 30 χμ. βόρεια από το παλαιότερα Γδανμαά· και τα δύο, όσο γνωρίζουμε, ήταν μεμονωμένα μικρά κέντρα, και συνεπώς είναι συζητήσιμο αν η αρχαία οδός που οδηγούσε από το Ικόνιο, παράλληλα με τη δυτική ακτή του Tuz Gölü, στην Άγκυρα βρισκόταν σε λειτουργία μετά τον 6ο αιώνα.

Πιο πυκνό παρέμεινε το οικιστικό δίκτυο στα οροπέδια των Sivrihisar Dagları, που περιβάλλονται από τον Σαγγάριο· εκεί επιπλέον βρίσκουμε διασταύρωση σημαντικών υπεραστικών οδών. Κέντρα της περιοχής παρέμειναν η Γερμοκολώνεια και η Πισινούς[41], και τα δύο με λίγα βυζαντινά ευρήματα. Νότια από τον Σαγγάριο το Αμόριον[42] είχε μεγάλη σημασία, όπως προκύπτει και από τα ερείπια, ενώ ο Ορκιστός[43], έδρα επισκόπου, επιζούσε πιθανότατα ως κέντρο της αγροτικής μεγαλοϊδιοκτησίας της οικογένειας Βούρτζη.

Στην Γαλατία, και ιδίως στην Γαλατία Σαλουταρία, τα αστικά – οικονομικά, διοικητικά – κέντρα ήσαν λίγα και δεν ανταποκρίνονταν στην πιθανή οικιστική πραγματικότητα. Τις λειτουργίες των πόλεων-κάστρων ανέλαβαν σε ορισμένες περιπτώσεις τα χάνια κατά μήκος των υπεραστικών οδών, από τα οποία λίγα μόνον σώζονται με τη βυζαντινή τους αρχιτεκτονική, ενώ τα περισσότερα ανήκουν στην περίοδο των Σελτζούκων ή των Οθωμανών[44].

Αναφέρω λίγα επιπλέον στοιχεία για την οικιστική εξέλιξη ορισμένων τοποθεσιών στην ακτή του Πόντου (εικ. 1, πρβλ. το χάρτη TIB 9): Ο χώρος αυτός διαφέρει από τα άλλα παραλιακά τοπία της Μικράς Ασίας καθώς είναι από παντού κλειστός και για το εντελώς ειδικό κλίμα, το οποίο δημιουργούν οι οροσειρές που παρακολουθούν την ακτή ως αδιαπέραστα σχεδόν φυσικά σύνορα. Μόνον ο Σαγγάριος, ο Βίλλαιος (με τον παραπόταμό του τον Λάδωνα) και ο Άλυς διασχίζουν τα βουνά. Έτσι οι παραλιακές πόλεις προσανατολίσθηκαν, για προφανείς

38. TIB 4, 208 κε.

39. TIB 4, 190 κε.

40. TIB 4, 186.

41. TIB 4, 168 κε. και 214 κε.

42. TIB 4, 121-125.

43. TIB 4, 211.

44. Βλ. TIB 4, 254b, λ. Straßenstationen, και K. Erdmann, *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, 1.1-2 (Istanb. Forsch. 21), Βερολίνο 1961.

οικονομικούς λόγους, περισσότερο προς την Μαύρη Θάλασσα παρά προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Αυτό ισχύει λ.χ. για το πιο σημαντικό λιμάνι του αυτοκρατορικού στόλου στον μεσαίωνα, την Άμαστρι (σημ. Amasra)[45], ένα από τα μεγαλύτερα φρούρια του Πόντου, οι ρωμαϊκές οχυρώσεις της οποίας ανακαινίζονταν συνεχώς μέχρι την Τουρκοκρατία. Η Άμαστρις έπεσε για πρώτη φορά πολύ αργά και για μικρό χρονικό διάστημα, το 1360, στα χέρια των Τούρκων, αλλά το 1363 την κυρίευσαν πάλι οι Γενουάτες για να την παραδώσουν και πάλι στους Τούρκους το 1460.

Αντιθέτως οι μεσογειακές πόλεις έλαβαν πάντοτε μέρος, ήδη από την εποχή των Σελτζούκων, στην ιστορική εξέλιξη και τα πολεμικά γεγονότα της Μικράς Ασίας. Έτσι π.χ. η Κλαυδιούπολις (σημ. Bolu)[46], κέντρο μιας εύφορης πεδιάδας στον Λάδωνα, εγκαταλείφθηκε μάλλον μετά τον εξοντωτικό σεισμό του 967/8 και μεταφέρθηκε στην ορεινή (1.200 μ.) τοποθεσία Halı Hisar, 6 χμ. βόρεια, όπου σώζονται τα ερείπια μεγάλης οχυρωμένης πόλης (στην κάτοψη παραλληλόγραμμο 70 x 240 μ. περίπου)· αλλά και αυτό το φρούριο έπεσε πριν από το 1214 στα χέρια των Τούρκων. Όμοια ήταν και η τύχη της Πομπηιούπολης (σημ. Taşköprü)[47] στην κοιλάδα της Αμνίας, που μεταφέρθηκε πιθανότατα κατά την εποχή των αραβικών εισβολών στο βουνό Kız Kalesi, περίπου 6 χμ. ανατολικά· για τη μεσαιωνική ιστορία της Πομπηιούπολης δεν έχουμε καμία πληροφορία, εκτός από τη θλιβερή περιγραφή του αυτοκράτορα Μανουήλ Β', σε επιστολή του (του έτους 1391)[48].

Συνοψίζω: Στη ζώνη της Μικράς Ασίας, που εξετάσαμε εκ του σύνεγγυς (εικ. 1), παρατηρούμε τη γνωστή οικιστική τομή μεταξύ της α' περιόδου από τη μία πλευρά και της β' και γ' από την άλλη. Για την πρώτη περίοδο παρατηρούμε ένα σχεδόν συνεχές οικονομικό, συγκοινωνιακό και διοικητικό δίκτυο, το οποίο μπορεί ακόμη και να ξεπερνά τις φυσικές γεωγραφικές αντιξοότητες.

Αντίθετα, μετά τον 6ο αιώνα η συνδυασμένη επίδραση γεωγραφικών, πολιτικών, οικονομικών και δημογραφικών παραγόντων προκαλεί ακραίες διαφορές στο οικιστικό και συγκοινωνιακό σύστημα. Μόνο στις πιο ευνοούμενες περιοχές, που διαθέτουν επιπροσθέτως έντονο προστατευτικό χαρακτήρα, λειτουργούν ακόμη "υγιή" οικιστικά δίκτυα με διαπεριφερειακούς οικονομικούς δεσμούς (ακτή Πόντου, Sivrihisar dağları στην Γαλατία, μικρά τμήματα στην κοιλάδα του Καλυκάδνου και την ακτή της Ισαυρίας). Οι άλλες, πιο εκτεταμένες περιοχές του χώρου μας, ιδίως οι μεσογειακές περιοχές χωρίς προστασία από τις εισβολές εξ

45. TIB 9, 161-170.

46. TIB 9, 235-237 και 206.

47. TIB 9, 260-262 και 234 κε.

48. Βλ. G. T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus* (CFHB 8), Washington D.C. 1977, 45 (αρ. 16).

ανατολών, πολλές φορές χάνουν τις διαπεριφερειακές επαφές, και στην περίπτωση που επιζούν, πρόκειται για μεμονωμένους οικισμούς, των οποίων η οικονομική σημασία μόλις φθάνει (και οπωσδήποτε δεν υπερβαίνει) το βαθμό της αυτάρκειας.

Θα ήθελα τέλος να τονίσω τα εξής:

1. Δεν συζήτησα το πολιτικό καθεστώς, δηλ. σε ποιο κράτος ή κρατίδιο ανήκει ο εκάστοτε χώρος σε μια ορισμένη στιγμή, αλλά το οικιστικό και συγκοινωνιακό δίκτυο.

2. Δεν υποστηρίζω "αυτονομία" της θεωρίας των κεντρικών τόπων για τις ιστορικές επιστήμες και ιδίως για την ιστορική τοπογραφία (οικιστική και δημογραφία), αλλά την θεωρώ ως εργαλείο ή ερμηνευτικό βοήθημα, που μαζί με άλλες (παραδοσιακές) μεθόδους μπορεί να υποστηρίξει τον μελετητή να γεφυρώσει τα κενά των πηγών και να βρει μιαν πιο λεπτομερειακή, και επομένως πιο εντατική και ζωηρή εικόνα της οικιστικής πραγματικότητας μία περιοχής σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή.

3. Η μέθοδος προσφέρει, έτσι νομίζω, ένα δίκτυο γνωστών – και επιπροσθέτως υποθετικών – κεντρικών τόπων/πόλεων. Με τη βάση αυτού του δικτύου η έρευνα πρέπει να συνεχίσει επί τόπου, για να συμπληρωθεί το δίκτυο αυτό με τις οικιστικές μικροδομές βάσει της μικροτοπωνυμίας και των αρχαιολογικών ευρημάτων[49].

Βιβλιογραφία

Benzoni, G., "Zwischen Zentrum und Peripherie: Der Fall Venedig", *Bericht über den 19. österr. Historikertag in Graz* (Veröff. Verb. Österr. Geschichtsvereine 28), Βιέννη 1993 [= *Bericht*].

Bobek, H., *Die Theorie der zentralen Orte im industriellen Zeitalter*, 36. Geographentag, Bad Godesberg 1967.

Bobek, H., *Das System der zentralen Orte Österreichs* I-II, Βιέννη 1978/1983.

Bryer, A. - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (Dumbarton Oaks Studies 20), Washington D.C. 1985.

---

49. Την κατάλληλη αρχαιολογική μέθοδο ίσως μας έδειξε ο John Bintliff στη Βοιωτία, πρβλ. J. Bintliff, "Forest Cover, Agricultural Intensity and Population Density in Roman Imperial Boeotia, Central Greece", in: *Evaluation of Land Surfaces Cleared from Forests in the Mediterranean Region during the Time of the Roman Empire=Paläoklimaforschung/Palaeoclimate Research* 10 (1994) 133-143, και του ιδίου, "Frankish Countryside in Central Greece: The Evidence from Archaeological Field Survey", in: P. Lock, G. D. R. Sanders (εκδ.), *The Archaeology of Medieval Greece* (Oxbow Monographs 59), Oxford 1996, 1-18, με βιβλιογραφία.

Berry, B. J. L. - A. Pred, *Central Place Studies: A Bibliography of Theory and Applications,* Philadelphia 1961.

Berry, B. J. L., *Geography of Market Centers and Retail Distribution*, Englewood Cliffs N.J. 1967.

Christaller, W., *Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa. Die Systeme der europäischen zentralen Orte* (Frankf. Geogr. Beih. 24), Frankfurt 1950.

Christaller, W., *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933 (ανατ. Darmstadt 1968), αγγλ. μτφρ. C. W. Baskin, *Central Places in Southern Germany*, Prentice-Hall N.J. 1966.

Claude, D., *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* (Byzantinisches Archiv 13), München 1969.

Δράγκος, I. A., "Ιεράρχηση οικιστικού δικτύου ως χωροταξικό αξίωμα", *Επιστ. Επετ. Πολυτεχν. Σχ. Αριστοτ. Πανεπ.* 6 (1974), 233-255.

Gingrich, A., "Weltbild, Zentrum und Peripherie", *Bericht*, 332-337.

Goebl, H., *Dialektometrie: Prinzipien und Methoden des Einsatzes der numerischen Taxonomie im Bereich der Dialektgeographie* (Αὐστριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, Denkschriften ph.-h. Klasse 157), Βιέννη 1982.

Heppner, H., "Zentrales und dezentrales Machtgefüge in Byzanz", *Bericht*, 259-261.

Honigmann, E., *Le Synekdémos d'Hiéroklés et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Brüssel 1939.

Jones, A. H. M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces,* 2nd rev. edition, Oxford 1971.

Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602*, I-III, Oxford 1964.

Kaser, K., "Zentrale und dezentrale Machtgefüge in Südosteuropa: Das Osmanische Reich", *Bericht*, 267-270.

Kennedy, H., "From Polis to Medina", *Past and Present* 106 (1985), 3-27.

Kirsten, E., "Die byzantinische Stadt" (*Berichte zum XI. Intern. Byzantinistenkongreß*, V. 3), München 1958.

Kirsten, E., *Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes* (Colloquium Geographicum, 5), Bonn 1956.

Klöpper, R., "Zentrale Orte und ihre Bereiche", *Hdwb. Raumforschung u. Raumordnung d. Akad. f. Raumforschung und Landesplanung*, Hannover 1966, 2337 κε., ιδιαίτ. 2340.

Koder, J., "Climatic change in the 5th and 6th centuries?", in: *The Sixth Century – End or Beginning*, εκδ. P. Allen - E. M. Jeffreys (Byzant. Austral. 10), Brisbane 1996, 258-267.

Koder, J., *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* (Byz. Gesch.-schreiber, Erg. Bd. 1), Graz-Wien-Köln 1984.

Koder, J., "Για μια εκ νέου διερεύνηση της εφαρμογής της 'θεωρίας των κεντρικών τόπων'. Το παράδειγμα της μεσοβυζαντινής Μακεδονίας", στον τόμο: *Δρόμοι και κόμβοι*

της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη, Επιμέλεια Ε. Π. Δημητριάδης, Α. Φ. Λαγόπουλος, Γ. Τσότσος, Θεσσαλονίκη 1998, 33-50.

Koder, J., Historical Aspects of a Recession of Cultivated Land at the End of the Late Antiquity in the East Mediterranean, in: B. Frenzel (ed.), *Evaluation of Land Surfaces Cleared from Forests in the Mediterranean Region during the Time of the Roman Empire, Paläoklimaforschung/Palaeoclimate Research* 10 - Special Issue: ESF Project "European Palaeoclimate and Man" 5 (1994), 157-167.

Koder, J., "Mönchtum und Kloster als Faktoren der byzantinischen Siedlungsgeographie", in: *Byzantium and the North. Acta Byzantina Fennica* 7 (1995), 7-44.

Koder, J., "Perspektiven der Tabula Imperii Byzantini. Zu Planung, Inhalt und Methode (mit zwei Kartenskizzen)", *Geographia Antiqua 5* (1996), 75-86.

Koder, J., "The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic", στο: *17th Intern. Byzant. Congr., Major Papers*, New Rochelle N.Y. 1986, 155-187.

Limberger, M., "Weltwirtschaft, nationaler und regionaler Markt: Die Metropolenstellung Antwerpens im 16. Jahrhundert", *Bericht*, 223-229.

Lösch, A., *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*, Vorwort v. W. Stolper, Stuttgart ^{3}1962.

Lunges, T., "Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα", *Βυζαντιακά* 16 (1996), 33-67.

Mentzu, K. P., *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρωίμου βυζαντινής περιόδου*, Αθήνα 1975.

Mitterauer, M., "Zentralorttheorie und historische Zentralitätsforschung", *Bericht*, 215-222.

Müller-Wiener, W., "Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum von der Antike zum Mittelalter", *Gymnasium* 93 (1986), 435-475.

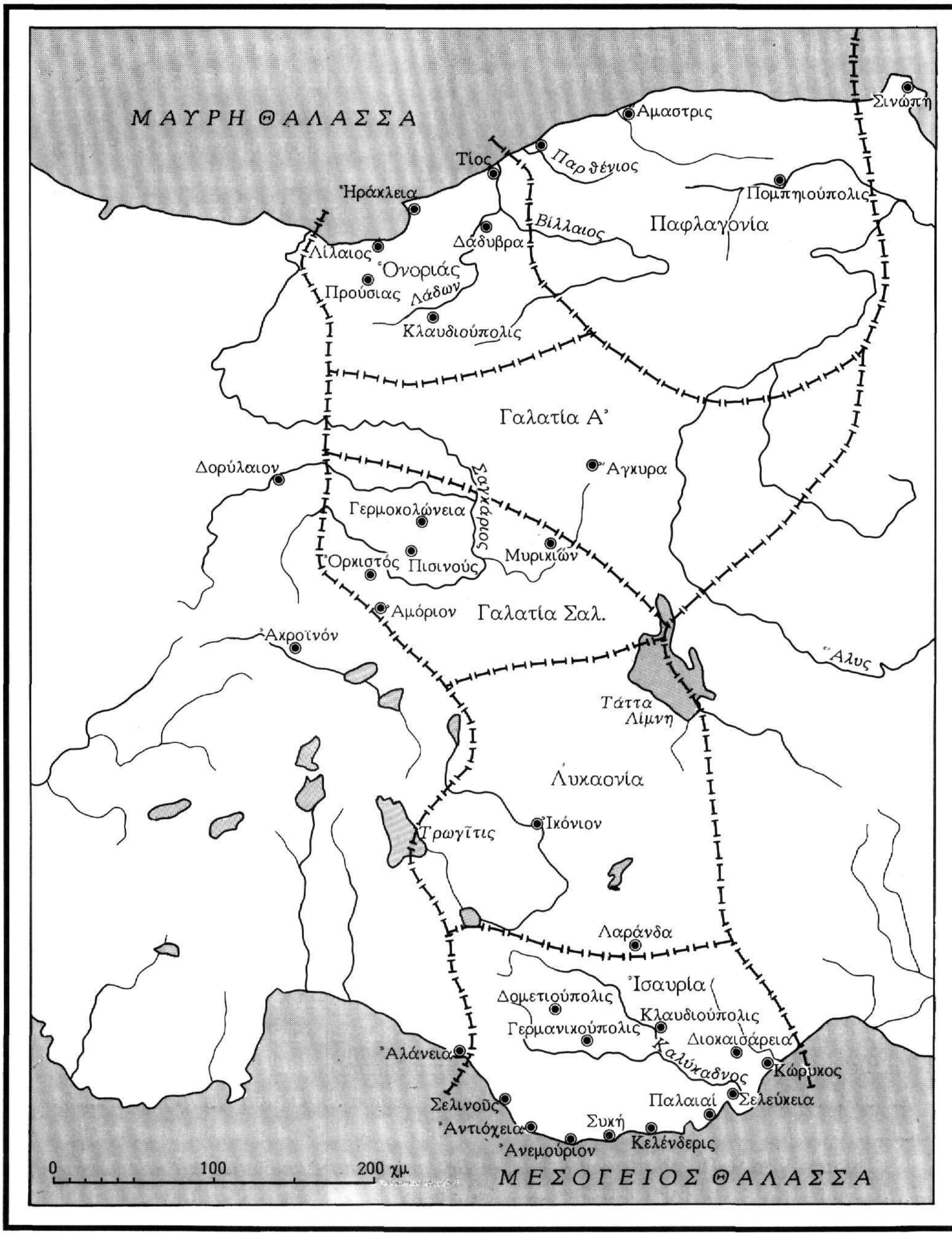
Panova, R., "Typologie des capitales médiévales bulgares", *Bulgarian Historical Review* 1992/3, 3-9.

Skinner, G. W. (εκδ.), *The City in Late Imperial China*, Stanford Calif. 1977.

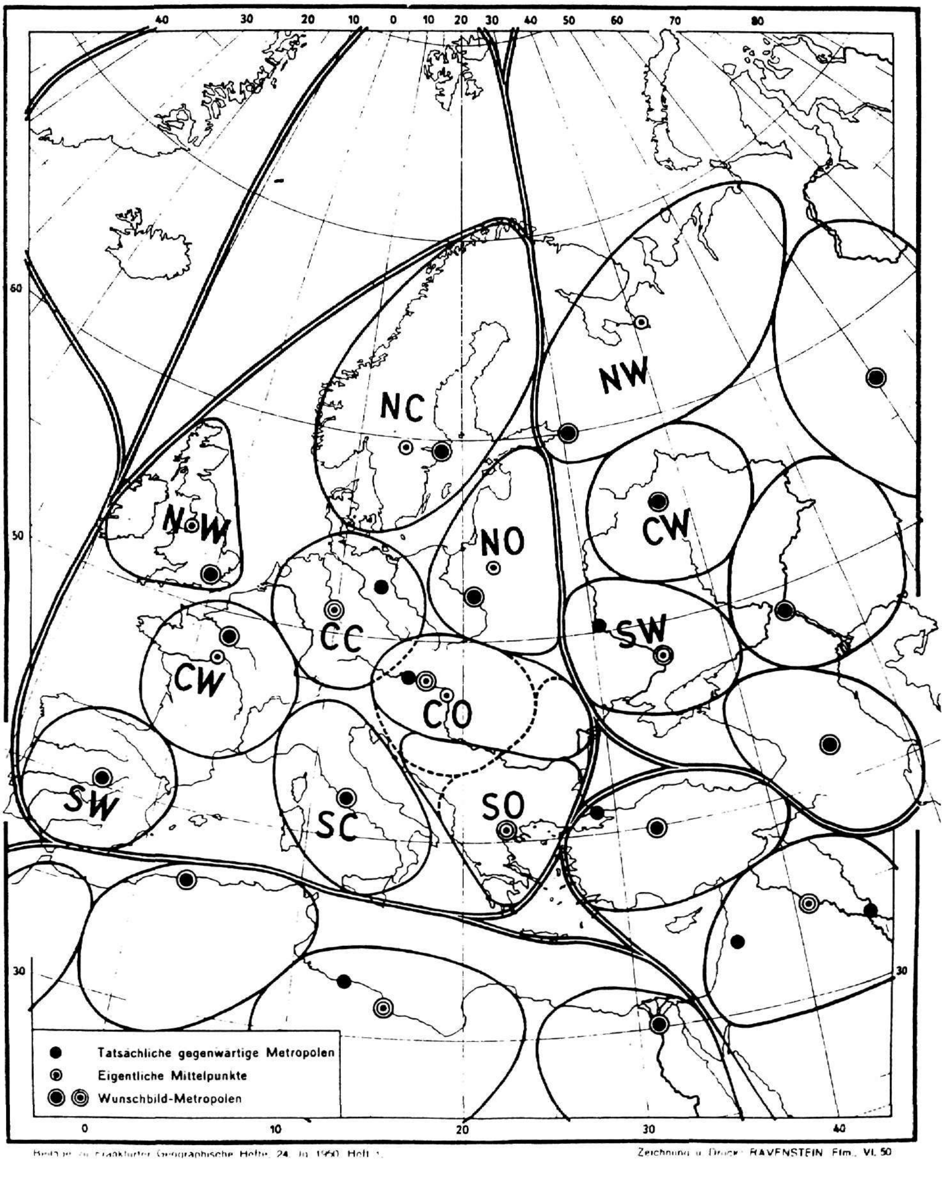
Skinner, G. W., "Marketing and Social Structure in Rural China, I-III", *Journ. of Asian Studies* 24 (1964), 3-43, 194-228, 363-399.

Tabula Imperii Byzantini 2 (1981): *Kappadokien* (von F. Hild und M. Restle). - 4 (1984): *Galatien und Lykaonien* (von K. Belke, mit Beiträgen von M. Restle). - 5 (1990): *Kilikien und Isaurien* (von F. Hild und H. Hellenkemper). - 7 (1990): *Phrygien und Pisidien* (von K. Belke und N. Mersich). - 9 (1996): *Paphlagonien und Honorias* (von K. Belke).

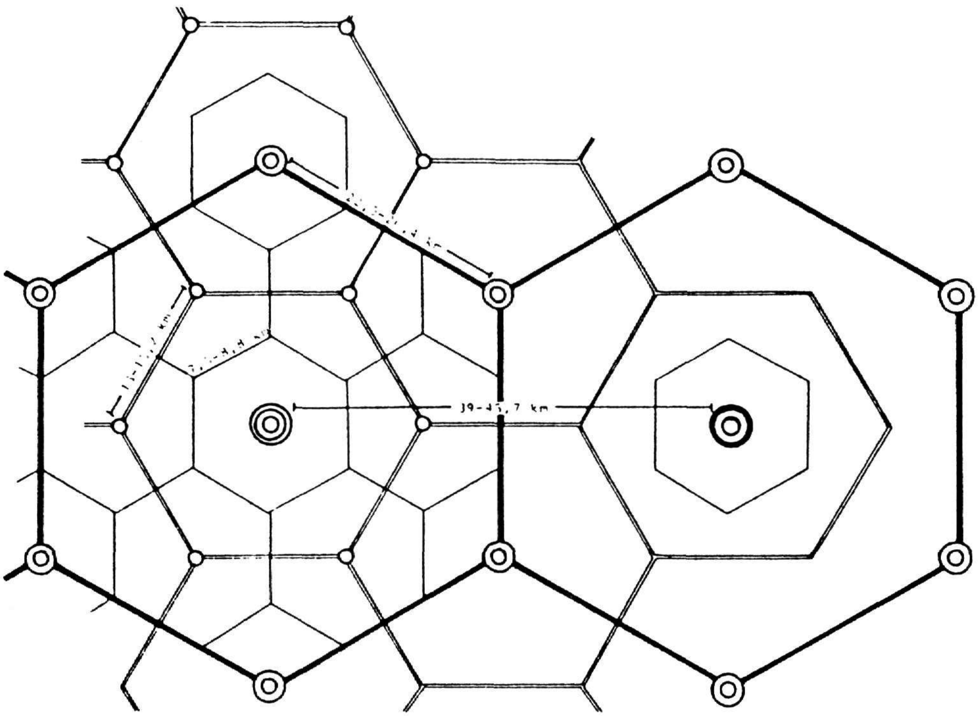
Thünen Von, J. H., *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Βερολίνο ^{3}1875 (ανατ. Darmstadt 1966).

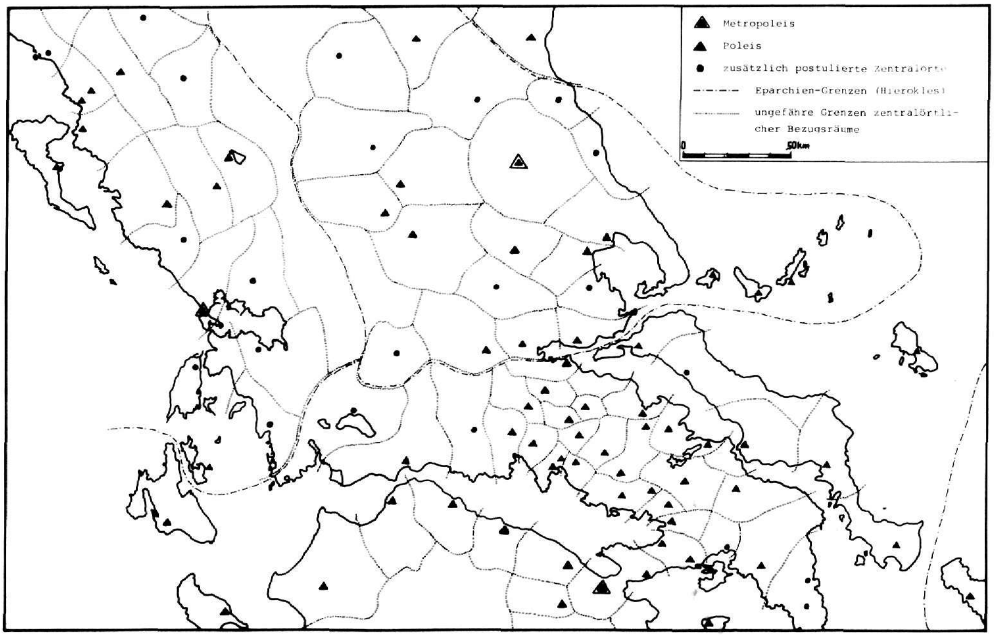
εικ. 1: Η κεντρική Μικρά Ασία – σύνορα επαρχιών και κεντρικοί τόποι.

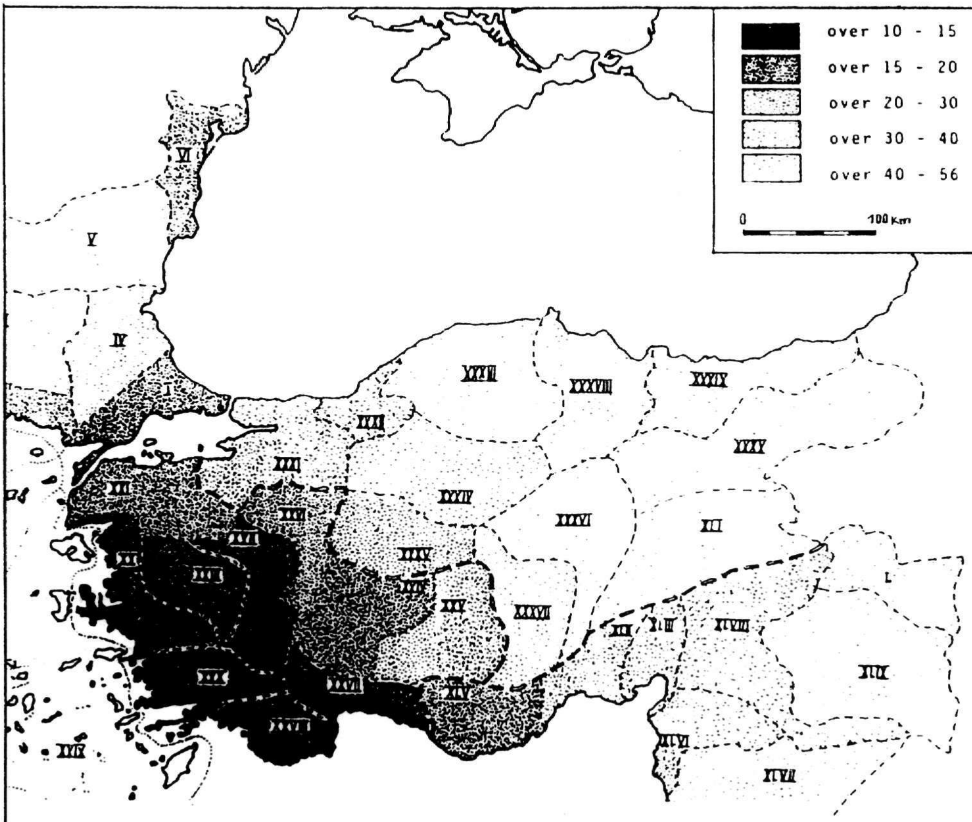
εικ. 2: Ο ουτοπικός χάρτης του Christaller.

εικ. 3: Το εξαγωνικό σύστημα της διανομής και διάρθρωσης των κέντρων.

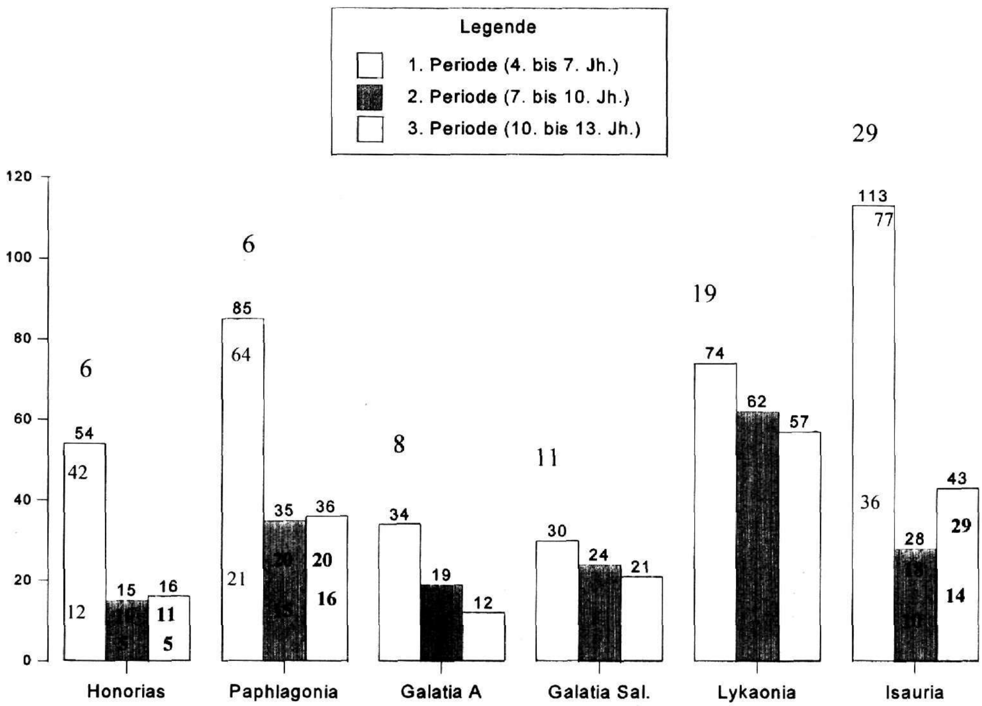

εικ. 4: Παράδειγμα εφαρμογής των πολυγώνων Thiessen στον νότιο στερεοελλαδικό χώρο κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή.

Arrangement of the Eastern Roman Provinces by w-values.

εικ. 5: Χαρτογραφική παράσταση των αξιών **Δ** και **A** στην Μικρά Ασία.

εικ. 6: Γραφική ανάλυση των καταχωρήσεων κατά περιόδους.

KLAUS BELKE

VON DER PFLASTERSTRASSE ZUM MAULTIERPFAD? ZUM KLEINASIATISCHEN WEGENETZ IN MITTELBYZANTINISCHER ZEIT

In römischer Zeit wurde der Personen- und Warenverkehr über Land zu einem gewissen Teil mit Wagen durchgeführt, die von Pferden, Maultieren oder Ochsen gezogen wurden. Die Gespanne konnten sich zumindest auf den wichtigen Verbindungen eines gut ausgebauten Straßennetzes bedienen; die Hauptrouten waren zu einem beträchtlichen Teil gepflastert[1], und hier entstand bis zum Ende der römischen Kaiserzeit eine dichte Folge von Stützpunkten und Unterkünften: *mutationes* (griechisch *ἀλλαγαί*), in denen die Zug- und Reittiere gewechselt werden konnten bzw. mußten, und *mansiones* (*σταθμοί, πανδοχεῖα*), die darüber hinaus Unterkunft und Verpflegung boten[2].

In römischer wie in byzantinischer Zeit ist zu unterscheiden zwischen "öffentlichem" Verkehr (*cursus publicus*, griech. *δημόσιος δρόμος*) und privatem Verkehr. Mit dem *cursus publicus* wurden im Prinzip ausschließlich offizielle Nachrichten übermittelt; mit ihm reisten hochrangige Beamte, später auch ausländische Gesandte, und es wurden Waren in staatlichem Interesse, besonders militärische Güter sowie Abgaben und Steuern transportiert[3]. Seit

---

1. Zu den röm. Straßen vgl. allgemein A. Birk, *Die Straße*, Karlsbad 1934 (Nachdruck Darmstadt o. J.), bes. 116–148; H.-Chr. Schneider, *Altstraßenforschung* (Erträge der Forschung 170), Darmstadt 1982, zu Anlage und Aussehen bes. 29–37. – Erst nach Abschluß des vorliegenden Artikels wurde mir die Münchner Dissertation von I. Dimitrukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich vom Anfang des 6. Jhr. bis zur Mitte des 11. Jhr.*, I–II, Athen 1997, zugänglich, die sich in einigen Aspekten mit meiner Arbeit deckt und zu oft ähnlichen Ergebnissen kommt. Auf sie konnte nur noch fallweise in den Fußnoten verwiesen werden.

2. E. Holmberg, *Zur Geschichte des Cursus Publicus*, Diss. Uppsala 1933, 71–78; T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine* (Bibliotheca Ekmaniana 61), Uppsala 1957, bes. 61–73; Eva Regina Stain, *Zu römischen Straßenstationen im Alpenraum, mit ausführlicher Quellenanalyse zum römischen Postwesen* (maschinenschriftl. Diss.), Wien 1982, bes. 118–147, wo auch weitere mögliche Bezeichnungen zusammengestellt sind, die sich bis zum 4. Jh. auf einige wenige reduziert haben; vgl. den Überblick bei Schneider, *Altstraßenforschung*, 95–101.

3. Zum *cursus publicus* der Kaiserzeit s. H. G. Pflaum, Essai sur le cursus publicus sous le Haut-Empire romain, *Mém. Acad. Inscr. et Belles Lettres* 14/1 (1940), 189–391, für die frühbyz. Zeit zuletzt P. Stoffel, *Über die Staatspost, die Ochsengespanne und die requirierten Ochsengespanne. Eine Darstellung des römischen Postwesens auf Grund der Gesetze des Codex Theodosianus und des Codex Justinianus*, Diss. Bern usw. 1994. Zum Benutzerkreis vgl. Holmberg, a. O. *passim*, bes. 37f., 53–57; A. Demandt, *Die Spätantike*, München 1989, 233; Stain, *Straßenstationen*, 116f.; Stoffel,

Konstantin I. (oder bereits Septimius Severus?) waren hierzu die Dienste des *cursus publicus* zweigeteilt in den *cursus velox* (griech. *ὀξὺς δρόμος*) für Personen und leichte Waren und den *cursus clabularis* (auch *clabularius* und *clavulari[u]s*, griech. *πλατὺς δρόμος*) für schwerere Waren, insbesondere zur Versorgung der Armee[4].

Bis zum 4. Jh. setzte sich als das übliche Gespann des *cursus velox* der von acht (im Winter zehn) Maultieren gezogene, offene, leichtere, vierrädrige Wagen (*raeda*) oder verschiedene, von nur drei Maultieren gezogene, zweirädrige Wagen durch[5]; dem *cursus clabularis* dienten schwere Ochsengespanne (*angariae*)[6]. Besonders eilige Nachrichten wurden aber bereits in römischer Zeit auch von Reitern übermittelt.

Wenn man die im Cod.Theod. unter der Nr. VIII 5 gesammelten 66 Bestimmungen[7] über den *cursus publicus* überblickt, so gewinnt man den Eindruck, daß für die Personenbeförderung der Wagenverkehr nur noch eine untergeordnete Rolle spielte. Öfter werden jetzt Reitpferde (*veredi*) genannt[8], hinzu kamen *parhippi*, Beipferde, die zum Transport zusätzlichen Gepäcks dienten. Der weiterhin am häufigsten genannte Wagentyp, die *raeda*, wird jetzt, soweit man den Gesetzestexten entnehmen kann, überwiegend als leichterer, schnellerer Lastwagen eingesetzt, mit dem eilige, nicht zu schwere Waren wie Kleidung (für Soldaten) oder Steuereinnahmen aus Gold und Silber transportiert wurden[9]. Eine Konstitution aus dem Jahre 386[10] sieht ausdrücklich vor,

---

Staatspost, 12–14. Der heute allgemein angewandte Terminus *cursus publicus* ist erst seit dem 4. Jh. n. Chr. bezeugt; in der röm. Kaiserzeit war *vehiculatio* eine der möglichen, allerdings selten gebrauchten Bezeichnungen; vgl. Stoffel, *Staatspost*, 3.

4. Holmberg, *Cursus Publicus*, 60f., 132f.; H. Bender, *Römischer Reiseverkehr. Cursus publicus und Privatreisen* (Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 20), Stuttgart–Aalen 1978, 9; L. Casson, *Travel in the Ancient World*, London 1974, 184; Stoffel, *Staatspost*, 15f. Zu militärischen Transporten im Rahmen des *cursus publicus* bzw. seiner Vorläufer ("requisitioned transport") vgl. St. Mitchell, "Requisitioned Transport in the Roman Empire: A New Inscription from Pisidia", *JRS* 66 (1976), 106–131, bes. 129f.

5. *Codex Theodosianus* (ed. P. Krüger–Th. Mommsen–P. M. Meyer, Berlin [2]1954) VIII 5, 8 (Jahr 356/7); vgl. Holmberg, *Cursus Publicus*, 79–82; zur Frage, wie wahrscheinlich derart hohe Bespannungszahlen waren, s. Stoffel, *Staatspost*, 92.

6. Holmberg, *Cursus Publicus*, 60f., 132f.; *angaria* bezeichnete in röm. Zeit die Verpflichtung zu Spanndiensten allgemein, in den Gesetzestexten des 4. Jh. aber die Ochsengespanne selber; Stoffel, *Staatspost*, 5f., 21.

7. Jetzt mit Text, Übersetzung und Kommentar auch bei Stoffel, *Staatspost*, 37–70, 81–130.

8. *Paraveredi* hießen extra zu requirierende Reitpferde für die Benutzung von Straßen, die der *cursus publicus* nicht bediente (vgl. Holmberg, *Cursus Publicus*, 66f.; Stoffel, *Staatspost*, 24f., 84).

9. Z. B. *Cod. Theod.* VIII 5, 33 (Jahr 374); 47 (Jahr 385); 48 (Jahr 386); vgl. Stoffel, *Staatspost*, 14.

10. Zum Datum 386 (statt des überlieferten 389) vgl. Stoffel, *Staatspost*, 122.

daß *ad vehiculorum vicem* (anstelle von Fahrzeugen) *comites* vier Reitpferde (*veredi*) und ein *parhippus*, *tribuni militum* drei Reitpferde, die übrigen *domestici*, nämlich *protectores* und *agentes in rebus*, nur je zwei Reitpferde benutzen durften[11]. Gerade die von Kaiser Diokletian zur Überwachung des *cursus publicus* sowie allgemein für Nachrichten- und Spitzeldienste eingerichtete Truppe der *agentes in rebus* war beritten, was sie sicher schneller und beweglicher machte, während ihre Vorgänger in römischer Zeit, die *tabellarii, speculatores* oder *frumentarii*, meist mit Wagen fuhren[12].

In besonderen Fällen ist im 3. und in der ersten Hälfte des 4. Jh. nochmals ein Anwachsen des Wagenverkehrs im Rahmen des *cursus publicus* zu verzeichnen. Im Bereich des *cursus clabularis* hatten die dauernden Feldzüge der Kaiser mit dem neugeschaffenen Feldheer[13] den häufigen Transport schwerer Ausrüstung von einem Kriegsschauplatz zum anderen zur Folge[14], und die gerade in dieser Zeit vor allem zur Versorgung der Truppen überwiegend als Naturalabgaben eingehobenen Steuern (*annona* und *capitum*) mußten zu ihren Bestimmungsorten verbracht werden[15]. Im Personenverkehr erhöhte sich die Verkehrsfrequenz beträchtlich, als Kaiser Konstantin I. und seine Nachfolger den Bischöfen erlaubten, sich des *cursus publicus* zu bedienen, um die zahlreichen Synoden und Konzilien zu besuchen[16]. Wie man den Briefen der Kirchenväter und anderen Nachrichten entnehmen kann, benutzten die geist-

11. *Cod. Theod.* VIII 5, 49; zu den parhippi vgl. auch Holmberg, *Cursus Publicus*, 63–65; Stoffel, *Staatspost*, 96.

12. S. etwa den Grabstein eines *speculator* aus Belgrad bei Bender, *Reiseverkehr*, Abb. 2 (= *CIL* III 1650), der mit seiner *raeda* dargestellt ist; vgl. Holmberg, *Cursus Publicus*, 38, 49, 104–130 (hier bes. 108).

13. Zu diesem Feld- oder Bewegungsheer (*palatini* und *comitatenses*) vgl. Demandt, *Spätantike*, 256f.

14. Bender, *Reiseverkehr*, 9; für persönliche Bedürfnisse standen allerdings pro marschierender Legion im Prinzip nur zwei Wagen des *cursus clabularis* zur Verfügung, die für den Transport erkrankter Soldaten reserviert waren (*Cod. Theod.* VIII 5, 11, Jahr 360), eine Regelung, die öfter durchbrochen und schließlich wohl aufgehoben wurde (Stoffel, *Staatspost*, 14).

15. Zur Steuererhebung in Naturalien vgl. Demandt, *Spätantike*, 246–248, zur Auswirkung auf den *cursus publicus* auch A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602*, I, Oxford 1964, 458; Stoffel, *Staatspost*, 14.

16. Eusebios von Kaisareia, *Hist. eccl.* X 5, 23 (ed. G. Bardy III, Paris 1958, 110 [zu Konzil von Arles 314]); Eusebios, *Vita Constantini* III 6, 1 (ed. F. Winkelmann, Berlin 1975, 83 [zu Konzil von Nikaia 325]); a. O. IV 43, 2 (ed. Winkelmann 138 [Synode von Jerusalem 335]); vgl. allgemein Ammianus Marcellinus XXI 16, 18 (ed. W. Seyfarth II, Berlin 1968), 172: ... *ut (Constantius I.) catervis antistitum iumentis publicis ultro citroque discurrentibus per synodos quas appellant, ... rei vehiculariae succideret nervos*; vgl. Holmberg, *Cursus Publicus*, 133f.; D. Gorce, *Les voyages, l'hospitalité et le port des lettres dans le monde chrétien des IVe et Ve siècles*, Wépion-sur-Meuse–Paris 1925, 41–44.

lichen Würdenträger, ebenso wie die heidnischen Intellektuellen, eher den Wagen als Reittiere[17]. Kaiser Julian lud verschiedene Freunde, meist Bischöfe und Philosophen, ein, ihn in Konstantinopel zu besuchen und für die Reise die Staatspost zu benutzen; die Einladung an Basileios von Kaisareia läßt die Wahl des Verkehrsmittels offen[18], dem Rhetoriklehrer Eustochios wurden ein Wagen und ein *parhippos* angeboten, ebenso Bischof Aetios[19]. Der Philosoph Eustathios erhielt von Julian erst eine Einladung an den Hof in Konstantinopel mit dem Anrecht auf einen Wagen und zwei Beipferde, dann die Erlaubnis, mit einem Wagen der Staatspost (von Pergamon) in seine Heimat Kappadokien zurückzukehren; vom ersten Angebot machte Eustathios offenbar keinen Gebrauch, das zweite traf zu spät ein; tatsächlich wanderte er in aller Ruhe zu Fuß nach Kappadokien[20]. Johannes Chrysostomos wurde, als er das Bischofsamt in Konstantinopel übernehmen sollte, auf kaiserlichen Befehl mit einem "öffentlichen Wagen" (*δημόσιον ῥηδίον*) von Antiocheia (bzw. Pagrai) in die Hauptstadt gebracht[21]. Auch wohlhabende private Reisende bedienten sich im 4. Jh. noch vielfach des Wagens[22]. Bekannt ist der Unglücksfall Kimons, des Sohnes des Libanios, der auf der Fahrt von Konstantinopel nach Antiocheia vom Wagen (*ἀπήνη*) stürzte und kurz darauf an den Folgen der Verletzung starb[23].

Die Aufblähung und die immer wieder beklagte und bekämpfte mißbräuchliche Verwendung des *cursus publicus* durch Staatsbeamte und Private drohten schließlich die Einrichtung selbst zu ruinieren, weil sie vor allem die an den wichtigen Straßen liegenden Städte, Dörfer und besonders die einzelnen Bauern aufs äußerste belasteten, die durch Stellung von Wagen (wohl nur für den *cursus clabularis*), Tieren und Futter sowie Arbeitsdienste für Kosten und

17. Beispiele s. unten A. 22.

18. Julian, Brief 32 (J. Bidez, *L'empereur Julien, Œuvres complètes*, I 2. *Lettres et fragments*, Paris ²1960, 60): *δημοσίῳ χρησάμενος δρόμῳ*.

19. Julian, Brief 41 (65 Bidez): *ἄξει δέ σε ὁ δημόσιος δρόμος ὀχήματι χρώμενον ἑνὶ καὶ παρίππῳ*; ähnlich Brief 46 (66 Bidez).

20. Julian, Briefe 34–36 (62f. Bidez).

21. Palladios, *Dialogue sur la vie de Jean Chrysostome* 5 (ed. Anne-Marie Malingrey–P. Leclercq I, Paris 1988, 114); Sozomenus, *Kirchengeschichte* VIII 2, 14f. (ed. J. Bidez–G. Ch. Hansen, Berlin ²1995, 352); vgl. Chr. Baur, *Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit*, II, München 1930, 12f.

22. Z. B. Synesios, Brief 57 (ed. A. Garzya, Rom 1979, 97); auch Gregor von Nyssa und Basileios von Kaisareia benutzten auf ihren Reisen Wagen, teils des *cursus publicus*, meist aber wohl private (s. etwa Gregor von Nyssa, ep. 1, ed. P. Maraval, Paris 1990, 88 = [bei anderer Zuweisung] Gregor von Nazianz, ep. 249, ed. P. Gallay II, Paris 1967, 140f.; Basileios, ep. 102 [ed. Y. Courtonne II, Paris 1961, 166]).

23. Libanios, *Autobiographie* (or. 1), Kap. 279f. (ed. J. Martin–P. Petit, *Libanios, Discours I*, Paris 1979, 202f.); vgl. Foerster–Münscher, *RE* 12/2 (1925), 2487; *PLRE* I, 92f.

Betrieb des *cursus publicus* aufkommen mußten[24]. Erst Kaiser Julian, der die angeprangerten Mißstände in Einzelfällen selbst förderte (vgl. oben S. 270 mit A. 18–20), scheint erste Maßnahmen zur Reduzierung des *cursus publicus* auf ein verträgliches Maß ergriffen zu haben, die sich natürlich auch gegen die Kirche richteten[25]. Nachdem im 5. Jh. die Naturalsteuern großenteils wieder durch Geldsteuern ersetzt worden waren (*adaeratio*), konnte auch der *cursus clabularis* weitgehend entfallen; Kaiser Leon schaffte ihn in der Diözese Oriens und anderen großen Gebieten formal ab; die Tiere für dennoch notwendige Transporte (Soldaten, Waffen, Gesandte fremder Länder) sollten nun wieder – wie es auch in der frühen Kaiserzeit üblich war – angemietet werden, jetzt allerdings auf Kosten der Kasse des Praefectus Praetorio[26].

Wurde, so ist nun zu fragen, überhaupt im byzantinischen Reich, besonders in den kleinasiatischen Provinzen, der Wagenverkehr beibehalten, und wenn ja, in welchem Umfang? Was läßt sich über die Straßen dieser Epoche aussagen?

Eine weitere Reduktion des *ὀξὺς δρόμος* (*cursus velox*) vollzog Kaiser Justinian I., indem er, Prokops "Geheimgeschichte" zufolge[27] – der ein so sicher nicht zutreffendes Idealbild des *cursus publicus* in röm.-frühbyz. Zeit zeichnet, von dem sich die Änderungen unter Justinian um so düsterer abheben sollen –,

24. Von den 66 im *Cod. Theod.* VIII 5 gesammelten Gesetzen zum *cursus publicus* befaßt sich die große Mehrzahl mit der Kontrolle der *evectiones* (Erlaubnisscheine), mit der Beschränkung ihrer Ausstellung, Beschränkung der Zahl der zu verwendenden Tiere usw., teilweise mit der ausdrücklichen Begründung "damit die Provinzialen nicht zu sehr belastet werden", so z. B. VIII 5, 1: Maßnahmen gegen denjenigen, der *iter faciens bovem non cursui destinatum, sed aratris deditum duxerit abstrahendum...* (Jahr 315 oder 326: vgl. Stoffel, *Staatspost*, 81); 5, 3 ... *ne quid de provincialibus citra ordinem poscant ... Quae enim mala provincialibus inferantur, ex eo conici potest,...* (Jahr 339; zur Datierung vgl. Stoffel, *Staatspost*, 84); 5, 7 *Paraveredorum exactio patrimonia multorum evertit* (Jahr 360; zur Datierung vgl. Stoffel, *Staatspost*, 89); 5, 64 *Comperimus provinciales et pabula et pecuniam pro equorum cursualium sollemni ratione conferre et extrinsecus paraveredorum onere praegravari* (Jahr 403). S. auch Amm. Marc. XIX 11, 3 (ed. Seyfarth II 70); vgl. Gorce, *Voyages*, 45–47; Stain, *Straßenstationen*, bes. 37–79, 163f.; Stoffel, *Staatspost*, 24–27.

25. Libanios, Or. XVIII 140–144 (ed. A. F. Norman, *Libanios*, *Selected Works* I, London-Cambridge, Mass. 1969, 368–372), wo in erster Linie von Maultieren die Rede ist, die Wagen zogen, in zweiter von Pferden und Eseln; vgl. Jones, *Empire* I, 130; Holmberg, *Cursus Publicus*, 134–137.

26. *Cod. Just.* (ed. P. Krüger, Berlin 1963) XII 50, 22 (Jahr 467/68); vgl. Stoffel, *Staatspost*, 132f., 159. Auf einem Mißverständnis scheint die Behauptung bei Holmberg, *Cursus Publicus*, 145f., zu beruhen, daß die Bevölkerung hierfür eine bestimmte Summe an den Praefectus Praetorio abzuführen habe.

27. Prokop, *Historia arcana*, 30, 1–11 (ed. J. Haury–G. Wirth, Leipzig 1963, 180–183); vgl. B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia*, Stuttgart 1954, 296f. (= ders., Prokopios 21, *RE* 23/1 [1957], 571f.); Jones, *Empire* I, 284; Holmberg, *Cursus Publicus*, 148f.

den Verkehr zwischen Konstantinopel und Helenopolis, einem Hafenort an der Südküste des Golfes von Nikomedeia, der nun zum Ausgangsort für die Weiterreise nach Osten und Südosten (entlang der sog. "Pilgerstraße") wurde, von der Straße auf kleine, langsame Boote verlagerte, wodurch die Reise besonders im Winter gefährlich bzw. unmöglich wurde. Außerdem verringerte er auf allen Wegen mit Ausnahme der Direktverbindung nach Persien, wo – wohl wegen des lebensnotwendigen diplomatischen Verkehrs mit den Sassaniden – alles beim alten blieb, die früher fünf bis acht Stationen pro Tagesetappe auf eine einzige, und hier ersetzte er angeblich die Pferde durch einige wenige Esel[28]. Für unsere spezielle Fragestellung, also weiterhin Wagen oder Reitpferd bzw. -tier, kann der zitierten Stelle entnommen werden, daß der *cursus publicus* schon vor dieser Reform von der (teilweisen) Verwendung von Wagen ganz auf Reittiere umgestellt worden war.

Die Abschaffung des *oxys dromos* unter Justinian erwähnt und kritisiert auch Ioannes Lydos, der dafür allerdings nicht den Kaiser persönlich, sondern den ihm verhaßten Prätorianerpräfekten Ioannes Kappadokes verantwortlich macht[29]. Auch Ioannes Lydos erwähnt nur die Abschaffung des *oxys dromos*, geht aber in seinem historischen Exkurs auch auf die alte Zweiteilung in *πλατὺς δρόμος* (*clabularis*) und *oxys* (*velox*) ein. Seine Definitionen, für die er ausdrücklich auf sein früheres Werk, *Περὶ μηνῶν*[30], verweist, sind allerdings schwammig und z. T. falsch. Nach Ioannes Lydos wurde der *platys dromos* von Wagen (*ὀχήματα*) benutzt, der *oxys dromos* von *ὑποζύγιοι ἵπποι*, die man offiziell *βέρεδοι* nannte. In *Περὶ μηνῶν* wird das lat. clabularius (*κλαβουλάριος*) mit *ὀχηματικός* (nach *κλάβος* [clabus, Steuerruder!]), velox (*βήλωξ*) mit *ὀξύς* = *βεραιδαρικός* übersetzt, denn *βερέδους δὲ Ἰταλοῖς εἶναι δοκεῖ τοὺς ὑποζυγίους*

28. Den Zweck des alten *cursus publicus* (rasche Beschaffung von Nachrichten aus dem In- und Ausland und raschen Transport der Steuern) und seine Funktionsweise (auf einen Tagesmarsch kamen zwischen fünf und acht Stationen – die Zahl der *mutationes* zwischen den *mansiones* ist als Durchschnitt sicher zu hoch, vgl. Pflaum [wie A. 3] 342f. –, in denen bis zu 40 Pferde – hier wohl verallgemeinert für Zug- und Reittiere – standen, die auf einer Reise regelmäßig gewechselt wurden) beschreibt Prokop im wesentlichen korrekt, allerdings geht er nur den *oxys dromos* (*cursus velox*) ein. Durch den alljährlichen Aufkauf der Futtermittel hatten die Landbesitzer entlang den Straßen großen Gewinn – von den Belastungen der Kommunen und der bäuerlichen Bevölkerung ist hier keine Rede. – Esel im Dienst des *cursus publicus* sind schon in zwei Gesetzen des Jahres 382 (*Cod. Theod.* VIII 5, 38.41) und in Libanios, Or. XVIII 144 (ed. Norman, a. O., 372) genannt; vgl. Holmberg, *Cursus Publicus*, 63, 78, A. 100; Stoffel, *Staatspost*, 21f.

29. Ioannes Lydos, *De magistratibus* III 61 (*On Powers or The Magistracies of the Roman State*. Introduction, Critical Text, Translation, Commentary and Indices by A. C. Bandy, Philadelphia 1983, 228).

30. Ioannes Lydos, *De mensibus* 31f. (ed. R. Wünsch, Leipzig 1898, Nachdruck Stuttgart 1967, 15).

ἵππους ... (Lücke) ... *ὅπερ ἐστίν, ἕλκειν τὸ ὄχημα*[31]. Jedenfalls scheint Ioannes Lydos hier – falls die vermerkte Textlücke nicht allzu groß ist und das Thema gewechselt wurde – *βέρεδοι* zumindest auch als Zugpferde zu verstehen, während *veredi* in allen lateinischen Gesetzestexten ausschließlich und eindeutig Reitpferde sind, die gerade nicht – etwa als Ersatz für Maultiere – vor Wagen gespannt werden durften[32]. Es scheint, daß Ioannes Lydos nicht einmal mehr den Wagenverkehr des *cursus velox*, geschweige denn den des *cursus clabularis* aus eigener Anschauung kannte. Somit bestätigt sich der schon aus Prokop gewonnene Schluß, daß der *cursus publicus* des 6. Jh. nur noch mit Reittieren abgewickelt wurde[33].

Auch die Angaben, die der *Vita* des hl. Theodor von Sykeon entnommen werden können, lassen den Schluß zu, daß im 6./7. Jh. sowohl im *cursus publicus* als auch im privaten Personenverkehr der Gebrauch von Wagen nicht mehr üblich war. Theodor wurde um die Mitte des 6. Jh. in einem *Pandocheion* (Herberge, also einer *mansio*)[34] im Ort Sykeon in Galatien an der *δημοσία στράτα τοῦ βασιλικοῦ δρόμου* geboren, d. h. an der (schon erwähnten) sog. Pilgerstraße, die von Konstantinopel bzw. Chalkedon über Nikomedeia, Nikaia und Ankyra nach Osten und Südosten führte[35]. Diese "Poststation" wird in der *Vita* später als *ἀλλαγή* (lat. *mutatio*), also als Station zum Pferdewechsel bezeichnet, und an anderer Stelle ist vom *ὑπουργεῖον τῶν ἵππων εἰς τὸ ἀλλάξαι* die Rede[36]. Die Nachricht vom Tod des Kaisers Phokas und der Thronbesteigung des Herakleios schließlich *ἦλθεν ... ἀπὸ παρελθόντος ταχυδρόμου*[37]. Der *Vita* kann man also

31. Ioannes Lydos, *De mensibus*, a. O.

32. *Cod. Theod.* VIII 5, 24 (Jahr 365); vgl. Stoffel, *Staatspost*, 105.

33. Dimitrukas, *Reisen*, I, 308 (wie A. 1) glaubt hingegen, ohne die Aussage zu belegen, daß "noch im Zeitalter Justinians I. ... der Einsatz von Wagen im Rahmen des cursus publicus sehr verbreitet (war). Danach wurde der Wagen im großen und ganzen durch Packtiere abgelöst". –Das Wort *ἀγγαρεία* in zwei Novellen Justinians (17,9; 134,1 ed. R. Schoell–G. Kroll, Berlin 1959) bedeutet m. E. nicht mehr konkret "Ochsengespann", sondern ™ieder "Verpflichtung zu Transportleistung".

34. Zu Beherbergungsbetrieben im byzantinischen Reich, die teilweise die *mansiones* des *cursus publicus* fortsetzen, vgl. E. Kislinger, "Gasthaus B. Byzantinisches Reich", LexMa 4 (1989), 1134–1136 mit weiterführender Literatur.

35. A. J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéôn*, I, *Texte Grec*, II, *Traduction, commentaire et appendice*, Bruxelles 1970, Kap. 3.

36. Theod. Syk., Kap. 142, 148; es scheint, daß der angeschlossene Herbergsbetrieb mit der damals berühmten Küche privat betrieben wurde. Ob die eigentliche Pferdewechselstation weiterhin (wie im 4. und 5. Jh.) staatlich organisiert oder auch "privatisiert" war, das geht aus dem Text nicht hervor. Einen gewissen Hinweis auf "Privatisierung" könnte eine andere Stelle derselben *Vita* bieten, wo der Wirt des an der Tautaentia-Brücke über den Sangarios gelegenen Pandocheion dem hl. Theodor ein Pferd aus seiner Herde schenkt (Kap. 109).

37. *Vita* Theod. Syk., Kap. 152.

zunächst entnehmen, daß diese Straße mit ihren Diensten bis mindestens in die Zeit des Kaisers Herakleios in Funktion blieb.

Unweit der Herberge errichtete Theodor sein Kloster. Obwohl zahlreiche offizielle und auch private Durchreisende in der Herberge übernachteten oder einfach dem Heiligen ihre Aufwartung machten und obwohl auch Theodor selbst viele Reisen unternahm (u. a. im nordwestlichen Kleinasien, mehrfach nach Jerusalem und nach Konstantinopel), wird das Verkehrsmittel fast nie erwähnt. Einige Aussagen lassen sich trotzdem machen:

* Als Verkehrsmittel für Personen wird nie der (von Pferden oder Maultieren) gezogene Wagen genannt.

* Vornehme Damen[38], z. T. auch Kranke und Gelähmte[39], reisten auch über größere Distanzen auf Sänften (*λεκτικαί*).

* Sonst wird von wohlhabenden Leuten im allgemeinen das Pferd benutzt[40]. Theodor selbst ritt hingegen bei mehreren Gelegenheiten einen *βαδιστής* (Esel); nur einmal wird ein *κτῆνος* genannt, worunter hier eher ein Pferd oder Maultier zu verstehen ist[41]. Einmal wird anläßlich eines Wunders auch ein Maulesel (*μούλα*) als Reittier erwähnt[42].

* Wenn von Wagen (*ἅμαξαι*) die Rede ist, dann handelt es sich stets um bäuerliche Ochsengespanne, die für lokale Transporte, etwa von Baumaterialien[43], im Falle Theodors auch von Kranken über kürzere Entfernungen eingesetzt wurden[44]. Bäuerliche Ochsengespanne waren also, zumindest in den

38. A. O. Kap. 110.

39. A. O. Kap. 102: Bischof von Kadossia in Bithynien; 121: Asekritis aus Konstantinopel. Auch die reiche Witwe Danielis legte, weil sie (wegen ihres Alters) weder in einem Wagen (*ὄχημα*) noch zu Pferd reisen konnte, im 9. Jh. den Weg von der Peloponnes zu Kaiser Basileios I. und später nochmals zu Leon VI. in einer Sänfte (hier *σκίμπους*) zurück; s. Theophanes Continuatus (ed. I. Bekker, Bonn 1838), 317–320; Ioannes Skylitzes, *Synopsis historiarum* (ed. J. Thurn, Berlin 1973), 161; vgl. die Miniatur in der Madrider Skylitzes-Handschrift (Abb. bei A. Grabar–M. Manussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venedig 1979, Taf. XIX und Abb. 110); Dimitrukas, *Reisen*, I (wie A. 1), 316.

40. Die Nennung der *ὑπουργία τῶν ἵππων* anläßlich der Durchreise des Domentziolos (a. O. Kap. 148) sowie der *ἀλλαγή* anläßlich der Durchreise des Konsuls und *comes Orientis* Bunusos (a. O. Kap. 142). Ein lokaler Grundbesitzer ritt zu Pferd zum Heiligen (a. O. Kap. 149).

41. A. O. Kap. 74, 157, 160 (*βαδιστής*); 115 (*κτῆνος*). – Nach Dimitrukas, *Reisen*, I, 321, "ritt Theodoros von Sykeai auf einem kleinen Pferd ... nur dann, wenn er wegen des Zufußgehens sehr müde geworden war" (keine Belegstelle für diese Aussage).

42. A. O. Kap. 99.

43. A. O. Kap. 56.

44. A. O. Kap. 156 (Gegend von Nikomedeia).

Gegenden, zu denen die *Vita* detallierte Angaben macht, d. h. im nordwestlichen Galatien und in Bithynien, allgemein verbreitet[45].

Der soeben skizzierten Entwicklung entspricht völlig, daß der diplomatische Verkehr mit dem Perserreich im 6. Jh. im wesentlichen auf dem Landweg mit Reit- und Packtieren abgewickelt wurde. Für die tatsächlichen Bedürfnisse der Gesandten, ihrer Begleiter und ihres Gepäcks (das wegen oft mitgeführter Geschenke umfangreich sein konnte) wurden z. B. unter Justinian I. (oder Justin II.) fünf Reitpferde (*βέρεδα*) und dreißig Maultiere (hier einfach *ζῶα*) festgelegt. In Helenopolis, der bereits genannten Hafenstadt am S-Ufer des Golfes von Nikomedeia, wurde es (in diesem überlieferten Fall, der aber verallgemeinert wird) den Gesandten freigestellt, ob sie weiterhin zu Land den Golf bis Nikomedeia umrunden oder mit Schiffen zum Helenopolis gegenüberliegenden Dakibyza übersetzen wollten, um – mit neuen Pferden und Maultieren – bis Chalkedon weiterzuziehen, wo die Schiffspassage dann unumgänglich wurde[46].

Von der Regel, daß Wagen zur Personenbeförderung seit dem 5./6. Jh. weder im *cursus publicus* noch im Privatverkehr mehr verwendet wurden, gibt es natürlich einige Ausnahmen, die sich meist mit besonderen Situationen erklären lassen. Als Kaiser Alexios I. 1113 in Damalis an der asiatischen Küste des Bosporus gegenüber von Konstantinopel weilte und von einem Angriff der Türken auf Nikaia erfuhr, brach er sofort zu einem neuen Kriegszug auf. Da er wegen der von seiner Krankheit verursachten Schmerzen im Bein nicht reiten konnte, fuhr er die drei Tage von Damalis nach Aigialoi, der Stelle, wo der Golf von Nikomedeia nach Kibotos gequert wurde, in einem schweren Wagen (*ἁρμάμαξα*); die Soldaten, die ihn begleiteten, bedauerten ihn, weil er wegen seiner Schmerzen nicht reiten konnte[47], so ungewöhnlich war der Anblick eines Kaisers oder überhaupt Heerführers, der nicht selber ritt. Nach dem Zusammenbruch seines Aufstandes wurde Nikephoros Basilakios (wohl 1078) von

---

45. Eine weitere Erwähnung a. O. Kap. 98. Im Orient (Arabia, Palaestina) wurden für solche Zwecke hingegen durchwegs Tragtiere verwendet; vgl. etwa die *Vita S. Georgii Chozebitae*, ed. C. Houze, *AnBoll* 7 (1888), 125 (Kap. 26), wo – wie bei Theodor von Sykeon – ungelöschter Kalk, diesmal aber auf gemieteten Maultieren transportiert wurde; s. H. Magoulias, *BSl* 37 (1976), 15f. Nach der *Vita* des hl. Sabas (in: E. Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939, 186f.) wurde zum Transport von Getreide eine Kamelkarawane gemietet; vgl. Magoulias, a. O., 186; Dimitrukas, *Reisen*, I, 310.

46. Konstantinos Porphyrogennetos, *De cerimoniis aulae byzantinae* (ed. I. Reiske), I, 400; vgl. Dimitrukas, *Reisen*, I, 236f., 239f.

47. Anna Konmene, *Alexias* (ed. B. Leib I–III, Paris 1937–1945) III 165; *ἁρμάμαξα* wird bei Anna sonst (II 97, 98, 122, 141) nur für den schweren, gedeckten, skythischen (d. h. petschenegischen) Wagen verwendet.

Alexios Komnenos in Thessalonike gefangengenommen und zunächst "mit öffentlichen Pferden", d. h. mit dem *cursus publicus*[48] und sicher beritten, Richtung Konstantinopel gebracht. In der Nähe von Kavala aber wurde er auf Befehl des Kaisers geblendet, und nun mußte er, "eine erbarmungswürdige Last und unglückliche Hülle", die Fahrt in einem Wagen fortsetzen[49].

Im Transport von Lasten hingegen behielt der wahrscheinlich meist einachsige Ochsenwagen (*ἅμαξα*)[50] auch in mittelbyzantinischer Zeit – neben Esel und Maultier – voll seine Funktion, einerseits im bäuerlichen (Versorgung der Märkte), andererseits im militärischen Bereich[51].

Der Bauer Metrios aus Paphlagonien fuhr mit seinem Ochsenwagen einmal im Jahr zum lokalen Jahrmarkt *(panegyris)*, wo er seine Produkte teils verkaufte, teils gegen Gebrauchsgegenstände eintauschte. Dieselbe Erzählung nennt auch einen größeren Kaufmann, der immerhin ein eigenes Kapital von 1 000 Nomismata einsetzen konnte; leider wird nicht gesagt, wie dieser seine Waren transportierte[52]. Auch Klöster konnten ihren Wagenpark besitzen. In einer in der Vita des hl. Eustratios (9. Jh.) berichteten Episode führten 20 Mönche des Agauron-Klosters (am bithynischen Olymp) mit ihren Ochsenwagen Getreide und andere Produkte nach Katabolon[53]; Katabolon, der Küstenstrich zwischen Kios (Gemlik) und Apameia (Mudanya), wies selbst mehrere kleinere Häfen auf; der bedeutende Hafen Kios selbst, der hier vielleicht gemeint ist, diente auch der Versorgung Konstantinopels mit Produkten Bithyniens[54].

---

48. Zum *cursus publicus* in mittelbyzantinischer Zeit s. unten S. 280.

49. Michael Attaleiates, *Historia* (ed. I. Bekker, Bonn 1853) 300; zum Aufstand des Basilakios vgl. allgemein J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris 1990, 86f. (mit Quellen- und Literaturangaben).

50. Für die durchgehende Tradition des einachsigen bäuerlichen Ochsenwagens in Anatolien vgl. D. French, "Galatya Bölgesi Roma Yolları ve Miltaşları", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı* 1990, Abb. 16 (Grabstein aus der Gegend von Kütahya, 304/5 n. Chr.); A. Bryer, "The Estates of the Empire of Trebizond", *ΑΠ* 35 (1979), 370–477, hier 399, A. 2 (Literaturangaben), 448, Abb. 8 (heutiger pontischer Ochsenwagen); allgemein R. Bulliet, *The Camel and the Wheel*, Cambridge, Mass.–London 1975, 24, 231, 234f.

51. Vgl. Dimitrukas, *Reisen*, I, 308–310, 317–320.

52. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano*, ed. H. Delehaye, Brüssel 1902, 721–724.

53. *Vita Eustratii*, ed. A. Papadopulos-Kerameus in: *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, IV, St. Petersburg 1897 (Nachdruck Brüssel 1963), 387.

54. E. Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Paris 1993, 306; J. Lefort, "La communication entre Constantinople et la Bithynie", in: *Constantinople and its Hinterland.* Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, Aldershot 1995, 207–218, hier 210.

Das Geschichtswerk der Anna Komnene verzeichnet ein paar Mal bäuerliche Wagen, die bisweilen für militärische Aufgaben zweckentfremdet wurden, vor allem in den europäischen Reichsteilen. Während der Rückzugsgefechte im Laufe der Kämpfe gegen die Petschenegen (Skythen) sammelt Kaiser Alexios I. Komnenos 1090 bei Rusion (Keşan) sowohl geflüchtete byzantinische Soldaten und die waffenfähige Bevölkerung des Ortes als auch "die Bauern selbst mit ihren Wagen", um eine neue Verteidigungslinie am Fluß von Rusion aufzubauen[55]. Wenig später wird der Kaiser von den Petschenegen in Tzurulon (Çorlu) belagert. Hier requirierte er alle Wagen der Bevölkerung, löste die Achsen und Räder von den Wagenkästen und hängte die ersteren an den Zinnen auf, um sie bei passender Situation von den Mauern hinunter und über den Hang des Hügels, auf dem die Stadt erbaut war, mit Schwung auf die Feinde herabsausen zu lassen[56]. Es gab also in dem Städtchen genügend Bauernwagen für einen solchen Einsatz. Bevor sich Alexios danach nach Konstantinopel in die Winterquartiere zurückzog, ließ er Besatzungen zum Schutz der Städte und Festungen zurück und befahl, "Fußsoldaten aus dem ganzen Land mit ihren Wagen und den zugehörigen Ochsen aufzubieten"[57].

Selten dürfte in Byzanz der Einsatz von Wagen im eigentlichen Kampfgeschehen gewesen sein. Im Zuge des Krieges gegen die Normannen unter der Führung Boemunds ließ Kaiser Alexios I. 1082 einmal eigens leichtere und kleinere Wagen (*ἅμαξαι*) bauen, die er mit vier Pfählen versah und mit Fußsoldaten bemannte, die offensichtlich die Wagen gegen die angreifenden Normannen selbst, d. h. ohne Zugtiere, vorwärtstreiben sollten; diese List mißlang, da Boemund vorgewarnt wurde, sein Heer teilte und so die Wagen umging[58].

Im Krieg bzw. auf Kriegszügen wurden bisweilen Wagen zum Transport von Gepäck und schwerem Gerät wie Belagerungsmaschinen (im Einzelfall auch Booten) eingesetzt. Bei der Belagerung von Kastoria 1085 ließ Alexios auf Wagen leichte Boote zum See bringen, um die belagerten Normannen auch von der Seeseite zu bekämpfen[59], ein Verfahren, das der Kaiser bei der Belagerung der von den Seldschuken besetzten Stadt Nikaia 1097 wiederholte[60]. Vor der Entscheidungsschlacht gegen die Petschenegen (Skythen) 1091 wurden über eine eigens errichtete Schiffsbrücke über die Maritza erst die Fußsoldaten, dann die Reiterei, schließlich die Wagen mit der Ausrüstung und die Packmaultiere hinübergeführt[61].

55. Anna II, 119; zur allgemeinen Situation vgl. F. Chalandon, *Les Comnène*, I, Paris 1900, 127f.
56. Anna II, 123–125.
57. Anna II, 126.
58. Anna II, 18f.; vgl. Chalandon, *Les Comnène*, I, 86; B. Leib, *Anna*, I, LXXVI.
59. Anna II, 42.
60. Anna III, 11; vgl. Chalandon, *Les Comnène*, I, 192.
61. Anna II, 137; Chalandon, a. O., 133.

Als Romanos IV. Diogenes 1071 auf dem Marsch nach Mantzikert in einer Ebene im Thema Anatolikon lagerte, vernichtete ein Feuer u. a. viele der ausgewählten Pferde und Maultiere des Kaisers, aber auch die wertvollen Waffen, das Geschirr und die Wagen; diese werden hier ausnahmsweise nicht als *ἅμαξαι*, sondern als *ὀχήματα* bezeichnet; es dürfte sich also nicht um schwerfällige Ochsenwagen, sondern um von Pferden oder Maultieren gezogene Fahrzeuge gehandelt haben[62]. Mindestens bis hierher wurden also im kaiserlichen Troß auch Wagen mitgeführt; geplant war wohl, daß sie die ganze Strecke zurücklegen sollten. Vor der Einnahme von Mantzikert wird dann erwähnt, daß die Belagerungsmaschinen auf nicht weniger als 1 000 Wagen (hier natürlich wieder entsprechend ihrer Funktion *ἅμαξαι*) mitgeführt wurden[63]. Es ist allerdings nicht klar, ob diese Wagen den ganzen Marsch durch Kleinasien mitgemacht hatten oder erst im Laufe des Feldzuges (oder gar erst an Ort und Stelle) requiriert oder zusammengebaut wurden. Die große Zahl und die Parallele zur Schlacht von Myriokephalon (s. unten S. 279) sprechen m. E. gegen diese Möglichkeit.

Kaiser Manuel I. versuchte zweimal, das Seldschukenreich in seinem Zentrum, der Hauptstadt Ikonion, zu treffen. Der Feldzug des Jahres 1146 war, wie man dem Bericht des Ioannes Kinnamos entnehmen kann, etwas improvisiert und nicht genügend vorbereitet. Die byzantinische Armee mußte u. a. deshalb unverrichteter Dinge von Ikonion abziehen, weil sie keine Belagerungsmaschinen mitgeführt hatte[64]. Im Bericht vom Rückzug der Byzantiner ist einmal allgemein vom "Gepäckzug" oder "Troß" die Rede (*τὸ σκευοφορικὸν τοῦ στρατοῦ*), und wenig später wird klar, daß es sich um Packtiere (*τὰ σκευοφόρα τῶν ζώων*), vermutlich Maulesel, handelt[65]. Die byzantinische Armee dürfte also auf diesem Feldzug *keine* Wagen mitgeführt haben, und dies dürfte bei den meisten Feldzügen dieser Zeit der Fall gewesen sein. Die Taktika der mittelbyzantinischen Zeit führen, vor allem in den Bemerkungen zum "Troß" (*τοῦλδον, τοῦλδος*)[66], im allgemeinen nur Packtiere an (meist Maultiere, aber auch Pferde und Esel), auf denen das Gepäck der Soldaten und/oder

62. Mich. Att. 145; vgl. Sp. Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley–Los Angeles–London 1971, 97.

63. Mich. Att., 151.

64. Ioannes Kinnamos, *Epitome* (ed. A. Meineke, Bonn 1836), 45.

65. Io. Kinn., 55f.

66. Zum Begriff s. A. Dain, " 'Touldos' et 'Touldon' dans les traités militaires", in: *Mélanges Henri Grégoire* II (= *Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 10 [1950]), 161–169.

Bewaffnung und militärische Ausrüstung mitgeführt wurde[67]. Ochsenwagen, die in frühbyz. Zeit verbreitet zum Troß gehörten[68], werden in mittelbyz. Taktika nur ausnahmsweise genannt. Nach den *Tactica* Leons VI., die allerdings auf älteren Schriften fußen, gehören Wagen zum Troß der Infanterie, nicht aber der Kavallerie[69]. Ein anonymes, besonders auf die Situation auf dem Balkan Bezug nehmendes Taktikon erwähnt einmal die Möglichkeit von Wagen im Troß[70]. Bezeichnend ist, daß auch in den aufwendigen kaiserlichen Trossen des 10. Jh. keine Wagen vorkommen[71].

1176 hingegen wollte Kaiser Manuel I. abermals auf Biegen und Brechen die seldschukische Hauptstadt Ikonion erobern; er führte daher über die ganze Strecke einen umfangreichen Troß mit, der auch aus Ochsenwagen für die Belagerungsmaschinen bestand. Der Anmarsch wurde dadurch bereits erheblich verzögert[72]. Niketas Choniates betrachtet diese Wagen, die in der Mitte des Heereszuges mitgeführt wurden und sich im Laufe der sog. Schlacht von Myriokephalon in der engen Schlucht von Tzibritze unter den türkischen Angriffen so ineinander verkeilten, daß die vorderen Heeresteile von den hinteren völlig abgeschnitten waren, als eine der Ursachen für die Niederlage des byzantinischen Heeres. Niketas unterscheidet innerhalb des Trosses zwischen *τὰ σκευοφόρα* (offensichtlich Tragtiere, die das normale Gepäck der Soldaten tragen), *τὸ οἰκετικόν* (Dienerschaft) und *αἱ φέρουσαι τὰς ἑλεπόλεις ἅμαξαι*[73].

Diese Beispiele zeigen, daß es auch in mittelbyzantinischer Zeit noch möglich war, Wagen (Ochsengespanne) quer durch Kleinasien zu führen. Die römischen Straßen, die die Byzantiner geerbt hatten, wurden wenigstens so weit in Ordnung gehalten, daß mit diesen Gespannen selbst schwierige Gebirgsüberquerungen (wie über die Pässe bei Myriokephalon) wenigstens im Prinzip noch möglich waren. Dem entspricht, daß auch die Bezeichnungen für diese öffentlichen Straßen weiterhin in Verwendung waren: *δημοσία ὁδός*[74], *δημοσία*

---

67. S. die Indizes zu mittelbyz. Tactica wie z. B. E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington, D.C. 1995, Index *s. vv. βορδώνιον, ἡμίονος, ἱππάριον, σαγμάριον.*

68. G. T. Dennis–E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios*, Wien 1981, Index *s. vv. ἅμαξα* und *καράγιον*; G. T. Dennis, *Three Military Treatises*, Washington, D.C. 1985, 64.

69. Leon VI., *Tactica* X 20 (ed. R. Vári, *Leonis Imperatoris Tactica*, I, Budapest 1917, 279).

70. Dennis, *Three Military Treatises*, 304.

71. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Introduction, edition, translation and commentary by J. F. Haldon, Wien 1990, wo ausschließlich Packtiere erwähnt werden.

72. Niketas Choniates, *Historia* (ed. J.-L. Van Dieten, Berlin–New York 1975), 178f.: *εἰ καὶ τὴν πορείαν εἶχε σχολαίαν διὰ τὰ τὰς μηχανὰς ἀνέχοντα ὑποζύγια καὶ τοὺς ἐπὶ τούτοις τεταγμένους.*

73. Nik. Chon., 180f.

74. *Vita S. Lucae Stylitae*, ed. H. Delehaye, *Les Saints Stylites*, Bruxelles–Paris 1923, 204.

λεωφόρος[75], *βασιλικὴ ὁδός* oder *ὁδὸς τοῦ βασιλέως*[76], *via regia* in einer Kreuzzugsquelle als Übersetzung von *βασιλικὴ ὁδός*[77].

In diesem Sinne scheint mir das in der Tendenz sicher richtige, aber doch etwas überzeichnete Bild vom schlechten Zustand der mittelbyzantinischen Straßen indirekt zu korrigieren zu sein, das in einer rezenten Studie entworfen wurde[78]. Vor allem werden dort Aussagen über die Unsicherheit auf den Straßen, die von feindlichen Einfällen (Slawen auf dem Balkan, Araber, später Türken in Kleinasien) bedroht bzw. überhaupt in Feindeshand waren, mit Aussagen über den Zustand der Straßen vermischt, über den die mittelbyzantinischen Quellen so gut wie nichts Konkretes aussagen[79].

Tatsächlich sind, gerade für Kleinasien, solche positiven Nachrichten über die Benutzung byzantinischer Straßen, insbesondere mit Wagen, nicht allzu zahlreich. Sie sind aber zu ergänzen durch das, was wir über den *cursus publicus* in mittelbyzantinischer Zeit und etwa die "Poststationen" an wichtigen Straßen wissen.

Mindestens ebenso hilfreich wie die byzantinischen sind in dieser Hinsicht arabische Quellen, allen voran Ibn Ḥauqal (10. Jh.). Dieser beschreibt etwa die Reise eines Informanten von Kamacha (Pontos) nach Konstantinopel "mit dem kaiserlichen Postdienst". Es gab auf dieser Strecke 186 "Poststationen", davon 108 zwischen Konstantinopel und Melitene. Wenn auch die Wegführung im Einzelnen vor allem im Osten nicht mehr eindeutig rekonstruierbar ist, so wird doch klar, daß die Strecke über Ankyra und den Sangarios nach Nikomedeia und (zu Schiff) Chalkedon führte[80]. Die Strecke Ankyra–Sangarios–Ḥaraqa

---

75. Anna II, 24.

76. F. Dvornik, *La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle*, Paris 1926, 54, 63; Nik. Chon., 411.

77. Epistola de morte Friderici imperatoris, in: A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, Berlin 1928, 174; s. Dimitrukas, *Reisen*, I (wie A. 1), 324.

78. T. K. Lounghis, "Παραδείγματα ἔργων ὁδοποιΐας στὸ Βυζάντιο", in: *Μνήμη Bruno Lavagnini* = *Δίπτυχα* 6 (1994-95), 37–48.

79. Verallgemeinernde Aussagen, daß etwa Kaiser Justinian (nach Prokop, *Arcana hist.*, 30 [wie A. 27]) "κατέστρεψε ὁλόκληρο τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Ἀνατολῆς, καὶ πρὸς τὴν Περσία καὶ πρὸς τὴν Αἴγυπτο" (Lounghis, a. O., 39; vgl. oben S. 272) sind schlicht falsch. Hinzu kommt, daß sich die Schwerpunkte der Berichterstattung von der früh- zur mittelbyzantinischen Zeit so verlagert haben, daß man aus dem Umstand, daß sich in den mittelbyzantinischen Quellen (praktisch) keine Aussagen zu Straßen- und Brückenbau bzw. Reparaturen finden, nicht unbedingt schließen kann, daß es solche nicht mehr gegeben hat; im übrigen wissen wir wenigstens von einem Brückenneubau, nämlich durch Basileios I. bei Region über den kanalartigen Ausfluß des Küçük Çekmece (Konstantinos Porphyrogennetos, *De administrando imperio* [ed. G. Moravcsik–R. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. ^{2}1967], 246).

80. Ibn Ḥauqal, *Configuration de la terre*, introduction et traduction, avec index par J. H. Kramers et G. Wiet, Paris 1964, 190; vgl. E. Honigmann, "Charsianon Kastron", *Byz* 10 (1935),

(Hereke)-Konstantinopel wird von einem anderen arabischen, bei al-Muqaddasī überlieferten Itinerar bestätigt[81]. Weitere Einzelheiten über das "Postwesen", also den *cursus publicus*, überliefert Ibn Ḥauqal in seinem Abschnitt über Anṭāliya (Attaleia): zwischen Anṭāliya und Konstantinopel gab es neben dem Seeweg auch einen Landweg; beide wurden durch den kaiserlichen Postdienst organisiert; Waren, "die dem Kaiser gehörten" (also u. a. Steuern und andere Einnahmen), wurden auf dem Landweg mit Maultieren und Packpferden in angeblich nur 8 Tagen nach Konstantinopel gebracht, während der Seeweg bei günstigem Wind 15 Tage brauchte[82]. Dieser Postdienst zu Lande führte von Anṭāliya wahrscheinlich über Kotyaeion und den Sangarios nach Konstantinopel; er wird auch anläßlich der Überstellung des muslimischen Kriegsgefangenen Hārūn b. Yaḥyā erwähnt[83]. Zu diesen konkreten Nachrichten kommen die zahlreichen und oft detaillierten arabischen Itinerare, die u. a. bei Ibn Hurdāḏbih überliefert sind und die, wie z. T. ausdrücklich gesagt wird, auf Autopsie von Gefangenen beruhen.

Ein solches "Postwesen" in unmittelbarer Nachfolge des antiken und spätantiken *cursus publicus* ist auch in byzantinischen Quellen öfter bezeugt[84]. Seine Bedeutung zeigt sich schon am Aufstieg des Logothetes tu (oxeos) dromu[85]. "Öffentliche Pferde" (*δημόσιοι ἵπποι*) mit denselben Aufgaben-

---

129–160, hier 156f.; F. Hild, *Das byzantinische Straßensystem in Kappadokien*, Wien 1977, 104; Dimitrukas, *Reisen*, II, 585–589. Das arab. Wort *barīd* dürfte hier allerdings nicht die Poststation selber, sondern die Entfernung zwischen zwei Poststationen bezeichnen, eine Bedeutung, die sich zu einem reinen Längenmaß ("Poststrecke", bei arab. Autoren meist gleichgesetzt mit 12 arab. Meilen bzw. 4 Parasangen, d. h. etwa 24 km) entwickelt hat (vgl. M. Ullmann, Zur Geschichte des Wortes *barīd* "Post" [Bayer. Akademie d. Wiss., phil.-hist. Kl., *Sitzungsberichte* 1997/1 = Beiträge zur Lexikographie des Klassischen Arabisch 13], München 1997, 41–43). – Genau genommen wird Ankyra nur für den Rückweg genannt, die Stadt wurde aber vermutlich auch auf dem Hinweg berührt. Verfehlt ist die Rekonstruktion bei M. Kordosis, "The Road Network in Asia Minor and Armenia According to Edrisi (ed. Jaubert IV 5, V 5). The Stop of Meldeni", in: *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, 179–189, hier 182f., der davon ausgeht, daß die Itinerare des Ibn Ḥauqal und des al- Idrīsī inhaltlich identisch seien (dagegen bereits Honigmann, a. O.).

81. E. Honigmann, "Un itinéraire arabe à travers le Pont", *Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* IV (*Mélanges Franz Cumont*), Bruxelles 1936, 261–271, hier 270; K. Belke, TIB 9, 123; Dimitrukas, *Reisen*, II, 593.

82. Ibn Ḥauqal (Übersetzung Kramers–Wiet), 196f.

83. Ibn Rusta, Kitāb al-A'lāk an-nafīsa, ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum ^{2}1967, 119; vgl. A. Vasiliev, *Seminarium Kondakovianum* 5 (1932), 154; Vryonis, *Decline* (wie A. 60), 33; Dimitrukas, *Reisen*, II, 594–597.

84. Vgl. Dimitrukas, *Reisen*, II, 588f., A. 114, 592.

85. Zum Aufstieg und Aufgabenbereich des *logothetes tu dromu* vgl. D. A. Miller, "The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period", *Byz* 36 (1966), 438–470; R. Guilland, "Les logothètes, III. Le logothète du drome", *REB* 29 (1971), 31–70; A. Kazhdan, *ODB* 2, 1247f.

bereichen wie früher begegnen in mittelbyzantinischer Zeit in verschiedenen Zusammenhängen, etwa für kaiserliche Kuriere, zum Transport von Steuern oder der Übermittlung von Aufklärungsergebnissen nach Konstantinopel bzw. von Befehlen des Kaisers an die Provinzbehörden. Als der Eunuch Samonas etwa 904 zu den Arabern fliehen wollte, benutzte er zur Flucht sein eigenes Geld und seine eigenen Pferde, "den öffentlichen Pferden aber schnitt er in den Wechselstationen (*ἐν ἑκάστῃ ἀλλαγῇ, κατὰ ἀλλαγήν*) die Sehnen durch"[86]. Tornikios und seine Anhänger töteten die "öffentlichen Pferde, wo immer sie (an einer Station) ankamen", um den Verfolgungen zu entgehen, als sie im Zusammenhang mit dem Aufstand 1047 nach Makedonien flohen[87]. Im Zusammenhang mit der zweiten, nur kurzen Rebellion des Bardas Skleros 989 lesen wir bei Michael Psellos u. a., daß er "die Freiheit der Wege aufhob und alles, was von dort (von auswärts) an den Kaiserhof gebracht wurde (also Abgaben o. ä.), in reichem Maße für sein Heer hortete und die Ausführung der Befehle, die vom Palast dorthin mittels der öffentlichen Pferde (*διὰ τῶν δημοσίων ἵππων*) übermittelt oder auf andere Weise überbracht wurden, verhinderte, indem er alles mit seinen Augen überwachte"[88]. Nur der Feldherr Manuel benutzte angeblich, nach der sog. Logothetenchronik, auf seiner Flucht zu den Arabern 829 von Pylai (an der Südküste des Golfes von Nikomedeia) bis zu den syrischen Grenzpässen "öffentliche Wagen" (*δημόσια ὀχήματα*, also wiederum vermutlich keine Ochsenwagen); auch er schnitt den Pferden (wohl den "öffentlichen", die er nicht benötigte), die Kniegelenke durch[89]. Dies ist das einzige Beispiel, in dem im Zusammenhang mit dem mittelbyz. *cursus publicus* von Wagen die Rede ist; warum Manuel hier Wagen benutzte, bleibt allerdings unklar. Jedenfalls kann man auch in mittelbyzantinischer Zeit, wenigstens vom 9. Jh. an, ein geordnetes Verkehrswesen mit sicher nicht mehr überall gut befahrbaren, aber doch gangbaren Straßen und Unterkünften voraussetzen.

Im privaten Reiseverkehr über kleine oder auch größere Distanzen waren sicher während der ganzen byzantinischen Epoche Pilger, Laien und Mönche, vorherrschend. Diese gingen meist zu Fuß oder benutzten Esel oder Maultiere, selten Pferde[90]. Aber auch sie konnten sich für ihre Reisen, ebenso wie die

---

86. Theophanes Continuatus (ed. I. Bekker, Bonn 1838), 369; Georgius Monachus (Continuatus, in Theophanes Continuatus), 863.

87. Michael Psellos, *Chronographie* VI 102 (ed. É. Renauld, II, Paris 1928, 47).

88. Mich. Psell., *Chron.* I, 24 (ed. É. Renauld, I, Paris 1926, 15).

89. Leo Grammaticus, *Chronographia* (ed. I. Bekker, Bonn 1842), 218f.; (Ps.-)Symeon Magister (in Theophanes Continuatus), 632; Georgius Monachus (Continuatus), 796; vgl. W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780–842*, Stanford, California 1988, 267; P. A. Hollingsworth, *ODB* 2, 1289.

90. Vgl. Malamut, *Sur la route* (wie A. 54), 234.

Kaiser mit ihren Heeren, die Verwaltungsbeamten und die Kaufleute[91], gerade auch in Kleinasien des byzantinischen Straßensystems bedienen[92].

Am Schluß soll eine Episode vom Ende der mittelbyzantinischen Epoche stehen. Das Pferd war, den Umständen der Zeit entsprechend, im privaten Gebrauch weitgehend dem Maultier gewichen. Als Nikolaos Mesarites 1206 von Konstantinopel nach Nikaia reiste und nachts mit dem Schiff in Pylai landete, mußte er am Strand schlafen, da die Tore der Stadt geschlossen waren; am frühen Morgen wurde er von Händlern (*ἐμποϱικοί τινες ἄνδϱες*) geweckt, die lautstark nach Reisenden suchten, die sie gegen Entlohnung auf Maultieren nach Nikaia bringen konnten. Nun folgt ein äußerst lebhafter Bericht von den Mühen und Unannehmlichkeiten der zweitägigen Maultierreise, großenteils bei Schlechtwetter mit Schnee und Hagel, und der Übernachtung in einer eher zweifelhaften Herberge ohne Rauchabzug, wo sich die Maultiertreiber gewohnheitsgemäß dem Trunk hingaben[93]. Auf seiner zweiten, abenteuerlichen Reise nach Nikaia 1208 schloß sich Mesarites in Neakome, etwas w. von Pylai, einer Gruppe von Leuten an, die in einem Nachtmarsch auf Maultieren gesalzenen Fisch von der Küste nach Nikaia transportierten[94]. Zu diesem Zeitpunkt war die alte Fernstraße nach Nikaia tatsächlich zum Maultierpfad geworden.

Das Ergebnis der vorstehenden Ausführungen läßt sich folgendermaßen zusammenfassen: Die Benutzung des Wagens verliert gegen Ende der frühbyzantinischen Zeit entscheidend an Bedeutung gegenüber dem Reit- bzw. Packtier. Im bäuerlichen und im militärischen Bereich sowie vereinzelt in anderen Fällen wurde der Wagen auch in Kleinasien sehr wohl auch weiterhin verwendet. Die Quellen, die hinsichtlich der Benutzung von Wagen im späten 7.

---

91. Zur beschränkten Mobilität, die in allen Schichten der mittelbyzantinischen Gesellschaft festgestellt werden kann, vgl. E. Kislinger, "Sightseeing in the Byzantine Empire", in: N. G. Moschonas (Hrsg.), *Πϱακτικὰ τοῦ Β' Διεθνοῦς Συμποσίου «Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο», 4-6 Ὀκτωβϱίου 1990*, Athen 1993, 457–468; ders., "Reisen und Verkehrswege zwischen Byzanz und dem Abendland vom neunten bis in die Mitte des elften Jahrhunderts", in: E. Konstantinu (Hrsg.), *Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert*, Würzburg 1997, 253f.; speziell zu Mönchen, bei denen entweder Sehnsucht nach Ortsruhe oder Sehnsucht nach dem Besuch heiliger Stätten vorherrscht, s. Ἐλεωνόϱα Κουντούϱα–Γαλάκη, "Πὰ τὸν κοινωνικὸ καταμεϱισμὸ τῶν ταξιδιῶν τῶν Ἁγίων τῆς πϱώτης εἰκονομαχικῆς πεϱιόδου (717–815)", in: *Ἡ ἐπικοινωνία*, a. O., 497–509.

92. Vgl. auch Dimitrukas, *Reisen*, I, 330f.

93. A. Heisenberg, "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, II. Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208, III. Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214", *Sb Bayer. Akad. Wiss., philosoph.-philolog. u. hist. Kl.* 1923, 2. Abh., München 1923, 39–43; vgl. Lefort, Communication (wie A. 54), 211.

94. Heisenberg, a. O., 45f.; Lefort, a. O.

und im 8. Jh. schweigen, setzen mit dem 9. Jh. wieder ein. Sie setzen voraus, daß auch die Straßen, Brücken usw. so weit in Ordnung gehalten wurden, daß ein Wagenverkehr im Bedarfsfalle auch überregional immerhin möglich, wenngleich in der Praxis eher selten zu beobachten war. Nach der Häufigkeit der Erwähnungen in den Quellen scheint, vor allem in der Komnenenzeit, der Gebrauch von Wagen auf der Balkanhalbinsel weiter verbreitet gewesen zu sein als in den byzantinisch gebliebenen Teilen Kleinasiens[95]. Es bleibt zu untersuchen, ob dies der Realität entspricht oder vielleicht doch auf die Überlieferungslage zurückzuführen ist.

95. Weitere Stellen, auf die hier nicht eingegangen werden konnte, bei Dimitrukas, *Reisen*, I, 309.

ANNA AVRAMÉA

LES CÔTES DE L'ASIE MINEURE D'APRÈS UN TEXTE PISAN DE LA SECONDE MOITIÉ DU XIIe SIÈCLE

Le texte, dont je vais présenter la partie concernant les côtes de l'Asie Mineure, a été publié par Patrick Gautier Dalché sous le titre: "Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le *Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei* (Pise, circa 1200)", Rome 1995 (Coll. de l'École française de Rome, 203)[1]. Ce titre attire tout de suite l'attention, puisqu'il est bien connu que les plus anciens témoins de cartes marines, improprement appelées portulans, ainsi que de textes descriptifs sont: la *carta Pisana* de la Bibliothèque Nationale de France, du dernier quart du XIIIe siècle ou vers 1300, et le premier portulan accompagnant les cartes, est le *Conpasso de navegare*, de la fin du XIIIe siècle également. Tony Campbell, du Département des Cartes de la British Library et spécialiste éminent, résumait ainsi nos connaissances en 1987: tout essai pour situer l'origine des cartes avant le XIIIe siècle va contre l'information disponible[2].

L'édition de ce nouveau document par P. Gautier Dalché, son excellent commentaire, ainsi que l'étude approfondie qu'il lui consacra concernant son auteur, sa provenance, son milieu culturel et la date de la rédaction du *Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri*, nous permettent de conclure qu'il existait une carte marine, malheureusement perdue, à l'origine du texte du *Liber*, datés tous les deux d'un siècle antérieur aux exemples connus, c'est-à-dire de la seconde moitié du XIIe siècle.

Résumant les conclusions de la recherche de l'éditeur nous signalons que le texte provient d'un manuscrit composite de la British Library, le Cotton Domitianus AXIII, d'origine inconnue, mais il est fort probable qu'il fut recueilli par l'administration royale, afin de préparer la route des flottes anglaises, devant participer à la troisième Croisade. Le Prologue du rédacteur du *Liber*, dont le nom reste inconnu, et le contenu de son texte, nous renseignent sur les faits

1. Dorénavant, Dalché, *Carte marine*.

2. T. Campbell, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, dans *The History of Cartography*, vol. I, éd. J. B. Harley - D. Woodward, Chicago-Londres 1987, 390; cf. Dalché, *Carte marine*, 28.

suivants; a) il dessina une carte: *in cartula mappe mundi composueramus*, et rédigea par la suite le texte; b) il était Pisan et fut proche d'un chanoine de Pise, dont l'intervention améliora son travail, le rendant plus savant par l'adjonction de nombreux passages d'Orose, de Solin, de l'*Imago Mundi* d'Honorius Augustodunensis et surtout de renvois multiples à l'Écriture sainte; c) plusieurs des renseignements donnés proviennent directement de ce que l'auteur a vu durant ses voyages: *in quantum vidi et peregravi*; d) il a profité de l'expérience des marins et de leurs guides nautiques: *iuxta quod a nautis scire et invenire potui*; e) il a traversé la Méditerranée depuis Alexandrie jusqu'au Garbum (c'est-à-dire l'Occident musulman) en compagnie des Musulmans revenant du tombeau du Prophète[3]; et f) le *Liber* décrit la Méditerranée contemporaine de son auteur, qui vécut dans la seconde moitié du XIIe siècle, et ce texte est aussi un produit de la culture urbaine pisane.

Structure et contenu du texte sont étonnants selon l'expression de l'éditeur. Après le Prologue dans lequel l'auteur expose ses intentions, sa méthode et ses difficultés, le corps du *Liber* est constitué par une série de sections au nombre de 45. Chaque section comporte une entité que l'auteur appelle *riveria*, délimitée par les toponymes correspondant à ses deux extrémités. Malgré la présentation exhaustive de ce texte intéressant, signalant les noms des sites côtiers, les distances entre les lieux en milles, ainsi que leur situation selon les vents, P. Gautier Dalché a laissé sans commentaire l'analyse de la toponymie et des éléments de géographie historique, puisque, comme il le signale lui-même, cela sortait de sa compétence et restait hors du propos de son ouvrage[4]. Pourtant, si ce texte est précieux pour l'histoire de la cartographie marine et des portulans, il ne l'est pas moins pour sa contribution à la toponymie côtière. C'est cet aspect du *Liber* que je vais aborder ici, suivant la partie du texte qui se réfère aux côtes de l'Asie Mineure, présentant en traduction française libre le texte latin, évitant les citations livresques et essayant d'identifier les noms de lieux côtiers. Mais avant de poursuivre son trajet maritime et ses jalons, il me paraît important de signaler l'intérêt que présente pour les historiens ce riche matériel toponymique.

Le premier fait à noter est que cette description est celle d'un Pisan[5], qui connaît bien les côtes de la Méditerranée et qui indique surtout les lieux où les

---

3. Comme on le sait les Italiens conquirent l'exclusivité des liaisons maritimes entre l'Égypte et le Maghreb au cours du XIIe s. et sur les navires italiens prenaient place des Orientaux, Musulmans compris, qu'on rencontrait dans les rues de Pise: Cl. Cahen, *Orient et Occident au temps des Croisades*, Paris 1983, 137.

4. Dalché, *Carte marine*, 7.

5. Sur les routes commerciales des Pisans en Méditerranée orientale cf. Ralph-Johannes Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, A. M. Hakkert,

Occidentaux avaient leurs intérêts commerciaux. C'est alors que l'énumération devient plus détaillée; en revanche, on relève des lacunes et la description des lieux reste générale là où ils ne commerçaient pas, du moins pas encore. Il faut en tout cas prendre en considération le fait que ce texte rapporte le savoir commun des marins méditerranéens sur la distance des points importants les uns par rapport aux autres. Noms de lieux, ainsi que directions des vents sont écrits selon la tradition de la langue latine savante. – Dans les régions micrasiatiques, le rédacteur du *Liber* ne fait pas de commentaires relatifs au commerce, ou bien il les fait indirectement. Je donne un exemple: mis à part les noms côtiers, il signale parfois des noms de villes *infra terram*, comme Sardes, Philadelphie, Pergame, Iconium. Cette dernière revient à deux reprises et l'auteur indique sa liaison, ainsi que la distance la séparant de deux grands ports, Attalée et Patara. C'est ainsi qu'en mentionnant Patara, il signale leur relation avec Alexandrie d'Égypte où il est bien connu que les Pisans étaient alors installés. - Beaucoup de noms de lieux sont repris et répétés par les portulans postérieurs[6], sous une forme moins savante que dans le *Liber*, mais d'autres sont uniquement cités par ce texte. – Plusieurs noms de lieux sont attestés par des sources occidentales contemporaines, comme le routier des Croisades, c'est-à-dire les *Chronica* de Roger De Howeden et les *Gesta Henrici et Ricardi*[7]. – Le *Liber* signale des noms connus des sources byzantines de la même période. - Les *riveria* concernant l'Asie Mineure sont au nombre de 6. Ils commencent aux limites de la Syrie et de l'Asie Mineure, à Portella, et s'étendent jusqu'au Pont Euxin[8]. Après avoir mentionné la place forte de *Raseleganzir* (*R'as al-Hinzir,*

Amsterdam 1984, 256, n. 67. Une étude approfondie sur la Romanie pisane manque. Pour les documents des XIIIe-XIVe s. cf. Catherine Otten-Froux, "Documents inédits sur les Pisans en Romanie aux XIIIe-XIVe siècles", dans *Les Italiens à Byzance*, Paris 1987 (Byzantina Sorbonensia, 6), 153-195.

6. K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Berlin 1909 (Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des Geographischen Instituts an der Universität Berlin, Heft 13).

7. Rogerius Hovedenensis, *Chronica*, éd. W. Stubbs, *Chronica magistri Rogeri de Houedene* (Rerum Brittanicarum Medii Aevi Scriptores, 51), 4 vols., Londres 1868-1871 et Gesta Henrici II et Ricardi I (Benedicto Petriburgensi falso attributa), éd. W. Stubbs, *The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I, A.D. 1169-1192 Known Commonly under the Name of Peterborough* (Rerum Brittanicarum Medii Aevi Scriptores, 49), 2 vols., Londres 1866-1867.

8. Ce sont les sections suivantes: no 11, de Portella à Stanimura; no 12, de Stanimura au cap Chelidonya; no 13, du cap Chelidonya au cap Crium; no 14, de Crium au cap Sainte-Marie; no 15, du cap Sainte-Marie jusqu'au Pont Euxin; no 16, le Pont Euxin et le Bosphore Cimmérien: Dalché, *Carte marine*, 130-141.

Skopelos), la *Montana Nigra* (Amanos) et signalé la distance jusqu'à *Alexandreia d'Issos* (*Iskenderun*), il commence à décrire la *riveria* no 11[9].

La description de la *riveria* no 11 (cf. cartes nos 1 et 2) commence à Portella et se termine à *Stanimura* (*Anémurion*). De la place forte de *Portella* (*Kilikiai Pylae*)[10], au fond du golfe d'Issicus, la côte se tourne vers le midi à Salinas et son port (*Alai*)[11], à une distance de 20 ml. De Salinas vers le sud-ouest jusqu' à la pointe *Mallo* (*Magarsos - cap Karatas*)[12] – d'où la traversée jusqu'à Raseleganzir est de 40 ml. - la distance est de 15 ml. De Salinas à la ville de *Malmistra* (*Mopsuestia*)[13] 10 ml. puis à Mallo 5 ml. – De la pointe Mallo s'étend la côte vers l'ouest jusqu'à la ville de Stanimura à 155 ml. Après avoir donné ces renseignements l'auteur annonce qu'il écrira les suivants: – De la pointe Mallo jusqu'au fleuve d'*Adana*[14] 15ml. – De là, à la ville de *Tarse* et son fleuve *Cidnus* (*Kydnos*)[15], ville à propos de laquelle l'auteur du *Liber* cite des passages d'Honorius, de Solin et des Actes des Apôtres. – De Tarse jusqu'à la ville de *Curcum* (*Korykos*)[16], possédant un bon port dans sa partie septentrionale, 40 ml. et de là, par traversée vers le midi à ... ml. se trouve le cap Saint-André de l'île de Chypre. – De Curco à *Celephc* (*Séleucie*) et son fleuve... on compte 10 ml. – Puis commence le golfe *Carmedensis* (*Komardias*)[17] et s'étend à 10 ml. – Puis au port de *Fica*, 30 ml., que je ne peux pas identifier. – Jusqu'à la place forte de *Sichin* (*Syke*)[18] face à une île, 10 ml. – De là, au fleuve, Stanimure, et sa ville, Stanimura, 15 ml. vers le sud-ouest; et par traversée, à 60 ml. au sud se trouve l'île de Chypre et sa ville, *Cirenea* (*Kyréneia*)...

La *riveria* no 12 (cf. carte no 3) s'étend de *Stanimura* jusqu'aux îles *Yscilidones* (*Chélidonia*)[19]. De Stanimura jusqu'à la place forte appelée *Lombardorum*, identifiée à *Sélinous*[20], la côte se dirige vers l'ouest et le nord-ouest. – De là à la ville de *Candelorum* (*Alanya*) au nord-ouest[21]. – Puis, à la ville

---

9. Les noms de lieu de ce trajet sont compris dans l'ouvrage et les cartes de la Tabula Imperii Byzantini, 5: Fr. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, 1-2 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., *Denkschriften*, 215), Wien 1990. Dorénavant, TIB 5.

10. TIB 5, 302.

11. Ibid. 169-170. Cf. L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heidelberg 1984, 55.

12. TIB 5, 335-336.

13. Ibid. 351-359.

14. Ibid. 154-158.

15. Ibid. 327-328.

16. Ibid. 315-320.

17. Ibid. 95, 142, 195, et surtout 309.

18. Ibid. 421-423.

19. Cf. cartes nos 2 et 3.

20. TIB 5, 407-408.

21. TIB 5, 188, 324, 422. Cf. carte no 3.

de *Sathalia* (*Attalée*) vers l'ouest 190 ml. – De Sathalia jusqu'au cap situé sous le mont Clarum, vers le sud, devant lequel se trouvent les îles Yscilidones, 60 ml. de distance. Après cette présentation générale, l'auteur annonce qu'il écrira les suivants:

– De Stanimura à la ville d'*Antiochetham*, identifiée à *Antiocheia sur Cragus*[22], 50 ml. – De là jusqu'au *castrum Lombardorum* (*Sélinous*), 15 ml. – Puis, jusqu'à la ville de *Candelorum* (*Alanya*), qui possède un port sur sa partie orientale, 40 ml. – Jusqu'au fleuve ensuite, 40 ml., une île se situant sur sa face orientale. – De ce fleuve jusqu'au fleuve de *Sathalia* et sa ville, 40 ml.; elle s'ouvre sur des écueils et un port, une île lui fait face. – De Sathalia vers le nord et le nord-ouest, à 150 ml. à l'intérieur des terres, se trouve la ville d'*Yconium* (*Iconion*) citée dans les actes des Apôtres, et de Sathalia jusqu'au port nommé Januensem (*des Génois*), on compte 30 ml. Ce port est, sous différentes formes, mentionné par les portulans postérieurs[23]. Il est possible de proposer l'identification de son site près de Kemer. – À 12 ml. de là se trouve le port de *Basilea*, dont la localisation m'est inconnue. – À 12 ml. de Basilea on entre dans l'excellent port de *Chiopasto* (anc. *Kepiskos*), situé dans le golfe d'Adrasan, derrière une île. -Jusqu'au port suivant la distance est de 6 ml. et près de lui s'élève le cap des îles Chélidonia, terme de la côte de la province de Cilicie en Asie Mineure.

La *riveria* no 13 (cf. cartes nos 4 et 5) du cap des îles Chélidonia vers l'ouest et le nord-ouest jusqu'au port nommé *Crium* (*cap Deve* - anc. *Knidos*), à une distance de 280 ml. – Du cap Crio jusqu'à la ville de *Patera* (*Patara*) on compte 100 ml. – Jusqu'à l'île de *Rhodes*, 100 ml. Et ensuite il expose les suivants: – Du cap et des îles Chélidonia jusqu'à la ville *Mirrea* (*Myra*), patrie de Saint-Nicolas, on compte 20 ml. Mais avant, près du cap, à 2 ml., se trouve un port qui s'appelle... – À partir de Mirra s'ouvre le golfe dans lequel se trouve la ville de *Cacabum* (*Kékova*), devant elle des îles et un bon port à 15 ml. – De là au port, de *Longum* 12 ml. – En bas, à 12 ml. non loin de la côte se trouve l'île de *Castrum Rubeum* (*Kastellorizo*), ayant un bon port. – Du port de Longum dont trois îles gardent l'entrée, jusqu'à la ville de Patera déjà mentionnée de la province de Lycie en Asie Mineure, on compte 27 ml.... De cette ville est originaire Saint-Nicolas et de là vers le nord se trouve la ville d'Iconium à une distance de ml... À partir de Patara, la traversée jusqu'à Alexandrie d'Égypte est de 650 ml. – À la sortie du port de la ville de Patara on rencontre les *VII Capita* (*Sept Caps*, auj. *Yedi Burunlar*)[24]. – Jusqu'au port *Pertichee* (anc. *Perdiciae*)[25], derrière une île,

22. Ibid. 191-193.

23. Kretschmer, *Die italienischen Portolane*, 666.

24. Ibid. 665: Sete Caui.

25. Ibid. 665.

on compte 6 ml. – De là se creuse le golfe de *Macri* (anc. *Telmessos*, auj. *Fetiye*) et la ville homonyme au fond. – À l'entrée du golfe est le port de *Marchiano*[26], en face d'une île. – De là on suit le golfe jusqu'à *Stinayhe*[27], vers le nord. – Puis, on rencontre un autre petit golfe puis le port de *Fiesco* (anc. *Physcus*)[28] ensuite. – Puis c'est le port de *Mala*, dont j'ignore la localisation. – De là, au port de *Malafataneo* (auj. baie *Bozuk-port Aplotheka*, anc. *Loryma*). – Puis, un autre golfe à 20 ml. en face duquel se trouvent les îles *Simiarum* (*Symi*) et en face vers le sud et le sud-ouest, à 20 ml., l'île de *Rodus* (*Rhodes*)... Cette île est la première des *Ciclades* (*Cyclades*)... De l'île de Rhodes jusqu'à Crio, déjà mentionnné, on compte 20 ml.; en face de Crio se trouve l'île fertile, assez importante, appelée *Ango* (*Cos*). – Entre Rhodes et Cos la distance est de 70 ml. Entre ces îles, à peu de distance se trouvent: près de Rhodes, l'île de *Carchi* (*Chalki*) à l'ouest, et au sud-ouest à 50 ml., les îles de *Carpathos* et de *Caseus* (*Cassos*), à 70 ml. du cap *Salomonis* de l'île de Crète au sud-ouest. – Entre Rhodes et Cos, au nord-ouest se trouve l'île d'*Episcopia* (*Tilos*). - Près de Cos, vers le sud, est située l'île de *Nizari* (*Nissyros*), vers le nord *Ciphalo* (*Képhalos*). – Des îles susmentionnées jusqu'à l'île de *Barba Nicholae* (*Baba Adasi*)[29], située à 10 ml. de la côte non loin du cap Crio, s'étend la *riveria* de la province de Lycie de l'Asie Mineure.

La *riveria* no 14 (cf. carte no 5) part du cap *Crio* vers le nord et le nord-ouest et finit à la sortie du golfe nommé *Melanitorum*, en face de laquelle près de la côte se trouve l'île de *Sciame* (Samos), à 100 ml. de Crio. De Sciame à l'île de *Schium* (*Chios*) on compte 100 ml. De même jusqu'à l'île de *Tenidos* (*Ténédos*), puis jusqu'à l'entrée d'*Abidi* (*Abydos*), 100 ml. Cette île (Ténédos) est la plus récente (*novissima* dans le texte) au nord des Cyclades. Jusqu'à *Mitellinam* (*Mitylène*), 100 ml. Ensuite l'auteur du *Liber* annonce les suivants: - De Crio d'où nous commençons, l'Isaurie [sic]... s'étend vers l'est et le nord-est le golfe de *Barbarie* à 100 ml. (signifie à mon avis "golfe des pirates" et je l'identifie avec le golfe de *Gökova* ou de *Kerme*). – Dans ce golfe se trouve *Strogulus*, qui doit être identifié au *Strovilos* des textes byzantins, au *Strongali* de Bernardino Rizo (Venise 1490) et dont l'emplacement est situé selon une étude récente à *Aspat*[30]. En dehors, entre la pointe du golfe et l'île de Cos se trouve l'île d'Equorum, dont j'ignore l'emplacement, et de là le golfe de *Marmora* (*Marmaris*), en face duquel se trouve une autre île. – De là s'étendent le port de *Spartim*, qui m'est inconnu, et le golfe nommé *Hereticorum*, qui se développe vers l'orient à 50 ml.; à la pointe inférieure de celui-ci se trouve l'île

26. Ibid. 665: Au nord-ouest de Kizil Burun.

27. Pourrait-on l'identifier avec Iero, auj. l'île Domuz?

28. Kretschmer, 665: Fiesco, dans le golfe de Marmaritsa.

29. Ibid. 664.

30. Cl. Foss, "Strobilos and related sites", *AnSt* 38 (1988), 147-174, avec une carte.

et les tours de *Sampson*, en face desquels on rencontre l'île *Formachi* (*Farmako* ou *Farmakonissi*)... – Du cap du golfe appelé Hereticorum, à l'entrée du golfe dit *Melamitorum* on compte 24 ml. Ce golfe s'étend en longeur sur 20 ml. et près de celui-ci et en face se trouve l'île de *Sciame* (*Samos*), qui possède un port et une ville. À l'ouest de cette île 3 îles forment un port qui s'appelle *Fornuli* (*Fournoi*). De là vers le nord-ouest se trouve l'île de *Nicarea* (*Icarie*), en face de laquelle vers le sud émerge *Pathmos* (*Patmos*), îles sur laquelle saint Jean exilé a vu et écrit l'Apocalypse...

Avant de continuer il paraît nécessaire de commenter les données précédentes. L'appellation du golfe *Hereticorum* n'est pas repérée dans d'autres sources, à ma connaissance, mais elle pourrait être une trace de la présence des Pauliciens de l'Asie Mineure occidentale, ayant survécu pendant une période considérable. Dans la Vie de saint Paul le Jeune (Xe s.), il est dit que le saint a déplacé et expulsé les plus dangereux des hérétiques des régions du thème des Cibyrrhéotes et de Milet[31]. On pourrait aussi identifier ce nom du golfe "Hereticorum" avec le cap *Demoniaire*, mentionné par les portulans postérieurs[32] et situé au cap *Kounoupitsa*, anc. *Mykale*, sous la saillie occidentale du mont *Samsoun*. Cette proposition est plausible puisque notre texte mentionne l'île et les tours de *Samson*. Nous connaissons d'ailleurs les sources narratives et diplomatiques byzantines ainsi que le texte de la *Partitio Romanie*, qui mentionnent ἄστυ, χώρα et *pertinentia* de Sampson, identifié avec l'ancienne *Priène* (auj. *Samsun Kalesi*)[33]. Quant au golfe dénommé *Melamitorum*, son appellation renvoie au thème de *Mylasa* et de *Mélanoudion* formé sous Manuel Comnène[34]. *Mélanoudion* s'élève sur le site de l'ancienne *Héracleia à Latmos* et pris ce nom à cause des μελαμφόροι ou μελανείμονες du mont Latros[35].

– De la sortie du golfe désigné Melamitorum jusqu'au village nommé *Fiella* (*Phygéla*) la côte s'étend vers le nord-est à 24 ml. – Puis vers le nord-est et le nord jusqu'au golfe de la ville d'*Éphèse*... 12 ml. – À l'est de la ville non loin à l'intérieur des terres se trouvent les villes de *Tiathira, Philadelphia et Sardis*... – D'Éphèse, vers le nord, 20 ml. jusqu'à la ville nommée *Castori* dont l'empla-

---

31. I. Sirmondi, "Vita S. Pauli Iunioris", *AnBoll* 11 (1892), 156. Cf. Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press 1971, 61-62.

32. Kretschmer, *Die italienischen Portolane*, 654.

33. D. A. Zakythinos, "Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει", *ΕΕΒΣ* 25 (1955), 197-198. Cf. A. Carile, "Partitio Terrarum Imperii Romaniae", *Studi Veneziani* 7 (1965), 218.

34. Hélène Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle", *TM* 1 (1965), 127-130. (=*Byzance: les pays et les territoires*, Variorum Reprints, Londres 1976, no IV).

35. C. Wendel, "Planudea", *BZ* 40 (1940), 442-443.

cement m'est inconnu. – De là, 20 ml. jusqu'au cap *Caldanum* et son île, dont j'ignore aussi l'emplacement. – Puis au cap du golfe d'*Ozanti*, 20 ml., appellation aussi inconnue. – Jusqu'au port de *Spiti* ml... – Et ensuite au port de Sar... ml... - De là jusqu'au cap se trouvant entre l'île de *Scium* (*Chios*) et la côte, derrière deux petites îles, ml... – De la pointe du lieu appelé *Stellarum* (*Stylarion*)[36] la côte s'etend vers le nord-est et de là jusqu'au golfe de la ville de *Smyrne*... En face du cap susnommé Stellarum jusqu'à Smyrne d'où commence la *Galacia* (*Galatie*)... – Au dessous de cette côte, tout près, à 3 ml., s'étend l'île de Chios évoquée plus haut, ayant la ville d'*Armeria* dans sa partie orientale. Puis l'auteur évoque le lentisque, poussant en grande quantité, d'où l'on tire le mastic, produit très recherché par les Chrétiens et les Musulmans, et exporté en Égypte[37]. Il rapporte la légende du martyre du saint de Chios, saint Isidore, selon laquelle il a été flagellé puis attaché aux queues de chevaux féroces, écartelé et démembré. Le martyre du saint est lié à la fertilité de l'île, puisque le mastic représente les larmes des arbustes qui en furent témoins[38]. La ville d'*Armeria* doit d'ailleurs être identifiée avec *Katomeria*, au sud de l'île, même si notre auteur la place à l'est Chios. Buondelmonti qui la fait figurer sur la carte, rapporte qu'on y cultivait du mastic[39].

– Au nord-ouest de Chios se trouve l'île de *Psara*. – Du cap de Chios à l'île de Stellarum, on compte ml... - De là au golfe et à la ville de Smyrne 50 ml. – Puis au golfe de *Lec*, dont j'ignore l'emplacement, 24 ml. – Vers le midi se trouve la ville de *Fogi* (*Phocée*), derrière plusieurs petites îles. – De Fogi au détroit du golfe, jusqu'au cap appelé *Stinganum* (*Stinga*, auj. *Porto Adjan*), mentionné par les portulans postérieurs[40]. – Ce golfe s'ouvre vers l'est à 50 ml. et à l'est se trouve la ville de *Pergami* (*Pergame*), mentionnée dans l'Apocalypse, à 30 ml. - Puis s'étendent Licaonia et Caria... – De Stingano, à 20 ml. au nord-ouest duquel émerge le cap méridional de l'île de *Mitelline* (*Mytilène*), deux petites îles derrière, jusqu'au golfe d'*Indormite* (*Adramyttion*), s'étend la côte entre le nord et le nord-est... À l'entrée du golfe d'Indormite, qui a au fond une ville, s'étend... l'île submentionnée Mitellinam, ayant une ville sur la partie orientale du cap septentrional, un port sur la partie méridionale et sur la partie nord-ouest. - C'est cette côte de la province de l'Asie Mineure, qui part de *Thelmeso* de Lycie

36. Ahrweiler, *op. cit.*, 52-55, 68. Kretschmer, 654.

37. E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin*, vol. II, Paris 1988 (Byzantina Sorbonensia, 8), 388, 403.

38. G. Zolotas, *Ἱστορία τῆς Χίου*, t. II, Athènes 1923, 214-222.

39. Cf. en dernier, H. L. Turner, "Christopher Buondelmonti: Adventurer, Explorer and Cartographer", dans, *Géographie du monde au Moyen Âge et à la Renaissance*, éd. M. Pelletier, Paris 1989 (Comité des Travaux Historiques et Scientifiques), 207-216.

40. Kretschmer, 653.

et arrive jusqu'au golfe de *Carpathius*... – De la ville d'Indormite jusqu'au cap *Sancte Marie* (cap *Baba*, anc. *Lectum*)[41] ml... Ce cap est distant du cap septentrional de l'île de Mytilène de 40 ml...

La *riveria* no 15 (cf. cartes nos 6 et 7) commence du cap *Sancte Marie* (*cap Baba*) vers le nord et se prolonge jusqu'au cap appelé *Greca*, en face du détroit d'*Abidi* (*Abydos*)... – Du cap Sancte Marie jusqu'au détroit d'Abydos 40 ml. Mais avant... non loin de la mer se trouve la ville de Troia... – Abidus est un *carisius* selon notre auteur, terme qui, comme l'a démontré P. Dalché Gautier[42], prouve l'influence de l'arabe sur la langue pisane et désigne les détroits du débouché de la mer Noire dans la Méditerranée, associés à la ville d'Abydos... - Sa mer est nommée *Propontide* et *Elespontum*... et jusqu'à la ville de *Constantinopolitanam*, appelée auparavant *Bizancium*, on compte 200 ml... et de là vers le nord-est et le nord, à 30 ml. s'étend la mer *Albanorum*, c'est-a-dire *Russorum*, dénommée *Euxinus Pontus*, que nous désignons *mare Maius*, en opposition à *carisii* d'Abydos. Sur cette nomination je reviendrai plus bas. – À l'entrée d'Abydos, vers le sud, en Asie Mineure, se trouvent les tours dites *Armeniorum* (*Erminio*, auj. *Aren Köi*)[43]... – De la ville d'Abydos jusqu'à la ville de *Paris* (*Parion*, auj. *Kemer*) ml... – De là s'étend le golfe de *Spiga* (*Pegai*, auj. *Karabiga*) et un autre golfe près du premier, nommé *Schisici* (*Cyzique*) en face duquel se trouve une île ... appelée *Marmoram*, et près d'elle vers le nord une petite île qui porte le nom de *Petala*[44]. – De celle-là jusqu'à Constantinople on compte 100 ml... – À partir du golfe de Schisici s'ouvre un autre golfe plus grand nommé *Lupate* (*Lopadion*), ayant dans sa partie occidentale l'île de *Calonimus* (*Calonimo*)[45]... – Vers le sud-est coule un fleuve et au dessus, non loin du golfe, se trouve la ville de Lupate, en face de laquelle vers le sud s'élève la ville de *Nicea* (Nicée)... – À partir du golfe de Lupate commence un autre golfe, plus petit et plus profond, celui de *Schii* (*Kios*, auj. *Gemlik*), avec au fond une ville de même nom. – De là, à 60 ml. vers l'Orient, s'étend un autre golfe abritant au fond la ville de *Nicomidia*. À l'entrée de ce golfe émergent les îles *Paonare*... – Sur la partie septentrionale du cap est située la ville de *Calcedonia* (*Chalcédoine*)... – De Calcedonia vers le nord-est et le nord... jusqu'au lieu appelé Ostano (Stenon, *Bosphore*)[46] à l'entrée de la mer *Russarum*, que nous appelons *Euxinum* Pontum...

41. Ibid. 652.

42. Dalché, *Carte marine*, 14.

43. Kretschmer, 652.

44. Cf. A. Delatte, *Les portulans grecs*, I, Liège-Paris 1947, 337.

45. Kretschmer, 652; Delatte, 337.

46. Selon G. De Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, éd. E. Faral, Paris 1938-9, 153: le Stanor.

La *riveria* no 16 comprend la dénomination des villes côtières du Pont Euxin occidental et méridional et de la Méotide (Azov), mais il est à noter que sa connaissance est limitée, puisqu'il ne signale pas la distance en milles et que les toponymes ne sont guère nombreux. Concernant la Crimée il ne signale ni Caffa ni Tana. Cela est d'autant plus intéressant qu'au temps de la rédaction du *Liber*, les Génois et les Italiens en général n'exerçaient pas encore le commerce en mer Noire.

Avant de terminer la présentation de ce texte pisan de la fin du XIIe siècle, il reste à élucider les termes qu'il emploie pour désigner le Pont Euxin. Je cite les paragraphes du *Liber*: ... *unde egregitur mare Albanorum id est Russorum, quod dicitur Euxinus Pontus quod vulgariter appelamus mare Maius*... et plus loin ... *ad introitus maris Russarum, quod mare diximus Euxinum Pontum... Euxinus Pontus a xenofonte dictus quod Russorum id est Albanorum iam dictus*... Comment expliquer ces termes? Nous savons que le Pont était appelé "mer de Russie", par les Arabes depuis longtemps (bahr al-Rôs)[47], et que Villehardouin désigne l'ensemble du Pont Euxin par la même expression[48]. Rappelons aussi que selon le traité conclu entre les Byzantins et les Génois en 1169, ces derniers ont obtenu, sous certaines conditions, la permission de commercer dans toutes les régions de l'Empire exception faite de Rossia et Matracha[49]. Ces termes géographiques ont été interprétés différemment[50]: d'après G. Bratianu[51], "Rossia" désigne l'ensemble de la mer de Russie et "Matracha", la ville principale à l'est du Bosphore Cimmérien, mais pour N. Banescu[52] le terme Rossia désignerait un territoire proche des bouches du Don. Longtemps plus tard, M. Nystazopoulou-Pélékidis[53] a soutenu la thèse selon laquelle Rossia désignerait une ville de la côte occidentale du Bosphore Cimmérien, ce qui montre que Manuel Comnène interdit aux Génois de commercer uniquement en mer d'Azov. Pourtant, selon M. Balard, on ne peut pas accepter cette

47. W. Tomaschek, "Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter", *Sitzungsberichte der philos. -hist. klasse der Kaiser. Akademie der Wissenschaften*, t. 124, Abh. 8, Vienne 1891, 3.

48. Villehardouin, 226.

49. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, III, 35, l. 30-34: *ἵνα δ' ἔχωσιν ἐπ' ἀδείας τὰ γενουατικὰ πλοῖα πραγματεύεσθαι ἐν πάσαις ταῖς ὁπουδήποτε χώραις τῆς βασιλείας μου, ἄνευ τῆς Ρωσίας καὶ τῶν Ματράχων*...

50. Dans ce qui suit nous suivons M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début XVe siècle)*, t. I, Rome 1978, 28, n. 44.

51. *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929, 50.

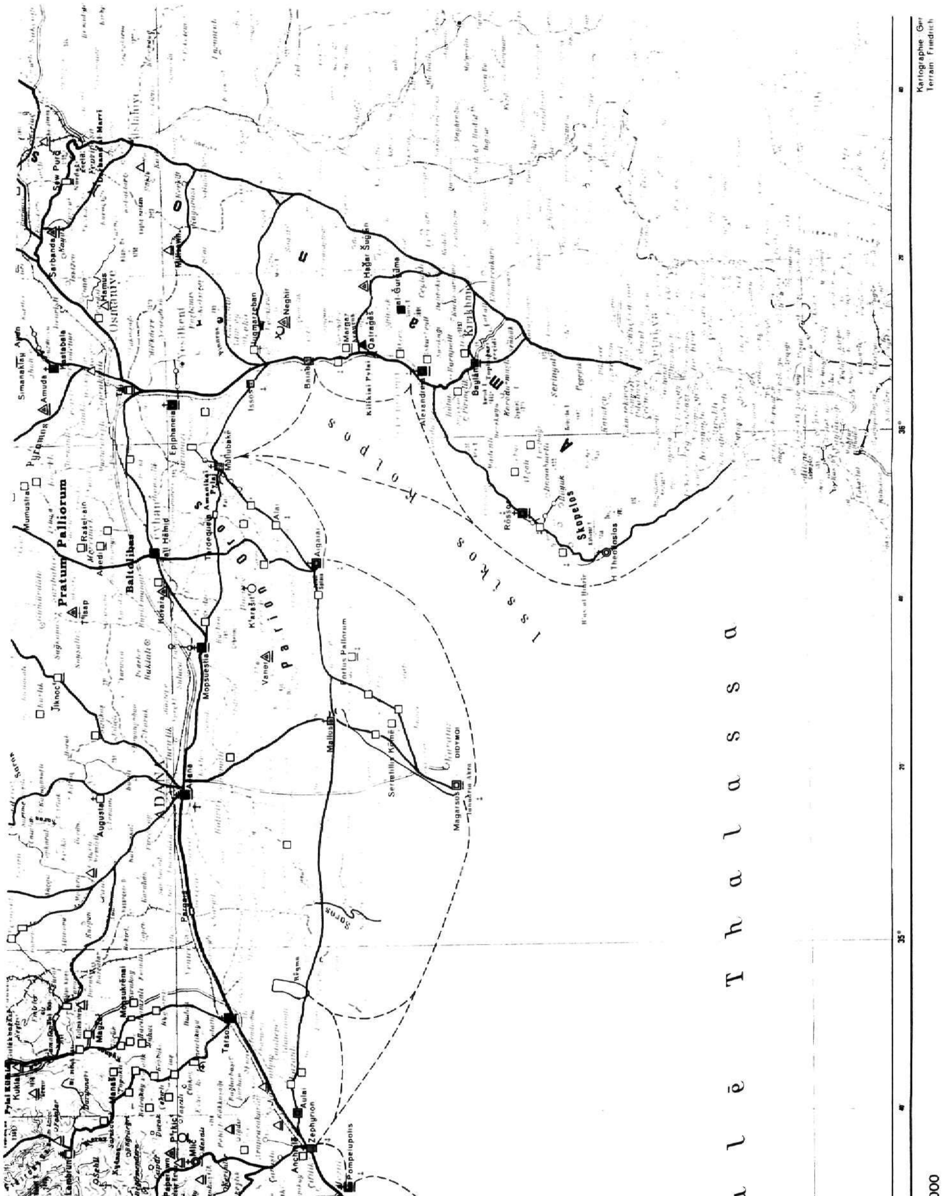
52. "La domination byzantine à Matracha (Tmutorakan), en Zichie, en Khazarie et en Russie à l'époque des Comnènes", dans *Académie roumaine, Bulletin de la section historique* 22 (1941), 18-19.

53. "Venise et la mer Noire du XIe au XVe siècle", *Θησαυρίσματα* 7 (1970), 19, n. 16.

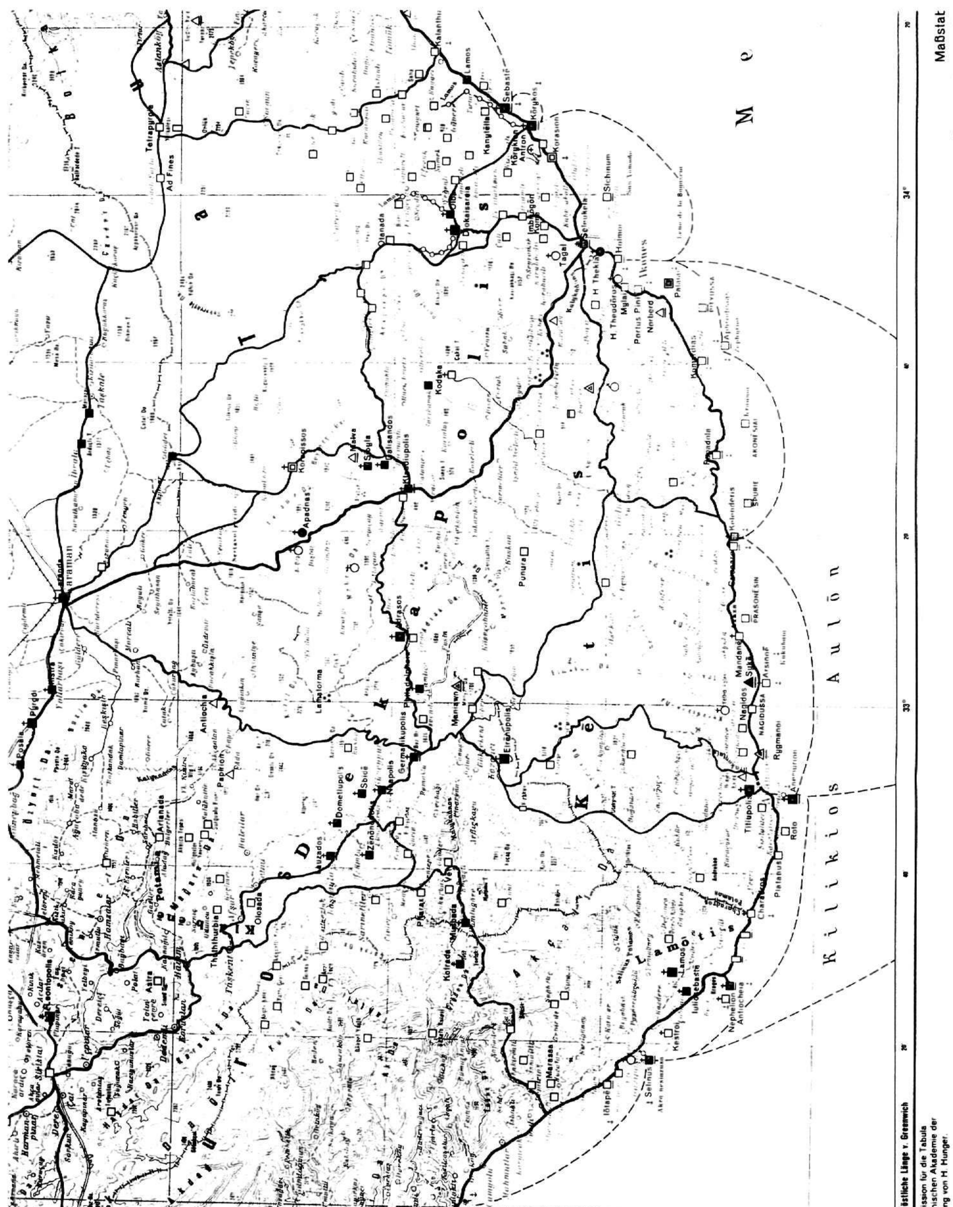
proposition puisqu'on ne trouve aucune trace de marchands génois avant la IVe Croisade. Il faut prendre aussi en considération l'appellation de l'ensemble du Pont Euxin comme "mer de Russie" par Villehardouin[54]. Notre texte pisan vient à l'appui de ce dernier argument avec un nouvel exemple et il est important d'insister sur ce qui a été dit plus haut notamment le caractère général et l'absence de détails dans la description du Pont Euxin témoignant de sa faible fréquentation par les Occidentaux avant la IVe Croisade. Il nous reste à expliquer l'identification *mare Russorum id est Albanorum*. S'agit-il des habitants de l'Albanie caucasienne, souvent mentionnés par les auteurs byzantins[55], qui habitaient la vallée du fleuve Kyros jusqu'à la rive occidentale de la mer de Caspie? ou bien notre auteur confond-il les Albanoi avec les Alanoi? Pour le moment je n'ai pas de réponse.

54. Cf. M. Balard, *loc. cit.*

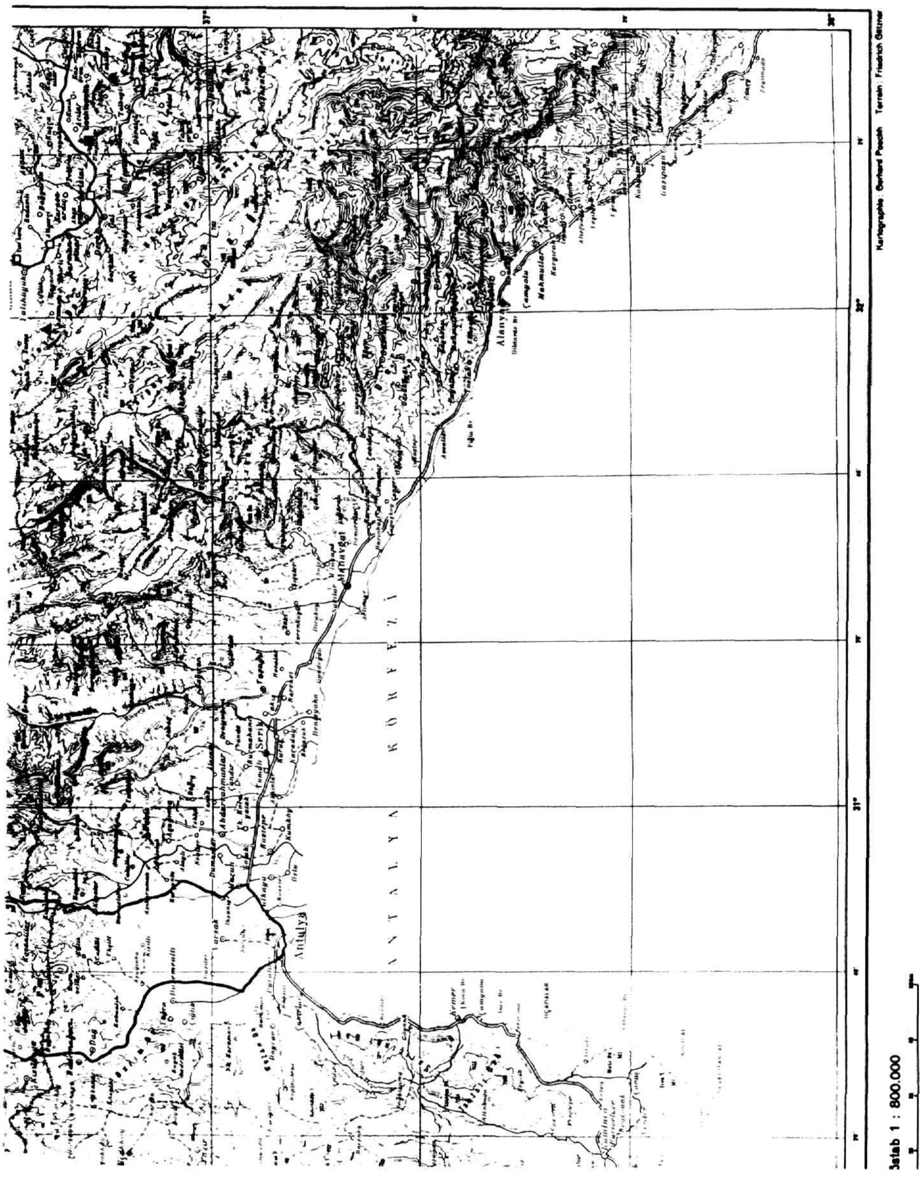
55. E. L. Vranoussi, "Les termes *'Αλβανοὶ* et *'Αρβανῖται* et la première mention des Albanais dans les sources du XIe siècle", *Σύμμεικτα* 2 (1970), 234, n. 5.

g a l ē T h a l a s s a
I s s i k o s K o l p o s
Pratum Palliorum
Mopsuestia
Tarsos
Zephyrion
Anchiale
Pompeiupolis
Aulai
Magarsos
Mallos
Aigaiai
Epiphaneia
Issos
Alexandreia
Rhosos
Skopelos
ıßstab 1 : 800.000
Kartographie Ger
Terram Friedrich

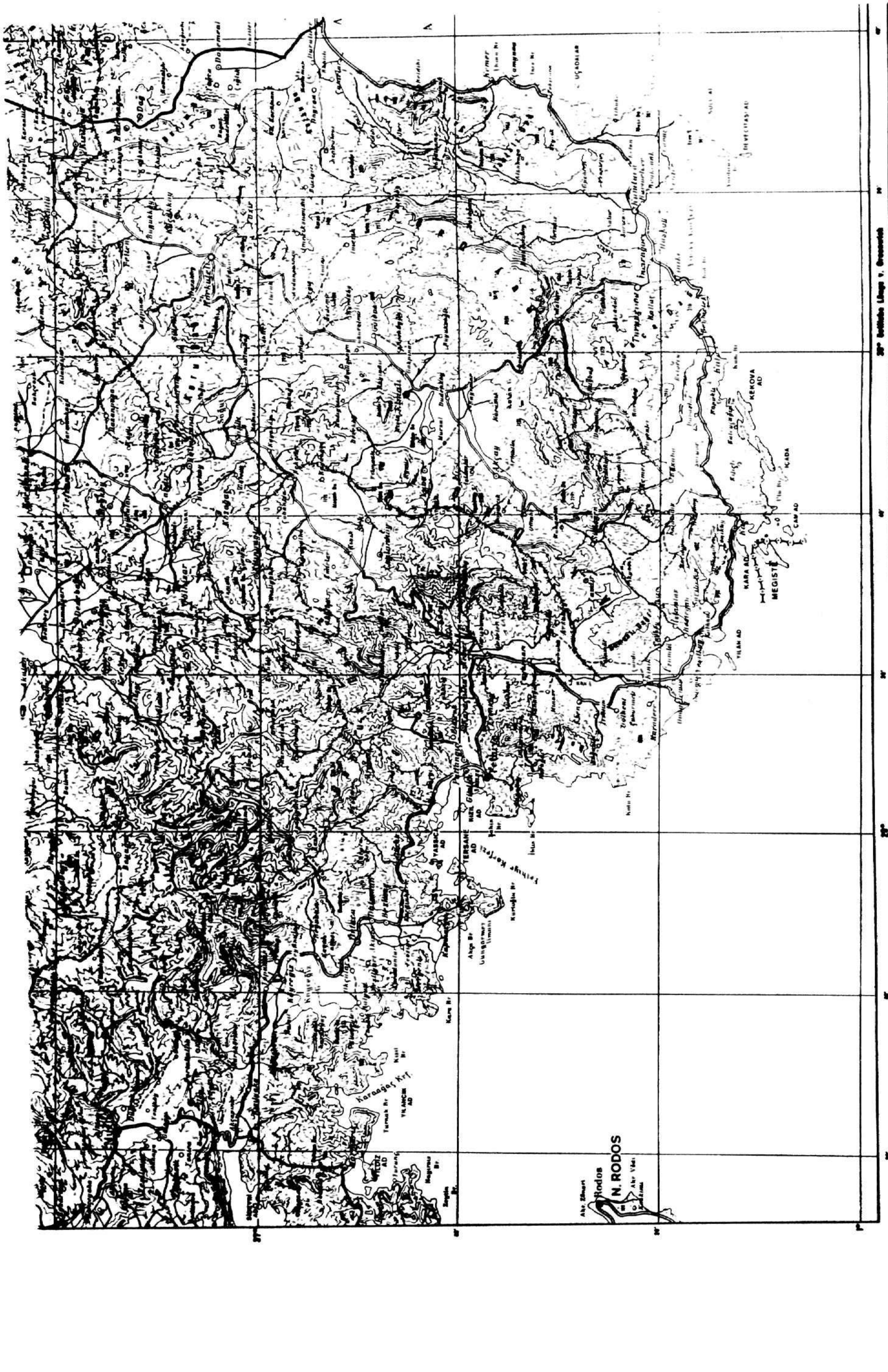
Carte 1

Kilikios Aulōn
32° östliche Länge v. Greenwich
33°
34°
Maßstab
Selinus
Antiocheia
Iuliosebaste
Lamos
Charadros
Platanus
Anemurion
Nagidos
Seleukeia
Korykos
Sebaste
Apadnas
Germanikupolis
Eirenupolis
Klaudiupolis

Carte 2

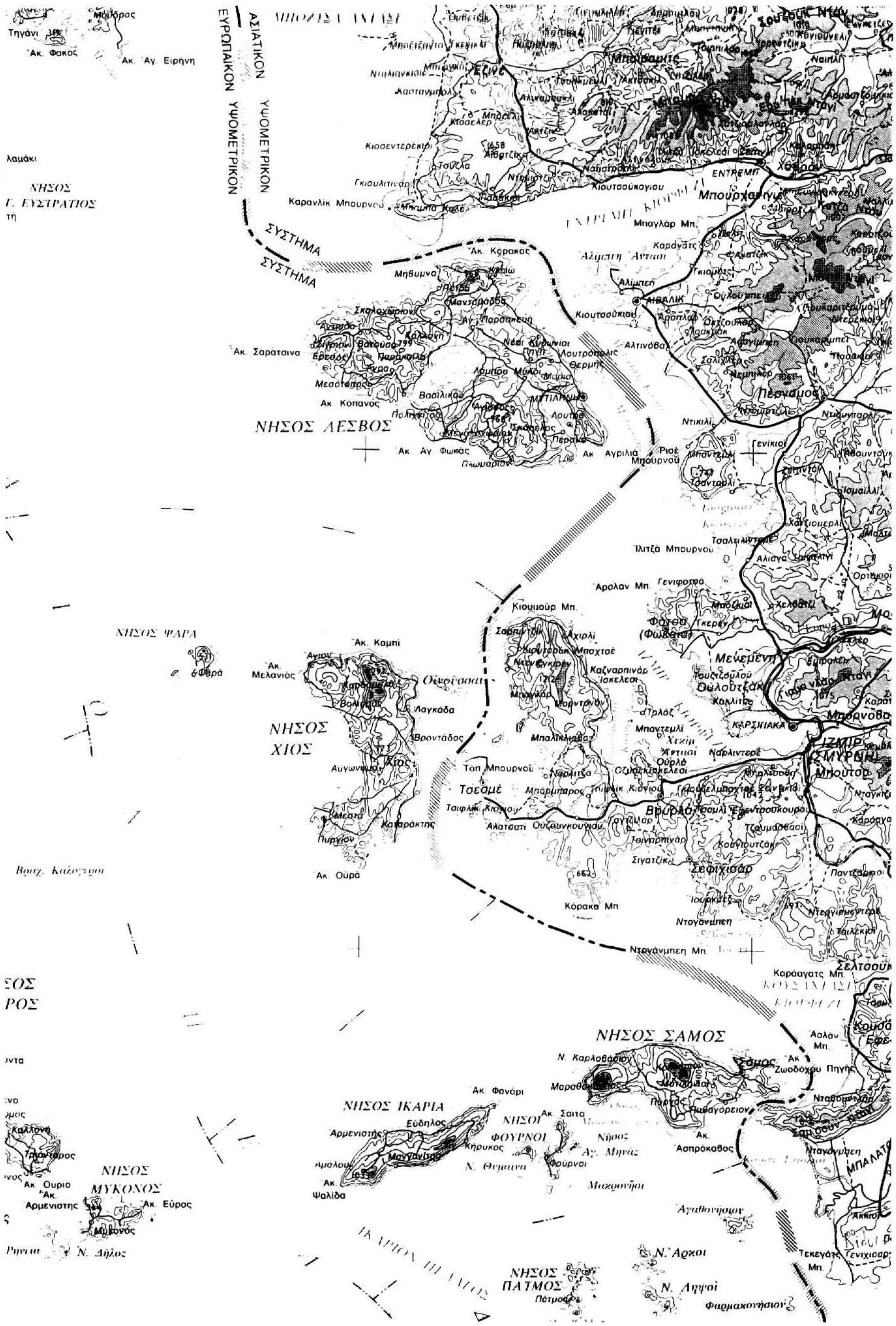
Carte 3

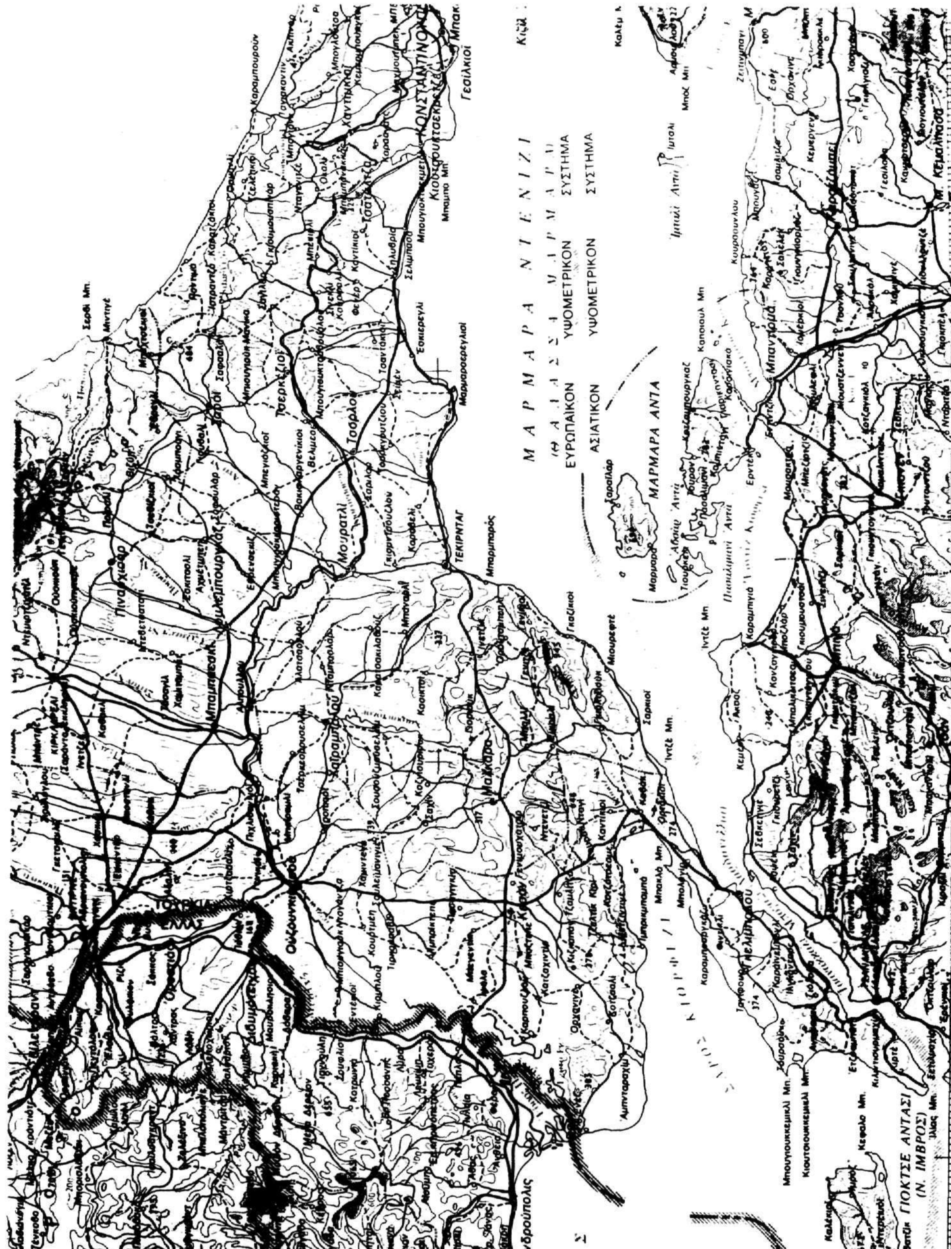
Carte 4

ΝΗΣΟΣ ΚΩΣ
ΝΗΣΟΣ ΤΗΛΟΣ
ΝΗΣΟΣ ΣΥΜΗ
ΝΗΣΟΣ ΡΟΔΟΣ
ΡΟΔΟΣ
Ν. Αρχοι
Ν. Λιψοί
Τρία Νησιά
Νήσος Χάλκη
ΑΣΙΑΤΙΚΟΝ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΝ
ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΟΝ
27°
28°

Carte 5

ΑΣΙΑΤΙΚΟΝ ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΟΝ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΝ ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΟΝ
ΣΥΣΤΗΜΑ
ΣΥΣΤΗΜΑ
ΝΗΣΟΣ ΛΕΣΒΟΣ
ΝΗΣΟΣ ΨΑΡΑ
ΝΗΣΟΣ ΧΙΟΣ
ΝΗΣΟΣ ΣΑΜΟΣ
ΝΗΣΟΣ ΙΚΑΡΙΑ
ΝΗΣΟΙ ΦΟΥΡΝΟΙ
ΝΗΣΟΣ ΜΥΚΟΝΟΣ
ΝΗΣΟΣ ΠΑΤΜΟΣ
Ν. Δῆλος
Ν. Ἀρκοι
Ν. Λειψοί
Φαρμακονήσιοι
ΣΜΥΡΝΗ
Μυτιλήνη
Βουρλά
Τσεσμέ
Πέργαμος
Αϊβαλίκ
Ἀκ. Φωκᾶς
Ἀκ. Καμπί
Ἀκ. Οὐρά
Ἀκ. Φανάρι
Ἀκ. Εὖρος
Ἀκ. Σαραντα
Ἀκ. Κόρακας
Ἀκ. Φακός
Ἀκ. Ἁγ. Εἰρήνη
Τηγάνι
Ἀρμενιστής
Εὔδηλος
Ψαλίδα
Πάτμος
Μύκονος
Σάμος
Πυθαγόρειον
Μαραθόκαμπος
Ἀσπρόκαβος
Ζωοδόχου Πηγής
Ἐντρεμίτ
Μπουρχανιγιέ
Μηθυμνα
Πλωμάριον
Καρδάμυλα
Λαγκάδα
Βροντάδος
Αὐγώνυμα
Πυργίον
Μεστά
Καταράκτης
Μενεμένη
Οὐλουτζάκ
Σεφιχισάρ
Κόρακα Μπ.
Ντογάνμπεη Μπ.
Κιουτσούκιογιου
Καρανλίκ Μπουρνού
Ἀγ. Μηνᾶς
Μακρονήσι
Ἀγαθονήσιον

Carte 6

ΜΑΡΜΑΡΑ ΝΤΕΝΙΖΙ
ΘΑΛΑΣΣΑ ΜΑΡΜΑΡΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΝ ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑ
ΑΣΙΑΤΙΚΟΝ ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑ
ΜΑΡΜΑΡΑ ΑΝΤΑ
Αλεξανδρούπολις
ΓΙΟΚΤΣΕ ΑΝΤΑΣΙ
(Ν. ΙΜΒΡΟΣ)
ΘΡΑΚΗ

Carte 7

CHRIS S. LIGHTFOOT

THE PUBLIC AND DOMESTIC ARCHITECTURE OF A THEMATIC CAPITAL: THE ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE FROM AMORION*

Amorion is celebrated in the history of the Byzantine Empire as the home town of a short-lived dynasty of emperors: Michael II (AD 820-829), Theophilos (AD 829-842) and Michael III (AD 842-867). It is equally famous as the site of a major Byzantine disaster: the siege, capture and sack of Amorion by the armies of the Arab caliph al-Mu'tassim in AD 838[1]. As the capital of the Anatolikon theme, the largest and most powerful province in the Empire, the city figures prominently in the pages of Byzantine history throughout the period between the 7th and 12th century[2]. These literary sources show that Amorion was one of a select number of major urban Byzantine sites in Asia Minor and, since the site is now largely deserted, it is today one of the most promising and exciting archaeological sites in the whole of the Byzantine world.

The Amorion Excavation Project was initiated ten years ago by the late Professor R. Martin Harrison, and it can rightly be claimed to be the most important Byzantine excavation presently being conducted in Turkey. The principal aim of the Project is to investigate the development and transformation of the city between the end of antiquity and the arrival of the Turks. An important element in this work is an attempt to trace the nature and extent of domestic occupation during the Byzantine Dark ages and through into the Middle Byzantine period.

The site (fig. 1) can be divided into four separate areas:

(1) Amorion possesses an extensive necropolis that almost encircles the city and is largely of Roman date, although finds from a rock-cut chamber tomb

* The Amorion excavations are carried out with the permission and under the supervision of the Ministry of Culture. It is fitting to record our gratitude to the Turkish authorities, both at a local and at a national level, for the generous support and assistance that they have provided over the past ten years. During that time the Amorion Project has received funding from a number of sources: these presently include generous grants from the British Institute of Archaeology at Ankara and Dumbarton Oaks (Trustees for Harvard University).

1. For a list of sources, see W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford 1988, 444-445 note 415.

2. For references in the Byzantine and Arab sources, K. Belke, *Galatien und Lykaonien* (TIB 4), Vienna 1984, 122-125 and *EI* (Vol. 1), Leiden-London 1960, 449, s.v. 'Ammuriya (M. Canard).

excavated in 1995 suggest that such tombs were reused well into Byzantine times[3].

(2) The late antique city also included an area of extra-mural settlement. The *Life* of St. Theodore of Sykeon provides good evidence for the fact that at the end of the 6th century leading members of the civic community at Amorion lived in large, well-appointed suburban houses[4]. Traces of domestic occupation have been noted in the fields that lie on the other side of the stream from the modern village of Hisarköy[5].

Within the walls the city comprises two distinct parts:

(3) There is an extensive Lower City (fig. 2). Excavations have revealed a stretch of the impressive defences, including a gateway and a large triangular tower, that encircled the whole urban area. The archaeological evidence suggests that this city wall was constructed towards the end of the 5th century and remained in use until the early 9th century[6]. These, presumably, are the fortifications that were seen by St. Theodore when he visited Amorion[7]. Likewise, it would seem that these are the walls that were manned against the Arabs during the siege in AD 838.

(4) There is also a much smaller Upper Ciy, situated on what is substantially a man-made mound or *Höyük* (fig. 3). This was also fortified with a circuit wall, and two distinct periods of construction have been identified, one probably dating to the mid-7th century, the other to the 10th or 11th century. Stretches of wall made up of *spolia*, taken largely from the Roman necropolis, can still be seen protruding from the present-day surface at the edge of the mound[8]. On the north slope, however, it has been found that this wall was extensively robbed many centuries ago. The stratigraphy exposed in the side of the trench clearly

---

3. C. S. Lightfoot - E. A. Ivison, "Amorium Excavations 1995: The Eighth Preliminary Report", *AnSt* 46 (1996), 97-102. During the 1996 and 1997 seasons the large quantity of human bone that was found in the tomb (MZO1) has been meticulously studied by Julie A. Roberts. Preliminary results show that at least 93 individuals were buried there, while the limited amount of pottery sherds that was also recovered would seem to indicate its use stretched from Late Roman to Middle Byzantine times.

4. A. J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéôn* I-II (SubsHag 48), Brussels 1970, 107.

5. Although no excavation has been carried out in this area, it has attracted attention since deep ploughing has repeatedly brought to light substantial quantities of Roman fineware pottery. In addition, fragments of painted wall plaster were recovered from the surface during the 1997 season.

6. A literary tradition, preserved by Cedrenus (I, 615) in the 11th century, ascribes the construction of the city's fortifications to the emperor Zeno (AD 474-491).

7. Festugière (n. 4), loc. cit.: *καὶ ὑπήντησεν αὐτῷ ἡ πόλις μετὰ λιτῶν ἔξω τοῦ τείχους.*

8. R. M. Harrison, "Amorium 1987. A Preliminary Survey", *AnSt* 38 (1988), 176-177 and pl. XXII (a).

indicates that the wall was robbed out and backfilled before the second-phase defensive wall was built[9].

The basic questions posed by the site relate to ascertaining how much of the Lower City was occupied in Byzantine times and what relationship existed between the two parts of the intramural city. Only a small proportion of the whole site has been investigated as yet, for the summer excavation seasons are short and progress has been hampered by the lack of adequate funding. Nevertheless, the work that has been carried out has already produced some very interesting results, shedding much new light on the history and archaeology of Amorion and emphasizing the enormous potential of the site. Although we are not yet anywhere near obtaining the entire picture, it is at least possible to present some pieces of the archaeological jigsaw and suggest the general outline of the city's development in Byzantine times.

The Upper City should be regarded as the nucleus of the whole site, being the most prominent and defensible area, as well as being the location of the earliest settlement at Amorion[10]. It may well be that in the Byzantine Dark Ages this mound reverted to being the main area of occupation, but the unexpected discovery of substantial Turkish levels of the Seljuk and Ottoman periods has prevented us as yet from penetrating down to the Dark Age layers. Apart from the circuit walls the only discernible Byzantine public building on the Upper City is a church near the eastern edge of the mound. This, too, has yet to be investigated properly[11].

However, below the Turkish levels we have encountered substantial evidence for Middle Byzantine domestic occupation in the form of small houses clustered together around open courtyards and areas of industrial activity (fig. 4). Most notable amongst these was the discovery in 1995 of a potter's kiln, the only excavated example in inland Asia Minor of a Middle Byzantine kiln[12]. These domestic and industrial quarters belong to the last phases of Byzantine occupation and can be dated no earlier than the second half of the 9th century, that is, after the sack of Amorion in AD 838. Like the fortifications of the Lower City, the destruction of the first-phase Upper City wall may be attributed to the

9. C. S. Lightfoot, E. A. Ivison *et al.*, "Amorium Excavations 1994: The Seventh Preliminary Report", *AnSt* 45 (1995), 121, pl. XV(b).

10. During the 1997 season a small number of sherds, recovered from the north sector of the Upper City, were recognised as belonging to the Early Bronze Age.

11. R. M. Harrison *et al.*, "Amorium Excavations 1989. The Second Preliminary Report", *AnSt* 40 (1990), 206; idem, "Amorium Excavations 1990. The Third Preliminary Report", *AnSt* 41 (1991), 219 and fig. 1.

12. C. S. Lightfoot, "1995 Yılı Amorium Kazısı, XVIII", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Vol. 2, Ankara 1997, 436 and pl. 4; M.-H. Gates, "Archaeology in Turkey", *AJA* 101/2 (1997), 299 and fig. 41.

disastrous events of that year, although no firm archaeological evidence has yet been found. However, it is clear that the large spolia blocks that had been incorporated into this defensive wall had subsequently been strewn across the Upper City in great confusion (fig. 5)[13]. The blocks were then used for a third time in the foundations and lower courses of the houses and workshops that were built on the top of the mound during the Middle Byzantine resettlement of the site[14]. In other words, during the period of revival under the Macedonian emperors, the Upper City would appear to have been occupied largely by the townsfolk living in fairly cramped and uncomfortable conditions. The large storage jars buried in the floors of their houses indicate the esssentially agrarian basis of their existence, but the presence of considerable quantities of metal slag and pottery wasters shows that Amorion was still a flourishing manufacturing and commercial centre in the Middle Byzantine period[15].

At the same time excavations in the Lower City have shown that parts of this area were also occupied in the 10th-11th centuries. Domestic quarters were constructed over and behind the derelict and partially-ruined Lower City walls. Indeed, it would seem that these walls were further demolished so that houses could be built on their foundations[16]. Further work in 1995 and 1996 has exposed a large area immediately behind the city wall and to the north of the gateway, revealing a series of rooms and structures that were evidently built in this area after the fortifications had fallen into disrepair and had been abandoned (fig. 6)[17]. The work entailed the removal of a massive quantity of stone debris from the surface of the site. Below the rubble collapse numerous walls, still in a good state of preservation, were uncovered, forming a building complex with a large central room and a courtyard. The room backed onto the partially preserved city wall and had two entrances, one leading into the courtyard, the other into a smaller room to the east. To the north-west lies another group of smaller

---

13. For this example, see M. Waelkens, *Die kleinasiatischen Türsteine*, Mainz 1986, 208-209 no. 515 and pl. 78.

14. Many such blocks continued to be used in buildings during the Seljuk and Ottoman occupation of the Upper City and remain to this day either exposed or partially buried on the surface of the mound; cf. Harrison 1990 (n. 11), 206. Others, however, have been removed and incorporated into the walls of houses in the modern village, which covers part of the Lower City.

15. For the pithoi, see C. S. Lightfoot *et al.*, "Amorium Excavations 1993: The Sixth Preliminary Report", *AnSt* 44 (1994), 115-116, fig. 2 and pls. XVIII (b) & XIX(a). For the wasters, see Lightfoot and Ivison (n. 3), 106 and pl. XIV(b). Evidence for such industrial activity was also noted during the survey of the Upper City conducted in 1989 and 1990, see Harrison 1990 (n. 11), 209.

16. Harrison 1991 (n. 11), 221-222; R. M. Harrison, N. Christie *et al.*, "Excavations at Amorium: 1992 Interim Report", *AnSt* 43 (1993), 151.

17. This work was supervised by Yalçın Mergen from the History of Art Department, University of Anatolia, Eskişehir.

interconnecting rooms and corridors (fig. 7). One room in particular proved to be of special interest, producing a wealth of finds. This was evidently used as a living area for it had a hearth built into one wall. The floor in front of the fireplace was heavily burnt and retained traces of carbonized cloth. The same room, however, also contained somewhat sinister remains in the form of a human skull and a complete flexed leg. The analysis and interpretation of these findings is not yet complete, while the interrelationship between the various structures remains uncertain. Nevertheless, this evidence from Amorion provides a welcome addition to the limited quantity of information that we possess about Middle Byzantine housing[18].

Coin finds indicate that these dwellings in the Lower City were still occupied in the middle of the 11th century; several isolated finds of anonymous folles have been made during the excavation of the rooms to the north of the gateway, while the discovery of a small hoard of one gold and twenty-two copper alloy coins (anonymous folles of Class G), dating to the reigns of Constantine X Doucas and Romanos IV Diogenes, must signal the end of occupation in this area[19]. The burial of the hoard probably reflects the new feeling of uncertainty and insecurity that affected all those living in central and eastern Asia Minor as a result of the first Turkish incursion in AD 1068. After the disaster at Mantzikert, of course, such outlying and unprotected areas of habitation must have been rapidly and terminally evacuated. Another sign of the abandonment of these houses can be found in the discovery of several pottery vessels, one remarkably still intact[20]. It is a one-handled, flat-bottomed vessel; when first found in 1995, it was thought to be a Seljuk form, but it now seems clear that it represents a typical example of Middle Byzantine cooking ware, known as *tsoukalia*[21].

So, the excavations in this area of the Lower City indicate that in the Middle Byzantine period the settlement area again extended as far as the former city walls and that in occupying this exposed area at least part of the civilian population no longer perceived an immediate threat to their security. The archaeological evidence thus fits well with the general political and military

18. See Ch. Bouras, "Houses in Byzantium", *ΔΧΑΕ* 11 (1982-83), 1-26 (esp. 5-6).

19. Harrison 1990 (n. 11), 222.

20. Lightfoot - Ivison (n. 3), 106 and fig. 7; Lightfoot (n. 12), 438 and fig. 3. For a discussion of the Middle Byzantine pottery recovered from the area of the triangular tower and gateway (Trench AB), see R. M. Harrison *et al.*, "Amorium Excavations 1991. The Fourth Preliminary Report", *AnSt* 42 (1992), 213-215 and figs. 2-3.

21. Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά Τσουκαλολάγηνα*, Athens 1989, pl. 3, 1-5. I was recently shown a pre-publication report prepared by Dr. Paul Arthur on the Middle Byzantine pottery from Phrygian Hierapolis which included vessels that were in terms of shape and function very close parallels to the finds at Amorion.

situation during the Byzantine revival that started in the latter part of the 9th century. Equally significant, however, is the fact that the excavations have revealed no trace whatsoever of later Turkish occupation in this area of the site.

The most impressive building so far excavated at Amorion is the Lower City church near the centre of the entire site[22]. This now forms the centre-piece of the Project's work (fig. 8), but equally it clearly played a central role in the life of the Byzantine city. The building was originally an aisled basilica, constructed probably towards the end of the 5th century[23]. Although relatively small in comparison to many other early Byzantine basilicas, the Amorion church was nevertheless richly adorned. It had a marble *opus sectile* floor in the bema and naos; the walls were also covered with marble veneer, and it had a marble templon screen and ambo. A large fragment of this ambo was uncovered during the 1996 season in the north aisle of the church where it had been reused as a floor slab. The building had suffered severe fire damage at some point in its history, and it is tempting to associate this catastrophe with the city's sack in AD 838. Remarkably, however, the church soon rose from the ashes and was completely rebuilt on the same scale and refurbished in a similar opulent manner. It was now transformed into a domed basilica, typical of the Middle Byzantine period. It was given a new marble floor, and a new ambo was erected in the centre of the naos[24]. The walls, however, were now covered with frescoes, while the domed ceilings were embellished with brilliant glass mosaics that included a large proportion of gold-glass tesserae. Numerous fragments of the Middle Byzantine liturgical furnishings have been recovered from the debris that subsequently filled the building (fig. 9). Many of the architectural fragments also retain traces of polychrome painted decoration, so that the church must have appeared very colourful and sumptuous in its heyday[25]. The church survived well into the 11th and perhaps even into the early 12th century before it was finally abandoned and left to fall gradually into ruin and decay during the Turkish period. It is clear from the archaeological evidence that the Lower City church was never turned into a mosque.

The importance of this church for the inhabitants of Amorion is clear. They continued to use the building right through the Byzantine period, and the presence of the ambo may suggest that it was in fact the metropolitan church of

---

22. The excavation of the church has since 1994 been supervised by Eric Ivison, now at the Department of History, The City University of New York.

23. For recent reports on the church, see C. S. Lightfoot - E. A. Ivison, "Amorium Excavations 1994: The Seventh Preliminary Report", *AnSt* 45 (1995), 105-120; idem (n. 3), 92-97 and esp. fig. 1.

24. Gates (n. 12), 299 and fig. 40.

25. E. A. Ivison - E. Hendrix, "Reconstructing Polychromy on Middle Byzantine Architectural Sculpture", *AJA* 101/2 (1997), 387.

the city. It is, therefore, striking that this church was rebuilt and remained a focus of attention and worship in the Middle Byzantine period when it clearly lay outside the fortified settlement area.

Finally, in 1996 a new trench was opened in the Lower City to investigate a large trapezoidal enclosed area at the centre of the site (fig. 10)[26]. Part of a substantial fortification wall (fig. 11) surrounding this area was exposed down to its foundations. Preliminary results indicate that it was built in the Middle Byzantine period and that the enclosure may represent a military compound associated either with the headquarters of the army of the Anatolics or even, perhaps, with the barracks of the imperial tagmata that must frequently have passed through Amorion on their way to the eastern frontier in the 10th and 11th centuries. It is, however, evident that the construction of this compound completely altered the earlier layout of the Lower City, for it was found that the wall lay over a row of three stone troughs orientated in a different direction and of, as yet, unknown purpose. Further work, including non-intrusive survey of the whole enclosure, is planned for future seasons, and it is hoped to extend the excavations to cover the area outside the enclosure wall in order to compare and contrast the nature of occupation within the compound with that of the civil settlement beyond.

The presence of such a fortified compound in the Lower City raises the possibility of a major reversal of roles for the Upper and Lower City areas during the course of time. It was suggested above that the Upper City in the Middle Byzantine period was used as the nucleus of the civilian settlement, while the Lower City where more space was available contained more of the public buildings used by the military and ecclesiastical authorities. In the Dark Ages, however, it may be that the army and provincial headquarters were located on the Upper City mound, whilst most of the civilian population occupied areas of the Lower City.

Future work will concentrate on investigating the central area of the Lower City both within the enclosure and in the adjacent area outside. We hope thereby to shed more light on the intriguing relationship between the public and private use of the intramural space at Amorion and to define more accurately the nature of Dark Age occupation in the Lower City. All that is now required is for the Amorion Excavations Project to secure sufficient funding to continue the programme of excavation, conservation and research into the 21st century[27].

---

26. These excavations were conducted by Mücahide Koçak and Feruzat Ülker, undergraduate archaeology students from the University of Anatolia, Eskişehir.

27. Preliminary reports on the excavations conducted in 1996 and 1997 are due to be published in *DOP*, vols. 52 and 53. For the 1995 season, see C. S. Lightfoot - E. A. Ivison, "The Amorium Project: The 1995 Excavation Season", *DOP* 51 (1997 [1998]), 291-300.

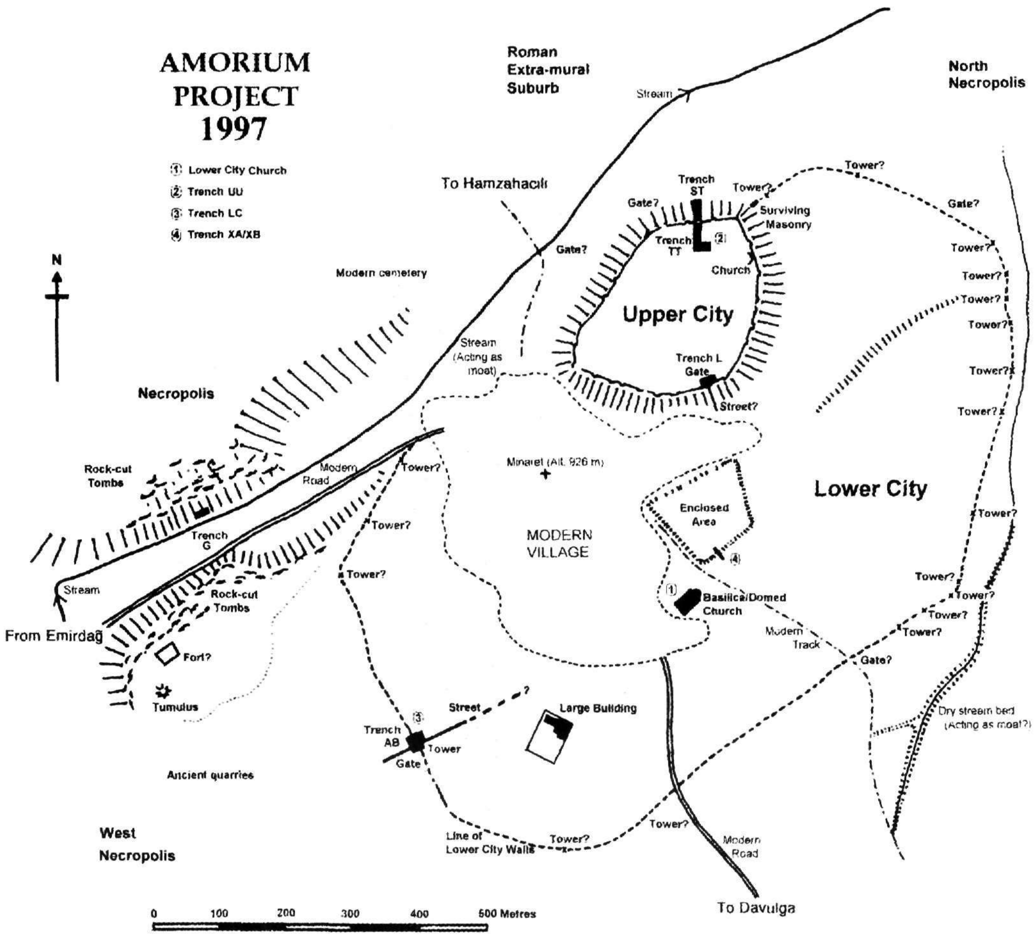

Fig. 1: Sketch Plan.

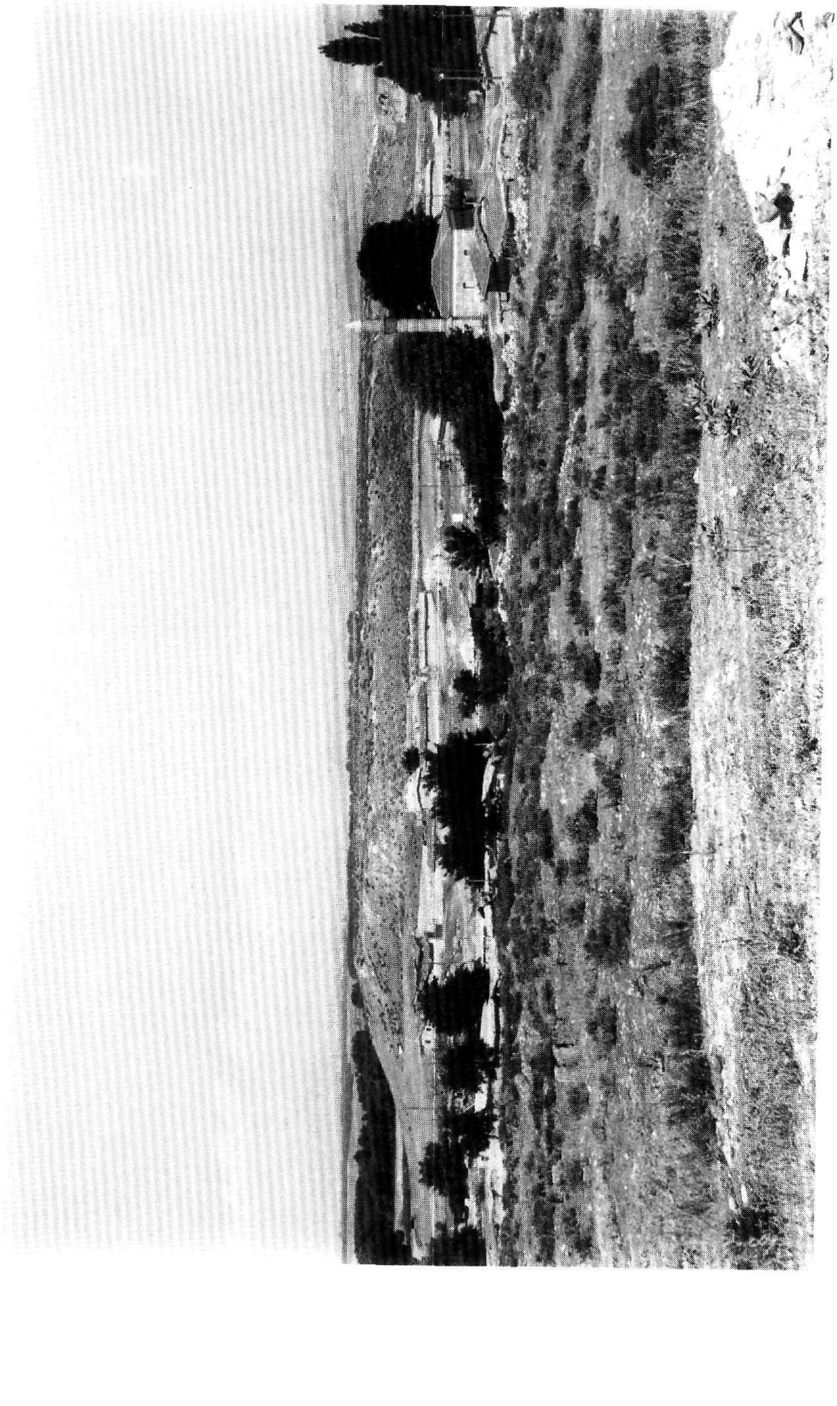

Fig. 2: The southern sector of the Lower City, looking across the modern village to the Upper City (Neg. AM 97/04/15).

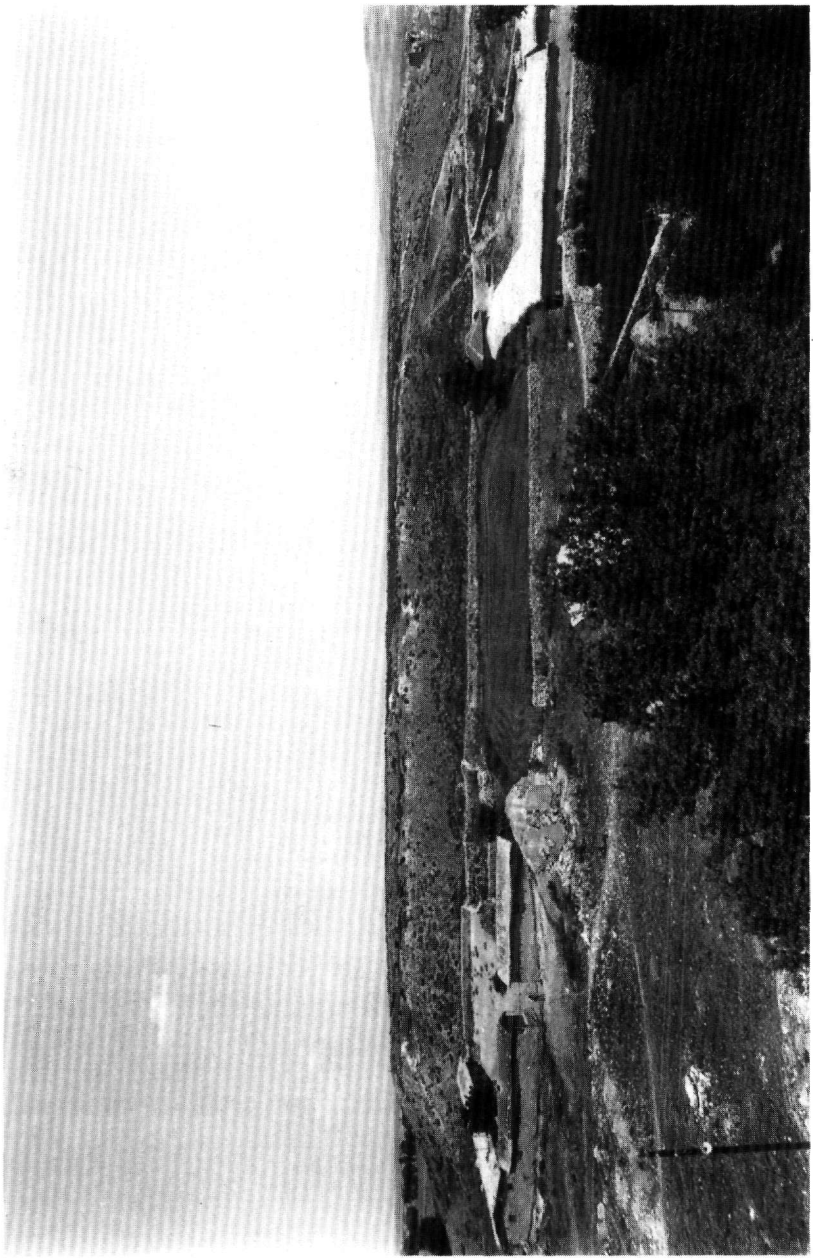

Fig. 3: The Upper City, seen from the top of the village minaret (Neg. AM 97/03/32A).

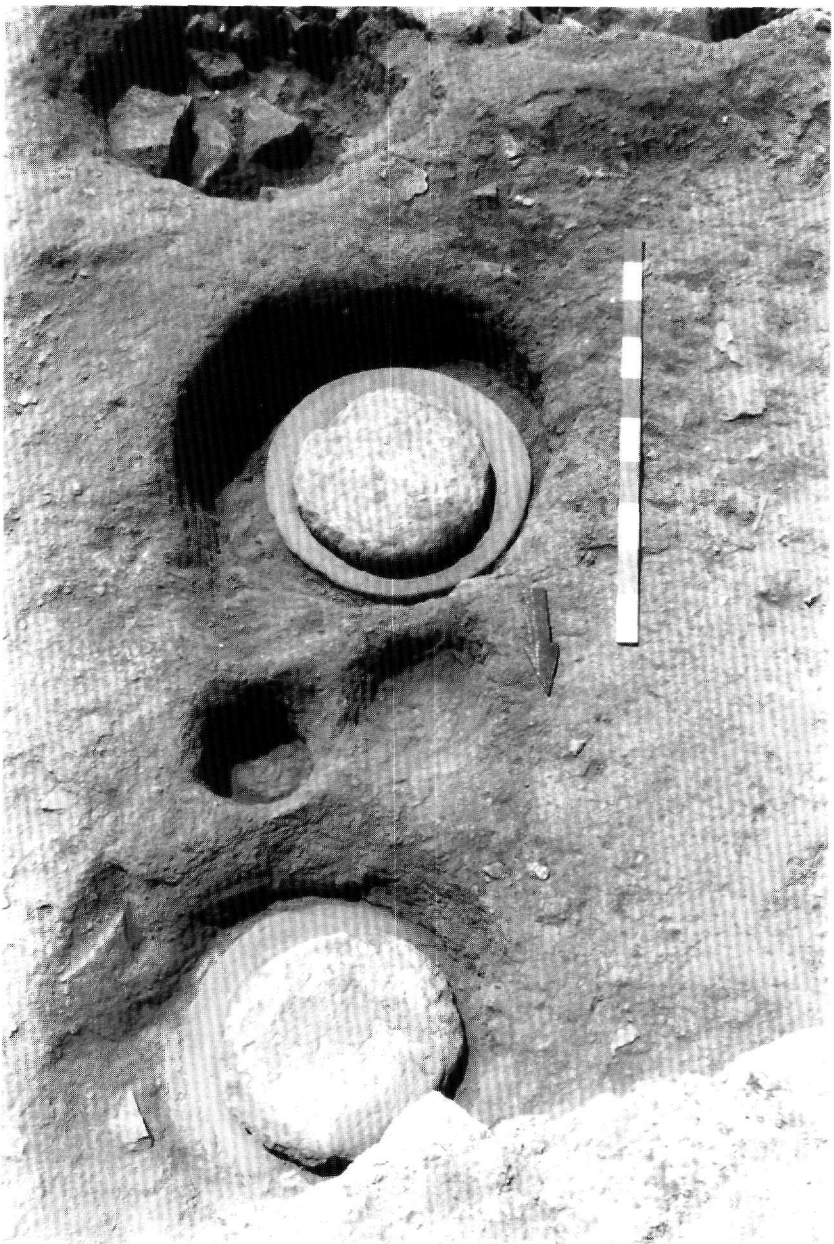

Fig. 4: Domestic occupation on the south side of the Upper City, showing two pithoi in situ in the floor of a room (Neg. AM 93/02/19).

Fig. 5: A Phrygian doorstone (T255) on the Upper City mound (Neg. AM 97/07/21).

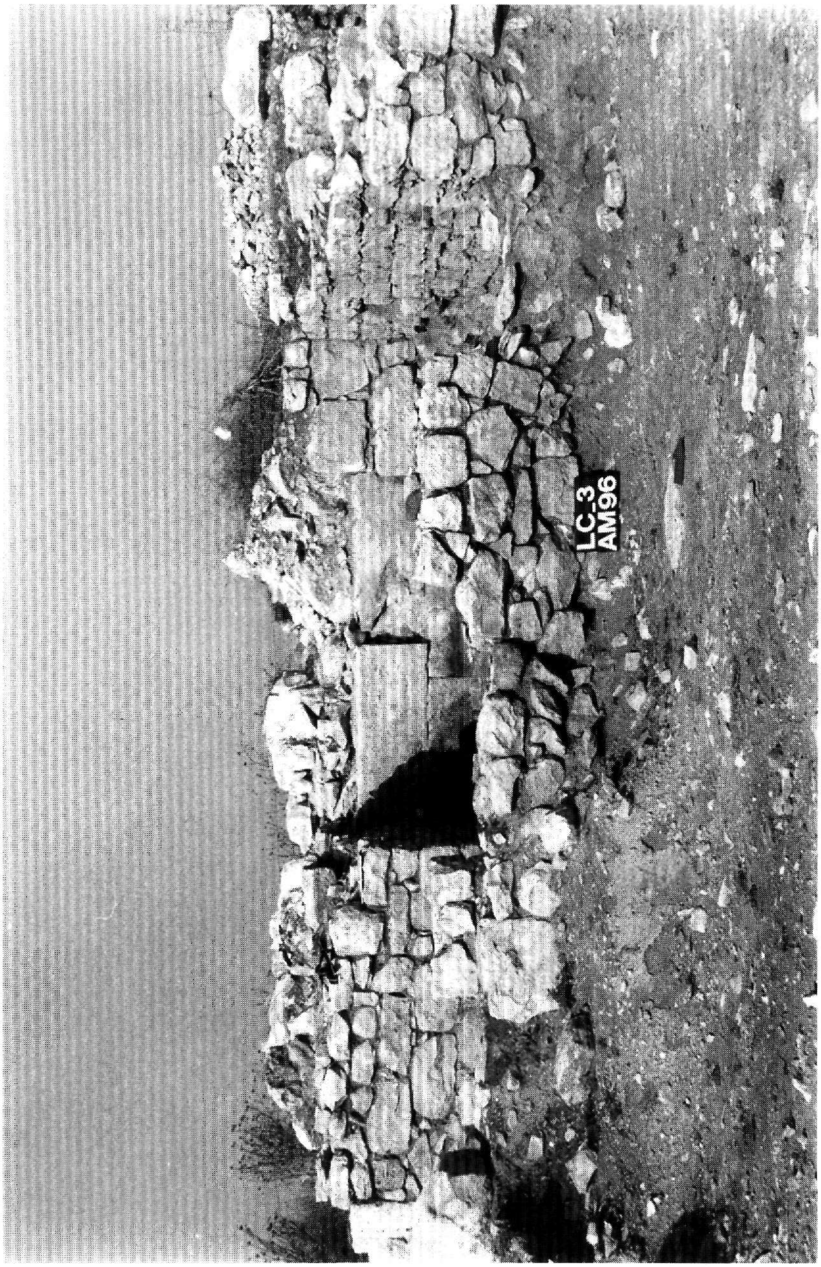

Fig. 6: Middle Byzantine domestic complex, looking towards the Lower City wall (Neg. AM 96/01/12).

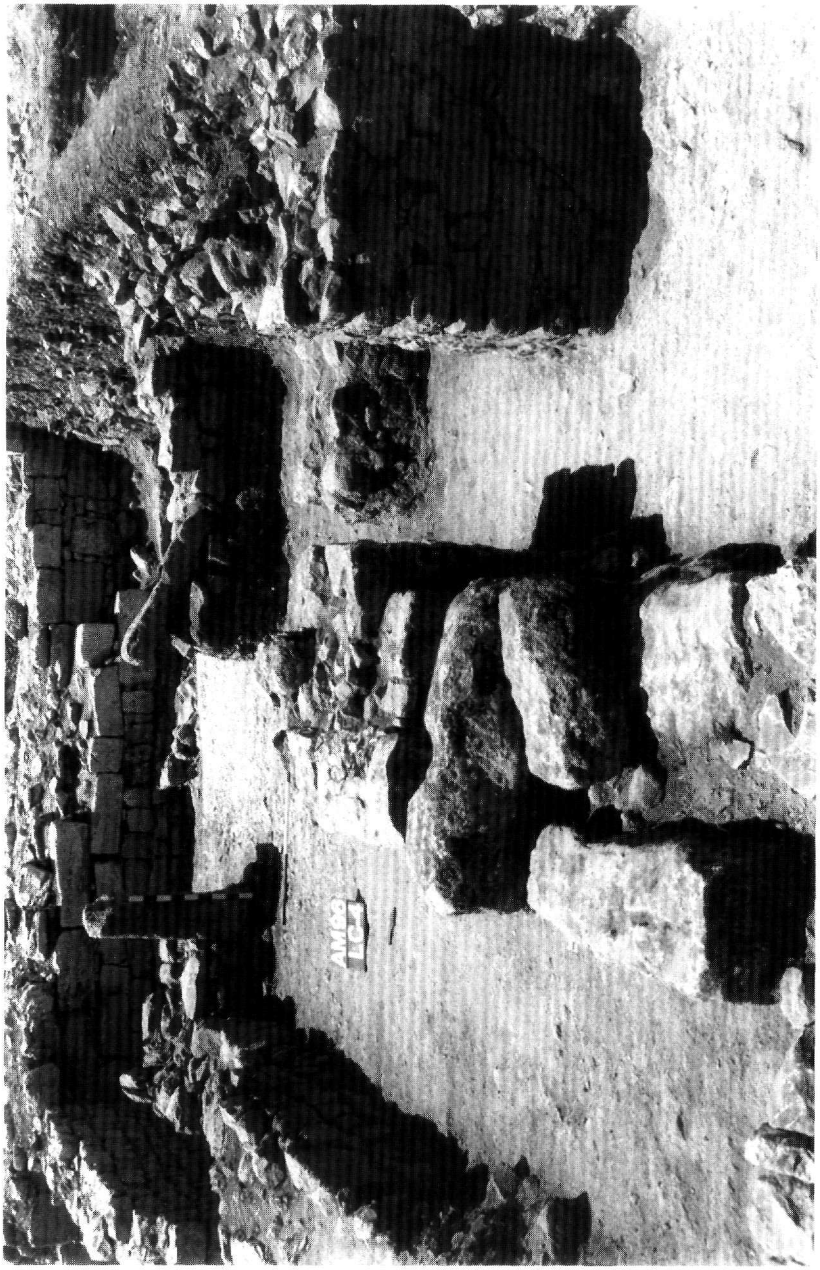

Fig. 7: Other 11th-century structures behind the Lower City wall (Neg. AM 96/06/28A).

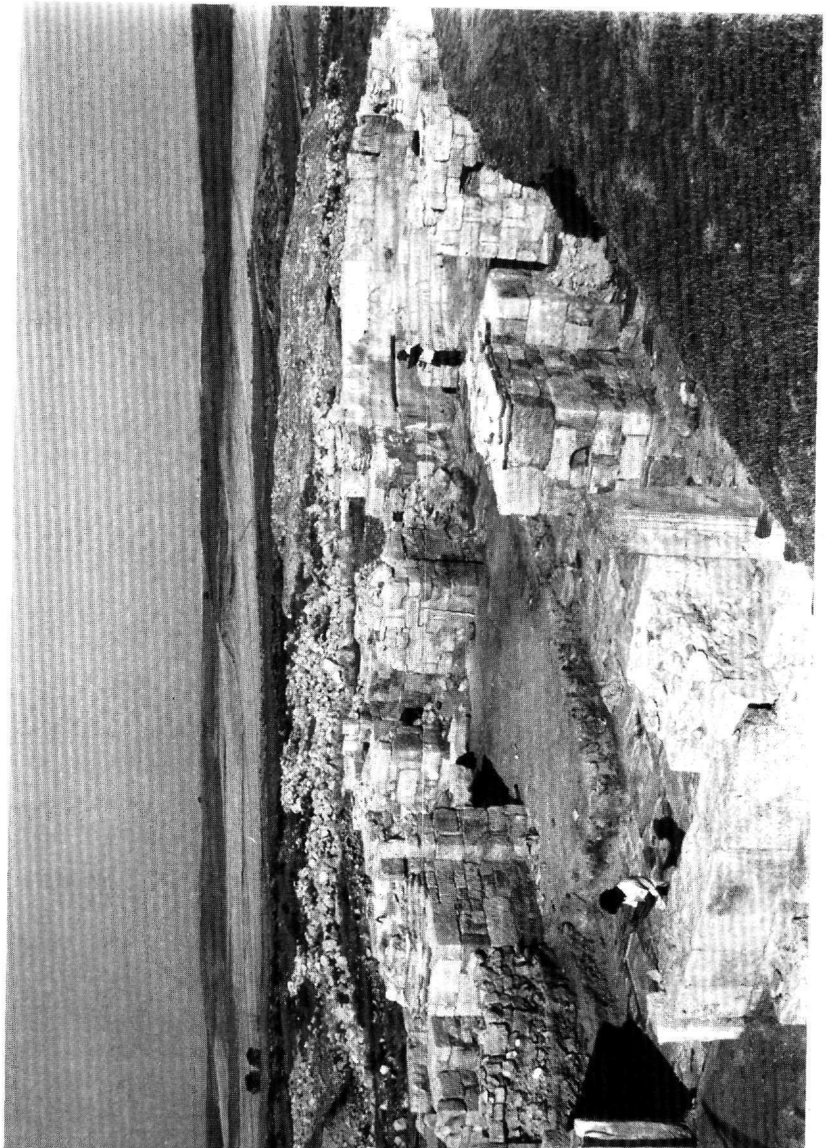

Fig. 8: General view of the Lower City church (Neg. AM 94/04/36A).

Fig. 9: Closure slab (T762), as found during excavations in the Lower City church (Neg. AM 95/04/33A).

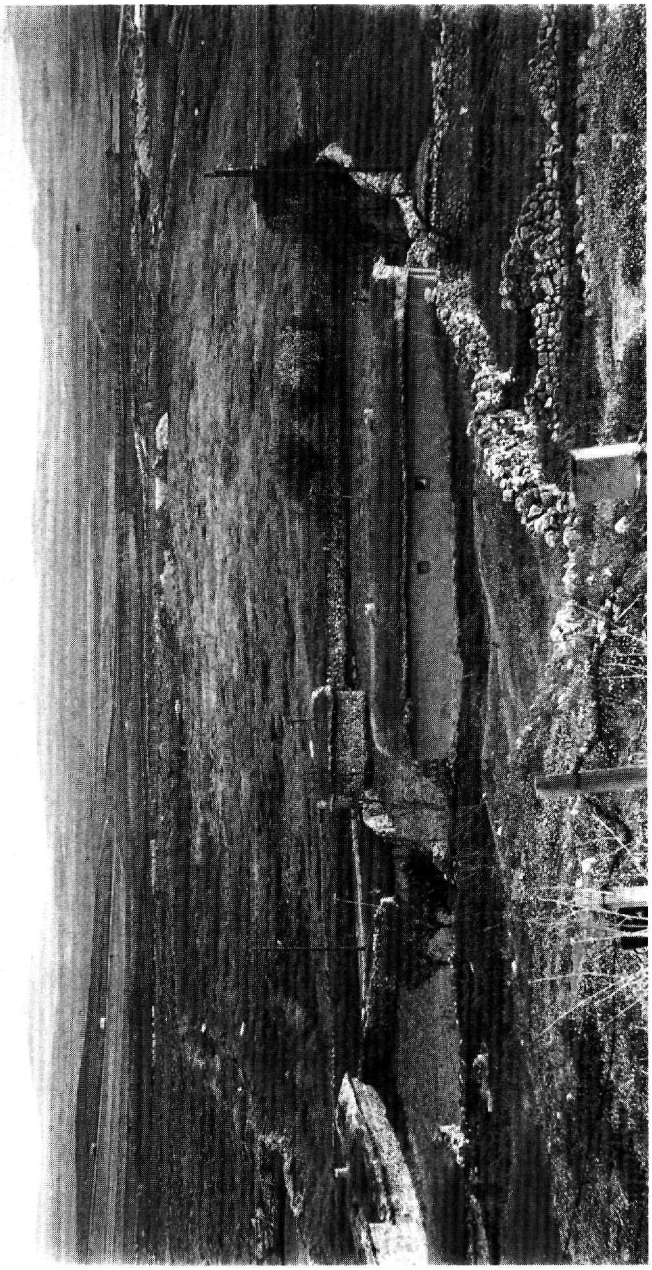

Fig. 10: The supposed Middle Byzantine military complex, looking from the Upper City (Neg. AM 97/01/30).

Fig. 11: Interior face of the enclosure wall (Neg. AM 96/04/09).

PAMELA ARMSTRONG

NOMADIC SELJUKS IN "BYZANTINE" LYCIA: NEW EVIDENCE

Introduction*

This paper should be viewed as a case-study for the interpretation of material evidence in a historical context. It aims to describe, in advance of their full publication, a distinctive ceramic ware and to discuss its historical significance. By describing it here, it is hoped that the same pottery will be identified at other locations, possibly where they have already been found but not recognised. It is further hoped that a fuller understanding of the production and distribution of this ware will also contribute to our knowledge of a region for which there is little direct literary evidence.

There are five sections. The first explains how my attention was originally drawn to this ware; the second describes the ware in terms of its fabric and constituent shapes; the third considers its distribution and use; the fourth examines the historical setting in which it should be placed; and the fifth offers some tentative preliminary conclusions.

I. Identification

Annually from 1986 to 1993 an intensive survey was conducted in north west Lycia by J. J. Coulton at the city of Balboura (see map, fig. 1) and in the adjacent part of its territory[1]. One of the four cities of the Kibyratis, it is in the highlands of northern Lycia, and close to a source of the river Xanthos. That river flows down to the sea through a broad delta dominated by the city which shares the river's name. While Dr. Coulton was working at Balboura, Professor J.-P. Sodini was continuing his excavations of the early Christian cathedral at the city of Xanthos, begun in 1970[2].

---

* I am grateful to J. J. Coulton and J.-P. Sodini for all the help given to me by them, not just in the preparation of this paper, but during the course of numerous field seasons in Lycia. The text has benefitted from the comments and advice of Dr. Coulton, Margaret Mullett and Richard Catling, all of whom are warmly thanked.

1. Preliminary reports are presented in: *AnSt* 36 (1986), 7-8; 37 (1987), 11-13; 38 (1988), 14-17; 39 (1989), 12-13; 41 (1991), 17-19; 42 (1992), 6-8; 43 (1993), 4-6; 44(1994), 8-10.

2. *TurkArkDerg* 19 (1970), 171; 20 (1973), 119-121; 21 (1974), 133-134; 25 (1980), 193-195; *AJA* 75 (1971), 181; 76 (1972), 188; 77 (1973), 192-193; 80 (1976), 288-289; 81 (1977), 320; 82 (1978), 336-338.

The Balboura Survey began with detailed recording of the standing monuments of the city, together with systematic collection of ceramics from the whole occupied area[3]. Among them a small quantity of a distinctive type of ceramic, decorated with burnished lines, was noted. The fragmentary sherds had no recognisable features which might indicate even a tenuous chronology and as the material had been collected from the surface there was no independent dating. Since they appeared to be of a previously unknown type, initially they were not assigned to any specific period in the city's 900 year life-span. The survey of the city's territory included systematic collection of ceramics from sites located both by local informants and by intensive survey of sample areas. More of these distinctive sherds began to be found, sometimes in very large quantities. They were found on 24 sites, from a total of 55 sites with ceramics. 4,405 sherds of all periods from prehistoric to Ottoman were collected from sites other than the city; of these 1,315, that is 29.9%, belonged to this category. The problem of their chronology became more acute. Frequently the sites where they were found had no standing remains or other chronological indicators with which they could be associated. One site did have some further information. It was the ruins of an early Christian monastery, where some late Roman pottery of Cypriot manufacture was identified. The Cypriot pottery could be dated to the seventh century, and our "strange" pottery was thereby considered to be of that date also.

However, Professor Sodini was also finding the same pottery in his excavations which contradicted the proposed tentative chronology for the ware based on the Balboura Survey material. Professor Sodini's excavations revealed that after a period of abandonment and decay, the early Christian cathedral was reused in the tenth century, and the north nave occupied as domestic habitation, possibly as part of a monastery[4]. The baptistery was renovated and reused as a small church in the first half of the eleventh century[5]. Subsequently this church went out of use and there is evidence of squatter occupation before the whole

3. Dr. Paul Roberts and the present author are jointly responsible for the study of the ceramics from the city site; Alison MacDonald and the present author are responsible for the study of the ceramics from sites found in the territory of the city.

4. This date is based on the ceramics found there, in particular some Constantinopolitan White Wares; their publication by the present author is forthcoming.

5. The font was filled in and covered over with an *opus sectile* floor, on which an iconostasis was constructed: J.-P. Sodini, "Une iconostase byzantine à Xanthos", *Actes du Colloque sur la Lycie antique*, Paris 1980, 119-148. For evidence for the date see: C. Jolivet-Lévy, "Peintures byzantines à Xanthos [Lycie]", *XVI Int. Byzantinistenkongress*, Akten II/5, *JÖB* 32.5 (1981), 73-84.

complex was destroyed by fire[6]. The conflagration is dated from the middle to the third quarter of the thirteenth century[7]. From the same destruction came two almost complete vessels of the type found only as small sherds during the Balboura Survey[8]. One was a two-handled water jar (fig. 2, pl. 1c), lacking only its rim and the upper parts of its handles, the other was a small, one-handled pot (fig. 3, pl. 1b). They were found together, probably where they were last used by "squatter" occupants of the defunct church.

The chronological evidence for the use of the ceramics at Xanthos, while contradicting earlier opinions based on finds from the Barboura Survey, is quite conclusive, since they were found in a controlled excavation with sealed deposits. The same ware from Barboura and its territory may not have any accurate chronological pointers, but there it is invaluable for information about the ware's distribution. Although use of the pottery in Balboura's territory presumably overlapped the early thirteenth-century date provided by Xanthos, it is not known how far the period of use extended on either side of that date.

II. The Ceramics

The principal defining features of this ware are its red fabric and its decoration of parallel lines. The fabric is extremely hard, fine, brittle, and brick-red in colour. While there is a remarkable homogeneity in the texture and red colour, there are minor variations, which allow three subgroups to be identified:

a. Extremely hard, fine and brick-red in colour. It is noticeably vesicular. Although visually pure there are occasional specks of lime and dark grey grits.

b. Harder than (a), it is semi-fine and pale-brown to red in colour, though it may be unevenly fired with a grey core. It is vesicular. There are many specks of lime and occasional quartz, as well as occasional medium to large lime inclusions which have sometimes spalled, and a few large angular purple grits.

c. Extremely hard, semi-fine, with a grey core and red-orange surfaces. This is probably the same fabric as (b), but subjected to different firing conditions.

---

6. The iconostasis (see previous note) had been dismantled; parts of it were being used by the "squatters". However the superstructure of the building must have been standing, since the cupola collapsed in the final destruction: *TurkArkDerg* 20 (1973), 121.

7. By a Zeuxippus-type sherd. Evidence for the date of this type of ceramic is gathered in: P. Armstrong, "Zeuxippus Derivatives from Sparta", in *Φιλολάκων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, Oxford 1992, 1-9; further information can be found in: G. Berti and S. Gelichi, " 'Zeuxippus Ware' in Italy ", in *Materials Analysis of Byzantine Pottery*, ed. H. Maguire, Washington 1997, 85-104.

8. They were found during the 1976 campaign; a preliminary account is given in: *TurkArkDerg* 25 (1980), 194, illustrated 199, fig. 9. A number of other complete or almost complete vessels in the same ware have also been found during the course of the excavation.

This clay can support extremely thin walls[9]. Their thinness, combined with the brittleness of the fabric, mean that vessels tended to break into small pieces, hence the numerous finds of small sherds unassignable to definite shapes. The surfaces of all vessels were extensively wet-slipped, when fine particles were brought to the surface creating a film, or self-slip. Whereas this is often a feature of the exterior of middle Byzantine ceramics, a finish which masked the coarse fabric of their bodies, on this ware all surfaces, even those not visible, were so treated.

The other main identifying characteristic is decoration with rows of parallel lines which may be vertical or diagonal, but never horizontal. These were made with a stick or blunt tool rubbed across the wet-slipped exteriors when they were leather hard, sealing the pores and creating shiny lines. This technique is known as pattern burnishing. The distinctive burnished lines are more obvious, because they have been more carefully applied, on some forms than on others, and also only appear on particular zones of some forms[10]. It seems that the careful decoration on some vessels was meant to have a visual impact while they were in use, which contrasts with the hastily applied, or even complete lack of, decoration on vessels which were purely functional.

All the vessels in this ware are wheel-made. Wheel-ridging is extensive and prominent on the interiors of all forms; it is particularly pronounced also on the exterior of cooking pots.

Seven different forms have been identified. The most common by far is a one-handled cooking pot (fig. 2, pl. 1b). It varies greatly in size: rim diameters noted so far are between 8.6 and 18.0 cm. Some of these display signs of burning, on both the exterior and interior, on the area of the pot opposite the handle, suggesting that it was partially thrust into an open fire, leaving the handle pointing outwards. The smaller ones may have been used as drinking vessels which could be heated, while the larger ones seem to have been straightforward cooking pots. The shape is the same for all sizes: an out-turned rim from which a small strap handle springs to join the neatly rounded body at its maximum circumference, with a slightly rounded base joining the lower body wall at a sharp junction. Initially this pot would have been formed on the potter's wheel with a thick, flat base. Then it must have been inverted on the wheel, and the clay pared away to its final thickness and rounded form. Some bases have a pronounced curve, others are almost, but not quite, flat. Many bases show clearly this finishing process, with distinctive scratch marks across the base (pl. 3a). The junction of the lower body wall and the base was trimmed with a sharp blade (pl.

9. Examples of wall thicknesses are: cooking pots, 3-4 mm; jars, 3-6 mm; cup of chalice, 2-3 mm.

10. Jars and chalices are most clearly marked; on cooking pots the burnished lines are more lightly and hastily applied.

3b-c). One base fragment (pl. 3d) shows how this was done on a slowly revolving wheel, for the blade has slipped a number of times, leaving a rouletted effect. These pots have pronounced rilling on both their interior and exterior, particularly at the widest point. Of all the forms in the ware, cooking pots have the least amount of decoration: lightly applied diagonal burnished lines tend to be restricted to the upper body, though they are sometimes visible on the lower body also. They never appear on the widest part of the body; some cooking pots have no decoration at all.

The second most common form encountered is a two-handled jar (fig. 3, pl. 1c). It has an almost vertical rim, slightly thickened and out-turned; the neck is gently offset from a rounded shoulder, strap handles rise vertically from the shape carination of shoulder and body to join the rim. The slightly rounded base joins the lower body wall at a sharp junction. Bases for the jar and the cooking pot, formed in the same way (see above), are so similar that it is often difficult to assign with certainty base fragments alone to either. There is some shallow rilling on the main part of the body. Diagonal burnished lines, clearly marked, have been applied in three separate stages on the upper body, shoulder and neck.

Other forms have been identified from fragments. The rim and upper body from a chafing dish, a small brazier which held hot coals in its lower section warming food in the bowl above, was found on one of the Balboura territory sites (fig. 4d, pl. 2a). It is a shallow bowl with a plain rim; the upper body of the supporting stand is attached to the bowl at the rim. The interior surface is decorated with oblique parallel burnished lines. The exterior surface of the bowl, which would have been hidden from view by the supporting stand, has horizontal bands of notched marks showing how the thickness of the vessel wall was trimmed with a sharp blade as it rotated slowly, upside down, on the potter's wheel.

A rim fragment found on another Balboura territory site may be from the lid of a chafing dish (fig. 4c, pl. 2b). The untreated surface of its interior suggests that it was out of view, and therefore it is probably not the rim of a bowl, while careful trimming to create three flat surfaces on its edge implies that it was intended to rest neatly on something else. It may be a cooking pot lid, but the exterior decoration is possibly indicative of intended use where it was meant to be seen, that is, while dining rather than during cooking.

The complete forms of some other shapes are still to be understood. A small number of hollow pedestalled feet perhaps come from drinking chalices (fig. 4b, pl. 2f). Deliberate attention has been paid to improving the steadiness of their resting surfaces[11]. Some are carefully decorated with vertical burnished lines, others are plain. These feet may possibly be associated with a small

11. 29/248 has been shaved, 110/21 has been shaved and cut.

number of rims that appear to be from the bowls of chalices (fig. 4a, pl. 2c). Their carination and inward turn, a few centimetres below the upper edge, distinguishes them from jar rims. All the examples found are decorated on the exterior with vertical burnished lines. The proposed reconstruction of a chalice from two fragments found on the same Balboura territory site (fig. 4 a-b) resembles a glass form.

A small number of spouts were found at Xanthos decorated with closely-positioned parallel burnished lines that run along the spout (pl. 2d). Therefore spouted-jugs probably formed part of the repertoire of pattern-burnished ware, though no other sherds have been positively associated with this shape[12]. If jars and jugs were similar in dimension and shape, it may be difficult to differentiate featureless sherds from either form.

A base from a small, closed vessel, preserving the lower stump of a handle, is probably part of a lamp (fig. 4c, pl. 2e), since it closely resembles wheel-made lamps of other periods in form and size[13]. No decoration is visible on the surviving fragment, but it is clearly of the same fabric as pattern-burnished ware.

No bowls have been positively identified. A small number of rims are possibly from bowls, but equally may be from lids. This is a curious omission, since bowls are a basic component of any ceramic assemblage. It is possible that wooden bowls were used, and no trace of them survives.

The same ware also employed other decorative techniques, together with the burnished lines. Unfortunately only body sherds of uncertain forms survive to give some indication of the other decorations. One shows a horizontal band of combing cut by the ends of some vertical burnished lines (pl. 3f). Another has four parallel roughly rouletted lines forming two sides of a lozenge in which there are vertical burnished lines (pl. 3e).

Prefiring marks, presumably made by the potter, are common. Some are simply a single incised vertical line running through the lower handle and body (pl. 3h-i). Others must not have been easily visible, such as a carefully-positioned small incised "X" on the shoulder of some water jars, just above the lower handle attachment, and obscured by the handles. Others were more complex, but unfortunately only partially preserved examples have been noted so far (pl. 3g). It is difficult to understand what the marks were supposed to signify. Each potter may have had his own mark, so that his products would be recognised by others, as well as himself.

These are the identifying features of pattern-burnished ware. It is clearly distinguishable from middle and late Byzantine plain wares by the fineness of its fabric, and by its forms: rounded bases other than on cooking wares are not

12. Body sherds associated with the spouts have probably been grouped with water jars, since they must be roughly similar in size and form.

13. It is possibly simply a very small container.

known; the principal form of middle and late Byzantine ceramic assemblages is the bowl or dish. The fabric is not unlike that of some early Byzantine wares, but again it is the forms, in particular the cooking pots, that are alien to that period[14]. Above all the burnish marks distinguish this ware from its Byzantine counterparts of any period[15].

III. Production, distribution and use

The uniform fabric of ceramics found over a wide region of Lycia indicates a single source or production centre for this ware, to which its users on the coast, and those up on the highlands behind the mountains, had access[16]. This is difficult to comprehend. It is possible that the pot makers themselves, or their families, travelled around selling or exchanging their wares. It is also possible that there was a particular place where the pots were produced, not necessarily in Lycia, which was visited from a wide catchment area. If this was the case, it is impossible to gauge how frequent such visits might have been or for what reasons: they may have been annual, for some festival; they may have been irregularly spaced visits for some particular festival (weddings, funerals), or they may have been seasonal.

The production and dispersal of pattern-burnished ware may have been similar to that of the ceramics manufactured today at Dont, a small village on the outskirts of Fethiye. This is a seasonal village, inhabited in the winter only. In the spring its inhabitants take their flocks of sheep and goat up to pastureland in the valleys around Balboura, and pass the summer there. In October they return to Dont, and during the winter make ceramics from a particular source of clay located in the village. The summer migration may be used to distribute the pottery. The good reputation of their products, mainly water jars and cooking vessels, ensures that the pots are used widely in the region[17]. It is uncertain how long this semi-nomadic life-style, combined with pottery making, has been practised, but perhaps it provides a model for pattern-burnished ware.

The users of these ceramics appear to have left no other archaeological markers testifying to their presence. They did not occupy either of the cities of Xanthos or Balboura: they appear to have been squatting in ruined buildings on quite narrowly defined areas of each site. Therefore it would be misleading to

---

14. One-handled cooking pots of middle-Byzantine date have been associated with Seljuk occupation of Amorium: *AnSt* 46 (1996), 106, fig. 7.

15. Such decoration on ceramics is only otherwise known in the eastern Mediterranean in the Neolithic period.

16. The fabric subgroups, described above, may be assigned to different workshops or to different firings.

17. They are quite different from pattern-burnished ware, both in form and fabric.

think of these monumental sites as being of greater significance to the users of pattern-burnished ware than any of the rural sites around Balboura. The quantities of pattern-burnished ware from the two cities are proportionately small compared with amounts found at rural sites. However, the image conjured up of a low-level society squatting among ruins is at odds with the evidence provided by the ceramics themselves. They are sophisticated products, as far as ceramics go, and clearly part of a strong tradition since they are so uniform over a wide distribution area. In this context the shape of the base of the two-handled water jar is significant: it will not sit unsupported except on the ground[18]. The jars cannot have been used on tables, or any other flat surfaces. Ceramic assemblages where the principal vessels have rounded bases are traditionally associated with nomadic cultures.

IV. Historical context

The thirteenth century, according to Arab and Turkish sources, is given as the date of the "official" loss of Lycia by the Byzantines to the Seljuks. However this refers to the imposition of administrative system of the "sultanic" Seljuks, and is indeed official. What it does not take into account are activities of nomadic Seljuks, who operated outside the structured regimes of their sultanic cousins and who would appear to have been present in Lycia for perhaps as much as 150 years before. Evidence for the "nomadization" of Asia Minor by Seljuk tribesmen has been assembled and investigated in detail[19].

The origins of the Seljuks can be traced back to the tenth century. There was a clan known as the Kınık, members of the Oğuz tribe, a Turkish people supposedly originally from an area north-west of the Caspian Sea, between the Ural and Volga rivers. Some of the Kınık left there, under the leadership of Seljuk (at the end of the tenth century), and settled east of the Aral Sea, where they came under the influence of Islam for the first time. At this point the Seljuks, as this branch of the Kınık became known, separated into two and each followed quite different modes of existence. One group settled and developed civic institutions and a structured hierarchical system of administration, while the other continues the nomadic lifestyle of their forebears. At this point the term "Turkomans" (Turkish = Türkmenler) began to be used to describe the nomads, to distinguish them from their settled relations. In the early decades of the eleventh century the Turkomans moved to Bukhara and the territory of the Oxus, initially on a temporary basis to render military assistance to the local

18. Cooking pots with rounded bases are not unusual.

19. Sp. Vryonis, "Nomadization and Islamization in Asia Minor" *DOP* 29 (1975), 42-71, with Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley–Los Angeles–London 1971, 184-194.

ruler. But when he lost his position, the new ruler offered the Turkomans lands there where they could practise their nomadic pastoralism. However, because of the disruption they caused by the raiding and plundering of settled communities which was part of their way of life, he forced them westwards. This is important for understanding the kind of impact such people had on the Byzantine territories they would encroach upon only two generations later; they were not especially anti-Christian. The Turkomans gradually moved westwards, not in any organized plan of territorial expansion or with the aim of permanent occupation, but in a haphazard fashion. Such was their lifestyle that they not only brought about the depopulation of areas with their aggressive and bloodthirsty warrior culture, but they also undermined and destroyed longstanding agricultural practices; so that re-establishing settled communities again in areas which the Turkomans may have occupied for as little as 10 or 20 years was not possible without considerable state help to underpin the necessary infrastructures in the initial years. The prevailing political climate of the second half of the eleventh century rendered the state unable to give such support.

The *Alexiad* of Anna Komnena and some letters of Theophylact Metropolitan of Ochrid, are the earliest Byzantine sources to record that nomadic Seljuks had advanced as far west as Pamphylia within a decade of Mantzikert (*AD* 1071)[20]. It is reasonable to suppose that if they were established in the hinterland of Attaleia at that time, then they were likely also to be in the highlands of Lycia. Other evidence for nomadic Seljuks survives in toponyms: there are at least three *Kınık's*, one of which is the "modern" name for the city of Xanthos[21]. Kinnamos records (*AD* 1124) that the Turkomans lived in tents and ate meat and milk[22]. He considered them as beyond the authority of the Seljuk sultan and causing great harm to the land of the Romans[23]. The French section of the Second Crusade, going between Laodikeia and Attaleia, suffered a devastating sortie from the Turkomans at mount Kadmos in *AD* 1124[24]. The picture presented for the region throughout the twelfth century is one of instability, typified by the loss and recapture of the fortress of Philita in the same year

20. This is discussed in detail in: M. E. Mullett, "1098 and All That: Theophylact, The Bishop of Semnea and the Alexian Reconquest of Anatolia", *Peritia* 10 (1996), 237-252.

21. The people who dwelt in the ruins of the ancient city were encouraged to move out and today *Kınık* is beside (rather than in) Xanthos. L. Robert, *Noms indigènes de l'Asie Mineure grécoromaine*, Paris 1963, 467, n. 2. I am grateful to Dr. Jacques Des Courtils for drawing this reference to my attention.

22. Kinnamos, *Epitome* I, 4; Bonn ed., 9.

23. Kinnamos, *Epitome* V, 3; Bonn ed., 207-208; S. G. Agadzhanov and R. Schletzer, *Selğukiden und Turkmenen im 11.-12. Jahrhundert*, Hamburg 1989.

24. Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem* VI, ed. Berry, 108-114.

(1160)[25]. Underlying these recorded historical events are the unrecorded activities of the large numbers of nomadic Seljuks in the area.

Attaleia officially became Seljuk in 1207. In *AD* 1205/6 the Seljuks took the Byzantine forts of Laodikeia (Ladik, Denizli) and Chonai (Honaz). Laodikeia in particular became a focus for the warrior Turkomen, from which they launched attacks into Byzantine territory. Ibn Sa'id (1207-1286) wrote that Turkoman tribes in the district of Ladik were known primarily as robbers, especially of Christian children, whom they sold as slaves[26]. Around AD 1300 the Seljuk empire collapsed, and territories were carved up amongst local Turkoman chieftains.

The Turkomans were pastoral nomads who migrated between high summer pastures and warmer winter quarters in the lowlands, or at the coast. However, any impression that the day to day management of their lives was haphazard must be misleading. The allocation of summer and winter and pastures, as well as organization of movement to and from them had to be attended to earnestly, for a breakdown in the system would have had disastrous results. Furthermore, details of their lifestyle, recorded by Ibn Sa'id (between 1207 and 1261), preserved in the *Geographia* of Abū'l-Fidā (died 1331), indicate just how organised they were[27]. He estimated that there were "200,000 Turkoman tents", i.e. a very large number. They made carpets which were exported abroad, and significantly in the present context, since they were operating in the area of pattern-burnished ceramics, they transported timbers from the mountain to the plain, which were exported out of Makre (Fethiye) to Alexandria. At a later date, *AD* 1521, a population census records that in the district of Gölhisar there were 3,407 households of which 35% were nomads[28].

V. Conclusions

To recap: a previously unrecognized type of ceramic has been identified at a number of sites in Lycia. This pottery was in use in the late thirteenth century, when the reused baptistery of the city of Xanthos underwent a cataclysmic experience, preserving examples of our ceramics *in situ*. There is no indication how long pattern-burnished ware was in use before that. It may have a life-span of numbers of generations, both before and after the one fixed chronological point when it was certainly in use. Based on the non-Byzantine forms and styles, as well as unusual features such as rounded bases on wares other than cooking

25. Kinnamos, *Epitome* IV, 24; Bonn ed., 198-201.

26. I am grateful to Dr. Machiel Kiel for bringing this reference to my attention.

27. He wrote about the region north of Attaleia and in the mountains around Laodikeia.

28. Listed under the later generic term for all nomads, "yürüks". The figures are preserved in a synoptic register of 1530; Dr. Machiel Kiel kindly supplied this information.

wares, it is proposed that these ceramics were used by nomadic Seljuk tribesmen whose tent culture has left no other traces in the archaeological record. The fine ware pottery of their settled cousins are well-studied and easily identifiable. But pattern-burnished ware is potentially a new indicator of Seljuk activity. It can give us information about a previously uncharted and unchartable branch of Seljuk society.

While my knowledge of pattern-burnished ware is restricted to my personal experience of a specific number of sites in Lycia, it is hoped that this paper will draw attention to others working with ceramics of the existence and significance of pattern-burnished ware, so that its presence elsewhere can be noted. Only then will the full historical implications begin to be appreciated. A useful exercise would be to collate as many findspots as possible, for this ware may be known much further afield than Lycia. As its distribution becomes more widely known, a new understanding of the interactions between Byzantine and Seljuk in Asia Minor will be possible.

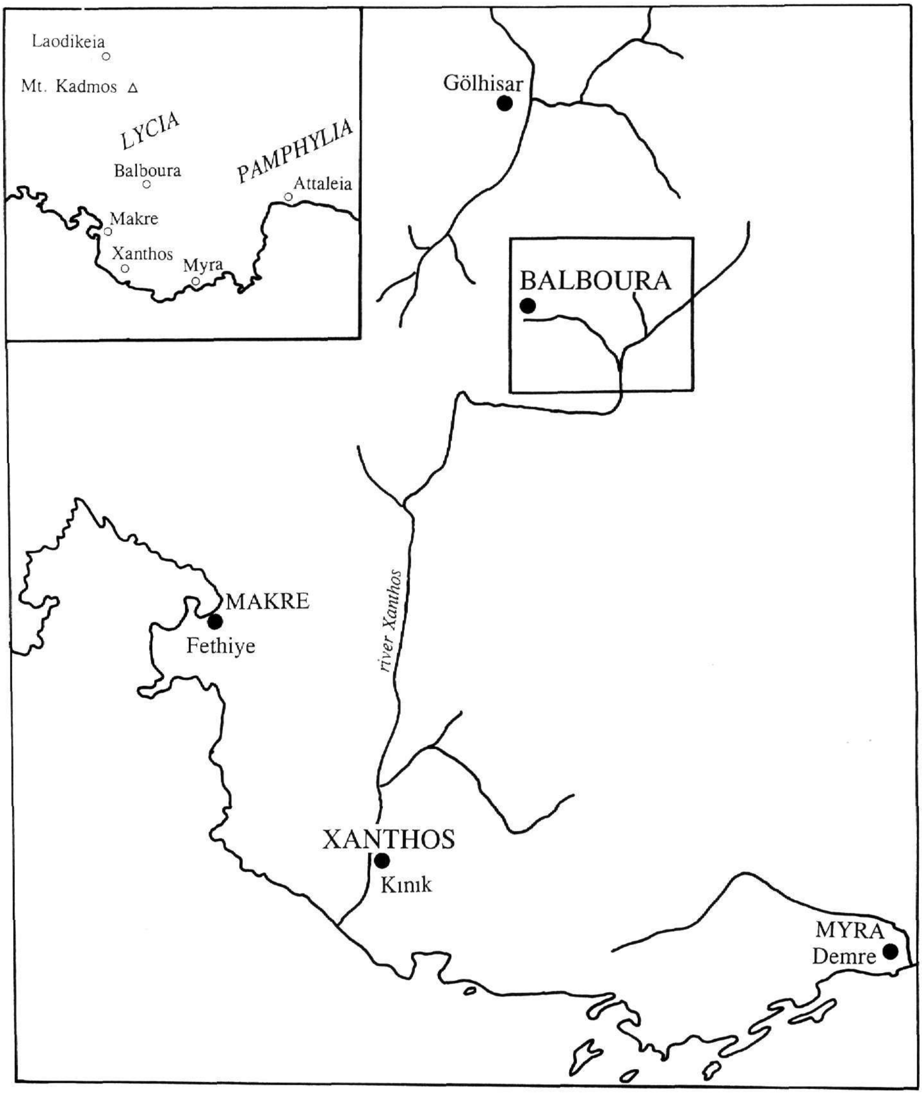

Fig. 1. Map of Lycia showing places mentioned in text, with the area of the Balboura Survey outlined (based on G. E. Bean, *Lycian Turkey*, London 1978, 188-189).

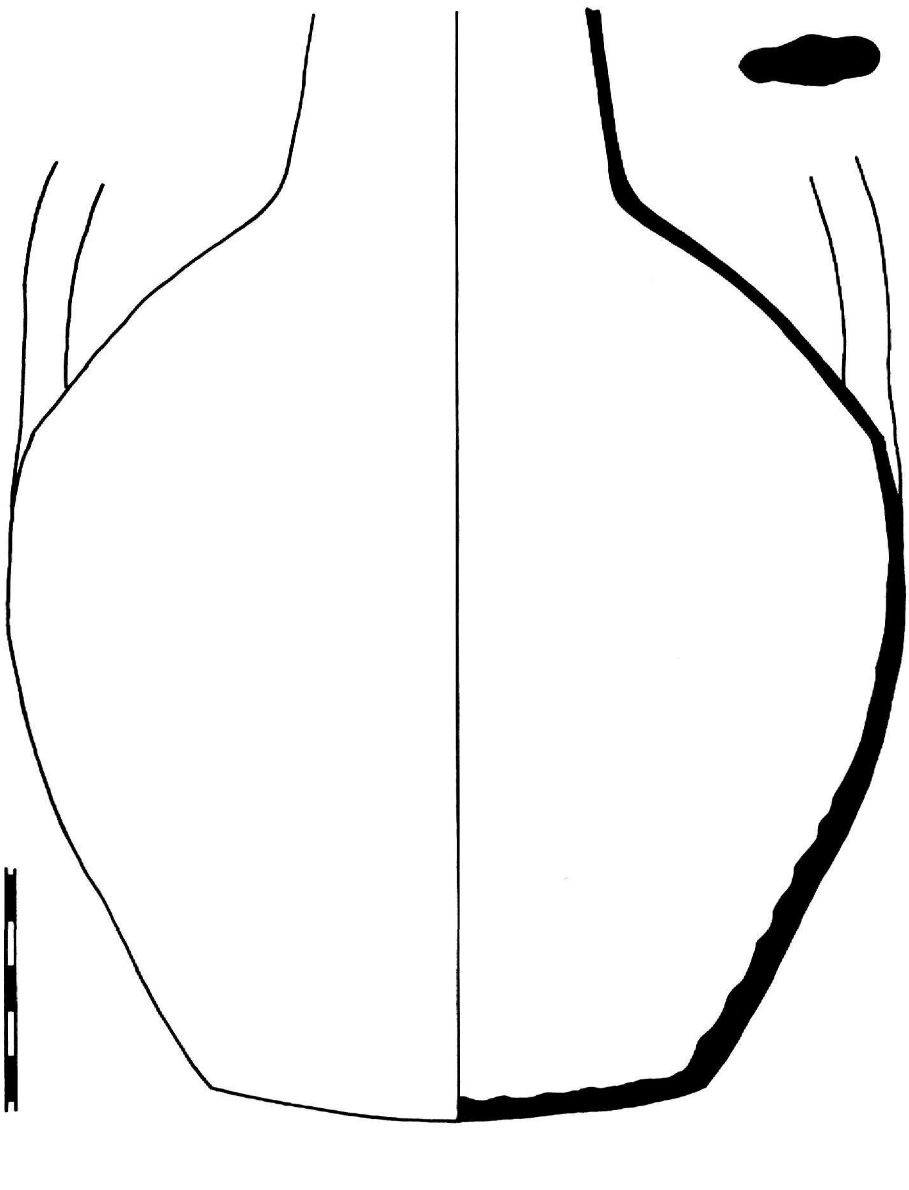

Fig. 2. Section through one-handled pot, found in final destruction deposit at Xanthos.

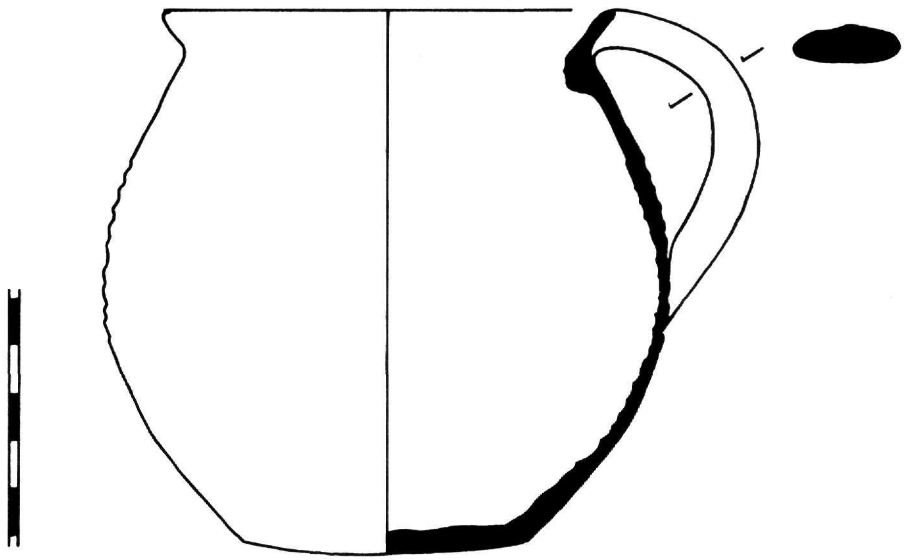

Fig. 3. Section through two-handled jar, found in final destruction deposit at Xanthos.

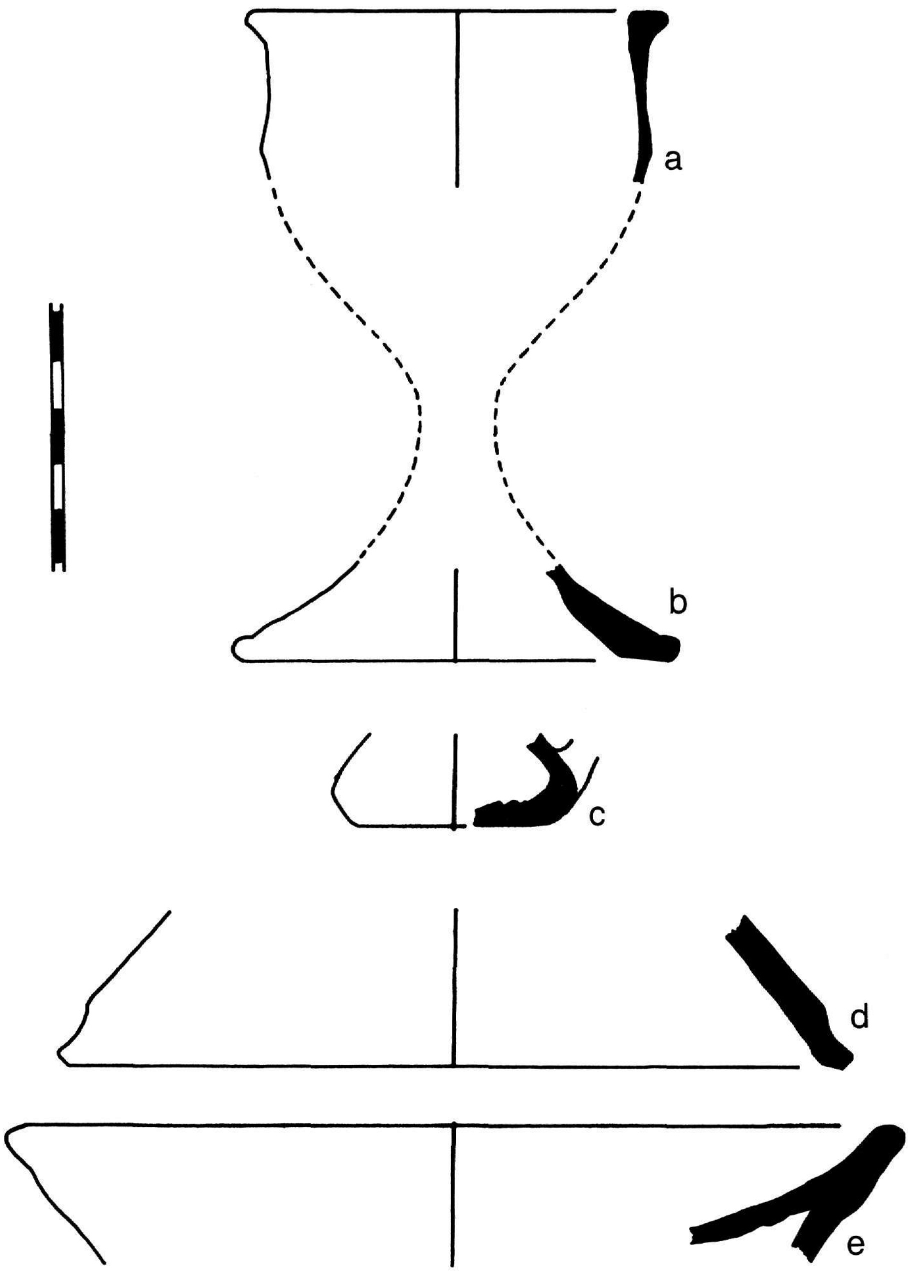
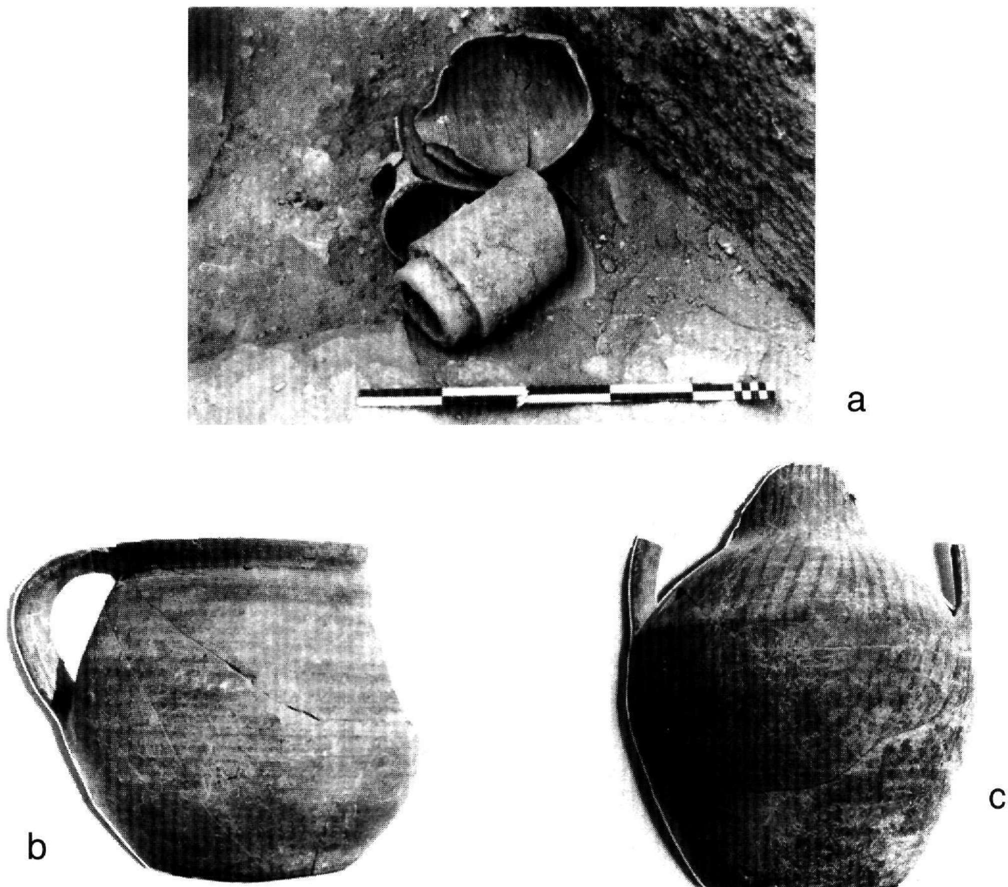

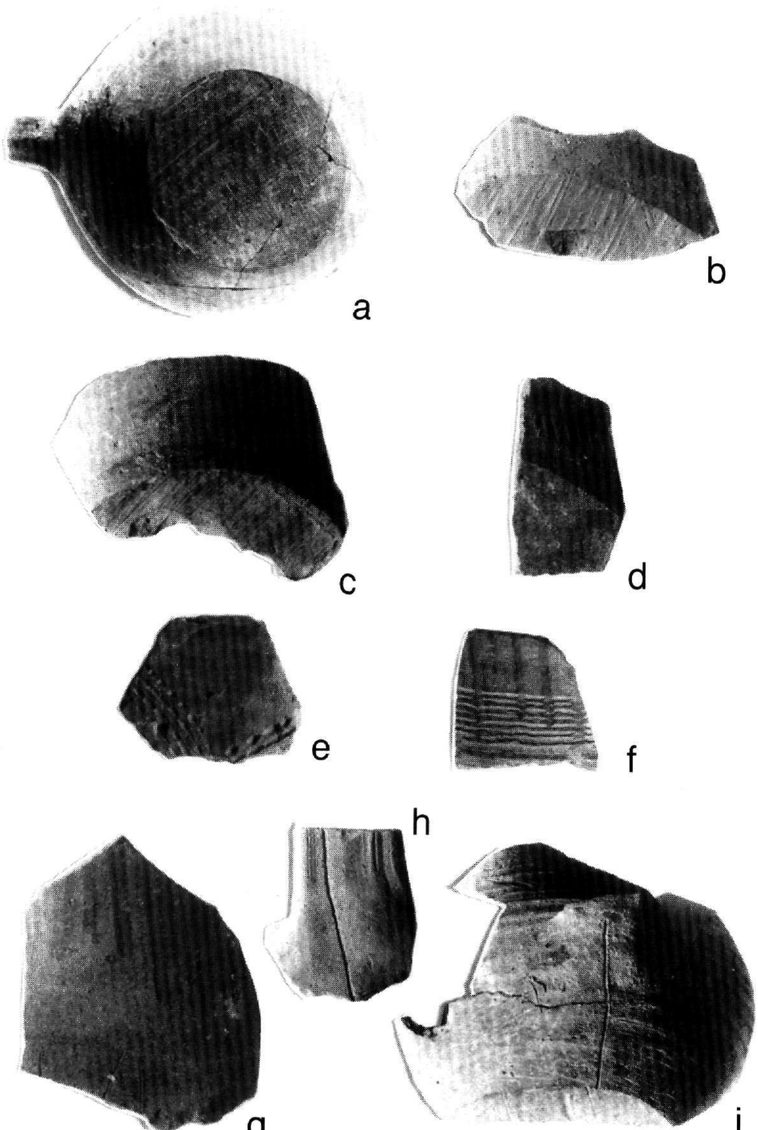
Fig. 4. Forms of pattern-burnished ware identified from fragments. (a) rim,(?) chalice; (b) pedestalled foot,(?) chalice; (c) base and handle stump, lamp; (d) lid; (e) chafing dish

Pl. 1. Xanthos excavations: destruction deposit:
(a) deposit as found, showing pattern-burnished pots *in situ*;
(b) one-handled pot after cleaning and restoration; (c) two-handled pot after cleaning and restoration.

Pl. 2. Sherds from incomplete forms:
(a) chafing dish, exterior; (b) lid; (c) chalice rim; (d) spout;
(e) lamp; (f) pedestalled foot.

Pl. 3. Production and decoration
(a) finishing marks on base; (b) + (c) shaved edge of base; (d) rouletted effect from slow-turning wheel; (e) + (f) various decorations; (g), (h) + (i) prefiring marks.

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΙΑ[1]

Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά, τα οποία παρουσιάζονται σε αυτήν τη μελέτη, βρίσκονται στον δημόσιο κήπο του Kuşadası, όπου μεταφέρθηκαν από την Αναία, το σημερινό Kadikalesi, περιοχή νότια του Kuşadası στην ακτή βορειοανατολικά της Σάμου[2]. Τα αντικείμενα αυτά υπήρχαν σε χώρο στον οποίο επρόκειτο να ανεγερθεί συγκρότημα πολυκατοικιών, η μεταφορά τους δε κρίθηκε αναγκαία για να αποφευχθεί η ολοσχερής καταστροφή τους από τον εκσκαφέα[3]. Οι συνθήκες εύρεσης των γλυπτών αυτών μελών δεν επιτρέπουν ακριβείς προσεγγίσεις σε ό,τι αφορά το χώρο ή τους χώρους προέλευσής τους και τη χρονολόγησή τους. Όλα εκείνα τα στοιχεία, τα οποία θα μας οδηγούσαν με ευκολία σε μια πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση, λείπουν. Η μέθοδος χρονολογικής προσέγγισής τους στηρίζεται, επομένως, στα μορφολογικά και τεχνοτροπικά στοιχεία των ίδιων των έργων.

Τα αντικείμενα τα οποία παρουσιάζονται, τέσσερα κιονόκρανα και τμήμα από ένα επιστύλιο τέμπλου, θεωρώ ότι αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα δύο διαφορετικών περιόδων της βυζαντινής γλυπτικής καθώς επίσης χαρακτηριστικά προϊόντα μιας συγκεκριμένης περιοχής, όπως αυτή των μικρασιατικών παραλίων, μιας περιοχής στην οποία, όχι μόνο η παράδοση των τοπικών εργαστηρίων γλυπτικής των ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και οι επιδράσεις από την Πρωτεύουσα υπήρξαν κάποτε άμεσες και έντονες.

Α. *Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο με άκανθα πεταλούδα (εικ. 1)*

Διαστάσεις: ύψος: 39,5 εκ., μέγ. διαστάσεις στον άβακα: 43 x 41 εκ., ύψ. άβακα: 4,7 εκ.

Περιγραφή: Το κιονόκρανο, φτιαγμένο από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο, είναι αποθραυσμένο σε αρκετά μέρη: λείπουν οι απολήξεις των φύλλων της άκαν-

---

1. Η μελέτη αυτή δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την άδεια μελέτης του συναδέλφου και φίλου Mustafa Büyükolançı, επιμελητή του Μουσείου Εφέσου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

2. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω στην καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Μαρία Παναγιωτίδη και την αρχαιολόγο στη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ κ. Αριστέα Καββαδία-Σπονδύλη για τις χρήσιμες συμβουλές και υποδείξεις τους.

3. Στον δημόσιο κήπο του Kuşadası υπάρχουν επτά ακόμη γλυπτά προερχόμενα από την ίδια περιοχή, τα οποία πρόκειται να δημοσιευθούν σε συνεργασία με τον Μ. Büyükolançı.

θας που περιβάλλουν τον κάλαθο καθώς και οι γωνίες του άβακα. Παρ' όλα αυτά στο έργο σώζονται αρκετά στοιχεία, τα οποία μας βοηθούν να κατανοήσουμε τον τύπο του και να το εντάξουμε χρονικά σε συγκεκριμένη περίοδο. Το κιονόκρανο είναι κορινθιακό, η μικρή δε ακόσμητη προεξοχή που διαμορφώνεται ακριβώς κάτω από το άνθος του άβακα μας βοηθά να το εντάξουμε στον τύπο VII του Kautzsch, ο οποίος κοσμείται συνήθως με την άκανθα στην κλασική της μορφή[4]. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη η παραγωγή του τύπου VII, του οποίου τα παραδείγματα είναι ολιγάριθμα, θα πρέπει να άρχισε λίγο πριν από το 520 και να συνεχίστηκε έως τα μέσα του 6ου αι.[5]. Στη χρονολόγηση του τύπου VII στο πρώτο μισό του 6ου αι. συνηγορεί το γεγονός ότι κορινθιακά κιονόκρανα, που ανήκουν στον τύπο αυτό, βρέθηκαν στο ναυάγιο του Marzamemi, χρονολογούμενο κατ' αυτή την περίοδο[6] (εικ. 2).

Ο άβακας του κιονοκράνου από την Αναία έχει κοίλες πλευρές και το άνω τμήμα του, το κυμάτιο, κοσμείται με σπειρομαίανδρο, θέμα που σπάνια συναντάται στον άβακα κιονοκράνων κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο[7]. Τον κάλαθό του περιβάλλουν δύο σειρές από τέσσερα ζεύγη φύλλων άκανθας τα οποία, σχηματίζοντας μία κεντρική ραφή, ανεμίζουν συμμετρικά. Αυτή ακριβώς η διάταξη των φύλλων έδωσε την ονομασία άκανθα "πεταλούδα" στην ολιγάριθμη ομάδα κιονοκράνων στην οποία ανήκει και το έργο που παρουσιάζω στη μελέτη αυτή.

Τα παραδείγματα του τύπου αυτού είναι σπάνια σε όλες τις περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας· κατά συνέπεια, κάθε νέο εύρημα μπορεί να μας δώσει στοιχεία ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα ως προς την εξελικτική πορεία του τύπου, τα εργαστήρια και τις περιοχές διάδοσής του στη μικρή σχετικά περίοδο παραγωγής του. Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους το αποθραυσμένο κιονόκρανο από την Αναία είναι πολύ σημαντικό.

---

4. R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin - Leipzig 1936, 61-62.

5. Αντίθετα με την άποψη του Kautzsch, ο οποίος χρονολογεί τον τύπο VII στο β' μισό του 5ου αι. μ.Χ., οι άλλοι ερευνητές, όπως ο Sodini και ο Betsch, συμφωνούν για μια ύστερη χρονολόγηση των κιονοκράνων αυτού του τύπου. Ειδικά ο Betsch δέχεται ότι η παραγωγή του τύπου αυτού θα πρέπει να άρχισε λίγο πριν από το 520 και να συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Ιουστινιάνειας περιόδου. Βλ. J. -P. Sodini, "La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum", *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Α'*, Θεσσαλονίκη 1984, 36, υπ. 39. E. W. Betsch, *The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople*, Ann Arbor, Michigan 1977, 142-144 και 216-221.

6. G. Kapitän, "Elementi architettonici per una basilica dal relitto del VI secolo di Marzamemi", *Corsi Ravennati* 27 (1980), 81-84, εικ. 6-7. Για μια εκτενή διαπραγμάτευση του τύπου VII βλ. και Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, "Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο με άκανθα "πεταλούδα" από τη Σάμο", *ΔΧΑΕ*, π. Δ', 14 (1987-1988), 153-154.

7. Τα θέματα που συνήθως κοσμούν αυτό το τμήμα του κιονοκράνου είναι ραβδώσεις, σχηματοποιημένοι ελικόσχημοι βλαστοί ή σειρά λοξότμητων γλυφών σε σχήμα φύλλων, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, "Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο", *ό.π.*, 152, υπ. 3.

Στη Ραβέννα έχουν βρεθεί τα μόνα ακριβώς χρονολογημένα παραδείγματα της ομάδας των κιονοκράνων με άκανθα "πεταλούδα"[8] (εικ. 3). Τα σύνθετα κιονόκρανα με το μονόγραμμα του Θεοδώριχου χρονολογούνται μεταξύ του 493 και του 526[9] (εικ.4), ενώ αυτά από τον Άγιο Απολλινάριο in Classe πιστεύεται ότι κατασκευάστηκαν γύρω στο 530[10] (εικ. 5). Στα έργα αυτά η άκανθα είναι λεπτότμητη. Παρατηρούμε ότι το τρυπάνι έχει χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει όλες τις λεπτομέρειες και ότι τα λεπτεπίλεπτα φύλλα της άκανθας προβάλλονται στο σκούρο βάθος προσδίδοντας στο έργο ζωγραφικό χαρακτήρα. Η διάθεση του καλλιτέχνη προς το διακοσμητικό και το περίτεχνο είναι προφανής. Η καταγωγή του τύπου αυτού από την Κωνσταντινούπολη έχει υποστηριχθεί από τους περισσότερους ερευνητές[11]. Τα λεπτοδουλεμένα κιονόκρανα της Ραβέννας δεν θα πρέπει βέβαια να μεταφέρθηκαν τελειωμένα από την Πρωτεύουσα. Είναι πιθανότερο τεχνίτες από την Κωνσταντινούπολη να σκάλισαν επιτόπου τα θαυμάσια έργα γλυπτικής που βρίσκονται στην ιταλική αυτή πόλη. Η άποψη ότι τα πρότυπα του τύπου πρέπει να αναζητηθούν στην Πρωτεύουσα και όχι, όπως παλαιότερα είχε υποστηριχθεί, στη Ραβέννα, ενισχύεται και από την ύπαρξη στην ίδια την Κωνσταντινούπολη τεσσάρων διπλής όψεως κιονοκράνων, τη μία πλευρά των οποίων στολίζει άκανθα "πεταλούδα" συνδυασμένη και εδώ, όπως και στη Ραβέννα, με σύνθετο κιονόκρανο. Η άλλη πλευρά τους κοσμείται με κορινθιακό κιονόκρανο του τύπου VII, τύπο στον οποίο ανήκει, όπως ήδη αναφέραμε, και το κιονόκρανο που εξετάζουμε[12].

Όμως τη μεγαλύτερη ομοιότητα προς το κιονόκρανο από την Αναία δεν την έχουν ούτε τα έργα της Ραβέννας, ούτε τα πλέον πλησιόχωρα της Κωνσταντινούπολης: εντελώς όμοιο προς το γλυπτό που εξετάζουμε είναι ένα κιονόκρανο με άκανθα "πεταλούδα" που βρέθηκε σε περιοχή πολύ κοντινή της Αναίας, στη γειτονική Σάμο[13] (εικ. 6-7). Στο έργο αυτό απαντώνται όλα τα μορφολογικά και

---

8. Θεμελιώδης παραμένει η μελέτη του Deichmann για τα μνημεία και την ιστορία της Ραβέννας, βλ. F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes, Bd I: Geschichte und Monumente*, Wiesbaden 1968. Του ιδίου, *Ravenna, Bd II,1: Kommentar, Teil 1*, Wiesbaden 1974. Του ιδίου, *Ravenna, Bd II: Kommentar, Teil 2*, Wiesbaden 1976. Του ιδίου, *Ravenna, Bd III: Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, Wiesbaden 1968.

9. Πρόκειται για τα κιονόκρανα του Εθνικού Μουσείου της Ραβέννας (αρ. ευρ. 738, 739, 740) και αυτά που σε δεύτερη χρήση κοσμούν το Palazzo Veneziano της Piazza del Popolo, βλ. Deichmann, *Ravenna I*, εικ. 37, 35, 36, σ. 65 και του ιδίου, *Ravenna II*, 327-328.

10. Betsch, *The History*, *ό.π.*, 224.

11. Deichmann, *Ravenna I*, 65. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 148. Betsch, *The History*, 222-225 και 147-148.

12. F. W. Deichmann, "Zu einigen spätantiken Figuralkapitellen", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 4 (1964-1965), 76, πίν. 26, 6α. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 149 κ.ε., αρ. 471, πίν. 29. Betsch, *The History*, 104 και 226, εικ. 66-67.

13. Πούλου-Παπαδημητρίου, "Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο", *ό.π.*, 151-158.

τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που ήδη τονίσαμε ότι υπάρχουν στο κιονόκρανο που σήμερα παρουσιάζουμε. Το κορινθιακό κιονόκρανο τύπου VII, ο σπειρομαίανδρος που κοσμεί τον άβακα, η αδρότμητη άκανθα, που κυματίζει συμμετρικά και περιβάλλει με χάρη τον κάλαθο, η χρήση του τρυπάνου για να δηλώσει ο γλύπτης με οπές την κατακόρυφη ραφή ανάμεσα στα φύλλα και τα κεντρικά νεύρα τους, στα οποία οι οπές ακολουθούν προσεκτικά τη φυσική διαμόρφωση και την κλίση του φύλλου, καθώς και οι παράλληλες γλυφές, που συμπληρώνουν την απόδοση των φυτικών νεύρων[14], όλα αυτά τα στοιχεία είναι κοινά και στα δύο έργα. Δεν είναι όμως μόνο αυτά: και τα δύο κιονόκρανα παρουσιάζουν το ίδιο προσεκτικά δουλεμένο σύνολο. Ο γλύπτης έχει αποδώσει αρκετά πειστικά τα φύλλα της άκανθας, το δίπλωμά τους, που τα κάνει να φαίνονται ότι ξεκινούν από την ίδια κατακόρυφη ραφή, καθώς και την αναδίπλωσή τους. Ακόμη και οι γλωσσίδες του τμήματος των φύλλων που βρίσκεται επάνω στον κάλαθο παρουσιάζουν την ίδια ιδιομορφία: δεν αποσπώνται από αυτόν. Αντίθετα, παραμένουν προσκολλημένες επάνω του, τα αιχμηρά άκρα τους συνάπτονται με αυτά των γειτονικών φύλλων και δημιουργούν τα χαρακτηριστικά γεωμετρικά σχέδια και τους ωοειδείς οφθαλμούς. Με τον τρόπο αυτό η στεφάνη σχηματίζει ένα περίβλημα – μία μάσκα – επάνω στον κάλαθο, δημιουργείται δε η εντύπωση του βάθους προσδίδοντας στα έργα αυτά ζωγραφικό χαρακτήρα[15]· αυτό τονίζεται και από τη συνεχή χρήση του τρυπάνου. Συγχρόνως όμως ο καλλιτέχνης, αποκολλώντας ένα μεγάλο τμήμα κάθε φύλλου από τον κάλαθο και διπλώνοντάς το προς τα έξω, έχει δώσει έντονη πλαστικότητα στο έργο και τελικά δημιουργεί την εντύπωση του βάθους.

Είναι σημαντικό βεβαίως να αναφέρουμε ότι τα δύο έργα, δηλαδή της Αναίας και της Σάμου, έχουν τις ίδιες διαστάσεις, ενώ μοιάζουν να έχουν κατασκευαστεί από το ίδιο λευκό μάρμαρο. Βεβαίως μία ανάλυση μαρμάρου θα έδινε ίσως σίγουρη απάντηση σε αυτήν την υπόθεση.

Όλα αυτά τα στοιχεία, κοινά στα δύο έργα, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε προϊόντα του ιδίου εργαστηρίου. Όμοια εργασία παρουσιάζουν τα διπλής όψεως κιονόκρανα της Κωνσταντινούπολης, μόνο όμως ως προς την άκανθα: ο τύπος των τεσσάρων γλυπτών που έχουν σωθεί στην Πρωτεύουσα είναι του σύνθετου κιονόκρανου. Η ανακάλυψη, εξάλλου, του κιονοκράνου από την Αναία ενισχύει ακόμη περισσότερο την ήδη διατυπωμένη άποψη ότι τα πρότυπα του τύπου πρέπει να αναζητηθούν στην Κωνσταντινούπολη και όχι στη Ραβέννα.

---

14. Πούλου-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, 152-154.

15. Για τη "μάσκα" που σχηματίζουν τα αιχμηρά άκρα των γλωσσίδων των φύλλων της άκανθας επάνω στον κάλαθο των παλαιοχριστιανικών κιονοκράνων βλ. R. Naumann, *IstMitt* 26 (1976), 117-141. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 40 κ.ε., πίν. 11, 154 b, c και εικ. 1-2. Betsch, *The History*, 190-193.

Στα κιονόκρανα από την Αναία και τη Σάμο παρατηρήσαμε, ότι όχι απλώς υπάρχουν αρκετά κοινά στοιχεία, αλλά ότι τα δύο έργα είναι ίδια και συγχρόνως διαφορετικά από όλα τα άλλα. Είναι πολύ πιθανό να αποτελούν έργα κάποιου εργαστηρίου της Κωνσταντινούπολης, τα οποία κατ' αυτήν την περίοδο εξάγουν τα προϊόντα τους σε περιοχές τόσο μακρινές, όσο η Βόρεια Αφρική[16]. Θεωρούμε όμως πιθανότερο τα δύο κιονόκρανα να είναι έργα εργαστηρίου το οποίο βρισκόταν σε αυτήν την περιοχή των παραλίων της Μικράς Ασίας, όπου τα ρεύματα και οι επιδράσεις από την Πρωτεύουσα ήταν έντονες και άμεσες και, κυρίως, υπήρχε μία πλούσια παράδοση. Η παράδοση αυτή επέτρεπε στους γλύπτες της περιοχής να αφομοιώνουν σωστά τις νέες μορφές και συγχρόνως να δημιουργούν, καινοτομώντας πολλές φορές, άλλες, δικές τους, στις οποίες συνδύαζαν, χωρίς να κωλύονται, διαφορετικές τεχνοτροπίες, παλαιότερους και νεότερους τύπους. Ας μην ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε στο α' μισό του 6ου αι., περίοδο κατά την οποία συντελούνται αλλαγές στη μορφή των έργων και οι γλύπτες δείχνουν μια έφεση προς το διακοσμητικό και το περίτεχνο[17].

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι το κιονόκρανο της Αναίας που παρουσιάζουμε, όπως και αυτό της Σάμου, αποτελούν σημαντικότατο κρίκο στη γεωγραφική κατανομή του τύπου που ξεκινά από την Κωνσταντινούπολη, εκτείνεται στη Μικρασιατική ακτή, ενώ συγχρόνως εξάγεται στη Ραβέννα. Πολλά, λοιπόν, συμπεράσματα ή διαπιστώσεις για την ενδεχόμενη εμπορία γλυπτών, τη διακίνηση τεχνοτροπιών, τη διάδοση διακοσμητικών θεμάτων και ιδεών μπορούν να συναχθούν για τον σημαντικότατο 6ο αιώνα της Αυτοκρατορίας.

Β. Μεσοβυζαντινά γλυπτά

Με την εξέταση των τριών επόμενων κιονοκράνων και τμήματος ενός επιστυλίου τέμπλου περνάμε σε μια άλλη περίοδο της βυζαντινής γλυπτικής.

Τα τρία κιονόκρανα, στα οποία η καθαρή έκφραση της λειτουργίας της μορφής είναι ευκρινώς διατυπωμένη, μας εισάγουν σε άλλη εποχή. Και τα τρία ανήκουν στον τύπο του τεκτονικού κιονοκράνου, ανεστραμμένης κόλουρης πυραμί-

16. Στο ναυαγισμένο πλοίο κοντά στη νησίδα Marzamemi, κοντά στις ακτές της Σικελίας, βρέθηκε όλος ο γλυπτός διάκοσμος μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής· όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη ήταν κατασκευασμένα από μάρμαρο Προκοννήσου και έχει υποστηριχθεί ότι προορίζονταν για κάποια εκκλησία της Βόρειας Αφρικής. Το ναυάγιο χρονολογείται από το α' μισό του 6ου αι. Βλ. Kapitän, *ό.π.*, *Corsi Ravennati* 27 (1980), 125-130.

17. Τα περίτεχνα γλυπτά του Αγίου Πολυεύκτου, που χρονολογούνται την ίδια περίοδο, μαρτυρούν αυτήν ακριβώς τη διάθεση εκ μέρους των καλλιτεχνών, βλ. M. Harrison, *A Temple for Byzantium, The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace Church in Istanbul*, University of Texas Press 1989.

δας (εικ. 8-10). Ο άβακας έχει τη μορφή επίπεδης, ελαφρά έξεργης ταινίας και παραμένει ακόσμητος. Ακόσμητη μένει και η σπείρα των κιονοκράνων[18].

Διαστάσεις (και τα τρία έχουν ίδιες διαστάσεις): ύψος πλευράς: 70 εκ., διαστάσεις άβακα: 74 x 74 εκ. Τα τρία έργα είναι κατασκευασμένα από το ίδιο λεπτόκοκκο, λευκό μάρμαρο με γκρίζες φλέβες.

*1. Κιονόκρανα **α** και **β**.* Τα δύο πρώτα κοσμούνται με πλέγμα τριμερών ταινιών, το οποίο καλύπτει όλη την επιφάνεια του καλάθου (εικ. 8, 9, 11).

Το πλέγμα διμερών ή τριμερών ταινιών το βλέπουμε να κοσμεί το κάτω μέρος δίζωνων κιονοκράνων ή και όλο τον κάλαθο ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο[19]. Σε διάφορες μορφές του αποτελεί διακοσμητικό στοιχείο τεκτονικών κιονοκράνων όπως στα έργα από τον Άγιο Πολύευκτο (524-527) (εικ. 12)[20]. Στα κιονόκρανα του Αγίου Πολυεύκτου βέβαια τα λεπτεπίλεπτα στοιχεία του πλέγματος και η συνεχής χρήση του τρυπάνου εξαφανίζουν τον όγκο του κιονοκράνου ο οποίος μοιάζει να μην υπάρχει. Βρισκόμαστε όμως στον 6ο αι. και αυτό ακριβώς θέλει να πετύχει ο γλύπτης.

Αργότερα όμως το πλέγμα, του οποίου η απόδοση διαφοροποιείται από αυτήν της παλαιοχριστιανικής εποχής, "ντύνει" σαν μια συμπαγής επιφάνεια τον όγκο του αρχιτεκτονικού μέλους, τον οποίο τώρα ο γλύπτης θέλει να τονίσει: στη μεσοβυζαντινή περίοδο ο όγκος αυτός εκτελεί μια ορισμένη λειτουργία και τα θέματα που υπάρχουν επάνω απλώς διακοσμούν[21].

Το πλέγμα τριμερών ταινιών είναι σχετικά κοινό κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και αποτελεί διακοσμητικό θέμα τόσο σε κιονόκρανα, όσο και σε άλλα

18. Μετά την παρουσίαση αυτής της ανακοίνωσης τον Μάιο του 1997, δημοσιεύτηκε η μελέτη του γερμανού αρχαιολόγου M. Dennert για τα μεσοβυζαντινά κιονόκρανα της Μικράς Ασίας στην οποία περιέχονται και τα κιονόκρανα από το Kuşadası. Η πληροφορία που δίνει ο συγγραφέας για τον τόπο εύρεσης των γλυπτών ελέγχεται ως εσφαλμένη. Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο M. Büyükolançı τα γλυπτά δεν βρέθηκαν στο Kuşadası αλλά στο Kadikalesı από όπου και μεταφέρθηκαν. Επομένως η χρονολόγηση των κιονοκράνων στον 11ο αι. βάσει της πληροφορίας που δίνει επιγραφή για την ύπαρξη εκκλησίας στο Kuşadası το 1019 δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί σωστή. Βλ. H. Dennert, ***Mittelbyzantinische Kapitelle, Studien zu Typologie und Chronologie***, Bonn 1997, 68, πίν. 26, αρ. 147, σημ. 509. Θεώρησα, λοιπόν, σκόπιμο να παρουσιάσω τα κιονόκρανα των οποίων την χρονολόγηση στηρίζω σε τεχνοτροπικά και μορφολογικά στοιχεία.

19. Κιονόκρανα με πλέγμα καλάθου, που χρονολογούνται κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, έχουν βρεθεί: α) στην Αλυκή Θάσου, βλ. J.-P. Sodini, *Aliki II*, Paris 1984, 47, β) στη Θεσσαλονίκη, βλ. Μ. Παναγιωτίδη, "Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα", *ΔΧΑΕ*, Δ΄, 6 (1970-72), 114-115, γ) στην ιουστινιάνεια Αγία Σοφία, βλ. E. Kitzinger, "The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks", *DOP* 3, (1946), 69, αρ. 77, εικ. 107, για να αναφερθώ σε ορισμένα μόνον από αυτά.

20. Harrison, *A Temple for Byzantium*, 94, εικ. 108, όπου το πλέγμα κοσμεί το κάτω μέρος και τις γωνίες του καλάθου· βλ. επίσης το κιονόκρανο 95, εικ. 110 και 149, στο οποίο το λεπτεπίλεπτο πλέγμα, σε διαφορετική μορφή, καλύπτει όλο τον κάλαθο και σχεδόν εξαφανίζει τον όγκο του.

21. Για τη λειτουργία του όγκου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. Παναγιωτίδη, "Βυζαντινά κιονόκρανα", 86, και Α. Καββαδία -Σπονδύλη, *Πελοποννησιακά* 18 (1989-90), 197-224.

αρχιτεκτονικά γλυπτά, όπως θωράκια, επιστύλια. Ειδικότερα στη Μικρά Ασία, κιονόκρανα που κοσμούνται με πλέγμα ταινιών έχουν βρεθεί στη Μίλητο[22], στη Μαγνησία[23], στη Σμύρνη[24], ενώ ένα φυλάσσεται στο Μουσείο του Bolvadin[25]. Το πλέγμα αποδίδεται με διαφορετικό τρόπο σε όλα αυτά τα γλυπτά και μόνον το κιονόκρανο στο Μουσείο του Bolvadin παρουσιάζει μία μικρή ομοιότητα με το δικό μας χωρίς παρ' όλα αυτά να είναι όμοιο. Καθώς κανένα από αυτά τα αντικείμενα δεν είναι ακριβώς χρονολογημένο, για μία κατά προσέγγιση χρονολόγηση των υπό εξέταση έργων έχει ιδιαίτερη σημασία η απόδοση του θέματος, η τεχνική και η εργασία του γλύπτη. Το πλέγμα ακολουθεί ακριβώς το σχήμα του κιονοκράνου και σχηματίζει μια ωραία κυματιστή ταινία στο επάνω μέρος. Η ταινία προβάλλεται κάθετα, σκληρά θα μπορούσε να πει κανείς, από το βάθος, ενώ η γλυφή είναι πρισματική, κρυσταλλική. Το σχέδιο είναι σωστό, το πλέγμα στις τρεις από τις τέσσερις πλευρές είναι ομοιόμορφο· στην τέταρτη πλευρά, η οποία πιθανώς θα ήταν η λιγότερο εκτεθειμένη στη θέα, παρουσιάζει μικρές ατέλειες στην απόδοσή του (εικ. 13). Ο γλύπτης φαίνεται να δουλεύει με άνεση, δείχνει να γνωρίζει το θέμα και η τελική απόδοση είναι ικανοποιητική. Τα διάκενα ανάμεσα στο πλέγμα τονίζονται με οπές τρυπάνου και με τον τρόπο αυτό δημιουργείται η αντίθεση ανοικτόχρωμης επιφάνειας και σκούρου βάθους.

Όμοιο πλέγμα τριμερούς ταινίας με πρισματική, κρυσταλλική γλυφή βλέπουμε στον ισοσκελή σταυρό που κοσμούσε τον τρούλο της Παναγίας του Οσίου Λουκά, έργο του β' μισού του 10ου αι.[26] (εικ. 14). Εδώ βέβαια το τρυπάνι έχει σκάψει βαθιά τα σημεία που βρίσκονται ανάμεσα στο πλέγμα, οι οπές είναι μεγαλύτερες και η αντίθεση του λευκού μαρμάρου στο σκοτεινό βάθος εντονότερη. Όμως δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι τον γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας εκτέλεσαν συνεργεία από την ίδια την Πρωτεύουσα. Ανάλογος έξεργος πλεκτός σταυρός κοσμεί δύο θωράκια από την ίδια εκκλησία[27], καθώς και θωράκια από την Κωνσταντινούπολη, χρονολογημένα από το β' μισό του 10ου και τις αρχές του 11ου αι[28].

2. Κιονόκρανο γ. Το τρίτο κιονόκρανο παρουσιάζει ποικιλία στη διακόσμηση. Καθεμία από τις τέσσερις πλευρές του κοσμείται με διαφορετικό διακοσμητικό θέμα: έτσι α) η πρώτη πλευρά κοσμείται με φυλλοφόρο σταυρό πλαισιωμένο

---

22. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle*, 68 και 195, αρ. 145, πίν. 26.

23. *Ό.π.*, 68 και 195-196, αρ. 146, πίν. 26.

24. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 231, αρ. 818, πίν. 47. Α. Ορλάνδος, "Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης", *ΑΒΜΕ* 3 (1937), 129-131, αρ. 3, εικ. 2. Dennert, *ό.π.*, 69 και 196, αρ. 148, πίν. 27.

25. Dennert, *ό.π.*, 69, αρ. 149, πίν. 27.

26. Λασκαρίνα Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 48-49, πίν. 49-50.

27. *Ό.π.*, 102-104, εικ. 163-164.

28. A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen-Âge*, II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, πίν. XVI c, XVIIb.

από ελικωτούς βλαστούς, την κορυφή των οποίων στέφουν φύλλα άκανθας (εικ. 8). Τις επόμενες προς τα δεξιά όψεις κοσμούν διαδοχικά β) διπλή ταινία με χρίσμα (εικ. 15), γ) λημνίσκος πλαισιωμένος από δύο μεγάλα φοινικόφυλλα (εικ. 16) και δ) σταυρός σχηματισμένος από τριμερή ταινία, πλαισιωμένος επίσης από φοινικόφυλλα (εικ. 17). Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η μεγάλη ποικιλία θεμάτων καθώς και η προσπάθεια του γλύπτη να συνδυάσει τα θέματα με τρόπο ώστε κάθε πλευρά του κιονοκράνου να παρουσιάζει διαφορετικό διάκοσμο· τα θέματα εξάλλου καλύπτουν όλη την επιφάνεια, μερικές φορές ασφυκτικά θα έλεγε κανείς (εικ. 16, 17). Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η ταυτόχρονη χρήση μορφών του παρελθόντος και θεμάτων που προέρχονται από σύγχρονα πρότυπα. Καθαρά παλαιοχριστιανικά θέματα, όπως αυτό του χρίσματος σε διπλή ταινία (εικ. 15), δουλεμένα με τρόπο που δείχνει άριστη γνώση του θεματολογίου του παρελθόντος, συνυπάρχουν με θέματα μεσοβυζαντινά, όπως τα μεγάλα φοινικόφυλλα στις γωνίες ή ο σταυρός που σχηματίζεται από τριμερή ταινία (εικ. 18, 19). Η γλυφή στα μεσοβυζαντινά θέματα είναι πρισματική, κρυσταλλική, ενώ σε αυτά που προέρχονται από το παλαιοχριστιανικό ρεπερτόριο είναι ίδια με τα παλαιοχριστιανικά πρότυπα.

Τα επιμέρους θέματα που συνθέτουν το διάκοσμο του κιονοκράνου παρουσιάζουν μεγάλη τοπική και χρονική διάδοση. Το θέμα του ταινιωτού λημνίσκου, κοινό ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο[29], κοσμεί θωράκιο από το ναό της Κοιμήσεως στη Νίκαια, χρονολογούμενο στις αρχές του 8ου αι. [30], ενώ είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο και κατά τον 10ο ή 11ο αι.[31].

Την κύρια, ίσως, όψη του κιονοκράνου κοσμεί φυλλοφόρος σταυρός: τέσσερα φύλλα άκανθας, ενωμένα στη βάση τους, σχηματίζουν το σταυρό (εικ. 8). Φύλλα άκανθας σε σταυροειδή διάταξη κοσμούν ανάγλυφες πλάκες από τη Μονή του Λιβός[32] (εικ. 20). Οι κατώτατοι λοβοί, στρεφόμενοι προς τα κάτω, ενώνουν τα αιχμηρά άκρα τους σχηματίζοντας στο κέντρο τέσσερις κύκλους, σχήμα που, στο αρνητικό του, το βλέπουμε επίσης σε γλυπτό της Μονής του Λιβός[33], αλλά και σε κιονόκρανο στο Μουσείο της Προύσας που χρονολογείται από τον 10ο αι.[34]. Παρόμοιος φυλλοφόρος σταυρός κοσμεί επίκρανο από το κελλίον του Ραβδού-

---

29. Το βλέπουμε να κοσμεί ψηφιδωτά, κυρίως δάπεδα· βλ. Χ. Μπούρα, *Η Νέα Μονή της Χίου*, Αθήνα 1981, 165, σημ. 15.

30. Th. Ulbert, "Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhunderts", *IstMitt* 19/20 (1969/1970), 345-346, 356, πίν. 70,1.2. Βλ. επίσης Th. Schmit, *Die Koimesis-Kirche von Nikaia*, 1927, πίν. 10, 3.

31. Μπούρα, *Νέα Μονή*, εικ. 101-102, 165, σημ. 16-19.

32. Macridy, Megaw, Mango, Hawkins, "The Monastery of Lips (Fener Isa Çamii)", *DOP* 18 (1964), εικ. 43 (δεξιά), βλ. και A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, I, Paris 1963, πίν. LII, 2.

33. C. Mango - J. W. Hawkins, "Additional Notes", *DOP* 18 (1964), εικ. 11.

34. Grabar, *Sculptures*, II, 43, αρ. 14, πίν. X α.

χου στον Άθω χρονολογημένο από τα τέλη του 10ου αι.[35]. Οι δύο ελικωτοί βλαστοί, που ξεκινούν από τη βάση του σταυρού, στέφονται στην κορυφή με φύλλα άκανθας, ενώ ένας πολύ μικρός βλαστός με ένα ανθέμιο στην άκρη του συμπληρώνει τη σύνθεση από τα δεξιά. Στον ελικωτό βλαστό με τον κυρτό μίσχο, τα πεντάλοβα φύλλα και τα ημιανθέμια που κοσμούν τις γωνίες στην πλαϊνή όψη ενός επικράνου από το Μοναστήρι του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη αναγνωρίζουμε τα πρότυπα του επαρχιακού συνεργείου που κατασκεύασε το γλυπτό που εξετάζουμε[36] (εικ. 21). Η ομοιότητα ειδικά ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο λοβοί με αποστρογγυλευμένα άκρα εναλλάσσονται με οξύληκτους ή επίσης η ομοιότητα στην ποικιλία του μήκους των λοβών στα ημιανθέμια είναι εντυπωσιακή και μας κάνει να σκεφθούμε ότι τα πρότυπα των γλυπτών πρέπει να αναζητηθούν στην Πρωτεύουσα. Είναι εμφανές ότι η ποιότητα της εργασίας δεν είναι η ίδια· δεν πρέπει βεβαίως να ξεχνάμε ότι τα δύο έργα κατασκευάστηκαν από διαφορετικής ποιότητος συνεργεία, χρονικά δε απέχουν αρκετά, μια και τα γλυπτά της Μονής του Λιβός χρονολογούνται το 907.

Ο σταυρός που σχηματίζεται από τριμερή ταινία, η οποία ελίσσεται γύρω από ένα τετράγωνο, έχει δε κυκλικές απολήξεις στα άκρα των κεραιών του, απαντά στην Κωνσταντινούπολη[37], σε κιονόκρανο από την Προύσα[38], σε επίκρανο της Νέας Μονής Χίου[39], ενώ είναι συχνό και στον ελλαδικό χώρο[40]. Τα μεγάλα οξύληκτα φοινικόφυλλα στις γωνίες, των οποίων οι τελευταίοι προς τα κάτω λοβοί είναι κυκλικά διαμορφωμένοι και τονίζονται με οπές τρυπάνου, είναι σχετικά κοντά στα φυτικά τους πρότυπα και παραπέμπουν στα μεγάλα φοινικόφυλλα κιονοκράνου από την Προύσα[41] ή σε εκείνα που κοσμούν το θωράκιο της Νέας Μονής Χίου (αρχές 11ου αι.)[42]. Πάντως σε αυτά η χαρακτηριστική κυκλική διαμόρφωση των κατώτατων λοβών, που είναι ένα στοιχείο συχνότερο στα έργα του 10ου αι., είναι ιδιαίτερα σχηματοποιημένη και δικαιολογεί ίσως τη χρονολόγηση του γλυπτού της Νέας Μονής στον 11ο αι. Το πρότυπο βεβαίως όλων αυτών είναι το φοινικόφυλλο που κοσμεί γλυπτά από τη Μονή του Λιβός[43] (εικ. 22). Τέλος, το

35. P. Mylonas, *Actes du XVe Congrés International d'Études Byzantines*, Athènes 1976, II, B, (1981), 549 κ.ε., εικ. 8.

36. Mango - Hawkins, *DOP* 18 (1964), εικ. 30.

37. Macridy et alii, *DOP* 18 (1964), εικ. 267, εικ. 59· Mango - Hawkins, *ό.π.*, 309, εικ. 36.

38. Grabar, *Sculptures*, II, αρ. 14, πίν. X, β.

39. Μπούρα, *Νέα Μονή*, 166, εικ. 125.

40. *Ό.π.*, 166, σημ. 8.

41. Grabar, *Sculptures*, II, 43, αρ. 13, πίν. 9 c-d. Βλ. επίσης Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle*, 89-90, αρ. 190, πίν. 34.

42. Μπούρα, *Νέα Μονή Χίου*, 165, εικ. 101-102.

43. Mango - Hawkins, *DOP* 18 (1964), 307, εικ. 13, βλ. και Sodini, "Une iconostase byzantine", 142 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία για την διάδοση του φοινικόφυλλου στον ελλαδικό και μικρασιατικό χώρο.

χρίσμα σε διπλή ταινία είναι ένα θέμα καθαρά παλαιοχριστιανικό, το οποίο όμως χρησιμοποιείται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Η απόδοσή του στο συγκεκριμένο έργο δεν διαφέρει σε τίποτα από εκείνην των παλαιοχριστιανικών προτύπων του, έτσι ώστε θα ήταν αδιανόητο να το χαρακτηρίσει κανείς ως έργο μεσοβυζαντινό, έαν έλειπαν όλα τα άλλα διακοσμητικά θέματα. Ανάλογο θέμα κοσμεί θωράκια από τον Άγιο Μάρκο της Βενετίας του 11ου αι.[44].

Στο κιονόκρανο αυτό εντύπωση προκαλεί η συνύπαρξη θεμάτων καθαρά μεσαιωνικών με άλλα που χαρακτηρίζονται ως αναβιώσεις του παρελθόντος. Οι χρησιμοποιούμενες τεχνικές επίσης διαφοροποιούνται: με πρισματική γλυφή αποδίδονται όλα τα μεσαιωνικά θέματα, ενώ εκείνα που έχουν ως πρότυπα μορφές του παρελθόντος εντυπωσιάζουν με τη σωστή χάραξη και την πλαστικότητά τους. Ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να σημειώσουμε είναι ότι υπάρχει κάποια διαφοροποίηση στην απόδοση των θεμάτων (π.χ. τα φοινικόφυλλα που κοσμούν τις γωνίες δεν είναι απολύτως όμοια, όπως και εκείνα που εκφύονται από τη βάση του ταινιωτού σταυρού ή αυτά που στέφουν τους ελικωτούς βλαστούς), την οποία δεν θα έπρεπε ίσως να αποδώσουμε σε αδυναμία των τεχνιτών για σωστή αντιγραφή ορισμένων από αυτά. Παρόλο που δεν μπορούμε να μιλάμε για άριστη ποιότητα εργασίας, ίσως αυτή η διαφοροποίηση να οφείλεται, ώς ένα βαθμό, στην αναζήτηση ποικιλίας, στοιχείο που προσδίδει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της βυζαντινής τέχνης[45].

Η συνύπαρξη όλων αυτών των στοιχείων στο ίδιο έργο και η απόδοσή τους μας τοποθετεί χρονικά προς το τέλος του 10ου αι. ή ίσως γύρω στο 1000. Από τις αρχές του 11ου αι. και μετά, η απόδοση των θεμάτων γίνεται πιο απαλή και, σιγά σιγά, τα παλαιά και τα νέα στοιχεία ενοποιούνται.

Αν και η διακόσμησή τους, που ήδη εξετάσαμε, είναι διαφορετική, τα τρία κιονόκρανα παρουσιάζουν τόσες ομοιότητες στην απόδοση των θεμάτων, στις κοινές διαστάσεις και στην ποιότητα του μαρμάρου, ώστε πιστεύω ότι τα έργα είναι σύγχρονα, προϊόντα του ιδίου εργαστηρίου και πιθανόν προορίζονταν για το ίδιο μνημείο.

*3. Επιστύλιο τέμπλου.*Το τελευταίο γλυπτό που θα εξετάσουμε είναι τμήμα ενός επιστυλίου τέμπλου (εικ. 23). Το μέγεθος του σωζόμενου μέρους καθώς και λεπτομέρειες στη διακόσμηση μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πρόκειται για το ήμισυ του επιστυλίου, το οποίο κάποτε θα κοσμούσε μια από τις εκκλησίες της Αναίας.

Διαστάσεις: μέγιστο σωζ. μήκος: 2,15 μ., ύψος: 22,5 εκ., πλάτος: 58 εκ.

Περιγραφή: Στο επιστύλιο αυτό παρατηρούμε μία μεγάλη ποικιλία θεμάτων τα οποία διαδέχονται το ένα το άλλο: τα δύο φύλλα οξύληκτης άκανθας, που κοσμούν την άκρη του επιστυλίου, διαδέχεται έξεργη τετράγωνη μετώπη κοσμη-

44. Grabar, *Sculptures*, II, 75, πίν. XLV και XLVI, αρ. 73.

45. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος*, 51-52.

μένη με ένα τετράποδο, που αποδίδεται με την επιπεδόγλυφη τεχνική· τα κενά που δημιουργούνται θα γέμιζαν με κάποια χρωματιστή ένθετη ύλη. Ακολουθούν μία πεντάφυλλη και μία επτάφυλλη άκανθα μέσα σε πλεκόμενη τριμερή ταινία, μία δεύτερη μετώπη κοσμημένη με γρύπα, ο οποίος είναι τοποθετημένος αντωπά προς το τετράποδο, φολιδωτό κόσμημα που περικλείει φύλλα άκανθας. Τα τοξύλια, που ακολουθούν, έχουν τονισμένες βαθμιδωτές βάσεις και περικλείουν οκτάφυλλο ρόδακα με μικρότερο έξεργο στο κέντρο του και δενδρύλια με διαφορετικό φύλλωμα. Τέλος, κομβούμενη τριμερής ταινία κλείνει μέσα της ρόδακα, ενώ διακρίνουμε την οριζόντια καθώς και τμήμα των κάθετων κεραιών ισοσκελούς σταυρού, ο οποίος τονίζει, μάλλον, κάποιον άξονα του επιστυλίου (σχ. 1).

Καθώς το γλυπτό βρίσκεται επικολλημένο σε τσιμεντένια βάση, δεν ήταν δυνατόν να εξεταστεί η κάτω όψη του. Το γεγονός δε ότι δεν προέρχεται από χρονολογημένο μνημείο, μας υποχρεώνει να ανιχνεύσουμε τα στοιχεία εκείνα που υπάρχουν στο ίδιο το έργο και τα οποία μας βοηθούν να το εντάξουμε μέσα σε κάποια χρονικά πλαίσια. Πολύτιμη βοήθεια προς τούτο προσφέρουν τα ακριβώς χρονολογημένα μνημεία και το συγκριτικό υλικό που από αυτά κυρίως προέρχεται. Τα υπόλοιπα έργα είναι γλυπτά που προέρχονται κατά κύριο λόγο από τη Μικρά Ασία και μας βοηθούν να διαπιστώσουμε τη διάδοση θεμάτων και τεχνικών στην περιοχή αυτή.

Τα δύο πρώτα φύλλα άκανθας χαρακτηρίζονται από εξαιρετική πλαστικότητα καθώς και μία κλασικίζουσα διάθεση, που όμοιά της δεν συναντήσαμε σε άκανθα άλλου επιστυλίου της περιοχής (εικ. 24). Ο τρόπος με τον οποίο ενώνονται τα άκρα των γειτονικών φύλλων σχηματίζοντας γεωμετρικά σχήματα, μας θυμίζει έντονα τα γλυπτά της παλαιοχριστιανικής περιόδου, τα οποία έχει ασφαλώς ως πρότυπα και θέλει να μιμηθεί ο τεχνίτης της μεσοβυζαντινής εποχής[46]. Η εργασία των περιγραμμάτων, του κεντρικού νεύρου των φύλλων και των χωνοειδών απολήξεων μας δίνει μία άκανθα σαρκώδη, τα αιχμηρά άκρα της οποίας ενώνονται σχηματίζοντας χαρακτηριστικούς οφθαλμούς. Αυτή ακριβώς η απόδοση της άκανθας μας επιτρέπει τη σύγκριση με την άκανθα των κιονοκράνων στο διάφραγμα του ιερού της Παναγίας του Οσίου Λουκά, μνημείο του β' μισού του 10ου αι.[47]. Όμοια διαμόρφωση έχει και η άκανθα που κοσμεί το θύρωμα του ναού· και εδώ έχουμε φύλλα άκανθας που διατηρούν την πλαστικότητά τους και την οργανική σχέση των χωνοειδών πτυχών με τις γλωσσίδες, τα άκρα των οποίων σχημα-

46. Όπως έχει ήδη τονιστεί, η "μάσκα" αυτή που περιέβαλλε τον κάλαθο δημιουργούσε την εντύπωση του βάθους και είναι ένα στοιχείο ιδιαίτερα συχνό στα κιονόκρανα και τα επίκρανα του 5ου και 6ου αι. Για το θέμα αυτό βλ. σ. 342, σημ. 15. Το στοιχείο αυτό τονίσαμε ήδη ότι υπάρχει στο παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο με άκανθα "πεταλούδα" που παρουσιάσαμε, βλ. σ. 342, σημ. 15. Τα φύλλα αυτά της άκανθας θυμίζουν την άκανθα που κοσμεί τις γωνίες κιονοκράνου από την Κωνσταντινούπολη χρονολογημένο τον 5ο αι., βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, London 1979, 33, εικ. 37.

47. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος*, 48-49, εικ. 49-50.

τίζουν οφθαλμούς. Όπως επιτυχημένα παρατήρησε η Λ. Μπούρα, η πλαστικότητα και ο κλασικισμός που διακρίνουν τα συγκεκριμένα γλυπτά της Παναγίας του Οσίου Λουκά "*αποτελούν ανεπανάληπτο φαινόμενο για τη μεσοβυζαντινή γλυπτική*"[48] και τα πρότυπά τους θα πρέπει να τα αναζητήσουμε στην ίδια την Πρωτεύουσα[49].

Η αντιπαράθεση αυτής της άκανθας με τα φοινικόφυλλα που βρίσκονται ακριβώς δίπλα, πλαισιωμένα από τριμερείς ταινίες, τονίζει ακόμη περισσότερο τον κλασικισμό και την πλαστικότητα της πρώτης (εικ. 24). Τα οξύληκτα, αυστηρά συμμετρικά διατεταγμένα φύλλα, η κυκλική διαμόρφωση των κάτω λοβών, η κάθετη προβολή στο βάθος και η πρισματική γλυφή μάς παραπέμπουν σε ανάλογο θέμα από τα γλυπτά της Μονής του Λιβός των αρχών του 10ου αι. (907) (εικ. 25 α, β)[50]. Έχει ήδη υποστηριχθεί ότι πολλά από τα διακοσμητικά θέματα που απαντώνται στα μεσοβυζαντινά γλυπτά (επιστύλια τέμπλων, κιονόκρανα, θωράκια, άμβωνες) έλκουν την καταγωγή τους από την Κωνσταντινούπολη[51]. Στα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη της Μονής του Λιβός μπορούμε να δούμε τα περισσότερα από τα θέματα που χρησίμευσαν ως πρότυπο στους γλύπτες της Μικράς Ασίας αρχικά, και των υπολοίπων βυζαντινών επαρχιών στη συνέχεια. Το θέμα των οξύληκτων φοινικόφυλλων μέσα σε κομβούμενες τριμερείς ταινίες, όχι ιδιαίτερα συχνό σε γλυπτά της Μικράς Ασίας, το βρίσκουμε σε επιστύλιο της Εφέσου[52]. Οξύληκτα φοινικόφυλλα μέσα σε διμερείς ταινίες κοσμούν το πλαίσιο θωρακίου άμβωνα από την Πέργαμο[53] καθώς και τμήμα του επιστυλίου τέμπλου του ναού του Αγίου Νικολάου στα Μύρα, χρονολογούμενο τον 11ο αι[54]. Κάποια ομοιότητα, επίσης, παρουσιάζουν τα ανθέμια του επιστυλίου από την Αναία με αυτά από ένα κοσμήτη τέμπλου από τον Άγιο Λουκά, ναΐσκο της Νέας Μονής Χίου. Στο τελευταίο βέβαια, του οποίου τα ανθέμια αποτελούνται από εναλλάξ οξύληκτα και καμπυλόσχημα φύλλα και εγγράφονται όχι σε τριμερή αλλά σε διμερή κομβούμενη ταινία, έχουμε μία διαφορετική, πιο χαλαρή και λιγότερο προσεγμένη

48. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος*, 95.

49. Μπούρα, *ό.π.*, 118-120.

50. Mango - Hawkins, *DOP* 18 (1964), εικ. 13, και C. Mango - E. J. W. Hawkins, "Additional Finds at Fener Isa Çamii, Istanbul", *DOP* 22 (1968), εικ. 18, 19, 20. Grabar, *Sculptures*, *I*, 102-103.

51. J.-P. Sodini, "Une iconostase byzantine à Xanthos", *Actes du Colloque sur la Lycie antique*, Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, XXVII, 142, 147-148.

52. *Ephesos*, IV, I, 67, εικ. 82 = Sodini, "Une iconostase byzantine à Xanthos", 135, πίν. XXXVIII, a.

53. A. Conze, *Stadt und Landschaft*, Berlin 1913, αρ. 45. U. Peschlow, "Der mittelbyzantinische Ambo aus archäologischer Sicht", *ΘΥΜΙΑΜΑ στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, 259, πίν. 150-14. M. Dennert, "Mittelbyzantinische Ambone in Kleinasien", *IstMitt* 45 (1995), 138, πίν. 49, 1-2.

54. U. Peschlow, "Myra, Kirche des H. Nikolaos", *IstMitt* 40 (1990), 223, πίν. 42,10.

απόδοση[55]. Η χρονολόγηση του συγκεκριμένου κοσμήτη στα μέσα του 11ου αι., αλλά, κυρίως, το διαφορετικό εργαστήριο, που κατά πάσα πιθανότητα είναι τοπικό, δικαιολογούν τη διαφορά στην εργασία και τη χαλαρή απόδοση του ίδιου θέματος.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε μια λεπτομέρεια, η οποία δεν παρατηρείται στα άλλα γλυπτά που κοσμούνται με το ίδιο θέμα: τα δύο φοινικόφυλλα του επιστυλίου από την Αναία δεν είναι απολύτως όμοια. Το πρώτο έχει πέντε μεγαλύτερα φύλλα, εκ των οποίων το κεντρικό κοσμείται με μικρό έξεργο ρόμβο, ενώ το δεύτερο έχει επτά λεπτότερα φύλλα, τα οποία παρουσιάζουν κάποια ευλυγισία, από το κεντρικό δε, που είναι κοίλο, απουσιάζει ο έξεργος ρόμβος. Αυτή η λεπτομέρεια, όπως και οι άλλες που παρατηρούμε στο γλυπτό αυτό, εγγράφονται στα πλαίσια μιας προσπάθειας του γλύπτη να χρησιμοποιήσει μεν τα θέματα και τις τεχνικές της εποχής του, με τρόπο όμως τέτοιο, ώστε το αποτέλεσμα να μη χαρακτηρίζεται από μονότονη επανάληψη όμοιων διακοσμητικών θεμάτων. Φροντίζει να μην αντιγράφει απλώς τα παραδείγματα που υπάρχουν γύρω του, αλλά να δημιουργεί, χρησιμοποιώντας στοιχεία που υπάρχουν σε γλυπτά της περιοχής του ή σε άλλα, ευρισκόμενα μακρύτερα σε μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα, ούτως ώστε το αποτέλεσμα να είναι πρωτότυπο.

Τα ίδια φοινικόφυλλα, πεντάφυλλα ή τρίφυλλα, κοσμούν τα διάκενα του φολιδωτού κοσμήματος, το οποίο πλαισιώνει τη μετόπη με τον γρύπα από τα δεξιά (εικ. 26). Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε μια ιδιαιτερότητα: κάποια από τα φοινικόφυλλα, με διαγράμμιση του κορμού τους, διαμορφώνονται σε φοινικόδενδρα. Η ίδια λεπτομέρεια επαναλαμβάνεται στο φύλλωμα του δενδρυλίου που κοσμεί το πρώτο τόξο. Το στοιχείο αυτό είναι χαρακτηριστικό μιας διακοσμητικής διάθεσης την οποία παρατηρούμε σε έργα μεταλλοτεχνίας της ίδιας εποχής. Η διαγράμμιση της επιφάνειας είναι στοιχείο το οποίο δεν ταιριάζει σε υλικό τόσο σκληρό όσο το μάρμαρο. Είναι φανερό ότι οι μαρμαράδες το δανείστηκαν από τα εμπίεστα έργα μεταλλοτεχνίας της εποχής. Στη σταυροθήκη του Limbourg, με διαγράμμιση κοσμείται ο φυλλοφόρος σταυρός[56] του καλύμματος. Με διαγράμμιση υπογραμμίζονται κάποιες λεπτομέρειες στα κιονόκρανα της Παναγίας του Οσίου Λουκά[57]. Το φολιδωτό κόσμημα, χωρίς όμως φοινικόφυλλα στα διάκενα, αποτελεί διακοσμητικό θέμα επιστυλίου τέμπλου από τα Δίδυμα, ενώ από την ίδια περιοχή προέρχεται θωράκιο με τον ίδιο διάκοσμο[58].

---

55. Μπούρας, *Νέα Μονή Χίου*, 199 και 195, εικ. 182-183.

56. J. Beckwith, *The Art of Constantinople*, Λονδίνο 1968, εικ. 116. Για τη σταυροθήκη του Limburg βλ. επίσης N. P. Ševčenko, "The Limbourg Stavrothek and its Relics", *ΘΥΜΙΑΜΑ* στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Αθήνα 1994, 289-294, πίν. 166-167, όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία.

57. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος*, 73, εικ. 101.

58. U. Peschlow, "Byzantinische Plastik in Didyma", *IstMitt* 26 (1976), 226-227, πίν. 44,1 και σ. 233, πίν. 48,1.

Η τριμερής ταινία που ακολουθεί και κλείνει μέσα της οκτάφυλλο ρόδακα με μικρότερο έξεργο στο κέντρο του (ρόδακας τύπου Α), χωρίς να γράψει ολόκληρο κύκλο, μεταμορφώνεται σε αψίδα τόξου και στηρίζεται στους δίδυμους κιονίσκους που βρίσκονται αμέσως μετά. Οκτάφυλλος ρόδακας με μικρό έξεργο κομβίο στο κέντρο κοσμεί το επιστύλιο αμέσως μετά τα τοξύλια (ρόδακας τύπου Β) (εικ. 27). Ο ρόδακας είναι θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στους γλύπτες της μεσοβυζαντινής περιόδου. Τον βρίσκουμε σε πολλές παραλλαγές, με περισσότερα ή λιγότερα φύλλα, τα άκρα των οποίων μπορεί να είναι αποστρογγυλευμένα ή οξύληκτα, με γλυφή να τονίζει το περίγραμμά τους ή χωρίς αυτήν, με έξεργο κομβίο ή ακόμη έξεργο ρόδακα στο κέντρο του, ενώ πολλές φορές οπές τρυπάνου κοσμούν τα άκρα των φύλλων του. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου από το Νότιον, που χρονολογείται με επιγραφή το 960, κοσμείται με ρόδακα συγκρίσιμο με αυτόν του τύπου Β[59], ενώ και στον Άγιο Νικόλαο, στα Μύρα της Λυκίας, ο ίδιος ακριβώς ρόδακας με αυτόν του επιστυλίου από την Αναία (τύπος Β) κοσμεί τμήμα επιστυλίου του ναού[60]. Παρόμοιο ρόδακα, με περισσότερα φύλλα και χωρίς την εξωτερική αυλάκωση, βρίσκουμε σε υπέρθυρο από το Hoçalar, εκτεθειμένο στο Μουσείο του Afion Karahisar και χρονολογημένο στον 9ο ή 10ο αι.[61] και στο επιστύλιο του Serçikler, τη βυζαντινή Σεβάστεια της Φρυγίας, που χρονολογείται στο 10ο αι.[62]. Ρόδακες παρόμοιοι με αυτόν του τύπου Α – τα φύλλα του δεν είναι αποστρογγυλευμένα αλλά οξύληκτα – με άλλους έξεργους στο κέντρο τους, βρίσκονται ανάμεσα σε τοξύλια και ζώα στο επιστύλιο της Μαγνησίας, χρονολογημένο στα 967[63].

Τα τοξύλια που ακολουθούν κοσμούνται με ωραίο φοινικόδενδρο και ακόμη ένα δενδρύλιο με σχηματοποιημένο φύλλωμα· και των δύο η απόδοση είναι ιδιαίτερα προσεγμένη (εικ. 28). Ο γλύπτης έχει φροντίσει να αναπτύξει με χάρη τους κλάδους του φοινικόδενδρου, έτσι ώστε να καλύπτουν αρμονικά όλο τον ελεύθερο χώρο. Τα κλαδιά υπακούουν και ακολουθούν αβίαστα το πλαίσιο μέσα στο οποίο βρίσκονται με τέτοια ευλυγισία, ώστε το τελικό αποτέλεσμα να βρίσκεται πολύ κοντά στην πραγματικότητα. Το μεσαίο κλαδί τονίζει τον κάθετο άξονα καθώς ορθώνεται ακριβώς στη μέση του τόξου· τα υπόλοιπα έξι απλώνονται συμμετρικά, δεξιά και αριστερά του κεντρικού κλάδου, και λυγίζουν ελαφρά προς τα κάτω, ενώ από αυτά τα δύο τελευταία, μεγαλύτερα σε μέγεθος, εκτείνονται μέχρι τους πλαϊνούς δίδυμους κιονίσκους. Εκτός μικρασιατικού χώρου, εντύπωση προκαλεί η ομοιότητα του δενδρυλίου αυτού με εκείνο που κοσμεί τα τοξύλια του επι-

59. Th. Macridy, *ÖJh* 8 (1905), 158-159, εικ. 41-43, και του ιδίου, *ÖJh* 15 (1912), 40-41, εικ. 17.

60. Peschlow, *IstMitt* 40 (1990), 223, πίν. 42, 5, 9.

61. MAMA, 122, πίν. 62, αρ. 359. Η εργασία του γλυπτού δικαιολογεί, κατά τη γνώμη μου, μια χρονολόγηση στον 10ο αι.

62. N. Firatli, "Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie", *CahArch* 19 (1969), 160, εικ. 19-20.

63. J. Strzygowski, "Das griechisch-kleinasiatische Ornament um 967 n. Chr.", *Wiener Studien* 24 (1902), 444, πίν. 5, εικ. 2, 3.

στυλίου της Νέας Μονής στη Χίο (εικ. 29). Οι άμεσες σχέσεις των ανατολικών αυτών νησιών του Αιγαίου με τα μικρασιατικά παράλια διαπιστώνονται ακόμη μία φορά[64], όπως επίσης το γεγονός ότι νησιά και μικρασιατική ακτή αποτελούν ένα σύνολο. Παρόμοια φοινικόδενδρα, αν και περισσότερο στυλιζαρισμένα, κοσμούν ένα τμήμα επιστυλίου από τη Ρόδο[65]. Αναγνωρίζουμε βέβαια την προέλευση όλων αυτών των δενδρυλίων στο παράδειγμα που σώζεται στη νότια εκκλησία της Μονής του Λιβός, το οποίο χρονολογείται το 907[66].

Στο υπό μελέτην έργο, παρατηρούμε επίσης ότι τα δενδρύλια δεν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τα τοξύλια, τα οποία τα πλαισιώνουν. Αυτό δημιουργεί την εντύπωση του βάθους και προσδίδει μεγαλύτερη πλαστικότητα στο έργο. Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα στα διαφορετικά επίπεδα που δημιουργούνται ανάμεσα στα τοξύλια και τα δενδρύλια στο φράγμα από τη Μαγνησία, χρονολογημένο το 967, και σε αυτό που εξετάζουμε[67] (εικ. 30).

Τα επιστύλια τέμπλων από τη Μικρά Ασία παρουσιάζουν τόσο συχνά μία μεγάλη ποικιλία φοινικόδενδρων ή άλλων δενδρυλίων κάτω από τοξύλια, ώστε πολύ νωρίς το θέμα αυτό χαρακτηρίστηκε ως "μικρασιάτικο"[68]. Το βρίσκουμε με περισσότερο ή λιγότερο διαφοροποιημένα δενδρύλια σε επιστύλια της Εφέσου[69], Περγάμου[70], Μιλήτου[71], στα Δίδυμα[72], στο Afion Karahisar[73], στο Banaz[74], στον Ξάνθο[75] και στα Μύρα[76] της Λυκίας, σε επιστύλιο από τη Μαγνησία[77], στο Sohut Kasaba (Σύναδα), χρονολογημένο ακριβώς το έτος 1063/1064[78], και σε πολλά από τα γλυπτά της Σμύρνης[79]. Όμως, στα περισσότερα από αυτά τα έργα τα φοινικό-

64. Μια υπόθεση για σχέση των γλυπτών της Νέας Μονής Χίου με αυτά των ανατολικών ακτών του Αιγαίου έκανε ο Μπούρας, *Η Νέα Μονή Χίου*, 168.

65. Α. Ορλάνδος, "Βυζαντινά γλυπτά της Ρόδου", *ΑΒΜΕ* (1948), 221, εικ. 167 (το μεσαίο γλυπτό).

66. Mango - Hawkins, *DOP* 18 (1964), 303-309, εικ. 13.

67. Strzygowski, *Wiener Studien* 24 (1902), 443-447, πίν. V, εικ. 1-2.

68. *Ό.π.*, 443-447· βλ. και Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου*, 163.

69. *Ephesos*, IV, I, 67, εικ. 82.

70. Strzygowski, *Wiener Studien* 24 (1902), πίν. 6, εικ. 1.

71. O. Feld, *IstMitt* 25 (1975), πίν. 36, 4.

72. Peschlow, *IstMitt* 26 (1976), πίν. 38, 2 και 3.

73. MAMA IV, αρ. 36 και 48.

74. MAMA IV, πίν. 50, αρ. 283.

75. Sodini, "Une iconostase byzantine", 135 κ.ε., εικ. 3, πίν. 34, α, ε.

76. Peschlow, *IstMitt* 40 (1990), πίν. 43, 3.

77. Strzygowski, *Wiener Studien* 24 (1902), πίν. 5, εικ. 2, 3.

78. MAMA IV, αρ. 111, βλ. και Sodini, "Une iconostase byzantine", 135-139, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

79. Grabar, *Sculptures, II*, 45-49, αρ. 22-41. Τα γλυπτά αυτά γενικώς χρονολογούνται στον 10ο και 11ο αιώνα, εξαιρουμένων βεβαίως εκείνων των οποίων η χρονολόγηση είναι γνωστή από επιγρα-

δενδρα είναι ιδιαίτερα σχηματοποιημένα, πολύ συχνά μάλιστα το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται σε όλο το μήκος του επιστυλίου και σε περισσότερα από ένα παραδείγματα. Από όλη αυτή τη σειρά γλυπτών, μόνον όσα φέρουν επιγραφή ή προέρχονται από χρονολογημένο μνημείο είναι επακριβώς χρονολογημένα και, βέβαια, αυτά δεν είναι πολλά. Επομένως είναι ιδιαίτερα δύσκολο να προσπαθήσει να παρακολουθήσει κανείς την εξελικτική πορεία των θεμάτων και τη διάδοσή τους στις περιοχές της Μικρασίας, εάν προηγουμένως δεν υπάρξει μία αναλυτική μελέτη των γλυπτών αυτών. Παράγοντες όπως τα τοπικά συνεργεία, που εργάζονταν σε ορισμένες περιοχές, οι επαφές και οι επιρροές από μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα, όπως η Πρωτεύουσα, οι παραγγελιοδόχοι των έργων αυτών, κάποιοι από τους οποίους προτιμούσαν έργα πρωτότυπα, έκαναν ειδικές παραγγελίες και ίσως σε ορισμένες περιπτώσεις έδιναν συγκεκριμένες οδηγίες, ενώ κάποιοι άλλοι, ίσως οι περισσότεροι, αγόραζαν προϊόντα μαζικής παραγωγής, όλοι αυτοί οι παράγοντες, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, προκειμένου να επιχειρηθεί μία έρευνα σχετική με τη χρονολογική και τεχνοτροπική εξέλιξη των γλυπτών αυτών της Μικρασίας.

Το επόμενο διακοσμητικό θέμα που θα εξετάσουμε παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στις δύο τετράγωνες έξεργες μετώπες παριστάνονται αντωπά ένα αιλουροειδές, που ευλύγιστα στρέφει το σώμα του προς τα πίσω, και ένας γρύπας που βαδίζει προς τα αριστερά (εικ. 24, 31). Ο γλύπτης, χρησιμοποιώντας την επιπεδόγλυφη τεχνική, σκάλισε με το βελόνι τα σημεία εκείνα της επιφάνειας των δύο έξεργων μετωπών, τα οποία στη συνέχεια θα κάλυπτε με κάποια ένθετη ύλη. Με την τεχνική αυτή πρόβαλε στο χρωματιστό βάθος σε λευκό – το λευκό του μαρμάρου – το διακοσμητικό θέμα. Όμως και η επιφάνεια του σώματος των ζώων κατακερματίζεται· χωρίζεται σε άλλες μικρότερες και με αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται ποικίλα γεωμετρικά σχήματα, τρίγωνα, παραλληλόγραμμα, τεθλασμένες γραμμές, ελαφρά καμπύλα επάλληλα σχήματα, σειρά κύκλων ή στιγμών. Είναι αυτός ακριβώς ο κατακερματισμός της επιφάνειας του σώματος των ζώων σε άλλες μικρότερες, οι οποίες θα φάνταζαν πολύχρωμες όταν γέμιζαν με έγχρωμη ύλη, που παραπέμπει σε σμάλτα της εποχής. Εξάλλου το μάρμαρο, με την κατάλληλη επεξεργασία και την προσθήκη χρωματιστής κηρομαστίχης ή κομματιών γυαλιού, δίνει ένα αποτέλεσμα που πλησιάζει πολύ εκείνο του σμάλτου. Όπως και στο σμάλτο, η επιφάνεια κατακερματίζεται και ο γλύπτης προσπαθεί να δημιουργήσει μικρά διάχωρα, τα οποία, εν συνεχεία, θα γεμίσει με χρωματιστή ένθετη ύλη. Η επιπεδόγλυφη τεχνική και το γέμισμα των κενών με χρωματιστή ύλη χαρακτηρίζει τα γλυπτά της μεσοβυζαντινής περιόδου και πιο συγκεκριμένα αυτά του 10ου αι.[80].

φή. Μία επανεξέτασή τους, με βάση τα καινούργια δεδομένα, θα μας έδινε σημαντικά στοιχεία για την εξέλιξη της μεσοβυζαντινής γλυπτικής στη δυτική Μικρά Ασία.

80. Grabar, *Sculptures*, *I*, 101.

Τα επιστύλια που φέρουν επιπεδόγλυφες παραστάσεις με χρωματιστή ένθετη κηρομαστίχη ή κομμάτια γυαλιού δεν είναι πολλά. Αποτελούν όμως μία ενδιαφέρουσα ομάδα γλυπτών και μας δίνουν στοιχεία σημαντικά για τις χρησιμοποιούμενες τεχνικές, για τις επιδράσεις των έργων μικροτεχνίας στη γλυπτική και όχι μόνον, καθώς και για τα μακρινά κοινά πρότυπα καλλιτεχνών και τεχνιτών που δούλευαν διαφορετικά υλικά κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Παραστάσεις με επιπεδόγλυφη τεχνική κοσμούν αρκετά γλυπτά, κυρίως επιστύλια τέμπλων, από τη Μικρά Ασία.

Στη Μικρά Ασία γλυπτά, κυρίως επιστύλια τέμπλων, με επιπεδόγλυφες παραστάσεις έχουν βρεθεί στη Μαγνησία[81], στο Afion Karahisar[82], στον Ξάνθο της Λυκίας[83], στο Susuz[84] και στη Σεβάστεια[85]. Ειδικότερα φανταστικά ζώα σε επιπεδόγλυφο, όπως semourv και γρύπες, κοσμούν το πλαίσιο θωρακίου τέμπλου από τη Σεβάστεια της Φρυγίας, που χρονολογείται τον 10ο αιώνα[86], ενώ στη Μαγνησία, τμήμα ανήκον προφανώς στο επιστύλιο, που χρονολογείται το 967 μ.Χ. και το οποίο δημοσιεύει ο Strzygowski, κοσμείται με επιπεδόγλυφη παράσταση πτηνού πλαισιωμένη από έξεργο ρόδακα[87]. Χαρακτηριστικές είναι και οι έξεργες στρογγυλές επιφάνειες που, σε επιπεδόγλυφο, παριστάνουν τη Δέηση ή και Αγίους στα επιστύλια τέμπλων από τον Ξάνθο της Λυκίας, το Afion Karahisar, το Susuz ενώ η πιο ολοκληρωμένη μορφή βρίσκεται στο επιστύλιο της Σεβάστειας. Το τέμπλο της βυζαντινής εκκλησίας στη Σεβάστεια της Φρυγίας αποτελεί, πιστεύω, ένα από τα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα του είδους. Στα εικοσιένα μετάλλια του επιστυλίου παριστάνονται στο κέντρο η Δέηση και εκατέρωθεν αρχάγγελοι, απόστολοι, ενώ στο άκρο υπάρχει η παράσταση του αγίου Ευτυχίου. Οι πεσσίσκοι και τα θωράκια του διαφράγματος κοσμούνται με προτομές αγίων, φανταστικά ζώα και γεωμετρικά σχήματα· όλες αυτές οι παραστάσεις αποδίδονται με την επιπεδόγλυφη τεχνική, ενώ η εγχάρακτη επιγραφή του επιστυλίου μάς δίνει μια πολύτιμη πληροφορία: τα κενά ήταν γεμισμένα με κάποια διαυγή, λαμπρή ύλη[88]. Πράγματι, κατά την ανασκαφή βρέθηκαν κομμάτια χρωματιστού

---

81. Σε σημείωσή του ο Sodini, στη μελέτη για το επιστύλιο από τον Ξάνθο, αναφέρει ότι σε χώρο δίπλα από το Μουσείο της Μαγνησίας φυλάσσεται τμήμα επιστυλίου που φέρει επιπεδόγλυφη παράσταση πτηνού και ρόδακα ίδιο με αυτούς του δημοσιευμένου επιστυλίου που χρονολογείται από το 967 μ.Χ., θεωρεί δε ότι το αδημοσίευτο τμήμα πρέπει να ανήκει στο ίδιο επιστύλιο. Βλ. Sodini, "Une iconostase byzantine", 135, υπ. 6.

82. MAMA IV, αρ. 40.

83. Sodini, *ό.π.*, 122-135, πίν. XXXII-XXXIII.

84. N. Firatli, *TürkArkDerg* 19 (1969), 154-155, εικ. 75-76.

85. Του ιδίου, *CahArch* 19 (1969), 151-166, εικ. 14-30.

86. *Ό.π.*, 162-164, εικ. 23-30. Καλύτερη φωτογραφία στο Grabar, *Sculptures*, II, πίν. VI, a, b, c.

87. Sodini, "Une iconostase byzantine", 135, υπ. 6, βλ. και παραπάνω υπ. 853.

88. *Ὁ ποιμενάρχης Εὐστάθιος ἐμφρόνως ἔνθεν παλαιὰν ἐξάρας δυ(σειδεία)ν. κόσμον τίθησι καινὸν ἐν τοῖς κοσμίταις καταγλαΐζων ἐκ χρυσοῦ κὲ μαρμάρον ἄλλης τε λαμπρᾶς καὶ διαυγοῦς*

γυαλιού (μπλε, κόκκινο, πράσινο, κιτρινωπό), ενώ και τμήματα του μαρμάρου ήταν βαμμένα με χρώμα κόκκινο, ώχρα και χρυσό[89]. Ο Firatli χρονολόγησε το τέμπλο της Σεβάστειας στον 10ο αι. μ.Χ. [90]. Όπως διαπιστώνουμε, τα περισσότερα από αυτά τα παραδείγματα χρονολογούνται στον 10ο αιώνα. Εξάλλου, η τεχνική της εγχάραξης χαρακτηρίζει τα γλυπτά του 10ου, κυρίως, αιώνα[91].

Στον ελλαδικό χώρο το πιο σημαντικό παράδειγμα είναι το τμήμα μαρμάρινου τέμπλου της Μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη, που χρονολογείται στο β' μισό του 10ου αι.[92]. Επιπεδόγλυφες παραστάσεις κοσμούν επίσης τμήμα επιστυλίου στο Μουσείο Θηβών[93] και θραύσματα επιστυλίου (;) στο Μουσείο της Χίου[94], που χρονολογείται από τον 9-10ο αι.

Το παλαιότερο όμως σωζόμενο παράδειγμα είναι τα θραύσματα του μαρμάρινου γλυπτού διακόσμου της εκκλησίας της Μονής του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη, χρονολογημένης το 907 μ.Χ.[95]. Τα περισσότερα θραύσματα ανήκαν σε μαρμάρινες εικόνες, η καλύτερα σωζόμενη από τις οποίες απεικονίζει την Αγία Ευδοκία[96]. Υπήρχαν βέβαια και μαρμάρινες πλάκες με παραστάσεις ζώων ή ακόμη, όπως έχει υποθέσει ο Grabar, ίσως κάποιοι κιονίσκοι με γεωμετρικό διάκοσμο να έφεραν ένθετα κομμάτια πολύχρωμου μαρμάρου ή γυαλιού[97]. Οι πλάκες αυτές ήταν κοσμημένες με την τεχνική του *opus sectile*, με ένθετα δηλαδή κομμάτια πολύχρωμου μαρμάρου, ενώ η χρωματική ποικιλία εξασφαλιζόταν και με την προσθήκη τμημάτων χρωματιστού γυαλιού. Έχει υποστηριχθεί ότι οι μαρμάρινες αυτές εικόνες κοσμούσαν το τέμπλο της Μονής του Λιβός και, τοποθετημένες ανάμεσα ή δίπλα στις ανάγλυφες παραστάσεις, έδιναν μια αίσθηση πολυχρωμίας, ιδιαίτερα αγαπητή στη βυζαντινή τέχνη του 10ου αιώνα[98].

Όλα αυτά τα έργα, που φέρουν παραστάσεις με την ενθετική τεχνική κυρίως, τα σμάλτα θέλουν να μιμηθούν. Με την προσθήκη των κομματιών του μαρμάρου,

---

τῆς ὕλης ναοῦ πρὸς ευ(...), βλ. Firatli, *CahArch* 19 (1969), 162, όπου σημειώνεται ότι την επιγραφή διάβασε ο C. Mango.

89. Ίχνη χρώματος υπήρχαν και σε θραύσματα των γλυπτών της Μονής του Λιβός (Fener Isa), βλ. Mango - Hawkins, *DOP* 18 (1964), 307.

90. Firatli *CahArch* 19 (1969), 161 και 164-165.

91. Sodini, "Une iconostase byzantine", 134. Βλ. και Grabar, *Sculptures I*, 101, 108-109.

92. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, H. Evans and W. D. Wixon (eds.), *The Metropolitan Museum of Art*, New York 1997, αρ. 9, 43, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

93. Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ* 5 (1939-1940), 126-127, εικ. 7, 8.

94. *L'Art Byzantin – Art Européen*, Athènes 1964, 141, εικ. 26.

95. Grabar, *Sculptures*, I, 109 κ.ε., Macridy et alii, *DOP* 18 (1964), 272 κ.ε., εικ. 74-83.

96. *Ό.π.*, εικ. 79. Grabar, *ό.π.*, πίν. LXI 2. *The Glory of Byzantium*, 42, αρ. 8β, όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία.

97. Grabar, *Sculptures*, *I*, 111.

98. *Ό.π.*, 101.

του γυαλιού ή της χρωματιστής κηρομαστίχης, αλλά και με τον κατακερματισμό της επιφάνειας σε άλλες μικρότερες, χωρισμένες με λεπτά τμήματα μαρμάρου, επιθυμούν οι γλύπτες να δημιουργήσουν με ένα φθηνότερο υλικό, το μάρμαρο, ένα αποτέλεσμα που θα πλησιάζει πολύ εκείνο του σμάλτου. Είναι γνωστό ότι τα ακριβά σμάλτα ήταν προορισμένα για τα πολυτελή αντικείμενα μικροτεχνίας, ιδιαίτερα αγαπητά στην αριστοκρατία του Βυζαντίου κατά τον 9ο και 10ο αιώνα[99]. Οι πηγές όμως μας δίνουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες και για επιστύλια από πολύτιμα μέταλλα, που έφεραν πολύτιμους λίθους και εικόνες από σμάλτο, κοσμούσαν δε εκκλησίες της Πρωτεύουσας[100]. Σε άλλες εκκλησίες, το μάρμαρο δουλευόταν με τέτοιο τρόπο ώστε η ακρίβεια στην εκτέλεση, η οποία επέτρεπε να συνυπάρχουν κοφτερές αιχμές και απόλυτα λείες κοίλες επιφάνειες, η κάλυψη όλης της διαθέσιμης επιφάνειας και η διακοσμητική επεξεργασία των λεπτομερειών, έδινε ένα αποτέλεσμα πολύ κοντινό εκείνου των σύγχρονων έργων μικροτεχνίας, ειδικά δε της χυμευτικής· τέλος η προσθήκη χρωματιστών υλών εξασφάλιζε την πολυχρωμία, αγαπητή στους βυζαντινούς κατ' αυτήν την περίοδο[101].

Μια ακόμη φθηνότερη λύση αποτελούσαν τα πολύχρωμα κεραμικά πλακίδια, από λευκό πηλό, που κάλυπταν είτε ολόκληρα τέμπλα, όπως αυτό της Πρεσλάβας, είτε τμήματά τους, όπως έχει υποστηριχθεί για τα θραύσματα που βρέθηκαν στη Μονή του Λιβός[102].

Στις ζωόμορφες αυτές παραστάσεις του επιστυλίου που εξετάζουμε, παρατηρούμε επίσης ότι όλη η επιφάνεια του σώματος του ζώου έχει δουλευτεί με μια σαφή διακοσμητική διάθεση εκ μέρους του γλύπτη: η επιφάνεια του μαρμάρου έχει κατανεμηθεί σε άλλες μικρότερες και σχηματίζονται έτσι μικρά τρίγωνα και κύκλοι. Ειδικότερα τα επάλληλα τρίγωνα, ο κύκλος μέσα σε τετράγωνο ή η σειρά

---

99. Για την εξέλιξη της τεχνικής του σμάλτου στο Βυζάντιο βλ. την πρόσφατη μελέτη του D. Buckton, " 'All that glisters...'. Byzantine Enamel on Copper", *ΘΥΜΙΑΜΑ στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, 47-49, πίν. V, 20-21 όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

100. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο και τον Συνεχιστή του Θεοφάνους, τέτοιο ήταν το τέμπλο που κοσμούσε την εκκλησία του Σωτήρος, που είχε ιδρύσει ο Βασίλειος Α' στην Κωνσταντινούπολη· βλ. *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1838 (CSHB), 330. Για το θέμα αυτό βλ. Grabar, *Sculptures*, I, 107 και 109. Sodini, "Une iconostase byzantine", 134. Του ίδιου, "La sculpture médio-byzantine: le marbre en ersatz et tel qu'en lui-même", στο *Constantinople and its Hinterland*, ed. Cyril Mango and Gilbert Dagron, Aldershot 1995, 298-299 και τη μελέτη του V. Lazareff, "Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin", *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 4 (1964-1965), 117-143, πίν. 31-37, ειδ. 126-127.

101. Για το θέμα αυτό βλ. και Grabar, *Sculptures*, I, 101, 106-108.

102. Για το τέμπλο της Πρεσλάβας βλ. T. Totev, "L'atélier de céramique peinte du monastère royal de Preslav", *CahArch* 35 (1987), 65-80. C. Vogt στο *Byzance, Catalogue d'exposition*, Paris 1993, 382-391, αρ. 290-297. Βλ. και Sodini, "La sculpture médio-byzantine", 299, σημ. 47. Τα θραύσματα πολύχρωμων πλακιδίων που βρέθηκαν στη Μονή του Λιβός είχαν μάλλον χρησιμοποιηθεί ως πλαίσια· βλ. Macridy et alii, *DOP* 18 (1964), 276-277, εικ. 84.

των στιγμών που κοσμούν το σώμα του γρύπα φανερώνουν μια εργασία η οποία δεν ενδείκνυται για ένα υλικό τόσο σκληρό όπως το μάρμαρο, κάνουν σαφή την τάση προς το διακοσμητικό και το περίτεχνο και υποδηλώνουν επίδραση από τα έργα μικροτεχνίας[103]. Τέλος, μας θυμίζουν την εργασία στα ανάγλυφα των ζώων (παγωνιών) από τη Μονή του Λιβός (εικ. 32), αλλά και τα ανάγλυφα του μουσείου Κωνσταντινούπολης που παριστάνουν το φανταστικό ζώο semurv, σασσανιδικής προέλευσης.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η επιπεδόγλυφη τεχνική και το γέμισμα των επιφανειών με χρωματιστές ύλες χαρακτηρίζει τα σύγχρονα ισλαμικά έργα. Οι σασσανιδο-ισλαμικές επιδράσεις σε έργα μικροτεχνίας, σμάλτα, υφάσματα και στα καλύτερα έργα βιοτεχνικής παραγωγής, όπως τα πολύχρωμα κεραμικά πλακίδια ή πινάκια του 10ου αι. (polychrome ware)[104], είναι έντονες[105] (εικ. 33). Ο Grabar, πολύ επιτυχημένα, ανέλυσε τον τρόπο με τον οποίο τα διαφορετικά ρεύματα επηρέασαν τους βυζαντινούς καλλιτέχνες, που δούλευαν αυτά τα διαφορετικά υλικά. Οι πηγές έμπνευσής τους ήταν πολλές, οι αλληλοεπιδράσεις ανάμεσα σε έργα σύγχρονα έντονες, ενώ τα έργα μικροτεχνίας, τα χειρόγραφα, τα γλυπτά και τα πολύχρωμα κεραμικά πινάκια φανερώνουν ότι υπήρχε ένα κοινό διακοσμητικό θεματολόγιο. Στα μεσοβυζαντινά αυτά έργα ανιχνεύονται επιδράσεις σασσανιδικές, που είχαν εισχωρήσει στο Βυζάντιο εδώ και αιώνες, ισλαμικές, καθώς και μία ηθελημένη μίμηση των μορφών του παρελθόντος[106].

Παρόλο που η τεχνική του επιπεδόγλυφου μας παραπέμπει στα σμάλτα και μικρές λεπτομέρειες τεχνοτροπικές μάς θυμίζουν γλυπτά της Μονής του Λιβός, οι ελεύθερες, φυσικές κινήσεις των ζώων, και ειδικά του αιλουροειδούς, μας επιτρέπουν να αναζητήσουμε τα πρότυπα αυτών των ζωόμορφων παραστάσεων ανάμεσα στις μικρογραφίες χειρογράφων της ίδιας εποχής[107].

Στη δεξιά άκρη του επιστυλίου, η τριμερής ταινία, κομβούμενη, περιέκλειε ισοσκελή, διάλιθο σταυρό από τον οποίο διακρίνεται μικρό τμήμα της κάθετης, καθώς και το ένα σκέλος της οριζόντιας κεραίας. Ακριβώς όμοιος διάλιθος σταυρός κοσμεί επιστύλιο τέμπλου από το Νότιον, το οποίο εγχάρακτη επιγραφή χρονολογεί στα 960 μ.Χ.[108]. Τμήμα επιστυλίου στην περιοχή της βυζαντινής

---

103. *Ό.π.*, 264, εικ. 41 και Grabar, *Sculptures*, I, 107-109, πίν. LVII.

104. J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul II, The Pottery*, Princeton 1992, 12-40. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι κάποια από αυτά τα πινάκια εξήγοντο σε αραβοκρατούμενες περιοχές του Βυζαντίου όπως ο Χάνδακας: βλ. σχετικά ανακοίνωση της υπογράφουσας στο Η' Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο 1996, Περιλήψεις ανακοινώσεων, 231.

105. Grabar, *Sculptures*, I, 117-120.

106. *Ό.π.*, 120-122.

107. Τις άμεσες σχέσεις ζωγραφικής και γλυπτικής έχει ήδη υπογραμμίσει ο Grabar, *Sculptures*, I, 117, σημ. 4, και 118.

108. Macridy, *ÖJh* 8 (1905), σ. 41, εικ. 17.

Ηράκλειας φέρει ομοίου τύπου σταυρό, ο οποίος κοσμεί έξεργο κομβίο[109]. Είναι προφανές ότι ο σταυρός όριζε τον κεντρικό άξονα του επιστυλίου, η δε τριμερής ταινία θα συνέχιζε κομβούμενη περικλείοντας διακοσμητικά θέματα, αντίστοιχα με αυτά του τμήματος που ήδη εξετάσαμε. Ρόδακας, αντίστοιχος με αυτόν του τύπου Β, θα πλαισίωνε το σταυρό από τα δεξιά, ενώ θα ακολουθούσαν δύο τόξα, ρόδακας (τύπος Α), φολιδωτό κόσμημα, δύο μετόπες με επιπεδόγλυφα, αντωπά ζώα εκατέρωθεν ανθεμίων, ενώ τη δεξιά άκρη του επιστυλίου θα κοσμούσαν τα διπλά φύλλα της κλασικίζουσας άκανθας.

Αυτό που προκαλεί εντύπωση στο διάκοσμο του επιστυλίου μας είναι η ποικιλία θεμάτων με διαφορετικές ρίζες και προελεύσεις καθώς και η ποικιλία των χρησιμοποιούμενων τεχνικών, που επίσης διαφοροποιούνται εξαιτίας της διαφορετικής οδού διά της οποίας εισήλθαν στο γλωσσάρι του γλύπτη της μεσοβυζαντινής περιόδου. Αυτά *σχεδόν* μας υποχρεώνουν να σκεφτούμε ότι βρισκόμαστε σε μια εποχή κατά την οποία οι τεχνικές γνώσεις του παρελθόντος ήταν ακόμη έντονες και, σύμφωνα με τις μέχρι τώρα γνώσεις μας, ξαναχρησιμοποιούνται συγχρόνως με τα νέα στοιχεία, που ήδη έχουν εισβάλει στο θεματολόγιο και την τεχνική των εργαστηρίων γλυπτικής. Παρατηρούμε δηλαδή ότι και σε αυτό το γλυπτό υπάρχουν στοιχεία του βυζαντινού "εκλεκτικισμού", ο οποίος χαρακτηρίζει τα έργα των εργαστηρίων κυρίως της Πρωτεύουσας ή του αμέσου κύκλου επιρροής της κατά τον 10ο αι. Έχει υποστηριχθεί ότι αυτό παρατηρείται στο πλαίσιο ίσως της ανανεωτικής προσπάθειας του 10ου αι., δηλαδή ενός "καινισμού" των τεχνών, όπως την ονόμασε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος[110]. Έχει επίσης διαπιστωθεί ότι στα κωνσταντινοπολίτικα, κυρίως, έργα της περιόδου και στα έργα μικροτεχνίας παρουσιάζεται, ίσως σκόπιμα, μια διάθεση αντιπαράθεσης στοιχείων από διαφορετικές καλλιτεχνικές παραδόσεις[111]. Στον ελλαδικό χώρο αυτή η διάθεση εισάγεται από τον γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας του Οσίου Λουκά, τον οποίο μιμούνται από το τέλος του 10ου αι. κάποια μνημεία. Η άνθηση βεβαίως και η εξέλιξη αυτής της τεχνικής στον ελλαδικό χώρο σημειώνεται κυρίως τον 11ο και τον 12ο αι.[112].

Δεν θα πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι το έργο που εξετάζουμε είναι κατασκευασμένο από εργαστήριο των μικρασιατικών παραλίων και οι συνθήκες που επικρατούσαν σ'αυτόν το χώρο, τη συγκεκριμένη περίοδο, είναι εντελώς διαφορετικές. Δηλαδή πρόκειται για μια περιοχή άμεσα συνδεδεμένη με την Πρωτεύουσα. Η Δυτική Μικρά Ασία παρουσιάζει μια άνθηση και ακμή κατά τον 10ο και τον 11ο αιώνα και δέχεται άμεσα τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα. Οι λιθοξόοι των τοπι-

109. S. Mitchell - A. W. McNicoll, "Archaeology in Western and Southern Asia Minor 1971-78, Archaeological Report 1978-1979", *JHS* 99 (1979), 81, εικ. 27.

110. Grabar, *Sculptures I*, 115-118. Βλ. επίσης Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος*, 119-120.

111. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος*, 119-120.

112. *Ό.π.*, 120-121.

κών συνεργείων αφομοιώνουν σχετικά γρήγορα τα νέα στοιχεία έχοντας πίσω τους μια παράδοση αιώνων. Τα συνεργεία αυτά πρέπει να ήταν πολλά, σύμφωνα όμως με πληροφορίες των πηγών, τα καλύτερα μόνο είχαν δικαίωμα μετακίνησης και εργασίας έξω από την περιοχή τους[113]. Δυστυχώς, τις περισσότερες φορές, δεν υπέγραφαν τα έργα τους, όπως αντίθετα έκανε στα 1079 ο Νικήτας Μαρμαράς στη Μάνη[114]. Προβληματική, βεβαίως, παραμένει η αναγνώριση των γλυπτών των ενδιάμεσων αιώνων, τα οποία μας είναι εν πολλοίς άγνωστα[115]. Αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι πολλά έχουν καταστραφεί. Μήπως όμως το ότι δεν τα γνωρίζουμε οφείλεται και στο γεγονός ότι δεν τα "αναγνωρίζουμε"[116]; Η παράδοση από τις φημισμένες σχολές γλυπτικής της περιοχής, όπως αυτή της Αφροδισιάδος, δεν είναι δυνατόν να ξεχάστηκε, και περί αυτού μαρτυρούν μαζί με άλλα σημαντικά γλυπτά και τα γλυπτά της Αναίας.

Στο επιστύλιο που εξετάζουμε αντιλαμβανόμαστε την επιθυμία του γλύπτη να χρησιμοποιήσει όχι μόνο τις νέες μορφές που υπάρχουν στην Πρωτεύουσα, αλλά και τις νέες τεχνικές. Προσπαθεί να τα συνδυάσει όλα: τη ζωντανή, χυμώδη άκανθα, που μας θυμίζει γλυπτά της παλαιοχριστιανικής περιόδου, με τα οξύληκτα φοινικόφυλλα, που μας παραπέμπουν σε ανάλογα μοτίβα από τη Μονή του Λιβός. Τις έξεργες τετράγωνες μετόπες με τα επιπεδόγλυφα ζώα, που θα φάνταζαν πολυποίκιλτες, καθώς ήταν γεμισμένες με κηρομαστίχη, οι οποίες μας θυμίζουν τα σασσανιδικά και ισλαμικά τους πρότυπα, θέλει να τις συνδυάσει με το έξεργο κομβίο και τα τοξύλια που δημιουργούν πολλά διαφορετικά επίπεδα. Όλα τονίζονται με τριμερείς ταινίες και αποδίδονται με πρισματική γλυφή. Η συνύπαρξη όλων αυτών των στοιχείων στο ίδιο έργο είναι πολύ σημαντική για την εξελικτική πορεία τους κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Θεωρούμε ότι η μέχρι σήμερα έρευνά μας και τα στοιχεία που έως τώρα διαθέτουμε μας επιτρέπουν να προτείνουμε μία χρονολόγηση του επιστυλίου στο β' μισό του 10ου αι. Τα κιονόκρανα παρουσιάζουν την ίδια τεχνική, ένα άλλο αλλά ύφος, μία άλλη εργασία. Είναι πολύ πιθανό να κατασκευάστηκαν από άλλο

---

113. Η 45η επιστολή του Λέοντος από τα Σύναδα μας δίνει την πληροφορία ότι κατά τον 10ο αι. κάποιοι από τους μαρμαράδες μιας περιοχής είχαν το δικαίωμα να εργάζονται έξω από τα όριά της· βλ. L. Robert, *Journal des Savants* 1962, 1-74 και 39-40· για το θέμα αυτό βλ. και Sodini, "Une iconostase byzantine", 148, υπ. 1. Για μια διαφορετική πάντως ερμηνεία βλ. M. P. Vinson, *The Correspondence of Leo Metropolitan of Synada and Syncellus*, Dumbarton Oaks, Washington 1985, 128-129.

114. Ν. Β. Δρανδάκη, *Δωδώνη* 1 (1972), 21-44. Του ιδίου, "Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο μαρμαρά Νικήτα ή στο εργαστήρι του", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 8 (1975-1976), 19-27, πίν. 6-13.

115. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η πλειονότης των δημοσιεύσεων αφορά γλυπτά της μεσοβυζαντινής περιόδου (10ος-12ος αι. μ.Χ.).

116. Ο Thilo Ulbert, σε μια ενδιαφέρουσα μελέτη, δημοσιεύει γλυπτά από τη Μικρά Ασία που χρονολογούνται από τον 6ο έως και τον 8ο αι., βλ. T. Ulbert, "Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhunderts", *IstMitt* 19/20 (1969/1970), 339-357, πίν. 65-74.

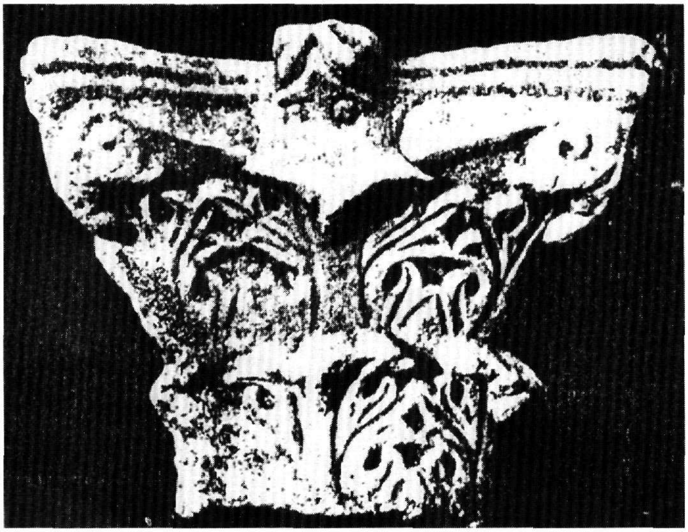
συνεργείο, ή ακόμη να χρονολογούνται λίγο αργότερα από το επιστύλιο, δηλαδή γύρω στο 1000. Το μνημείο που θα κοσμούσαν τα έργα αυτά θα πρέπει να ήταν σημαντικό· ίσως ο επισκοπικός ναός της Αναίας. Τόσο οι σφραγίδες όσο και οι μνείες επισκόπων πιστοποιούν την ύπαρξη επισκοπής από τον 4ο μέχρι τον 13ο αιώνα[117].

Με τα γλυπτά από την Αναία που εξετάσαμε, πιστεύω ότι καταφαίνεται, για μία ακόμη φορά, το γεγονός ότι οι σχέσεις της μικρασιατικής ακτής με την Κωνσταντινούπολη είναι άμεσες. Οι σχέσεις της δε με τον κόσμο του Αιγαίου έντονες και διαχρονικές.

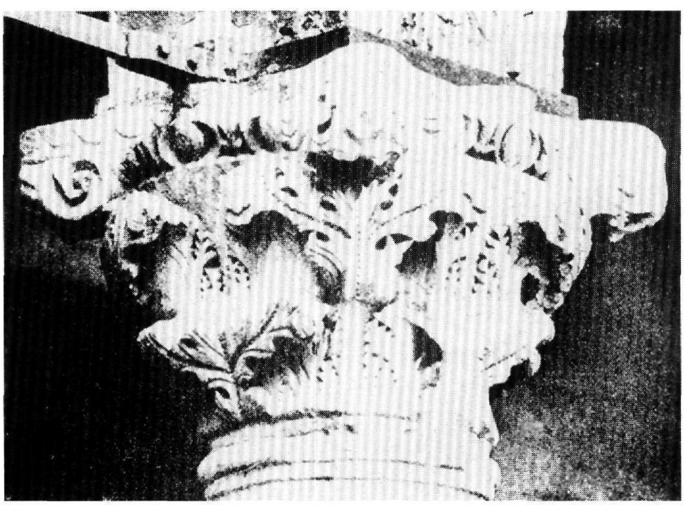
117. V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l'Empire Byzantin*, V, Paris 1963, 204-205, αρ. 290. J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 3.6.1.

Εικ. 1. Κιονόκρανο με άκανθα "πεταλούδα" από την Αναία. Kuşadası.

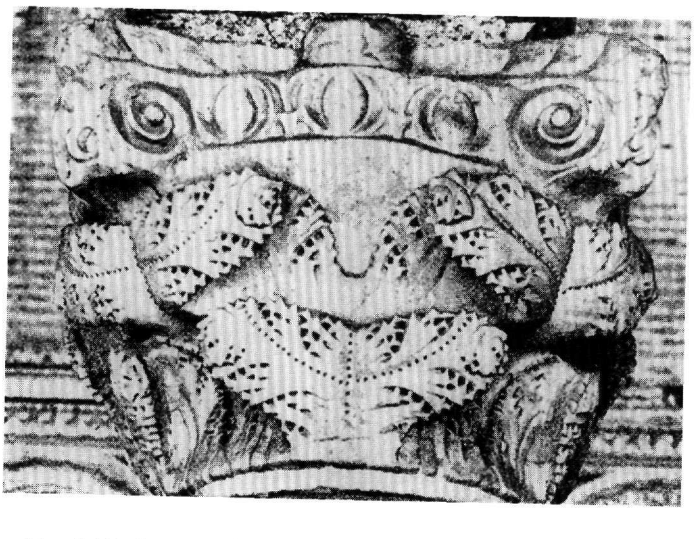
Εικ. 2. Κιονόκρανο τύπου VII. Mazzamemi
(G. Kapitän, *Corsi Ravennati* 27, 1980, εικ. 6).

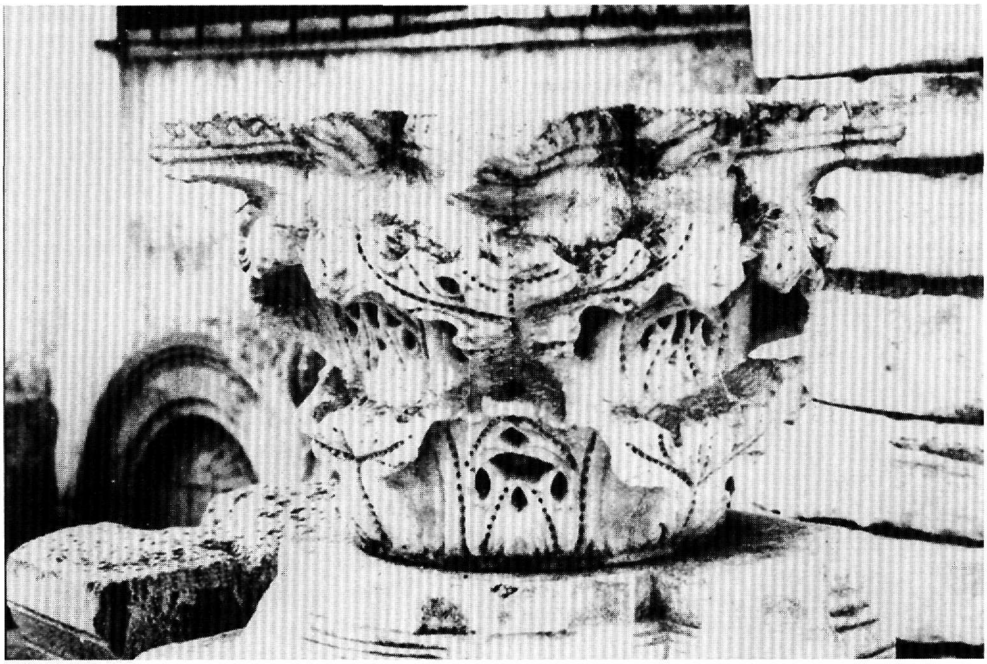
Εικ. 3. Σύνθετο κιονόκρανο με άκανθα "πεταλούδα". Ραβέννα, Piazza del Popolo
(F. W. Deichmann, *Ravenna I*, εικ. 36).

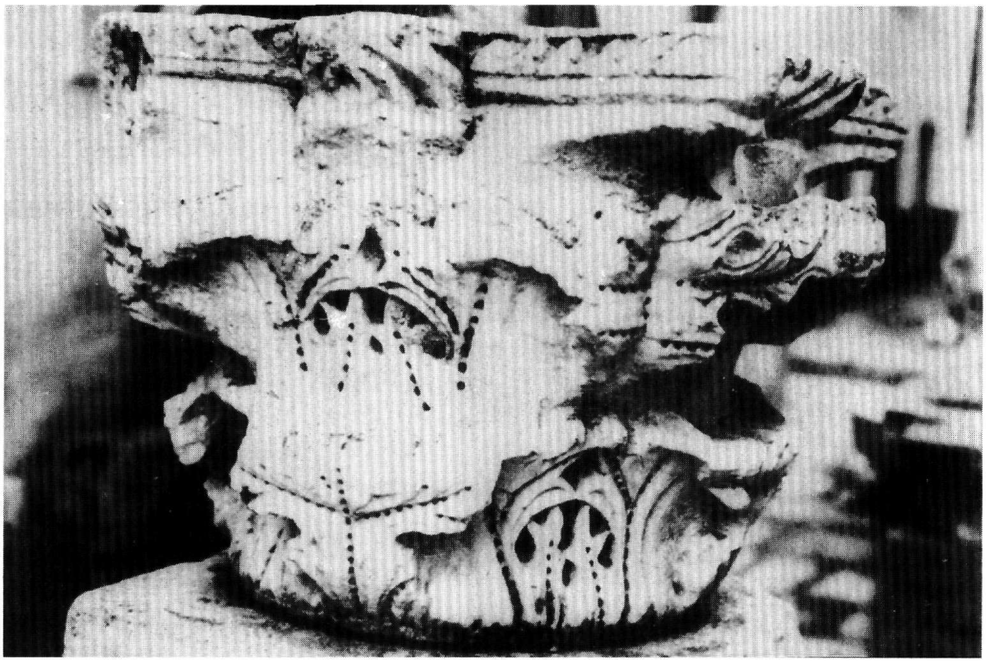
Εικ. 4. Σύνθετο κιονόκρανο με το μονόγραμμα του Θεοδώριχου. Ραβέννα, Piazza del Popolo (F. W. Deichmann, *Ravenna I*, εικ. 35).

Εικ. 5. Σύνθετο κιονόκρανο με άκανθα "πεταλούδα". Ραβέννα, Άγιος Απολλινάριος in Classe (Farioli, *Corpus III*, εικ. 40).

Εικ. 6. Κιονόκρανο με άκανθα "πεταλούδα". Πυθαγόρειο Σάμου (Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 14, 1987-88, εικ. 1).

Εικ. 7. Κιονόκρανο με άκανθα "πεταλούδα". Πυθαγόρειο Σάμου (Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 14, 1987-88, εικ. 2).

Εικ. 8. Κιονόκρανο με φυλλοφόρο σταυρό από την Αναία. Kuşadası.

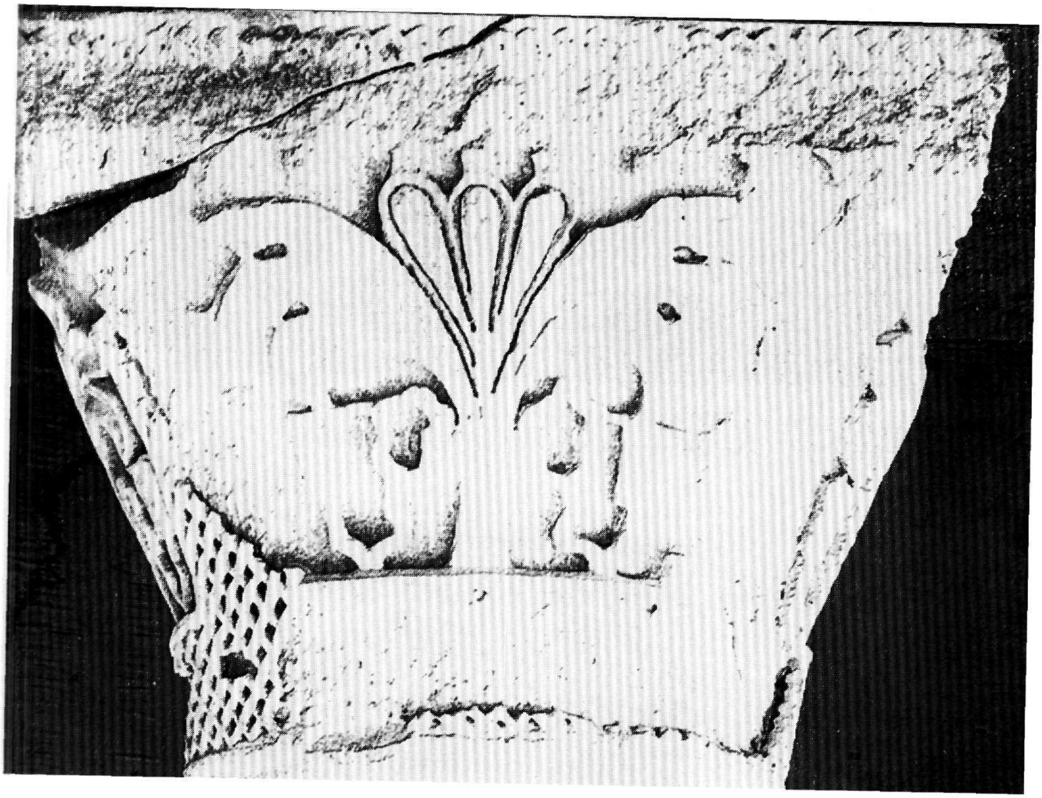
Εικ. 9. Κιονόκρανο **α**· πλέγμα τριμερών ταινιών, από την Αναία. Kuşadası.

Εικ. 10. Κιονόκρανο **β**· πλέγμα τριμερών ταινιών, από την Αναία. Kuşadası.

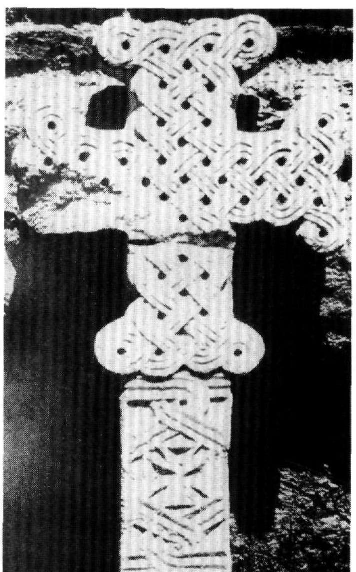
Εικ. 11. Κιονόκρανο **α**· πλέγμα τριμερών ταινιών, από την Αναία. Kuşadası.

Εικ. 12. Τεκτονικό κιονόκρανο. Άγιος Πολύευκτος (Harrison, *A Temple for Byzantium*, εικ. 108).

Εικ. 13. Κιονόκρανο **α** με πλέγμα τριμερών ταινιών. Αναία (διακρίνονται μικρές ατέλειες στην απόδοση).

Εικ. 14. Ισοσκελής σταυρός με πλέγμα τριμερών ταινιών. Παναγία Οσίου Λουκά (Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος*, εικ. 50).

Εικ. 15. Κιονόκρανο γ από την Αναία. Χρίσμα σε διπλή ταινία. Kuşadası.

Εικ. 16. Κιονόκρανο γ. Λημνίσκος με φοινικόφυλλα.

Εικ. 17. Κιονόκρανο γ. Σταυρός από τριμερή ταινία.

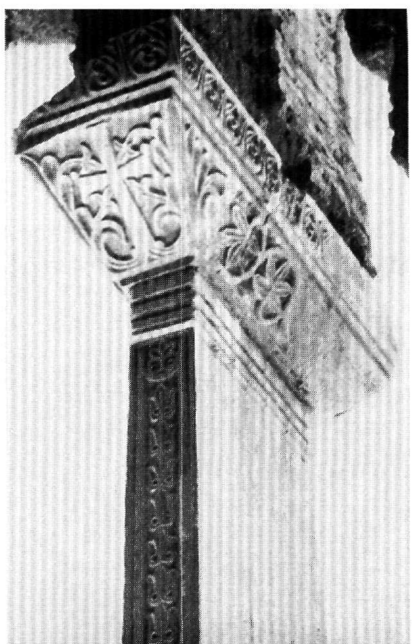
Εικ. 18. Κιονόκρανο γ.

Εικ. 19. Κιονόκρανο γ.

Εικ. 20. Ανάγλυφο από τη Μονή του Λιβός (Macridy et alii, *DOP* 18, 1964, εικ. 43).

Εικ. 21. Επίκρανο από τη Μονή του Λιβός (Mango - Hawkins, *DOP* 18, 1964, εικ. 30).

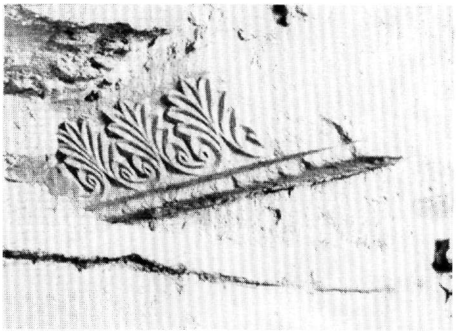
Εικ. 22. Τμήμα κοσμήτη από τη Μονή του Λιβός
(Mango - Hawkins, *DOP* 18, 1964, εικ. 13).

Εικ. 23. Επιστύλιο από την Αναία. Kuşadası.

Εικ. 24. Επιστύλιο. Άκανθα.

Εικ. 25 α, β. Γλυπτά από τη Μονή του Λιβός
(Mango - Hawkins, *DOP* 22, 1968, εικ. 11, 20).

Εικ. 26. Επιστύλιο. Φοινικόφυλλα.

Εικ. 27. Επιστύλιο. Ρόδακες.

Εικ. 28. Επιστύλιο. Τοξύλια με δενδρύλια.

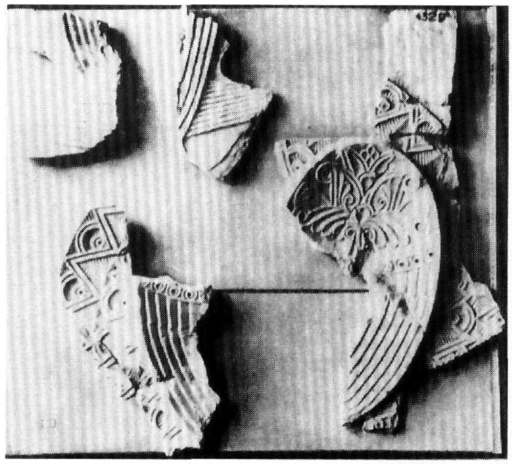
Εικ. 29. Επιστύλιο από τη Νέα Μονή Χίου (Μπούρας, *Η Νέα Μονή*, εικ. 129).

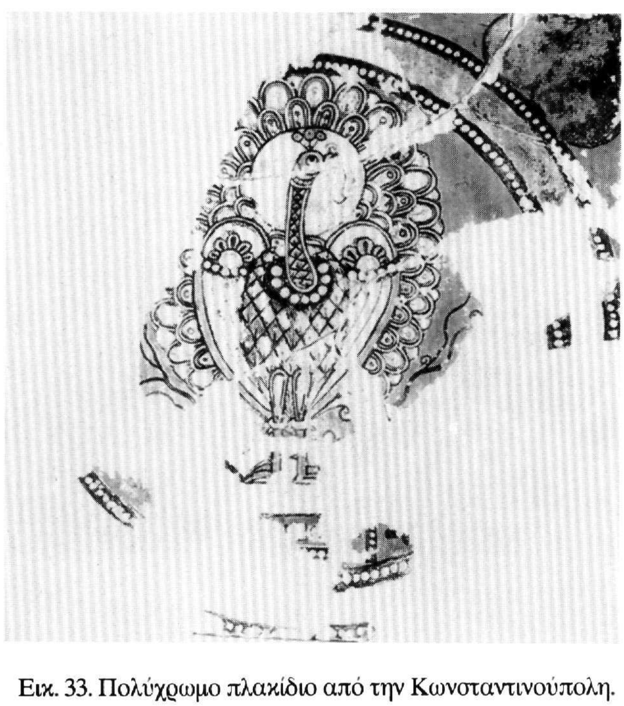
Εικ. 30. Επιστύλιο από τη Μαγνησία (Strzygowski, *Wiener Studien* 24, 1902, εικ. 1).

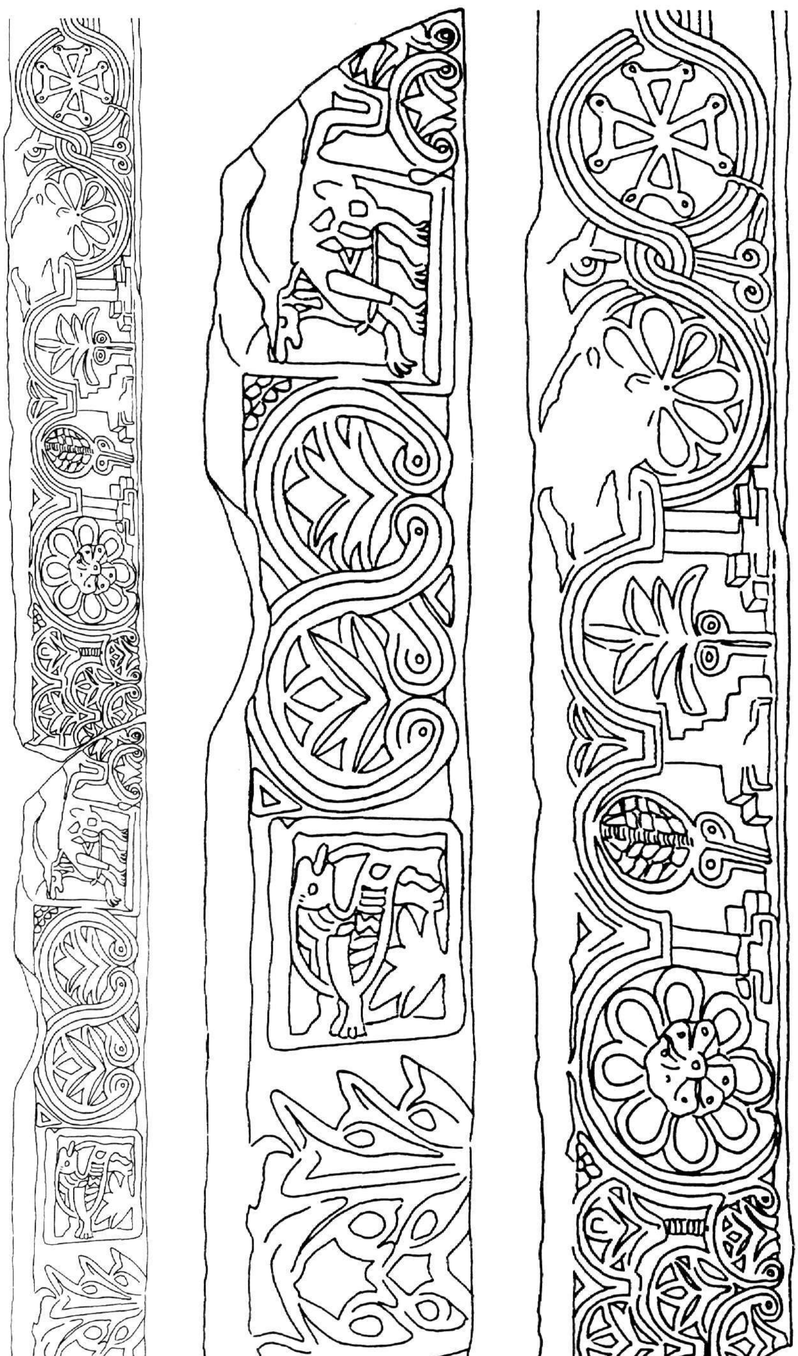
Εικ. 31 Επιστύλιο. Τετράποδο.

Εικ. 32. Ανάγλυφη πλάκα από τη Μονή του Λιβός
(Macridy et alii, *DOP* 18, 1964, εικ. 41).

Εικ. 33. Πολύχρωμο πλακίδιο από την Κωνσταντινούπολη.
Polychrome ware. Μουσείο Λούβρου (*Byzance*, αρ. 296B).

Σχέδιο 1. Σχεδιαστική απόδοση του επιστυλίου από την Αναία (Α. Μαυράκη) (χωρίς κλίμακα).

NICOLE THIERRY

LE PROVINCIALISME CAPPADOCIEN

INTRODUCTION*

La définition de l'indéniable provincialisme cappadocien est délicate quant à la spécificité de certains caractères observés. En effet, pour le haut Moyen Âge jusqu'au XIe siècle, les disproportions qui existent entre l'importance de la documentation cappadocienne et la paucité de celle des autres régions de l'Empire obligent à une certaine prudence. Cette abondance tient au faît rupestre qui a permis la conservation de la plupart des établissements d'une vaste région où, comme souvent ailleurs, les édifices ont presque tous disparus[1].

La Cappadoce rupestre est le noyau de la Cappadoce occidentale et comprend la capitale, Kayseri, près de son bord oriental. Elle correspond à la zone d'activité encore récente des volcans d'Anatolie centrale, Erciyes dağı (le mont Argée), 3 916 m, Hasan dağı, 3 258 m et Melendiz dağları, 2 963 m. Étendue d'ouest en est des environs d'Aksaray à ceux de Kayseri, et du nord d'Avanos au sud de Nigde, elle couvre approximativement une surface de 140 km sur 100 (carte 1).

Elle peut être considérée comme représentative de l'ensemble de la Cappadoce, laquelle est une entité géographique mais pas une entité historique, ses limites politiques ayant beaucoup varié au cours des siècles (d'où la pluralité de ses traditions).

L'identité de la Cappadoce tient d'abord aux conditions anatoliennes. Il s'agit de hautes terres isolées en hiver par la rigueur du climat, mais régions de passage du printemps à l'automne, ouvertes alors vers l'est, Syrie, Proche-orient et Iran et voie obligatoire entre cet Orient et Constantinople, voie des armées, des pèlerins, des moines et des marchands. En dehors des routes, des secteurs montagneux restent à l'écart, où survivaient des traditions complexes héritées du christianisme primitif et de divers courants de la pensée orientale.

Aux campagnes peuplées et aux nombreuses bourgades s'opposait la rareté des villes. Celles-ci furent les foyers de la civilisation dominante, hellénistique puis constantinopolitaine aux grandes époques de l'empire byzantin, c'est-à-dire celles de Justinien et d'Héraclius, puis celle de la Renaissance macédonienne. À

*. Pour les abréviations v. aussi p. 416-417.

1. Sur les pertes datant du XXe siècle, N. Thierry, "La détérioration des sites et des monuments en Cappadoce", *ΔΚΜΣ* 5, 1988-1989, 335-354.

la civilisation officielle, la société rurale fortement majoritaire opposait l'inertie de sa culture traditionnelle asiatique où survécurent longtemps les couches du tréfonds anatolien, hittite, iranien et la continuité de ses relations avec l'Asie antérieure et la Transcaucasie.

Comme les contrées limitrophes d'Asie Mineure, la Cappadoce fut une province de forte religiosité. Au syncrétisme bien connu de l'époque païenne succéda un christianisme ardent, animé de controverses et de déviances dont nous avons constaté encore les traces vivantes jusqu'au début du Xe siècle. Dans cette société le clergé, essentiellement monastique, vivait en étroite cohabitation avec la population civile. Peu ou pas de famille sans religieux en son sein.

Région de grandes propriétés foncières et terre stratégique comme bastion central de l'Anatolie, elle fut à la fois source de puissance militaire pour son aristocratie locale et champ d'action des armées byzantines.

D'autre part, le nombre des monuments, leur diversité et la qualité de certains d'entre eux, posent le problème de la capacité créatrice de la province. En matière de peinture monumentale, nous avons pu identifier six ateliers échelonnés du VIIe siècle au XIe et quelques fois, reconnaître deux décors d'un même peintre[2]. De plus, certaines images conservées en Cappadoce ne se retrouvent pas dans la tradition byzantine, n'étant parfois que des essais iconographiques avortés ou une image populaire qui résista à l'autorité croissante de l'Église de Constantinople; d'autres disparurent définitivement alors que leurs équivalents occidentaux se perpétuèrent dans l'iconographie romane.

Il est certain que la capitale Césarée, la plus grande ville de l'Asie Mineure centrale, joua un rôle important dans le maintien de la civilisation matérielle. Au IVe siècle, son Église avait été à l'origine de celles d'Arménie et à moindre titre de Géorgie, avant que ne rayonnent ses grands théologiens, Basile, Grégoire de Nazianze et Grégoire de Nysse; Héraclius en fit quelques temps son quartier général, et au Xe siècle, avec la fortune des Phocas, elle devint la capitale de l'Anatolie. Malheureusement, il ne reste aucun témoignage archéologique des splendeurs passées de la métropole.

RAPPEL HISTORIQUE[3]

Depuis Dioclétien (284-305), la colonie romaine de Cappadoce, jusque là étendue de la mer Noire à la Méditerranée, avait été ramenée à ses limites naturelles, entre Alpes pontiques et Taurus. Sous Théodose (379-385), elle fut

2. Liste dans N. Thierry, "Un atelier cappadocien du XIe siècle à Maçan-Göreme", *CahArch* 44 (1996), 117-140, n. 1. Pour un peintre identifié, Thierry 1989, a, 238-243.

3. Nombreuses sources dans E. Kirsten, "Cappadocia", *Reallexikon für Antike und Christentum*, 2 (1954), col. 861-891; et Hild 1981 (TIB 2), 62-123.

divisée en Cappadoce première avec Césarée comme capitale et Cappadoce seconde avec Tyane, division qui affaiblissait considérablement l'importance de Césarée, ce qui affecta beaucoup saint Basile dont le pouvoir était limité d'autant. La Cappadoce était alors la province centrale d'un vaste empire et le demeura jusqu'à la fin du règne d'Héraclius (641) malgré les invasions perses et l'occupation passagère de Césarée; c'était l'époque où l'*Asie Mineure est l'Empire*[4].

À l'époque des Pères de l'Église, la prospérité de la province était notable, agriculture et élevage, développement de l'artisanat et du commerce local permettait l'enrichissement des propriétaires fonciers[5]. La 30e Novelle de Justinien la dépeint également comme riche et populeuse, l'empereur s'inquiétant du rapport des terres impériales et d'état dont l'administration est manifestement corrompue[6]. En 647, lorsque les Arabes s'emparèrent de Césarée, qu'ils avaient promis d'épargner, ils s'étonnèrent de sa richesse et de la beauté de ses monuments[7]. Malgré le recul des frontières qui fit de la Cappadoce une province avancée, le dépeuplement et la ruine des campagnes ne furent sensibles qu'à partir du milieu du VIIIe siècle lorsque les raids des troupes arabes des zones frontalières devinrent saisonniers: tous les printemps elles venaient faire paître leurs chevaux et razzier les récoltes, les troupeaux et les paysans qu'on vendait comme esclaves[8]. D'après l'étude récente des sceaux des commerciaires (les responsables de la culture et du commerce de la soie), on sait que la présence de ces fonctionnaires est attestée durant tout le VIIe siècle et au-delà, particulièrement pour la période de 673-728[9].

Les Arabes reprirent la guerre au début du IXe siècle (prise d'Ancyre et d'Amorium en 838) mais la défaite de l'émir de Mélitène en 863 marqua le début de la reconquête byzantine. Celle-ci dura plus d'un siècle; la Cappadoce bastion avancé où l'on hivernait avant les campagnes de printemps ne redevint province centrale de l'Empire qu'au début du XIe siècle sous Basile II. Entre temps, lieu de cantonnement et de recrutement des troupes de l'armée d'Asie

4. Formule de P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971, 107.

5. R. Teja, *Organización económica y social de Capadocia en el siglo IV, segùn los Padres Capadocios*, Salamanque 1974.

6. M. Kaplan, *Les propriétés de la Couronne et de l'Église dans l'Empire byzantin (Ve-VIe siècles)* (Byzantina Sorbonensia 2), Paris 1976, 51-55.

7. Michel le Syrien, *Chronique*, éd. et trad. J. B. Chabot, II, Paris 1901, 441; Hild 1981 (TIB 2), 69 n. 88 et 71 n. 100.

8. H. Grégoire, M. Canard, *La dynastie d'Amorium, 820-867. Byzance et les Arabes*, Paris 1935, 1, 94-97, 100-101. Ces raids n'avaient pas de retentissement sur l'intégrité de l'Empire, ils visaient à assurer la vie des troupes cantonnées sur les frontières. Sur cette période, Thierry 1977.

9. N. Oikonomides, "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of Kommerkiarioi", *DOP* 40 (1986), 33-53, carte no 2.

elle vit croître son importance stratégique et politique (sous le nom de *thème de Charsianon*). Ce fût la grande époque de l'aristocratie locale, celle des Maleinoi, des Argyroi et surtout des Phocas qu'on peut véritablement identifier à la Cappadoce dont c'était l'*oikos*, et Césarée leur capitale[10]. Leur patronage attesté à Göreme illustre leur fidélité aux traditions religieuses de la province[11]. Jean Tzimiskès (969-976), originaire d'Anatolie orientale, continua leurs conquêtes[12] que Basile poursuivit en Syrie et en Transcaucasie.

Le Xe siècle marque l'apogée de la Cappadoce et parallèlement celui des royaumes arméniens et géorgiens, en particulier celui du Tao-Clardjétie dont le souverain, David le Curopalate (961-1001) fut un fidèle allié des Phocas.

Au XIe siècle, la province se repeupla et prospéra comme en témoignent la multiplication des établissements religieux et la bonne qualité artistique de l'ensemble des peintures murales. Les invasions turques surprirent une province en plein développement économique, bien qu'elle ait alors perdu de son importance politique en faveur des Balkans[13]. Césarée fut prise c. 1082 et la Cappadoce devint définitivement turque. Après un XIIe siècle caractérisé par un état de guerre quasi-permanent et l'absence de monuments chrétiens (parallèlement un faible nombre d'édifices musulmans et seulement dans la seconde moitié du siècle), la renaissance turco-mongole du XIIIe siècle entraîna une certaine prospérité des communautés chrétiennes là où elles avaient survécu; mais elles avaient perdu une bonne partie de leurs élites[14].

En bref, la Cappadoce byzantine connut deux périodes fastes, celle qui suivit l'époque romaine jusqu'aux environs du milieu du VIIIe siècle et celle qui s'étendit de la fin du IXe siècle aux deux dernières décennies du XIe.

Le hiatus dû aux invasions saisonnières arabes, au réveil de la guerre et au début de la reconquête byzantine correspond en partie à l'époque iconoclaste (726-843).

L'archéologie est une source capitale de cette suite historique, elle recoupe également les renseignements fournis par les monnaies trouvées *in situ*, recueillies par les paysans et exposées dans les musées régionaux.

---

10. M. Kaplan, "Les grands propriétaires de Cappadoce aux Xe et XIe siècles", *Cappadocia* 1981, 125-158.

11. Infra p. 390-391, 407.

12. Infra p. 406-408 et n. 124, 128.

13. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Paris 1956, 338-340.

14. Sources historiques: S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London 1971, 164-177, 186, 210, 229; C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey, a General Survey of the Material and Spiritual Culture and History* c. *1071-1330*, Londres 1968, 206-207. Sources archéologiques: Thierry 1988. Sur la localisation des sites du XIIIe siècle: Thierry 1995, 448-452; Jolivet-Levy 1997, 104-113.

Les monnaies les plus nombreuses sont celles de Constantin (306-337), de Justinien (526-565), Justin II (565-578), Héraclius (610-641) et ses successeurs (jusqu'en 711); puis après un hiatus, les nombreux bronzes anonymes attribués à Jean Tzimiskès et à ses successeurs (seconde moitié du Xe siècle et première du XIe)[15].

*

LES SOURCES ARCHÉOLOGIQUES

De notre inventaire de 1991 qui comprenait 253 témoins (c'est-à-dire fondations et remaniements intéressant l'archéologue), nous établissions les estimations suivantes: 21% environ de monuments échelonnés du Ve-VIe siècles au début du IXe, 41% de la fin du IXe à la fin du Xe, 30% du XIe et 8% du XIIIe. Les découvertes faîtes depuis cette date ne modifient guère ces chiffres qui doivent être considérés comme des "fourchettes chronologiques" larges et peuvent être discutés, en particulier les attributions entre XIe et XIIIe. D'autre part, ces estimations sont globales et sont à corriger en fonction des sites; ainsi à Göreme, nous comptons 55 témoins avec 33 du XIe siècle, soit 60%, alors qu'à Çavuşin-Zelve (32 témoins) nous n'en avons qu'un du XIe (l'église inférieure de Zindanönü) et 18 du haut Moyen-Âge soit plus de la moitié.

Nous n'avons de sources littéraires qu'à propos de la petite région de Vénasa-Göreme[16]. Autrement il s'agit de la mention des séjours d'Héraclius, des Phocas et de Basile II au hasard des chroniques de guerre.

In situ restent encore quelques monuments construits (et en voie de disparition), presque tous de la période qui s'étend du IVe siècle au VIIe, par exemple la basilique d'Eski Andaval, sur la route des pèlerins de Constantinople à Jérusalem, et pour cela attribuée à sainte Hélène, ou Kızıl kilise près de Sivrihisar où la légende fixait la tombe de Grégoire de Nazianze[17].

---

15. Cette observation n'a qu'une valeur qualitative, compte tenu de l'aspect circonstancié qui présidait aux émissions. On notera la convergence avec les listes des commerciaires, note 9. En juin 1987, nous avions décompté les monnaies du Musée d'Ürgüp: le hiatus s'étendait entre les monnaies d'Arcadius (395-408) à Constantin II seul (641-654) et celles de Basile Ier (867-886) à Constantin X Doukas (1059-1067).

16. Voir infra, p. 384-387.

17. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, 278-282, 103-108; N. et M. Thierry 1963, 25-26, 29-30; M. Restle, *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, Wien 1979, 57-63. Au début du siècle, cette série était d'environ 20 monuments (N. Thierry, "L'église paléochrétienne de Hanköy. Monument inédit de Cappadoce", *MonPiot* 71, 1990, 43-82), alors que ceux d'époque médiévale sont très rares, citons pour les IXe-Xe siècles, Yağdebaş, Alakilise et l'église de Fisandun (W. Ramsay, G. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909, 364-370, 399-403; S. Eyice, *Karadag-Binbirkilise ve Karaman*, Istanbul 1971, 84-89), pour le début et le milieu du XIe, Karagedik kilisesi et Çanlı kilise

Enfin, dans les musées et dépôts lapidaires de la province, on a répertorié de nombreuses inscriptions lapidaires qui éclairent sur la société romaine et byzantine des premiers siècles[18].

*

Nous pensons que coexistent deux types de provincialisme, l'un profond, né du sol et des traditions successives plus ou moins assimilées par la christianisation et d'autre part un second, événementiel, lorsque des circonstances historiques mettent la province au premier plan.

Nous aborderons successivement les sujets suivants:

1. La religiosité cappadocienne.
2. La place et l'importance du clergé.
3. La place et l'importance conjuguées de l'aristocratie foncière et de l'armée dans la société civile.

*

LA RELIGIOSITÉ CAPPADOCIENNE

Le sacré était omniprésent, quelle que soit sa forme. La province participait à cette expérience du divin particulière à l'Asie Mineure. Elle était connue à l'époque hellénistique pour la diversité et le syncrétisme de sa mythologie et pour ses nombreux sanctuaires qui donnaient lieu à fêtes et pèlerinages[19]. Le christianisme reprendra à son compte ces traditions et les grandes propriétés des sanctuaires furent confisquées en partie par l'état et le nouveau clergé.

La contrée de Göreme

Dans cette contrée célèbre par son vallon peuplé d'établissements monastiques aux Xe et XIe siècles, la continuité de l'activité religieuse du paganisme au christianisme est attestée par l'archéologie et les textes. Le cas est unique pour la Cappadoce et tout à fait exemplaire[20].

(Rott, 259-260, 274-276; Ramsay - Bell, 418-421, N. et M. Thierry, 21-22, 34-35). P. Cuneo, *Arts de Cappadoce*, 85-102. Sur une ville byzantine découverte auprès de Çanlı kilise, Robert Ousterhout, "The 1994 Survey at Akhisar-Çanlı kilise", *XIII. Araştırma sonuçları toplantısı*, Ankara 1996, 165-180.

18. H. Grégoire, "Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et la Cappadoce", *BCH* 33 (1909), 53-78; G. Jacopi, *Esplorazioni e studi in Paflagonia e Cappadocia* (Seconda campagna, 1936-XIV), Rome 1937, 17-25, 29-37; Thierry 1977, 113-121, 140; T. Drew-Bear, "Découvertes épigraphiques à Özkonak", *D. H. A.* 121, Dijon 1987, 46-49.

19. Strabon, *Géographie*, Livre XII, 1-2. Texte établi et traduit par F. Lasserre, Paris 1981, 49-62.

20. Pour ce paragraphe, N. Thierry, "Avanos-Venasa. Cappadoce", *Geographica byzantina*, Byzantina Sorbonensia 3, Paris 1981, 119-129; et le *D. H. A.* 121.

Les sites s'étendent sur 8 km environ du nord au sud (de la petite ville d'Avanos, sur le fleuve Kızıl Irmak, jusqu'aux vallons de Göreme et Matiane-Avcılar[21]) et 4 km d'ouest en est, de part et d'autre d'un affluent saisonnier (carte 2).

Avanos est l'antique ville sainte de Vénasa, consacrée au grand Zeus Ouranios, divinité syncrétique, Dieu des sommets et du ciel représenté en buste sur l'aigle éployé. Le sanctuaire était desservi par trois mille hiérodules, le grand-prêtre étant le troisième personnage du royaume de Cappadoce après le souverain et le grand-prêtre de Comana (Strabon XII, 2, 5)[22]. À proximité s'élève encore un tumulus comparable à ceux des rois de Commagène[23].

À l'époque patristique c'était une ville assez importante connue par la 20e lettre de Grégoire de Nysse qui y décrit une belle villa ornée de bassin à portique au sein de l'oasis fluviale[24]. Nous apprenons par les lettres 246-248 de Grégoire de Nazianze que le clergé comprenait alors un chorévêque, un prêtre et un diacre. Ce dernier s'était rebellé; ayant rétabli les panégyries antiques à l'occasion de la fête locale, il s'était enfui à Césarée entraînant les jeunes filles dévoyées; Grégoire avait demandé en vain à Basile le renvoi des coupables[25]. Il s'agissait vraisemblablement d'une résurgence des fêtes païennes en l'honneur du Zeus céleste.

La Vénasa paléobyzantine, où l'on ne connaît que deux églises rupestres (Yamanlı kilise et les ruines d'Aptal) est sans doute à l'origine des premiers établissements monastiques: ceux de Zelve, dans l'aride massif du Ak tepe qui lui fait face, au sud du fleuve, et au nord ouest, sur les pentes de l'Idişdağ, le Saray d'Özkonak ainsi nommé en raison de l'ampleur de son architecture[26].

L'importance du grand Zeus dans la mythologie cappadocienne nous paraît avoir été un facteur déterminant pour la survie du Christ en gloire dans

21. Le nom de Göreme, site archéologique monastique, a récemment été donné au village voisin de Maçan (secondairement Avcılar), faisant disparaître les identités locales qui remontaient au VIe siècle, à savoir les noms du bourg de Matiane et du hameau de Korama, tous deux cités dans la *Passio Prior* de saint Hiéron, héros local natif de Matiane (*AASS*, Novembris, III, éd. P. Peeters, Bruxelles 1961, 329-335).

22. Strabon, éd. Lasserre, 54. Sur ce Zeus cappadocien, assimilé à l'aigle, F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929, 118-124, 136-137, 163; P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, Paris 1960, 107-115, 120-126. Son image se retrouve en Occident sur de nombreuses lampes d'argile (*D. H. A.* 63, 16).

23. M. Coindoz, "Avanos, un village cappadocien menacé", *D. H. A.* 121, 86-90.

24. Grégoire de Nysse, *Lettres*. Introduction, texte critique, traduction par P. Maraval (Sources Chrétiennes 363), Paris 1990, 258-271.

25. Saint Grégoire de Nazianze, *Lettres*, Texte établi et traduit par P. Gallay, II, Paris 1967, 135-138.

26. Zelve No 2 et 4, Thierry 1983-1994, II, 335-339, 349-358; id., "L'église extraordinaire (Yamanlı kilise)", "Le grand monastère d'Özkonak", *D. H. A.* 121, 36-45.

les absides des églises de la province alors que la tradition constantinopolitaine privilégiait l'image de la Théotokos[27].

Au sud de Vénasa se trouvent quelques tombeaux antiques creusés dans de grands cônes monumentaux, la plupart étant groupés dans les vallons bien arrosés de Matiane[28]. Quelques uns de ces tombeaux abritèrent sans doute les dépouilles de grands-prêtres de Vénasa, si l'on en juge d'après les tombes rupestres d'Amasya destinées aux rois du Pont et aux grands-prêtres[29].

En ces lieux élyséens tels qu'on les affectionnait pour les sépultures antiques s'installa un village qui au début du christianisme "s'inventa un martyr"[30]. Un texte du début du VIe siècle, la *Passio Prior* de saint Hiéron, raconte comment ce vigneron de Matiane fut enrôlé de force; ayant refusé d'abjurer sa foi, il fut exécuté non sans qu'on lui ait coupé la main qui avait combattu les impériaux. Il avait fait envoyer cette main à sa mère restée au pays, afin qu'elle servit "*la plus grande gloire de la foi inaltérable des Cappadociens*". Il est vraisemblable que la légende justifiait le culte de la relique qu'on conservait dans la basilique martyriale voisine de Çavuşin, sans doute avec une relique de Jean-Baptiste auquel le sanctuaire était dédié (fig. 1)[31].

Dans le texte hagiographique, Vénasa n'est pas mentionné. Il est vraisemblable que la ville d'accès facile sur une des routes de Césarée à Ancyre avait été détruite au Ve siècle; entre l'époque patristique et l'époque ottomane, elle disparût de l'histoire.

Matiane avait alors pris le relais de l'activité religieuse locale et sans doute contrôlait le flot des pèlerins. L'importance de la basilique de Çavuşin, dont l'architecture pouvait le disputer aux belles œuvres byzantines et syriennes des Ve-VIe siècles, témoigne du succès du pèlerinage, comme l'usure de la fosse à reliques où l'on glissait les encensoirs, eulogies et *brandéa* (morceaux de tissus) qu'on voulait mettre en contact avec les reliques[32]. Le culte de Hiéron représenté en militaire comme protecteur local survécut longtemps dans les environs immédiats de Matiane[33].

27. Successivement on représenta le Christ dans son ciel, les protomes des Evangélistes restant hors de la gloire, puis ceux-ci à l'intérieur de la gloire; enfin le Christ trônant, seul ou entre la Vierge et le Baptiste dans la composition dite de la Déisis.

28. N. Thierry, "Les tombeaux rupestres", *D. H. A.* 63, 20-23; id., "Du paganisme au christianisme, de l'antique Vénasa à l'Avanos chrétienne", *D. H. A.* 121, 30-35.

29. G. de Jerphanion, "Les tombeaux rupestres d'Amasia", *Mélanges d'archéologie anatolienne* (Mélanges de l'Université Saint-Joseph, 13), Beyrouth 1928, 5-14.

30. Processus défini par G. Dagron, "Entre village et cité: la bourgade rurale des IVe-VIIe siècles en Orient", *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Variorum Reprints, London 1984.

31. Thierry 1983-1994, I, 59-104.

32. Thierry, *op. cit.*, p. 64, pl. 22.

33. Jolivet-Levy 1991, b, 205-209.

C'est à proximité de Çavuşin et de Matiane, dans les ravins du Ak tepe, que certains ermites essaimèrent dès le haut Moyen Âge[34].

Dans le site verdoyant des cimetières antiques de Matiane, se trouvaient groupées trois vastes églises. L'une à peu près détruite récemment par l'agrandissement d'un hôtel est située sous trois tombeaux gréco-romains; les deux autres, en face, sont d'assez vastes basiliques prôtobyzantines à trois nefs. La mieux conservée est celle dite Durmuş kilisesi, qui a conservé son ambon central et la *soléa* qui mène au sanctuaire; ses piliers sont du style du bas-empire; sa nef nord s'écroula assez tôt, sans doute lors du même glissement de terrain que celui qui envahit la basilique voisine, en contre-bas. De celle-ci ne reste qu'une partie des magnifiques arcades moulurées et des annexes remaniées[35].

Le martyrium de Hiéron est le seul dont nous ayons un témoignage archéologique alors qu'existaient de nombreux *martyria* dans les environs de Césarée[36]. Après le hiatus des VIIIe-IXe siècles, son culte refleurit avec le repeuplement de la province et les pèlerinages reprirent, ce qui explique la seconde période de fortune de Matiane et le développement ultérieur de Göreme, au Xe siècle. En effet, Korama (Göreme) n'avait été qu'une campagne de Matiane qui dans l'Antiquité et à l'époque paléobyzantine y avait étendu son cimetière le long du ruisseau; ce processus reprit lors de la renaissance médiévale[37], marquée par quelques fondations pieuses à Matiane dont le nom se trouve alors sur les listes épiscopales[38]. Cependant, depuis la fin du IXe siècle et surtout la première moitié du Xe, les ermitages et petits couvents se multiplièrent sur les pentes du vallon de Göreme, gagnant peu à peu d'aval en amont le cirque d'origine où se concentrèrent les monastères plus importants du XIe siècle.

La renommée de Göreme alla croissant avec la fréquentation du martyrium voisin et le nombre des pieux établissements. C'est ainsi qu'elle attira le patronage des Phocas qui, au milieu du Xe siècle, fondèrent la Nouvelle église de Tokalı[39], et au XIe siècle, celui de riches fondateurs comme un Théognostos (sans doute Mélissènos) à Çarıklı kilise ou l'*entalmatikos* (envoyé du patriarche) Jean à Karanlık kilise.

Ainsi, la fortune de Göreme resta solidaire des traditions locales et peut être considérée comme le dernier avatar chrétien de la renommée de la ville sainte de Vénasa.

34. Thierry 1983-1994: Güllü No 2 et 5, église du stylite Nicétas, et des Saints-Pierre-et-Paul de Meskendir.

35. Thierry 1977, 134-135; id., "Nouvelles découvertes ", *D. H. A.* 121, 22-23.

36. Liste dans P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient*, Paris 1985, 371-374.

37. Thierry 1984.

38. Jerphanion 1925-1942, I, p. LVII.

39. Thierry 1989, a.

L'hagiographie cappadocienne

Le culte des saints varia au fil du temps. Ils furent d'abord peu nombreux, limités surtout à la Vierge, figure de l'Incarnation et à Jean Baptiste, le prophète et le témoin du Christ[40], aux saints archanges, messagers de la divinité, à Pierre et Paul "princes des apôtres", au diacre Étienne le protomartyr; puis aux saints thaumaturges: les médecins, Côme, Damien et Pantéléimon, Anastasie, Euphémie; aux saints de la tradition palestinienne, comme Agathange et quelques saints ascètes comme Syméon et Euthyme. Des saints topiques furent vénérés dès l'origine au lieu de leur martyre: Hiéron, vigneron déjà nommé, Mamas le berger, auquel Julien (le futur Apostat) et son frère Gallus construisirent un martyrium; les Quarante martyrs de Sébaste, soldats dont le culte alla croissant et devint universel[41]; Longin dont la légende s'empara; d'autres n'ont guère dépassé les premiers siècles[42].

Au décours de l'Iconoclasme, le culte des saints ayant été restauré, leur nombre s'accrût considérablement. À ceux du crû et du tréfonds oriental, anatolien, arménien et perse (qui disparurent en partie au XIe siècle), s'ajoutèrent Constantin et Hélène et des saints des ménologes constantinopolitains, ou romains à l'occasion; la multiplication des monastères entraîna la référence aux glorieux ancêtres, Arsène, Antoine, Macaire, Onuphre, etc.[43].

Comme nous l'avons vu, le culte de Hiéron se limita à sa petite patrie. Et même, on ne le trouve pas dans les églises d'influence constantinopolitaine du XIe siècle, comme les églises à colonnes de Göreme, alors qu'il figurait à la même époque à Saklı kilise (ou Göreme No 2), plus provinciale[44]. D'une façon générale les pèlerinages en zone rupestre restèrent régionaux et jusqu'ici on ne connait pas d'itinéraire les citant. Ainsi, le voyage de saint Lazare du mont Galésios, parti d'Antioche pour atteindre Éphèse à travers l'Asie Mineure, est exemplaire (début du XIe siècle). Une fois en Cappadoce, le saint fit l'ascension du mont Argée (malgré le froid, les ours et chiens de bergers) puis se rendit à

---

40. N. Thierry, "Importance du culte de saint Jean Prodrome en Cappadoce. À propos des absides de l'Église No 3 de Karlık", *BZ* 84/85 (1991/1992), 94-116.

41. P. Maraval, "Les premiers développements du culte des XL martyrs de Sébastée dans l'Orient byzantin et en Occident", à paraître et aimablement communiqué par l'auteur. Il en ressort que Basile et sa famille (de sa mère à ses nièces) participèrent à l'extension de leur culte.

42. Cf. note 36.

43. Voir les index des ouvrages-répertoires cités *infra*, p. 410-411.

44. Fêté le 7 novembre à Constantinople, il ne se trouve que dans de rares ménologes (dont celui de Basile II) et synaxaires. On peignait surtout la décapitation de Hiéron et de ses compagnons, les martyrs de Mélitène (cf. note 33).

Césarée dans la basilique de saint Basile et de là se dirigea directement au nord, vers Euchaïtes, pour le sanctuaire de saint Théodore, puis Chônai pour celui de saint Michel[45].

La célébrité des saints ne fut pas forcément parallèle à celle de leur pèlerinage; saint Mamas par exemple, protecteur des troupeaux, qui donna lieu à un pèlerinage local (d'ailleurs perpétué jusqu'au XXe siècle), vit son culte dépasser tôt la Cappadoce, s'étendant notamment en Géorgie, en Grèce et en Occident (surtout en Italie et en France)[46].

En fait, le saint cappadocien par excellence et universellement vénéré est saint Basile, souvent associé il est vrai à Grégoire de Nazianze. Il est représenté partout et parmi les rares scènes hagiographiques cappadociennes figurent deux sujets de sa vie[47] et un cycle dans la Nouvelle Église de Tokalı à Göreme. C'est à Basile en effet que les Phocas dédièrent cette dernière, où l'on plaça son portrait au centre de la paroi absidale et en médaillon au pied de la croix du bras sud. Un cycle de sa vie épiscopale courrait sur la paroi du bras nord mais du récit de la dispute pour la possession de l'église de Nicée qu'un miracle attribua aux orthodoxes plutôt qu'aux Ariens, il ne reste que le visage du saint. Seule l'illustration de son miracle posthume est conservée: le péché gravissime de la pécheresse repentie est effacé sur le rouleau qu'un diacre déploie près de la couche funèbre[48].

Par respect des traditions locales, l'abondant répertoire hagiographique de Tokalı kilise fait une large place aux Quarante martyrs de Sébaste bien en vue dans les arcatures et les écoinçons; Hiéron fut représenté à l'entrée de la nef, et le martyre de saint Eustathe et de sa famille sur la barrière de chancel. Parallèlement, dans le Grand Pigeonnier de Çavuşin où sont commémorées les victoires de Nicéphore Phocas en 964 et 965, les Quarante sont en cohorte à la suite des chefs de l'armée d'Asie, Jean Tzimiskès et Mélias. Lors des combats, on leur demandait aide, comme à saint Michel, l'archistratège des armées célestes représenté symétriquement à Hiéron près de l'arc absidal. Quant à Eustathe, il figurait dans le narthex dans la composition si fréquente en Cappadoce de sa vision du cerf crucifère.

---

45. Vie de Lazare le Galèsiote, *AASS*, Novembris, III, Bruxelles 1910, 517-518, dans E. Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Paris 1993, 13, 314.

46. Y. Ötüken, "L'Église Saint-Mamas", *D. H. A.* 121, 60-61; A. Maraba-Xatzinikolaou, *'Ο Ἅγιος Μάμας*, Athènes 1995; L. Reau, *Iconographie de l'art chrétien*, III, Paris 1958, 866-868.

47. Le saint baptisant un Juif et sa mise au tombeau: C. Walter, "Biographical scenes of the Three Hierarchs", *REB* 36 (1978), 245-247. Les autres scènes hagiographiques sont consacrées à la Vierge, au Baptiste, à Pierre et Paul et saint Georges.

48. Jerphanion 1925-1942, I, 358-365; Wharton-Epstein 1986, 77-78, pl. 108-109.

La dévotion la plus singulière de la province est, en effet, celle qui fut portée à saint Eustathe, et particulièrement à l'image symbolique de la Chasse d'Eustathe qui est à l'origine du culte du saint. Il s'agit de la vision du bon général païen Placide auquel le Christ se révéla en empruntant la forme d'un grand cerf que ce chasseur impénitent poursuivait (sch. 1); converti, il prit le nom d'Eustathe. L'image fait référence à la grâce divine qui s'attache à ceux que Dieu a choisi. Cette image majeure de la piété cappadocienne, dont nous connaissons aujourd'hui dix-neuf exemples datés du haut Moyen Âge jusqu'au XIIIe siècle, a connu une vogue particulière comme image votive, protectrice et funéraire, au même titre que les images universelles des 3 Hébreux dans la fournaise ou de Daniel entre les lions[49].

L'image du cerf surmonté d'une croix lumineuse qui s'adresse à son fidèle est la survivance de la représentation hittite du dieu des campagnes, de la chasse, du ciel et du soleil, devant lequel se tenait l'offrant[50]. Variantes hittites et survivances d'époque romaine ont donné lieu à de nombreuses études répondant à la publication du Père Delehaye qui soupçonnait une origine orientale à la légende de la Conversion d'Eustathe. L'hagiographe avait déjà identifié l'origine indienne du thème de la religion révélée par un cerf poursuivi par un noble chasseur, mais il ne connaissait pas les représentations de cette scène en Cappadoce[51]. De nombreux exemples découverts depuis (et moindrement en Géorgie) attestent la contamination de l'image mythologique anatolienne par la légende indo-européenne. Nous avons retrouvé le Couvent de l'apparition du Sauveur à 300 km à l'est de Kayseri, au village de Çöpler, au-dessus de l'Euphrate; sous le rocher de la vision, on construisit un couvent dont les ruines byzantines remontent au Xe siècle; la tradition de cette apparition du cerf, entretenue jusqu'au siècle dernier par un pèlerinage, demeure encore vivante dans le folklore villageois[52].

Cette hypostase zoomorphe du Christ (ses paroles sont écrites: "*Je suis le Christ, c'est moi que tu poursuis*", "*Je suis dans l'animal*") reste caractéristique du monde oriental et Jean de Damas l'avait mentionné dans son discours de

49. Pour ce sujet, notre dossier Thierry 1991, b (dans *D. H. A.* 121, 62-79); Jolivet-Levy 1991, b, 209-218; id. "Trois nouvelles représentations", *MonPiot* 72 (1991), 101-106.

50. Dernier exemple en date, sur le rhyton de Boğazköy, E. Von der Osten-Sacken, "Der kleinasiatische Gott der Wildflur", *IstMitt* 38 (1988), 63-81, pl. 9-10 (dans Thierry, *op. cit.*, fig. 7, 8; sch. 19).

51. H. Delehaye, "Légende de saint Eustache", *Mélanges d'hagiographie grecque et latine*, Bruxelles 1966, 212-239.

52. J. M. Thierry, "Deux couvents gréco-arméniens sur l'Euphrate taurique", *Byz* 61 (1991), 496-519 (499-506).

défense des Images[53]. Mais les Byzantins ne l'adoptèrent guère; le récit de la Vision fut noyé dès avant le Xe siècle dans une légende hagiographique particulièrement artificielle. Sous l'influence de l'Église de Constantinople bien des peintres cappadociens se contentèrent de figurer Eustathe en saint militaire, souvent avec des membres de sa famille, surtout au XIe siècle, époque où à Göreme on tenta de substituer à la vision d'Eustathe celle de Procope, plus "convenable": le saint était converti par l'apparition d'une croix de cristal (sch. 2). Cette nouvelle image fut sans lendemain et ne supplanta pas la précédente pour laquelle on note cependant deux modifications "de byzantinisation": dans les bois du cerf, la croix est remplacée par le visage du Christ sur le panneau votif de Jean Sképidis, fonctionnaire aulique, préposé au *Chrysotriclinos* (XIe siècle), et plutôt que la vision du saint, on préféra le martyre de la famille brûlant dans le taureau d'airain à Tokalı kilise, la fondation des Phocas. Ainsi, voit-on la banalisation de la légende orientale et Eustathe assimilé à un saint militaire traditionnel.

Ceux-ci sont évidemment nombreux compte tenu de la militarisation de la Cappadoce: outre les martyrs de Sébaste, des groupes de saints arméniens et perses, Procope et surtout les deux Théodore, et Georges considéré comme cappadocien[54]. Les images primitives de Georges le montrent en martyr, tenant la croix, et à partir du Xe siècle en militaire, à cheval ou en pieds avec la lance et le bouclier. Sa popularité alla croissant, renforcée par celle qu'il connut en Géorgie, et son image fut frappée sur les monnaies de Turcs danichmendides et seldjoucides ainsi que sur des pièces de Roger d'Antioche (1112-1119)[55].

Les formes de la spiritualité chrétienne et la recherche dogmatique

Le sens du sacré caractéristique de la Cappadoce mais aussi de l'Asie Mineure s'accompagnait de la recherche plus ou moins cohérente de la Connaissance salvatrice, mouvement de pensée d'origine iranienne auquel participa le christianisme primitif et qu'on appela "la spiritualité gnostique"[56]. Le christianisme en Cappadoce connût dès ses débuts les difficiles problèmes de doc-

53. *PG* 94, col. 1381-1384. Ce discours ne fut pas utilisé lors du Concile iconodoule de Nicée en 787.

54. Une tradition fixait son origine à Ortaköy, en région rupestre, N. et M. Thierry 1963, 205 et n. 13.

55. N. et M. Thierry 1963, 205, n. 13; G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin*, Paris 1878, repr. Graz 1954, 32-33, 48-49, pl. II, 12.

56. Cardinal Lercaro, "La pensée religieuse en Anatolie à l'époque paléochrétienne", *Arts de Cappadoce* 1971, 29-32.

trine qui engendrèrent des "sectes syncrétistes entre gnose et christianisme" comme les définirent Jean Gouillard dans une remarquable étude sur l'hérésie[57].

On sait que l'adoration de Dieu s'accompagna d'emblée d'une réflexion religieuse très poussée sur les questions primordiales: la cohérence du monde et les problèmes de la Gnose, la consubstancialité du Père et du Fils (confessée à Nicée en 325, contre Arius), l'unité du Christ (définie à Ephèse en 431, contre Nestorius), les deux natures du Christ, entières et dans la même personne (affirmées à Chalcédoine en 451, contre les Monophysites). En Cappadoce comme ailleurs, il y eut des évêques ariens et monophysites.

Quant à l'hérésie iconoclaste, on sait par Aréthas de Césarée, qu'elle survivait dans les campagnes au début du Xe siècle (mais le qualificatif est à discuter et recouvre peut-être une confusion avec des sectes)[58]. Il semble d'ailleurs que le culte exclusif de la croix qui marqua cette époque (726-843) ait rejoint la survivance du culte primitif de la croix comme Signe du Christ et de sa victoire sur Satan et sur la mort, peut-être plus encore que celui de la sainte relique.

Le témoignage de l'iconographie: "La voix des monuments"[59]

L'iconographie cappadocienne si elle eut sa part dans l'élaboration de la tradition byzantine orthodoxe, illustra cependant sa tendance dogmatique, voire sectaire, par certaines de ses originalités.

Dans un premier temps, la pensée cappadocienne resta fidèle à la symbolique paléochrétienne, ce qui est assez conforme au christianisme du haut Moyen Âge, particulièrement en Orient. La théophanie de la Croix fut vite renforcée par sa valeur de signe de Constantin qui assure la victoire contre l'Infidèle. Tant que durèrent les guerres contre les Perses puis les Arabes, la croix fut l'étendard de la Guerre Sainte[60].

Dans les débuts, on usa des théophanies de toute sorte comme glorification de Dieu (théophanies-natalices, théophanies-miracles), concepts illustrés ailleurs en art mineur (encensoirs, bagues, bracelets, amulettes). Quant aux

57. J. Gouillard, *TM* 1 (1965), 299-324. En Cappadoce on connait celles des montanistes et des marcionistes et plus tard, en Cappadoce orientale, celle des Pauliciens. Cette même sensibilité explique la diffusion de textes apocryphes et traditions orales parallèles, sans d'ailleurs exclure la magie. Des études récentes rattachent à la Cappadoce du IVe siècle les premières versions païennes et chrétiennes des Actes de Pilate: J.-D. Dubois, "Les Actes de Pilate au IVe siècle", *Apocrypha. Le champ des Apocryphes* 2, 1991, 85-98.

58. Sur l'Iconoclasme en Cappadoce (avec bibliographie), Thierry 1976; id., 1981, b; id., 1982; Id., 1986. Phénomène nié par A. Wharton-Epstein, reconnu par J. Lafontaine-Dosogne.

59. Terme repris du titre de deux recueils d'articles de G. de Jerphanion.

60. Thierry 1981, b.

prières à la divinité, elles faisaient référence à la grâce divine attestés par les images de Daniel entre les lions, des trois Hébreux dans la fournaise, de la Vision-Conversion d'Eustathe.

La Vierge dans la mandorle de l'église de Joachim et Anne à Kızıl Çukur est remarquable en ce qu'elle est figurée avec l'attribut de la divinité (fig. 2)[61], si bien que l'image prête à confusion. Le seul autre exemple connu, la mosaïque chypriote de la Panagia Kanakaria attribuée à la fin du VIe siècle, est considérée comme orthodoxe. Mais cette typologie n'a pas fait carrière dans le monde byzantin, aussi pensons-nous que l'image est liée aux controverses des VIe-VIIe siècles sur la nature du Christ (monophysisme, monénergisme, monothélisme), et qu'elle a été abandonnée comme suspecte, alors qu'elle se répandit dans l'art roman d'Occident, notamment en Catalogne. Dans l'église cappadocienne, l'image triomphale de la Théotokos est associée à un récit de la conception et de l'enfance de la Vierge, où l'enfantement est conforme à une tradition réaliste: après l'accolade de Joachim et Anne à la porte de la ville, scène qui signifie la conception, on voit Anne debout soutenue par deux petites servantes qui appuient sur son ventre pour aider à l'accouchement. On voit donc que le peintre s'opposait à l'idée d'une immaculée conception. Le récit exprime un dogme.

Dans l'église du stylite Nicétas et du clisourarque Eustratios[62], dont nous attribuons les peintures de style *gréco-oriental* à la fin du VIIe siècle ou au début du VIIIe, le programme est particulièrement parlant: la Crucifixion du tympan absidal est l'image du triomphe du Christ. Elle est entourée par la double file des apôtres sous portique et dominée par une grande croix gemmée sur un fond de rinceaux de vigne, image paradisiaque. La crucifixion encadrée par les apôtres est une composition gravée sur quelques gemmes paléochrétiennes; ici elle est complétée par la présence de Jean-Baptiste qui montre le Christ "*l'agneau de Dieu*". Dans l'abside, la Vierge trônant entre les archanges symbolise l'Incarnation, premier terme de l'Économie du Salut dont la Crucifixion-Rédemption est le dernier (fig. 3).

Le nombre des croix figurées dans l'Église de Nicétas témoignent d'un culte privilégié du Signe du Christ: croix paradisiaques dans la conque absidale et aux voûtes du narthex et du naos, croix répétées le long des parois comme des litanies. Les décors iconoclastes n'en montreront pas plus, la croix exclusive s'associant aux champs ornementaux[63].

---

61. Thierry 1983-1994, II, 203-237 (212-215). La datation de ces peintures a été beaucoup discutée depuis sa découverte en 1955. L'ignorance d'alors sur l'existence de peintures cappadociennes du haut Moyen Âge nous l'avait fait attribuer au Xe siècle. Après des décennies, et la découverte et l'étude de tant de décors anciens, nous la plaçons au VIIe siècle.

62. Thierry 1983-1994, II, 255-281.

63. N. Thierry, "La croix en Cappadoce. Typologie et valeur représentative", *Le Site monastique copte des Kellia, Actes du Colloque de Genève, 13-15 août 1984*, Genève 1986, 197-212.

*

La présence de monuments iconoclastes en Cappadoce a été discutée. Nous pensons qu'il y en eut, et que l'Iconomachie a été endémique comme dans d'autres régions d'Anatolie, et variant dans le temps et l'espace[64]. Ici, ne serait-ce qu'en raison de la présence notable de l'armée et de la survivance du culte primitif de la croix. Les exemples en sont rares cependant, en raison du dépeuplement d'alors. La même rareté caractérise les quelques peintures figurées qu'on peut attribuer à cette période.

Les peintures d'Hagios Basileios ont suscité de nombreux commentaires en raison des deux évêques qui encadrent le sanctuaire[65]. Nous pensons cependant, comme Jerphanion, qu'il s'agit de portraits historiques des célèbres pères cappadociens, Basile et Grégoire de Nazianze et que l'ensemble est d'inspiration iconoclaste. Les inscriptions qui valorisent la croix comme signe, les croix de la conque absidale, l'une Signe de Constantin, une autre accostée d'un poisson, enfin, à la douelle du sanctuaire le remplacement des portraits des trois patriarches Isaac, Abraham et Jacob par des croix accostée de leur nom, tous ces éléments militent en faveur d'une formulation iconoclaste.

À Karacaören, le décor d'une église funéraire voisine de celle qui conserve une Vision d'Eustathe est fait exclusivement de croix et d'ornements[66]. S'agit-il d'un programme funéraire pur ou à tendance iconoclaste? Quoi qu'il en soit, le type omeyyade des décors permet de les situer à l'époque iconoclaste et l'absence des images habituelles à l'iconographie funéraire est en faveur d'un programme iconoclaste.

À Yaprakhisar, dans une église funéraire pauvrement décorée, le doute n'a plus lieu d'être[67]. En effet, elle est ornée de croix, de quelques plantes et de lampes dans le sanctuaire, décors peu révélateurs, mais sur le versant sud de la voûte on a peint une étrange chasse d'Eustathe. Le général Placide est remplacé par un lion, le cerf qui tourne la tête vers lui est crucifère comme sur les images traditionnelles. Ainsi, la populaire Vision-conversion d'Eustathe a été traduite en langage iconoclaste par la scène cynégétique. On connait d'autres exemples

---

64. Voir note 58; pour la Bithynie, noter les remarques dans Laurent, 1956, 35-36, 51; N. Thierry, "Topographie ponctuelle de l'iconomachie en Asie Mineure", Εὐψυχία. *Mélanges Hélène Ahrweiler*, Paris 1998, 651-671.

65. Bibliographie à propos de notre étude complémentaire de l'église, Thierry 1976, 88-95, 108-110, 110-112; N. Teteriatnikov, "The Frescoes of the Chapel of St. Basil in Cappadocia: Their Date and Context Reconsidered", *CahArch* 40 (1992), 99-114.

66. C. Jolivet-Levy et G. Kiourtzian, "Découvertes archéologiques et épigraphie funéraire dans une vallée de Cappadoce", *Études balkaniques* 1 (1994), 135-175.

67. Thierry 1976, 82-88.

prouvant combien des siècles de culte des saints avaient irrémédiablement marqué les esprits[68].

En un temps ou un autre, des foyers de résistance à l'Iconoclasme persistèrent un peu partout suivant l'autorité des évêques ou la domination morale des moines. Dans la province dépeuplée on compte peu de fondations iconodoules autres que deux monuments insignes de la vallée de Péristréma. L'une à Belisirama (Açikel ağa kilise ou Batkın kilisesi) conserve de précieuses peintures menacées par l'érosion; programme, iconographie et art correspondent à ce qu'aurait été l'évolution de l'art prôtobyzantin s'il n'avait pas été stoppé par l'interdiction des images. Les scènes christologiques sur fond jaune d'or, les panneaux où de grandes croix latines encadrées de rideaux, alternent avec des portraits de saints, pourraient se voir dans des églises romaines du VIIe au IXe siècle, avec des analogies précises (les fonds de Saint-Sabas, les manteaux militaires de Saint-Étienne le Rond, la Crucifixion de Sainte-Marie-Antique; quant à la présentation au temple elle peut se comparer à celle de la mosaïque de Kalenderhane Camii à Istanbul)[69]. La seconde église, près d'Ihlara (Agaç altı kilise), présente des peintures orientales rustiques dans la ligne des arts omeyyade et abbasside; l'iconographie narrative de la Dormition, et la grande composition de la coupole où le Christ est porté par les quatre archanges s'élevant entre les neuf anges deux fois répétés, sont des éléments d'une pensée conceptuelle héritée du christianisme primitif[70].

**

Le siècle qui suivit l'Iconoclasme fut un temps d'intense création, d'emprunts au passé et d'innovations. On sait aujourd'hui qu'il n'y eut pas de "statut du peintre", notion née d'une mauvaise lecture du canon 252 C du Concile de Nicée de 787. En fait, les images sacrées étaient reconnues conformes à l'esprit des Pères de l'Église (de jadis) ce qui ne les soumettait nullement aux pontifes alors en place[71]. Ainsi, les peintres et leurs commanditaires étaient relativement libres d'exprimer leur foi sur les murs des églises; c'est ce dont témoignèrent les artistes de Cappadoce durant plus d'un siècle, tant que l'emprise de l'Église de Constantinople n'exerça pas son controle.

68. Thierry 1976 (peintures d'Al Oda, amulette, 104-107).

69. N. Thierry, "Un décor pré-iconoclaste de Cappadoce: Açikel ağa kilisesi (Église de l'ağa à la main ouverte)", *CahArch* 18 (1968), 33-69; C. L. Striker et Y. D. Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul. Third and fourth preliminary reports", *DOP* 25 (1971), 255-256, fig. 11.

70. N. et M. Thierry 1963, 73-87; Y. Christe, "Notes iconographiques sur quelques églises de Cappadoce", *Zograph* 15 (1984), 1-14.

71. J. J. Yannias, "A reexamination of the Art Statute in the Acts of Nicea II", *BZ* 80 (1987), 348-359.

La reconquête des frontières orientales de l'empire assura paix et prospérité à la Cappadoce où les églises se multiplièrent. Les fondations de la fin du IXe siècle et du Xe sont caractérisées par l'extension des séries hagiographiques et des cycles christologiques et la disparition des champs ornementaux ainsi que des grandes croix votives.

La fréquence de ces cycles (on en compte une vingtaine) et leur développement ne correspond pas à ce qu'on sait de Constantinople où n'étaient comparables que le programme des Saints-Apôtres[72].

Nous pensons qu'en Cappadoce, il s'agissait d'une réponse aux iconoclastes dont les critiques demeuraient dans les esprits; les images étaient les gages de l'humanité du Christ. On développa donc les quatre périodes de sa vie terrestre: enfance, vie publique, passion et résurrection. Le récit se déroulait autour du naos de haut en bas de gauche à droite, en commençant au sud près du sanctuaire. On privilégiait l'Enfance et la Passion qui objectivaient la nature humaine et particulièrement la souffrance et la mort du Christ, qui insistaient sur la réalité de son sacrifice rédempteur; d'emblée la descente de croix fut pathétique. On illustrait les quatre Évangiles et des apocryphes qui donnaient de plus amples détails, surtout le Protévangile de Jacques le Mineur et pour la Descente aux Enfers d'anciennes traditions complétaient l'Évangile de Nicodème[73].

Cependant, on retirait du récit chronologique les images théophaniques: la Transfiguration était représentée sur les tympans et l'Ascension placée au centre de la voûte des églises mononefs, ou dans la coupole des églises en croix.

La conque absidale était consacrée à la Vision du Christ en gloire, entouré des protomés des évangélistes, et encadré de sa garde angélique dans l'ordre hiérarchique, les archanges étant les plus éloignés de la divinité. C'était le Christ intemporel des visions prophétiques, et souvent on représentait sur les côtés les visionnaires: Isaïe dont un séraphin purifiait les lèvres avec du charbon ardent, et Ézéchiel auquel un autre hexaptérige faisait avaler le rouleau. De rares éléments tirés de l'Apocalypse, comme la mer de cristal, contaminait parfois la composition, évoquant alors la Vision eschatologique de la fin des temps[74]. Ainsi, la composition du sanctuaire complétait le cycle exposé dans le naos et le programme exprimait la pensée christologique du concepteur.

---

72. N. Mesarites, *Description of the Church of the Holy Apostles in Constantinople*, ed. G. Downey, Philadelphie 1957. Le plus souvent, ce furent des programmes hiérarchisés de l'Église de Dieu, de ses prophètes à ses saints.

73. N. Thierry, "La Bible illustrée en Cappadoce", dans *Bible de tous les temps*. I. *Le monde grec ancien et la Bible*, Paris 1984, 257-299; id., 1991, a; id., "Le thème de la Descente du Christ aux Enfers en Cappadoce", *Mélanges Doula Mouriki*, *ΔΧΑΕ* 1993-1994, 59-66.

74. Cf. index dans Jolivet-Levy 1991, a.

La plupart des décors cappadociens de cette époque, décors dits "archaïques" par Jerphanion, les classant par rapport aux programmes byzantins du XIe siècle[75], sont remarquablement fidèles à cette typologie; seuls variaient les styles, du classique au populaire, et les proportions relatives du développement des quatre périodes de la vie du Christ.

*

Cependant, à côté des nombreux cycles orthodoxes comme celui de l'ancienne église de Tokalı, quelques autres témoignaient de lectures apocryphes ou de traditions orales étrangères à la doctrine officielle.

C'est le cas pour un groupe d'églises du Hasan dağı, près d'Ihlara, dont les peintures sont d'une inspiration particulière.

À Yılanlı kilise (vraisemblablement de la seconde moitié du IXe siècle), le Jugement dernier illustre les commentaires de l'Apocalypse de Jean écrits par André de Césarée, théologue du VIe-VIIe siècle; le texte devait être populaire en Cappadoce puisqu'il fut repris au début du Xe par Aréthas de Césarée, prélat cependant connu pour le haut niveau de son éducation classique[76]. Il s'agit de commentaires gnostiques et ésotériques: le Christ-Juge est encadré par les 24 vieillards de l'Apocalypse (*que Dieu seul peut-être connait*, disait Oecuménius). Ceux-ci, vêtus en prêtres syriens, sont nommés comme des anges bénéfiques (Adonaèl, Damènaèl, Tsabao etc.), et portent les lettres de l'alphabet "car ils *excellèrent aussi bien dans l'action que dans la connaissance*" expliquait André de Césarée. À leur tête se tenait Melchisedech, tenant l'A et "*appelant à haute voix*"[77]. Plus bas, les élus étaient représentés exclusivement par les Quarante martyrs de Sébaste. On remarque encore que le Christ-Juge sur le mur ouest de l'église fait face au Christ d'une Ascension dogmatique dans l'abside; cet emplacement symétrique des deux théophanies est un trait qu'on retrouve en Occident à l'époque carolingienne.

À Yılanlı kilise encore l'illustration de la Cène (sch. 3), trahit des survivances de dualisme. Derrière le Christ se trouve un démon, Céléphouzé, et les paroles provocatrices d'un démon Παρακρσητ..: *A ton banquet sacré, aujourd'hui, Fils de Dieu, prends moi comme participant «Celui qui a mis la main au plat, celui-là me trahira!» Le démon (de la désobéissance)*. La formule est reprise de façon abrégée dans les églises voisines, Kokar kilise et Pürenli seki

75. Jerphanion 1925-1942, I, 67-94.

76. *PG* CVI, col. 254-55; 207-458 et 499-786.

77. N. et M. Thierry, 1963, 93-102; Thierry, "L'Apocalypse de Jean et l'iconographie byzantine", dans *L'Apocalypse de Jean. Traditions exégétiques et iconographiques*, Genève 1979, 319-339 (327-329).

kilisesi[78]. On remarque à Yılanlı kilise la présence de Paul auprès du Christ, fait exceptionnel. Les relents de dualisme peuvent faire supposer une influence paulicienne, ce que renforce cette présence.

Dans les deux églises de Kokar kilise et Pürenli seki kilisesi, on remarque d'autres originalités, notamment une représentation de la crucifixion accostée de Caïphe peint comme l'ordonnateur du supplice du Christ: *Caïphe dit: "la croix, la croix pour le Nazaréen"* (sch. 4), et dans la seconde église Caïphe est même nommé *l'empereur* (ὁ βασιλεύς)[79]. Le récit occulte donc la responsabilité de Pilate. De nombreuse études sont en cours sur des textes favorables à Pilate, qui aurait reconnu la souveraineté de Jésus, et se serait même fait chrétien avec sa femme; le peintre illustrait peut-être une version perdue d'un apocryphe de la Passion, lié à des Actes de Pilate en usage dans des milieux hétérodoxes d'Asie Mineure et notamment de Cappadoce[80].

À Kokar kilise encore, le Christ jugé par Pilate figure dans la gloire lumineuse, attribut de la divinité, marquant ainsi que l'homme humilié est bien dieu et qu'en cette scène sont confrontés symboliquement les deux pouvoirs, le terrestre et le céleste. Les concepteurs du décors semblent ne pas s'être résignés à n'évoquer que la nature humaine du Christ. De même dans l'église voisine d'Eğri Taş kilisesi, datée de 921-944, les visions des rois mages témoignent du polymorphisme de Jésus et par conséquent, suivant une conception d'origine iranienne, sa divinité: à Bethléem en effet, ils voient des Christ différents, un enfant dans la mangeoire ou un Christ adulte bénissant et enseignant (sch. 5). Dans ces deux cas, l'inspiration est parallèle à divers textes orientaux, Chronique syrienne de Zuqnin, Livre de la Caverne des Trésors, Actes de Jean[81].

Dans ces églises, postérieures aux deux autres de la même vallée citées plus haut[82], le style des peintures offre des parentés avec l'art de l'Italie et de la Rome gréco-syrienne du IXe siècle et avec celui des manuscrits qu'on attribue tantôt à la Palestine, tantôt à l'Italie du sud, comme les *Sacra parallela*. Ces faits

78. N. et M. Thierry, 1963, p. 103-104, 123, 147-148. Cette inspiration orientale se retrouve sur la miniature de la Cène du Copte 13 de la Bibliothèque Nationale de Paris et sur les peintures disparues de l'Église du portique d'Hadrien à Athènes, ainsi que dans la Communion des Apôtres à Asinou.

79. N. et M. Thierry, 1963, p. 124-125, 148-149.

80. Sur des Actes de Pilate, païens et chrétiens présents en Cappadoce dans la seconde moitié du IVe siècle, cf. note 57. La présence de la femme de Pilate lui enjoignant de ne pas s'occuper de l'affaire va dans le même sens; le sujet est très fréquent dans les décors "archaïques"; ce détail ne répond qu'à Matthieu et pourrait alors être un ajout apocryphe à l'Évangile de Marc dont on pense qu'il serait le prototype du texte de Matthieu (communication de Christoph Burchard, du 20-9-1997 à Genève, que nous remercions ici).

81. N. et M. Thierry, 1963, p. 124-125; 50-54; Thierry 1991, a.

82. Voir p. 395.

peuvent être expliqués par la situation du Hasan dağı, à la fois sur la route de la Syrie à Ancyre et Constantinople, et suffisamment à l'écart pour servir de refuge aux exilés fuyant les terres occupées par les Arabes. Aussi pensons-nous que des Grecs orientaux sont venus grossir des communautés cappadociennes qui vivaient là, repliées sur elles-mêmes.

Certaines particularités de leurs programmes n'étaient pas ignorées des peintres de la région de Göreme, plus ouverts à l'influence de Constantinople, notamment ceux dont les œuvres sont d'un art comparable à celui de l'Ascension de Sainte-Sophie de Thessalonique[83]. Ainsi certaines atypies de Kokar kilise perdurent à Saint-Jean de Güllü dere (913-920)[84], comme les apôtres-juges tenant un cartel où se trouve marqué leurs lieux d'évangélisation, la Cynocéphalie attribuée à André et la Gabadonie (assimilée à l'Arménie), donnée à Barthélémy ou à Thaddée (fig. 4 et 5). La Gabadonie était une terre située au sud de Kayseri et peuplée d'Arméniens fuyant la domination du calife de Bagdad; elle fut officiellement arménienne lorsque Basile II la céda au prince héritier du Vaspourakan David, en 1022; la notion d'un peuplement arménien en Gabadonie était donc antérieure de plus d'un siècle à l'officialisation du fait. À Kokar kilise, la *Gabadonia* est donnée à Barthélémy; à Saint-Jean de Güllü dere, c'est à Thaddée qu'est attribuée la "*Gabatho, Grande Arménie*"[85].

Dans cette église, on observe encore des atypies d'origines diverses comme la formule du carré magique utilisée pour nommer les bergers (mais incomplète, contrairement à ce qu'on voit à Kokar kilise), ou l'Agneau à la douelle absidale (survivance ou emprunt à l'Apocalypse?)[86], une formule réaliste de la mort de la Vierge qui reste unique (le Christ saisit l'âme qui s'échappe de la bouche de sa mère) et un exceptionnel programme funéraire avec un Christ de la Seconde Venue de type dynamique (fig. 5) dont nous n'avons d'autres exemples qu'en Occident. Enfin, comme nous l'avons dit, sur ces peintures comme celles du même atelier et dans deux autres églises encore, la Théotokos est nommée Mère du Christ (MP XY).

Les peintures de Saint-Jean correspondent donc à une étape de l'iconographie cappadocienne: une première épuration a été faite par rapport aux églises d'Ihlara, et des images d'autres provenances n'ont pas eu de suite byzantine. On pourrait citer d'autres compositions qui restent des cas isolés, comme la Transfiguration-Vision du paradis, peinte à Saint-Théodore, près d'Ortahisar (sch. 6) qui illustre l'Apocalypse de Pierre[87]. D'une façon générale

83. N. Thierry, "Un atelier de peinture du début du Xe siècle en Cappadoce", *Bull.de la Soc. Nat. des Ant. de France* 1971, 170-178 (dans Thierry *Reprints* 1977, chap. IV)

84. Thierry 1983-1994, I, 135-181.

85. N. et M. Thierry, 1963, 129-130; Thierry 1983-1994, I, 161-166.

86. Jolivet-Levy 1994.

87. Thierry 1991, a, 228-231.

tous ces textes apocryphes, qui étaient des lectures familières aux moines, retombèrent dans l'ombre. Il faut citer en parallèle l'illustration populaire des fables d'Ésope qui décorent une petite salle du monastère d'Eski Gümüş[88].

*

Le programme savant de la Nouvelle église de Tokalı (c. 950-960) est une autre illustration de la liberté laissée aux commanditaires[89]. En plus du cycle très complet de la vie du Christ, le développement de la Pentecôte et de l'universalité de la mission apostolique, la crucifixion absidale, la composition ample de la Dormition et l'image de la Vierge de tendresse, formule d'exégèse nouvelle qui traduisait le naturel de l'Enfant[90], enfin l'hagiographie à la fois locale et universelle, tous ces éléments comportent des innovations qui ne firent école que ponctuellement.

Les cycles de la vie du Christ, à la fois narratifs et dogmatiques ne dépassèrent guère le Xe siècle, remplacés par les cycles liturgiques, c'est-à-dire, la série des principaux évênements fêtés par l'Église de Constantinople. Les caractères provinciaux se limitèrent alors à certaines articulations des tableaux christologiques, à la mise en valeur des représentations hagiographiques qui devinrent des icônes, au maintien du Christ dans bien des absides centrales, à l'insertion des portraits de donateurs dans les images sacrées. Enfin, le style peut se classer d'après certaines écoles, classique, expressionniste, académique et aristocratique, schématique dite "monastique"[91].

LA PLACE ET L'IMPORTANCE DU CLERGÉ

Dans la société cappadocienne, le clergé fût d'émblée omniprésent. En 370, on comptait 50 chorévêques pour le seul évêché de Césarée, ce qui correspondait au témoignage de Grégoire de Nysse (lettre 2), entre 370 et 380: *S'il est possible de déduire la présence de Dieu des symboles visibles, il est plus juste de supposer qu'il habita la Cappadoce plutôt que partout ailleurs. Combien en effet, n'y a-t-il pas d'autels sur lequels le nom de notre Seigneur est glorifié*[92]!

---

88. M. Gough, "The Monastery of Eski Gümüş. Second Preliminary Report", *AnSt* 15 (1965), 162-164 (le style des animaux est celui du bestiaire schématique des peintres dits "archaïques").

89. Jerphanion 1925-1942, I, 297-376; Wharton-Epstein 1986; Thierry 1989, a; id., "Une fondation aristocratique: Tokalı kilise", *A. H.* 70 (1991), 36-42; Jolivet-Levy 1997, 58-67.

90. On en compte sept exemples cappadociens ultérieurs, en premier lieu dans le narthex de Sainte-Barbe de Soğanlı, datée de 1006 ou 1021, N. Thierry, "La Vierge de tendresse à l'époque macédonienne", *Zograph* 10 (1979), 59-70.

91. Jerphanion 1925-1942, I, 417-426; Thierry 1975, 84-95.

92. Éd. P. Maraval, 106-123.

Quant au monachisme, on sait qu'il fut précoce et que saint Basile n'institua ses règles cénobitiques qu'après avoir lui-même fait l'expérience de la vie érémitique et visité les communautés de Palestine, alors que d'autres Cappadociens, comme Sabas, restèrent alors en Terre sainte[93].

D'une façon générale, il est difficile d'apprécier le nombre des moines par rapport à l'ensemble de la population byzantine; la proportion varie suivant l'époque et le lieu. Nos renseignements sont ponctuels, citons comme extrême le témoignage de Jean d'Éphèse qui dit que vers 515 en Mésopotamie, le tiers des enfants d'un village était consacré à l'état monastique[94]. Un mécanisme de recrutement nous est expliqué, parmi d'autres, par la Vie de saint Pierre d'Atroa (773-837), en Bithynie: le saint entraîna dans les ordres son frère, la famille de sa so eur, mari et enfants, soit six hommes et trois femmes[95].

À Zelve, nous avons trouvé le testament d'un Anthime, chorévêque et exarque de la seconde moitié du Xe siècle, testament par lequel il libérait ses douloi (*serviteurs* de sa demeure ou *esclaves* de sa propriété foncière?)[96]. La persistance des chorévêques en zone rurale n'a rien d'exceptionnel mais, quand on sait qu'un évêque siégeait à Matiane, à 6 km de là, au sud-ouest, et un autre à Hagios Procopios (Ürgüp), à une dizaine de km au sud-est, il faut conclure à l'importance du clergé local à l'époque. Il est vraisemblable que nombre d'églises qui nous sont parvenues étaient des fondations villageoises desservies par des prêtres ou des hiéromoines ou des oratoires privés, sanctuaires difficilement différenciables de ceux des petits couvents.

Les moines étaient en effet très nombreux, mêlés à la population dont ils dirigeaient la foi et qui assurait leur recrutement. Cette cohabitation est attestée par bien des inscriptions votives, peintes ou gravées qui juxtaposent les signatures des moines, diacres, prêtres et laïques[97]. De même les dédicace de fondation nomment des religieux associés aux laïques[98]. Et dans le vallon de Göreme, les chapelles funéraires (fig. 6) et le tombeau peint de la nécropole sont aux

93. B. Gain, *L'Église de Cappadoce au IVe siècle d'après la correspondance de Basile de Césarée* (330-379), Rome 1985, 123-162.

94. J. M. Fiey, *Assyrie chrétienne*, Beyrouth 1965, 14-17.

95. Laurent 1956, 158-159.

96. Thierry 1983-1994, II, 329-333 (résumé dans id., 1981, a, 509-511).

97. Exemples dans Jerphanion 1925-1942, I, 172-176, 470-473, 474-478, 485-486; II, 97-99; Thierry 1983-1994, II, 278-281.

98. Fondation des Sképidis à Karabaş kilisesi (Jerphanion 1925-1942, II, 333-360; Rodley 1985, 193-202; Thierry 1975, 91-93; Jolivet-Levy 1997, 81-84); du clisourarque Eustratios et du stylite Nicétas (Id. 1983-1994, II, 256-59), du prôtospathaire Théophylacte et de son père Arsène (id., "Un style byzantin schématique du XIe siècle daté par une inscription", *Journal des Savants* 1968, 45-61; dans Thierry *Reprints* 1977, chap. XII).

pieds des couvents[99], des tombes d'enfants étant conjointement creusées près de celles d'adultes dans le narthex des églises[100]. D'autre part, comme nous l'avons vu à Maçan, les églises, basiliques et chapelles funéraires sont dans l'aire cémétérale antique, devenue lieu de peuplement. Il est vraisemblable que la basilique paléobyzantine ensablée était conventuelle, et au pourtour du site, deux couvents médiévaux ont été identifiés[101].

En bref, les monastères faisaient partie du paysage villageois. Même un bon nombre d'ermitages à l'écart au fond des ravins n'étaient guère éloignés, l'escalade seule pouvant faire obstacle. Le relief de falaises et de cônes était d'ailleurs propice à l'installation de stylites, ascèse qui n'est pas synonyme de solitude.

Comme dans bien d'autres lieux, c'est souvent à partir d'un ermitage que se constitua un petit monastère; ce fut le cas pour le monastère de l'Archangelos par exemple, qui se développa dans un groupe de cônes auprès d'une source sainte et de tombeaux antiques[102]. De même, près de Tavşanlı, dont la fondation du *domestique du thème* Basile date du règne de Constantin Porphyrogénète[103], nous avons retrouvé l'oratoire primitif d'un premier ascète. Les ermitages étaient extrêmement nombreux, surtout au début du monachisme, certains proches les uns des autres, ce qui fait supposer l'organisation de laures.

Nous avons déjà cité deux grands monastères se rattachant à la période paléochrétienne de Vénasa, celui de l'église no 4 de Zelve et le Saray d'Özkonak[104]. Ce dernier, installé au-dessus d'une grosse source, s'étage sur trois niveaux et s'étend très au delà de la cour principale. L'architecture paléobyzantine de la petite basilique mononef, la haute voûte "à l'iranienne" de la grande salle et la grande galerie qui entourait la cour témoignent d'un art monumental encore proche du romain d'Asie.

Lors de la renaissance du Xe siècle, les ermitages et petits couvents se multiplièrent mais c'est à partir du XIe siècle que se développèrent des monastères organisés. Leur capacité dépassa souvent le nombre de huit à dix moines, si bien qu'ils échappèrent alors aux organisations villageoises et tombèrent sous l'autorité des évêques. Le faît précipita la byzantinisation locale.

La variété des régles de vie adoptées par les moines, et la dispersion des habitacles facilité par le relief ne permettent pas de définir clairement l'ensemble des établissements, qui, de plus, ont souffert grandement de l'érosion. Il est

99. Thierry 1984; id., "Le portrait funéraire byzantin. Nouvelles données", *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μαν. Χατζηδάκη*, Athènes 1992, 582-592.

100. Jerphanion 1925-1942, I, 56.

101. Rodley 1985, 36-33, 151-157.

102. Jerphanion 1925-1942, I, 32, 46, 48; II, 128-145; Jolivet-Levy 1997, 72-76.

103. Jerphanion 1925-1942, 78-99.

104. Voir n. 26.

exceptionnel de trouver un petit couvent isolé avec église et réfectoire comme celui du pic 1223[105] ou une fondation familiale qui prenne en charge l'ermitage de quelques moines comme à Karabaş kilise[106]. Le plus souvent, il s'agit surtout d'installations, églises et salles dont l'une est parfois identifiée comme réfectoire en raison de la présence d'une table et de bancs taillés dans le rocher; dans d'autres cas, les monastères sont reconnaissables à leur organisation autour d'une cour[107]. Le plus remarquable de ces derniers est le monastère d'Eskigümüş, dont on peut identifier l'usage d'une bonne partie des pièces[108].

Le vaste et bel établissement d'Hallaç Monastir, situé près d'Ortahisar[109] a récemment été décrit non comme un monastère mais comme une résidence par R. Ousterhout en raison de l'absence de table de réfectoire et des faibles dimensions de l'église[110]. Cependant l'une des salles peut avoir eu une installation amovible pour le repas des moines et visiteurs; d'autre part, l'église est, relativement, d'une grande taille, tant en surface qu'en hauteur (fig. 7)[111] et sur une façade de la cour la grande croix sculptée est plutôt celle d'un établissement pieux. La qualité architecturale de ce monument est tout à fait remarquable et pose en effet des questions sur la fortune de ses fondateurs.

Les réfectoires encore pourvus de tables de pierre, n'en présentent généralement qu'une, exception faite pour celui à deux travées du monastère de l'Archangelos (réfectoire du monastère primitif)[112]. Le seul qui ait été orné d'une peinture est à Göreme, celui de Çarıklı kilise, sans doute en raison de la fortune de ses commanditaires[113]. À Göreme, le fond du cirque constitue un petit centre monastique fait de la juxtaposition de moyens établissements. Les trois églises à colonnes couvertes de peinture de style constantinopolitain aristocratique et académique font supposer de hauts patronages, laïque à Çarıklı

105. Thierry 1983-1994, 315-320.

106. Voir n. 98.

107. Jerphanion 1925-1942, I, 43-52; Rodley 1985 définit les deux types, avec de nombreux exemples.

108. M. Gough, "The Monastery of Eski Gümüs – a Preliminary Report", *AnSt* 14 (1964), 147-161; id., op. cit., n. 88, Rodley 1985, 103-118.

109. Rodley 1985, 11-26.

110. R. Ousterhout, "Secular Architecture", *The Glory of Byzantium*, Metropolitan Museum of Art, New York 1997, 193-199. L'archéologue a mis à jour les fondations d'une ville byzantine autour de Çanlî kilise et déduit de ses travaux l'existence d'autres résidences provinciales.

111. La question du mobilier des réfectoires (d'après les remarques de Jerphanion 1925-1942, I, 47-48) et celle des dimensions des églises de monastère ont été traitées dans le travail de maîtrise de N. Aldehuelo: *Le monachisme en Cappadoce*, Paris I, 3-10-1997.

112. Jerphanion 1925-1942, 48; Jolivet-Levy 1997, 75. Sans doute pour les pèlerins.

113. N. Thierry, "Une iconographie inédite de la Cène dans un réfectoire rupestre de Cappadoce", *REB* 33 (1975), 177-185; dans *Reprints* 1977, chap. X; Jolivet-Levy 1997, 98.

kilise et partiellement clérical à Karanlık kilise (un prêtre pour quatre commanditaires). L'un des fondateurs est l'*entalmatikos* Jean, c'est-à-dire, d'après le père Darrouzès, un envoyé du patriarche de Constantinople, chargé de mission dans la région[114]. Près de ces trois églises de prestige en furent fondées bien d'autres dues à de modestes commanditaires et à des peintres de talent provincial.

Enfin, dans le vallon d'Erdemli, à proximité de Kyzistra (Yeşilhisar), nous avons découvert un des plus vastes monastères médiobyzantins de la province. L'église en croix inscrite, creusée sur trois étages, est la plus vaste qu'on y connaisse, les annexes conventuelles et domestiques et la nécropole s'allongent au-dessus de la rivière. En face s'étagent les ruines d'un village récemment abandonné où se trouvent, et au delà, une dizaine d'églises du Xe au XIIIe siècles[115].

Ainsi, les établissements monastiques de Cappadoce, étroitement intégrés à la population, ne peuvent être comparés aux concentrations de l'Olympe de Bithynie ou du Latmos, et encore moins de l'Athos. Ils n'ont pas été célèbres et comme nous allons le voir, le patronage des Phocas au milieu du Xe siècle ne s'explique que par l'implantation patrimoniale de cette famille en Cappadoce, dont c'était l'*oikos* et Césarée leur capitale et leur citadelle.

LA PLACE DE L'ARISTOCRATIE FONCIÈRE ET MILITAIRE DANS LA SOCIÉTÉ CIVILE

La société civile est difficile à définir surtout avant le XIe siècle, époque où apparaissent comme donateurs des représentants de la bourgeoisie rurale, propriétaires fonciers, commerçants, artisans, fonctionnaires et militaires. Alors se multiplient en effet les dédicaces et portraits de fondateurs et bienfaiteurs implorant la grâce divine ou l'intercession des saints.

La population paysanne, en partie servile, nous reste anonyme, le très grand nombre de salles rupestres ayant si longtemps servi d'habitation, de celliers, de moulins, de pressoirs et d'étables ne pouvant être daté. La masse des villageois et cultivateurs peut être cependant grossièrement estimée d'après les cités refuges souterraines qu'on trouve partout, la fréquence des nécropoles et le nombre actuel des villages installés à chaque point d'eau. La précarité de leur situation peut être déduite des mêmes données et du testament du chorévêque de Zelve qui libéra ses δοῦλοι, se référant aux empereurs Constantin VII et Romain Lécapène connus pour avoir défendu les soldats propriétaires, les petits

114. Thierry 1975, 89.

115. N. Thierry, "Erdemli, une vallée inconnue en Cappadoce. Étude préliminaire", *Zograph* 20 (1989), 5-21.

paysans et les communes libres, annulant même certaines ventes forcées[116]. Sous la pression fiscale en effet, les petits propriétaires étaient souvent contraints de vendre leurs terres qui allaient grossir les latifundia. La misère enfin est illustrée par une image de l'enfer conservée à Yılanlı kilise dans le Hasan dağı: la femme dont les seins sont mordus par les serpents est punie de n'avoir pas nourri ses enfants, c'est-à-dire de les avoir abandonnés[117].

Quant aux militaires, ils sont souvent mentionnés et leur place fut évidemment capitale dans la société cappadocienne. Nombre d'entre eux faisaient partie de l'aristocratie locale née de l'organisation foncière de la région. La province était une terre de soldats, lieu de stationnement des troupes de l'armée d'Asie et de recrutement de contingents indigènes, lesquels d'ailleurs étaient parfois au service des puissantes familles de l'aristocratie locale.

Dans ce contexte, le rôle de Césarée a été prédominant comme capitale régionale et ville de garnison, ceci depuis l'Antiquité; les inscriptions lapidaires et les chroniques médiévales en apportent de nombreux témoignages[118].

Dès le haut Moyen Âge, les dédicaces font état de militaires parmi les fondateurs et bienfaiteurs d'églises. C'est le cas pour le *glorieux clisouriarque Eustratios* qui dota le sanctuaire de l'ascète et stylite Nicétas, sans doute en remerciement d'une victoire remportée aux frontières (fig. 3). Je situe les peintures à la fin du VIIe siècle ou dans les premières années du VIIIe en raison de l'ensemble de leurs caractères, cette datation ayant été fort discutée en raison du titre d'Eustrathe mais dans l'ignorance de deux équivalents régionaux cités par Théophane: un clisurophylax à Arabissos en 667-668 et un clisouriarque Grégoire le Cappadocien en 695-696[119]. Sous Constantin VII et Romain Lécapène (921-944), le *tourmarque et spatharocandidat de Spadiata et Patès* renouvela les peintures de l'église d'Egrı Taş[120].

L'église monastique dite Karabaş kilise fut repeinte sur commande du prôtospathaire Michel Sképidis avec la participation d'une nonne et un moine de sa famille, sous le règne de Constantin Doucas, en 1060-1061. La famille des Sképidis est encore connue dans la vallée par la fondation de Djanavar kilise et

116. Thierry 1983-1994, II, 329-333.

117. N. et M. Thierry 1963, 101.

118. Bibliographie dans Thierry 1981, a, 517 n. 100-103.

119. Ces arguments ont, à l'époque, emporté l'accord de G. Ostrogorsky et de J. Ferluga, cf. Thierry 1983-1994, II, 258-259, 277 n. 97-99.

120. N. et M. Thierry 1963, 40-45; compléments dans N. Oikonomides, "The Dedicatory Inscription of Egri Taş Kilisesi, *Harvard Ukrainian Studies, Okeanos* 1983, 501-506; et I. Beldiceanu-Steinherr, "Une tourma révélée par l'inscription de l'église Egri Taş", *JÖB* 38 (1988), 395-420, et son importance stratégique, F. Hild "Jerphanion und die Probleme der historischen Geographie Kappadokiens", *La Turquie de Guillaume de Jerphanion*, Rome, 9-10 mai 1997, à paraître.

le panneau votif à saint Eustathe offert par Jean, *prôtospathaire, préposé au Chrysotriklinos, consul et stratège*[121]. Les Sképidis étaient donc une importante famille de l'aristocratie locale sans doute propriétaire du vallon et de ses alentours, ses paysans pouvant à l'occasion être enrôlés dans l'armée. D'autre part, le talent du peintre (à notre avis le meilleur pour le XIe siècle) est sans doute fonction de la dépense consentie par la famille. À celle-ci nous avons rattaché un Eustathios Sképidis, stratège de Lucanie qui signa un acte notarié en 1042, et le sceau d'un Pierre Sképidis conservé à Dumbarton Oaks[122]. Le portrait en prière de Michel Sképidis est difficilement reconnaissable (fig. 8), il était coiffé d'un turban, comme des princes de l'Arménie et de la Géorgie voisines et portait un manteau de brocard semé de médaillons centrés par des outardes et réhaussé de parements brodés. Les costumes orientaux étaient alors à la mode à la cour de Constantinople et les magnats de Cappadoce ont du contribuer à leur succés; en moins riche on les retrouve sur le Théognostos vraisemblablement Mélissènos de Çarıklı kilise, sur l'*entalmatikos* Jean à Karanlık kilise et sur saint Eustrate à Elmalı kilise[123].

Le Grand Pigeonnier de Çavuşin ou Église de Nicéphore Phocas et la Nouvelle église de Tokalı à Göreme:

Les plus célèbres soldats représentés en Cappadoce sont les membres de la famille des Phocas ainsi que deux autres chefs de l'armée d'Asie, Jean Tzimiskès et Mélias. Tous sont représentés dans le Grand Pigeonnier de Çavuşin, encore appelé Église de Nicéphore Phocas[124]. Cette fondation, établie à proximité de la basilique martyriale de Hiéron, renouait ainsi avec le passé.

Les vainqueurs des campagnes de 964 et 965 (marquées par la prise d'Anavarza et Adana, puis Tarse et Mopsueste) sont réunis dans une scène réduite du triomphe de Nicéphore Phocas peinte dans l'angle nord-est de l'église (sch. 7).

La famille impériale est située dans la prothèse, surmontée d'une formule d'*euphemia*: *Seigneur protège toujours nos empereurs, Nicéphore et Théophano notre souveraine*. Nicéphore et l'impératrice sont au centre, vêtus de pourpre claire, comme le jeune homme au cheveux longs debout derrière Théophano (l'enfant Basile, semblable aux jeunes Léon et Alexandre sur le folio B du Paris grec 510). Le père de Nicéphore (le césar Bardas) et son frère (le curopalate Léon) sont à la gauche de l'empereur, dans des tuniques violet foncé.

121. Jerphanion 1925-1942, II, 371-372, corrigé par H. Grégoire, *op. cit.*, n. 18, 98.

122. Thierry 1975, 91-93. Id. 1981,a, 516 et n. 91.

123. Thierry 1975, 89, fig. 19-21, 28; Jolivet-Levy 1997, 98; équivalents orientaux à propos d'un donateur géorgien, N. et M. Thierry, "La cathedrale de T'beti; nouvelles données", *CahArch* 46 (à paraître).

124. Jerphanion 1925-1942, I, 520-550; Thierry 1983-1994, I, 43-57 et II, 403-405 (bibliographie).

À gauche de la prothèse, les chefs de l'armée d'Asie, à cheval, se dirigent comme à la parade vers le groupe impérial: Jean Tzimiskès et Mélias (l'Arménien Mleh), accostés de "l'armée" des Quarante martyrs de Sébaste. Il est possible que l'historien arménien Matthieu d'Édesse (XIIe siècle) ait connu cette peinture car il écrivit que Mleh, fut fait prisonnier avec 40 officiers et envoyé avec eux à Bagdad où ils moururent. Ces portraits sont accompagnés d'invocations qui furent réécrites lorsque Jean devint empereur. Ainsi, en premier temps, Jean et Mélias furent respectivement nommés *magistros* et *stratègos*[125]; secondairement, Jean devenu empereur, Mélias reçut le titre de *magistros* et l'on gratifia Jean de la formule du *polychronion*: *À Jean empereur, nombreuses années*[126]. On remarque que les images impériales de la prothèse furent respectées, en raison sans doute de la renommée de la famille et de son importance locale.

Il s'agit d'une exceptionnelle église commémorative due à la générosité de fondateurs anonymes, vraisemblablement des vassaux des Phocas[127]. Peut-être illustrait-on une cérémonie qui eut lieu à Césarée; on évoque ici le retour triomphal de Nicéphore à Constantinople. Au-dessus de la prothèse on a peint l'apparition de l'archange Michel à Josué; on sait que Nicéphore, en Crète lors du siège de Chandax, implora Dieu en lui demandant la même aide qu'à Josué devant Jéricho; il est vraisemblable que la même prière fut faite lors d'autres sièges. La grande image votive de saint Hiéron, symétrique de l'apparition de l'archange Michel, fait penser que les commanditaires de l'église étaient de la région et avaient joint le héros local dans leurs prières.

Ainsi les peintures de Çavuşin restituent-elles le climat religieux cappadocien de la lutte contre les Arabes[128].

Cette église de Çavuşin est indissociable de la Nouvelle église de Tokalı, située à Göreme à 3 km de là. En effet, l'une célèbre le triomphe des Phocas et

---

125. Jerphanion 1925-1942, II, 398, n. 5, cite un sceau de ce Mélias "prôtospathaire, stratège de Mamistra, Anavarza et Tzamandos", publié par G. Schlumberger dans sa *Sigillographie*, p. 271.

126. N. Thierry, "Un portrait de Jean Tzimiskès en Cappadoce", *TM* 9 (1985), 477-484.

127. Identifiés par L. Rodley, *JÖB* 33 (1983), 312-313.

128. À 450 km à l'est de Césarée, à Erkan, non loin de Tchémişgesek où l'on place le lieu de naissance de Jean Tzimiskès, une grande église commémorative de ses succés fut élévée en 975. L'absidiole nord fut dédiée à la Vierge par un certain Mekhitar, haut personnage civil, intime de Tzimiskès, un de ces Arméniens qui administraient pour les Byzantins les terres orientales récupérées. La dédicace est conservée (M. Thierry, "Le couvent Erkayn en Dersim", *Revue des Études Armeniennes* 20, 1986-87, 381-417). Avec Mekhitar, Mleh au nom grécisé en Mélias et la mention de la Gabadonie, terre des Arméniens, dans deux églises du début du siècle, l'archéologie restitue quelque chose du climat des guerres orientales d'alors (cf. Dagron - Mihaescu 1986, 244-248, 255, 281-287).

de l'armée d'Asie, et l'autre témoigne de la fortune de cette famille qui s'identifiait alors à la Cappadoce. Fondation prestigieuse, la Nouvelle Tokalı est en effet le plus bel exemple de peinture monumentale byzantine du Xe siècle, le chef d'œuvre de la Renaissance macédonienne[129]. Grande nef transversale d'origine mésopotamienne (fig. 9), programme des peintures d'exégèse savante, style antiquisant et technique coûteuse avec des fonds de lapis lazuli et des nimbes à la feuille d'or, tout concourt à faire du monument une œuvre exceptionnelle[130]. L'identification des commanditaires se déduit de deux inscriptions de dédicace situées l'une dans le naos, l'autre dans l'abside nord; cette dernière marque l'achèvement de la décoration et peut se traduire: *Ce béma a été décoré grâce à* (la piété) *de Nicéphore, avec les efforts du serviteur de Dieu, Léon, fils de Constantin.* On reconnait trois des quatre prénoms en usage chez les Phocas, et l'absence de titulature impériale indique que l'entreprise est antérieure à 963.

L'apogée des Phocas date de la chute de Romain Lécapène[131]. En 944, Bardas fut nommé magistros et domestique des Scholes, son fils Nicéphore, stratège des Anatoliques; le second, Léon, stratège de Cappadoce; et le cadet, Constantin, stratège de Séleucie. En 954, Nicéphore remplaça son père et Léon devint stratège des Anatoliques; à cette date Constantin, capturé en 953, était mort en captivité. On peut donc attribuer la fondation de l'église à ce Constantin dont le fils Léon, resté inconnu, continua l'œuvre, aidé alors par son oncle Nicéphore. On connait la foi profonde de ce dernier, piété jadis dirigée par son oncle saint Michel Maléinos et qui longtemps lui fit envisager une retraite au couvent auprès de saint Athanase, son ami.

Les commanditaires étaient restés fidèles à leurs origines cappadociennes, dotant richement un des monastères du voisinage de la basilique martyriale de Hiéron, toujours lieu de pèlerinage, et honorant les saints de la région, Basile, les Quarante martyrs de Sébaste, Hiéron et saint Eustathe[132].

Quelques innovations iconographiques comme cette Vierge de tendresse témoignent du haut niveau de l'inspiration. L'art des peintres est également remarquable; la plastique et la monumentalité des figures nous paraît évocatrice de l'Asie Mineure, telle qu'en a témoigné durant des siècles l'école de sculpture d'Aphrodisias.

On attribue souvent ces peintures à des artistes de Constantinople. Cela ne nous paraît pas assuré, car la ville de Césarée pouvait alors faire vivre un atelier de grands peintres, compte tenu de son importance dans une Asie Mineure byzantine en pleine renaissance, aux côtés de royaumes géorgiens et arméniens

129. Voir n. 89. Encore Thierry 1995, 437-444.

130. Qu'on ne peut comparer qu'aux églises royales géorgiennes, Thierry 1995, 438-444.

131. J.-C. Cheynet, "Les Phocas" dans Dagron - Mihaescu 1986, 289-315.

132. Voir p. 389-390, 400; le rôle primordial de Pierre dans la mission des apôtres, se rattache également à une tradition de l'Église de Césarée connue d'après Aréthas, Jolivet-Levy 1991, b, 217.

à leur apogée. Cet atelier pouvait d'ailleurs comprendre des artistes formés à Constantinople ou venus de la capitale. Quoi qu'il en soit, la technique des peintures sur fond bleu de lapis lazuli est orientale, et caractéristique des fondations royales contemporaines d'Arménie et de Géorgie méridionale.

**

En conclusion, l'abondance des monuments échelonnés du VIe siècle au XIe (et à moindre titre ceux du XIIIe sous régime seldjoucide et mongol) témoignent de la créativité de la Cappadoce. À l'intérieur d'une même série chronologique, les œuvres sont très variées, en raison du nombre des peintres et des commanditaires; leur byzantinisation iconographique et stylistique étaient fonction de l'époque et du niveau social des bienfaiteurs. Cependant les liens avec le monde proche-oriental sont toujours plus ou moins décelables et le tréfonds anatolien restait sous-jacent, comme on peut en juger par la persistance exemplaire de la Vision d'Eustathe.

Une population active, brave et robuste, des ressources importantes compte tenu des économies antiques et médiévales, une situation stratégique capitale au cœur de l'Asie Mineure avaient fait de la Cappadoce une puissance régionale et lui avaient conféré une identité et une mentalité religieuse conceptuelle en partie originale. Terre de paysans et de soldats solidaires de leur clergé, elle avait généré une noblesse riche et puissante qui aspira au trône impérial.

Pour le siècle d'Héraclius, Paul Lemerle avait dit *l'Asie Mineure c'est l'Empire*. À l'époque médiobyzantine, le système des grandes fortunes foncières avait permis l'émergence de familles célèbres comme celles des Argyroi, des Maléinoi, et au premier chef celle des Phocas. Alors et jusqu'à Basile II, la Cappadoce et les terres orientales de l'Asie Mineure dominèrent la politique byzantine. La province servit alors de relais à la vogue croissante des modes irano-arabes déjà implantées dans les royaumes d'Arménie et de Géorgie. Césarée était un centre de pouvoir, centre administratif et militaire et foyer de civilisation, de façon comparable sans doute à ce qu'elle fut comme ville impériale à l'époque romaine.

Le dernier quart du XIe siècle vit l'installation des Turcs Seldjoucides en Asie Mineure; jusque là, la vie régionale de la Cappadoce ne semble guère avoir été altérée par les campagnes militaires et la croissance des colonies arméniennes de ses confins orientaux[133].

---

133. Sur l'originalité de la vie militarisée des territoires orientaux au Xe siècle, Dagron - Mihaescu 1986, 254-257; N. Oikonomidès, "L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le taktikon de l'Escorial", *XIVe Congrès international des Ét. Byz.*, 1971, Bucarest 1974, I, 285-302; M. Thierry, "Données archéologiques sur les principautés arméniennes de Cappadoce orientale au XIe siècle", *Revue des Études Armeniennes* 26 (à paraître).

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES DES RÉFÉRENCES LES PLUS FRÉQUENTES

A. H. 70: La Cappadoce, *Le Monde de la Bible. Archéologie et Histoire* 70 (1991); recueil d'articles.

Arts de Cappadoce 1971, Genève (ouvrage collectif).

Cappadocia 1981: *Le aree omogenee delle civiltà rupestre nell'ambito dell'impero bizantino: la Cappadocia*, Galatina (ouvrage collectif).

Dagron - Mihaescu 1986: G. Dagron et H. Mihaescu, *Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas*, Paris.

D. H. A. 63: *La Cappadoce aux surprenantes richesses, Dossiers Histoire et Archéologie*, No 63, Dijon, mai 1982; recueil d'articles.

D. H. A. 121: *L'art religieux de la Cappadoce, Monuments de la Cappadoce païenne et chrétienne. Dossiers Histoire et Archéologie*, No 121, Dijon, novembre 1987; recueil d'articles.

Hild 1979: F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Vienne.

Hild - Restle 1981: F. Hild et M. Restle, *Kappadokien, Tabula Imperii Byzantini* 2, Vienne (cité *TIB* 2, notre compte-rendu dans *Turcica* 14, 1982, 298-301).

Jerphanion 1925-1942, I et II: G. De Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin*, Paris.

Jolivet-Levy 1991, a: C. Jolivet-Levy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris.

Jolivet-Levy 1991, b: C. Jolivet-Levy, "Hagiographie cappadocienne: à propos de quelques images nouvelles de saint Hiéron et de saint Eustathe", *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, Athènes, 205-218.

Jolivet-Levy 1994: C. Jolivet-Levy, "Le canon 82 du Concile Quinisexte et l'image de l'agneau: à propos d'une église inédite de Cappadoce", *Mélanges Doula Mouriki*, *ΔΧΑΕ*, 1993-1994,

Jolivet-Levy 1997: C. Jolivet-Levy, *La Cappadoce. Mémoire de Byzance*, Paris.

Laurent 1956: V. Laurent, *La Vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa (†837)*, Bruxelles.

Restle 1967: M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen (notre compte-rendu dans Thierry 1977, ch. I, de *REB* 26, 1968, 362-366).

Rodley 1985: L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge (notre compte-rendu dans *BZ* 81, 1988, 82-85).

N. et M. Thierry 1963: N. et M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan dağî*, Paris.

Thierry 1975: N. Thierry, "L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe au XIVe siècle", *DOP* 29 (1975), 75-111; dans Thierry *Reprints* 1977, chap. VII.

Thierry 1976: N. Thierry, "Mentalité et formulation iconoclastes en Anatolie", *Journal des Savants*, avril-juin, 81-119.

Thierry 1977: N. Thierry, "Un problème de continuité ou de rupture. La Cappadoce entre Rome, Byzance et les Arabes", *CRAI*, 98-144.

Thierry *Reprints* 1977: N. Thierry, *Peintures d'Asie Mineure et de Transcaucasie aux Xe et XIe siècles, Variorum reprints*, Londres 1977 (recueil de 13 articles revus et corrigés).

Thierry 1981, a: N. Thierry, "Les enseignements historiques de l'Archéologie cappadocienne", *TM* 8 (Mélanges P. Lemerle), 501-519.

Thierry 1981, b: N. Thierry, "Le culte de la croix dans l'empire byzantin du VIIe siècle au Xe dans ses rapports avec la guerre contre l'infidèle. Nouveaux témoignages archéologiques", *Mélanges Agostino Pertusi, RSBS*, Bologne, 205-228.

Thierry 1982: N. Thierry, "L'Iconoclasme en Cappadoce d'après les sources archéologiques. Origines et modalités", *Le Rayonnement grec, Hommages à Charles Delvoye*, Bruxelles, 389-403.

Thierry 1983-1994, I et II: N. Thierry, *Haut Moyen Âge en Cappadoce, Les églises de la région de Çavuşin*, Paris.

Thierry 1984: N. Thierry, "Découvertes à la nécropole de Göreme", *CRAI*, 656-691.

Thierry 1988: N. Thierry, "La peinture de Cappadoce au XIIIe siècle. Archaïsme et contemporanéité", *Studenica et l'art byzantin autour de l'an 1200*, Belgrade, 359-376.

Thierry 1989, a: N. Thierry, "La peinture de Cappadoce au Xe siècle. Recherches sur les commanditaires de la nouvelle église de Tokalı et d'autres monuments", *Constantine VII Porphyrogenitus and His Age (Delphi 1987)*, Athens, 217-246.

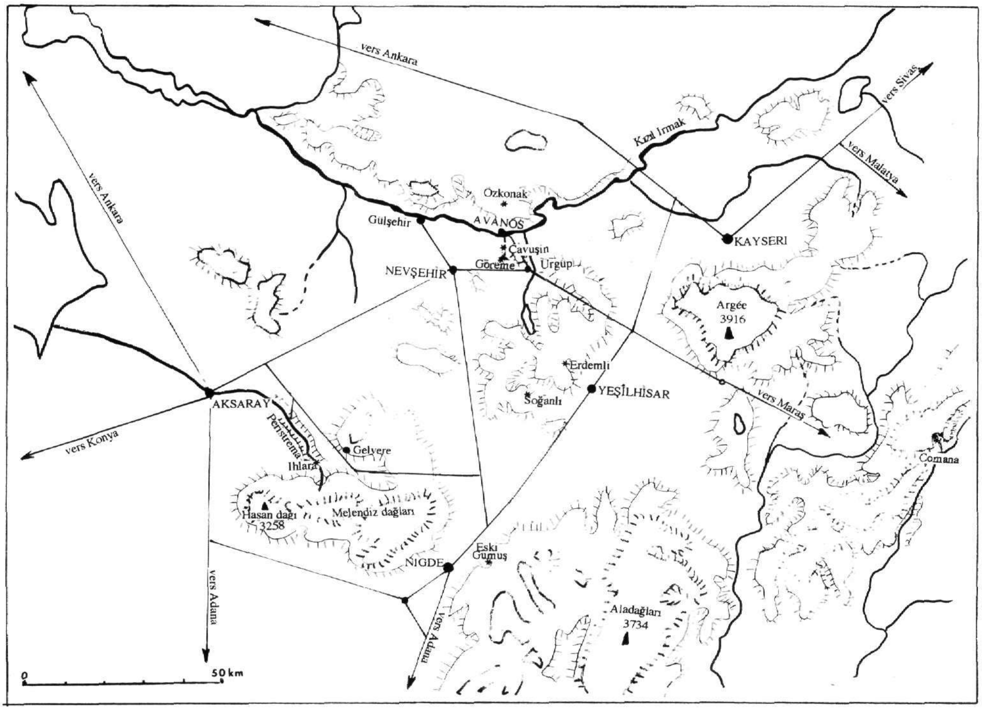
Thierry 1989, b: N. Thierry, "Erdemli. Une vallée monastique inconnue en Cappadoce. Étude préliminaire", *Zograph*, 20, 5-20.

Thierry 1991, a: N. Thierry, "L'Illustration des Apocryphes dans les Églises de Cappadoce", *La fable apocryphe, II, Apocrypha. Le champ des Apocryphes*, Brepols, 2, 217-247.

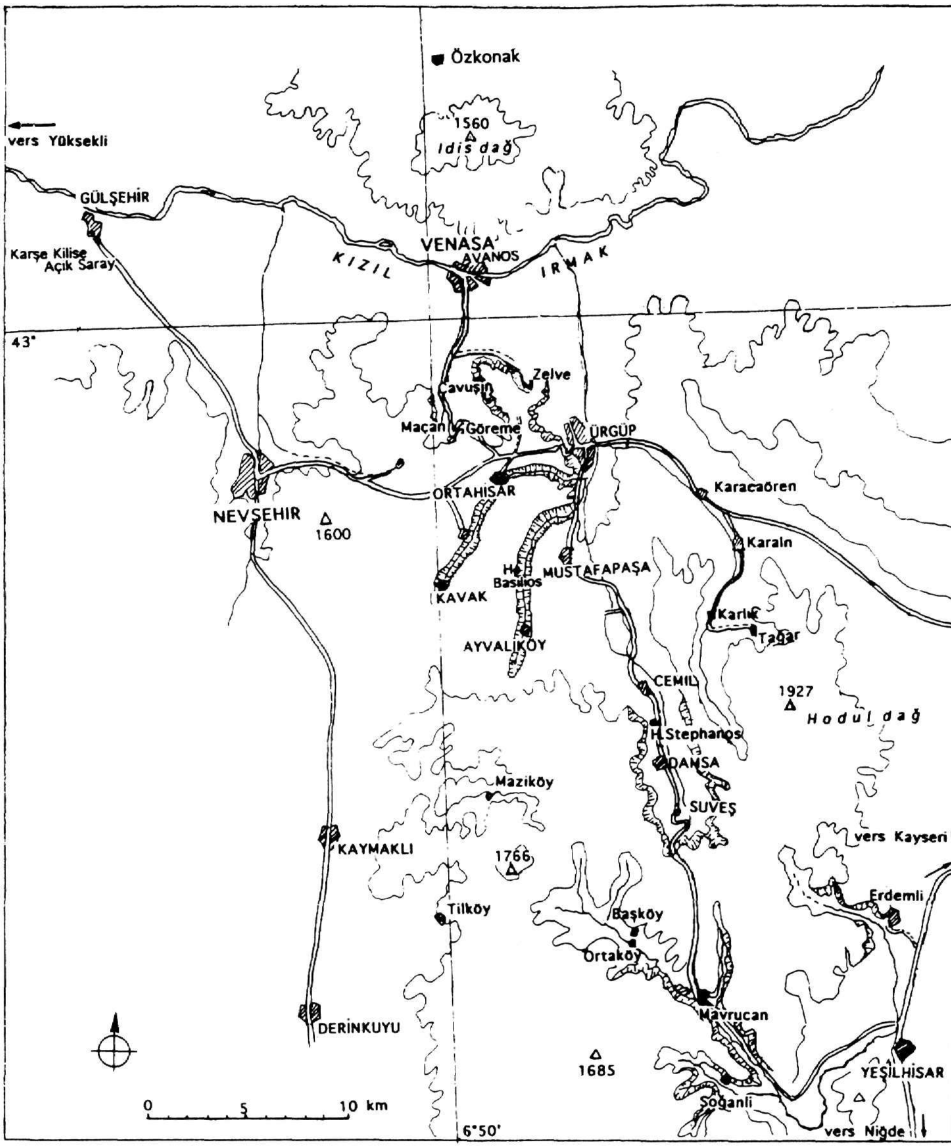
Thierry 1991, b: N. Thierry, "Le culte du cerf en Anatolie et la vision de saint Eustathe", *MonPiot*, 72, 33-100.

Thierry 1995: N. Thierry, "De la datation des églises de Cappadoce", *BZ* 88, 419-455.

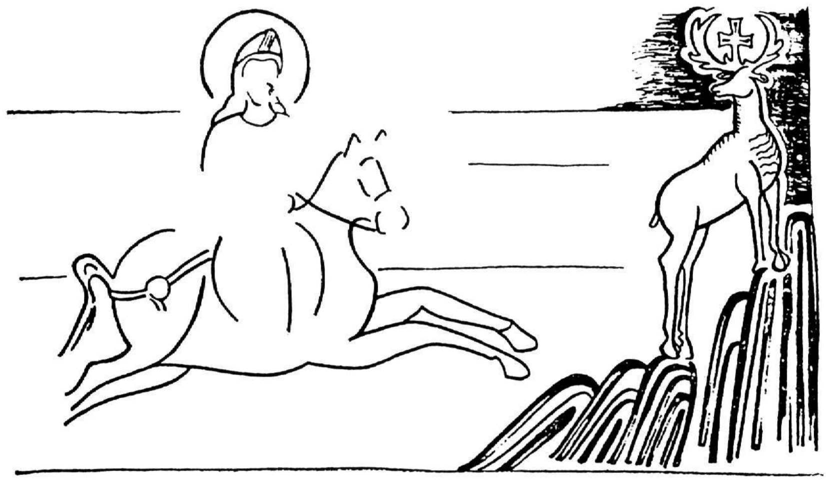
Wharton-Epstein 1986: A. Wharton-Epstein, *Tokalı kilise. Tenth century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Dumbarton Oaks Studies, 22, 1986; notre compte-rendu dans *BZ* 82 (1989), 306-309.

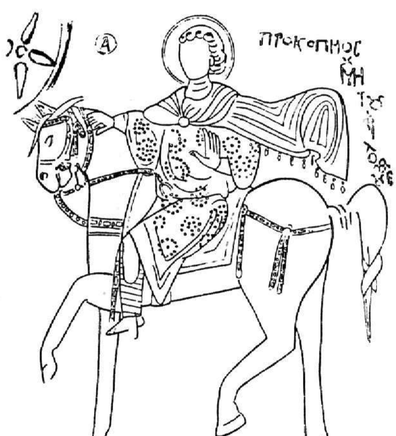

Carte 1. Situation générale des principaux sites (schéma des grandes routes actuelles).

Carte 2. Carte des régions d'Avanos, Ürgüp et Yeşilhisar (J. M. Thierry, *BZ* 1995, 425).

Sch. 1. Vision d'Eustathe à Mavrucan No 3, VIIe siècle (Thierry 1991, sch. 2).
Sch. 2. Vision de Procope à Saint Daniel, Göreme, XIe siècle (Thierry, *D. H. A.* 121, 74)
Sch. 3. Yılanlı kilise, la Cène, détail (Thierry, *REB* 1975, 186).

Sch. 4. Kokar kilise, Caïphe ordonnant la crucifixion (N. et M. Thierry, fig. 29).
Sch. 5. La vision des Mages à Eğri taş kilisesi (N. et M. Thierry, fig. 12).

Sch. 6. La Transfiguration de Saint Théodore (Thierry 1991, a, fig. 13).
Sch. 7. Çavuşin, triomphe de Nicéphore Phocas, composition générale
(Thierry 1983-1994, II, 404).

Fig. 1. Façade de Saint-Jean-Baptiste de Çavuşin (avant 1975).

Fig. 2. La vierge dans la mandorle du vallon de Kızıl Çukur.

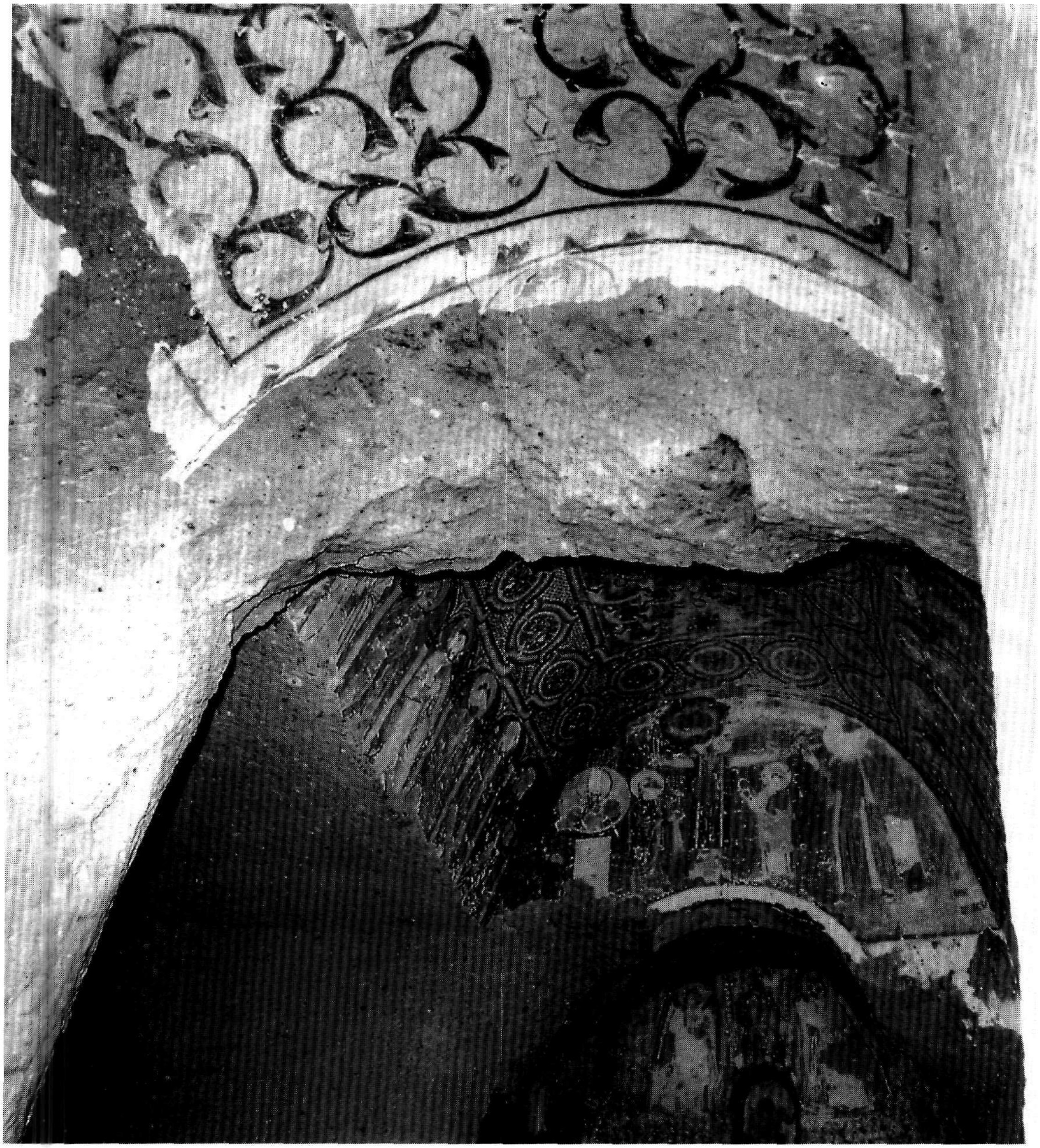

Fig. 3. Vue générale de l'église du stylite Nicétas: croix dans les rinceaux aux voûtes du narthex et de la nef; crucifixion centrant le tympan absidal, entre la double rangée des apôtres; Théotokos entre les anges sous la croix absidale.

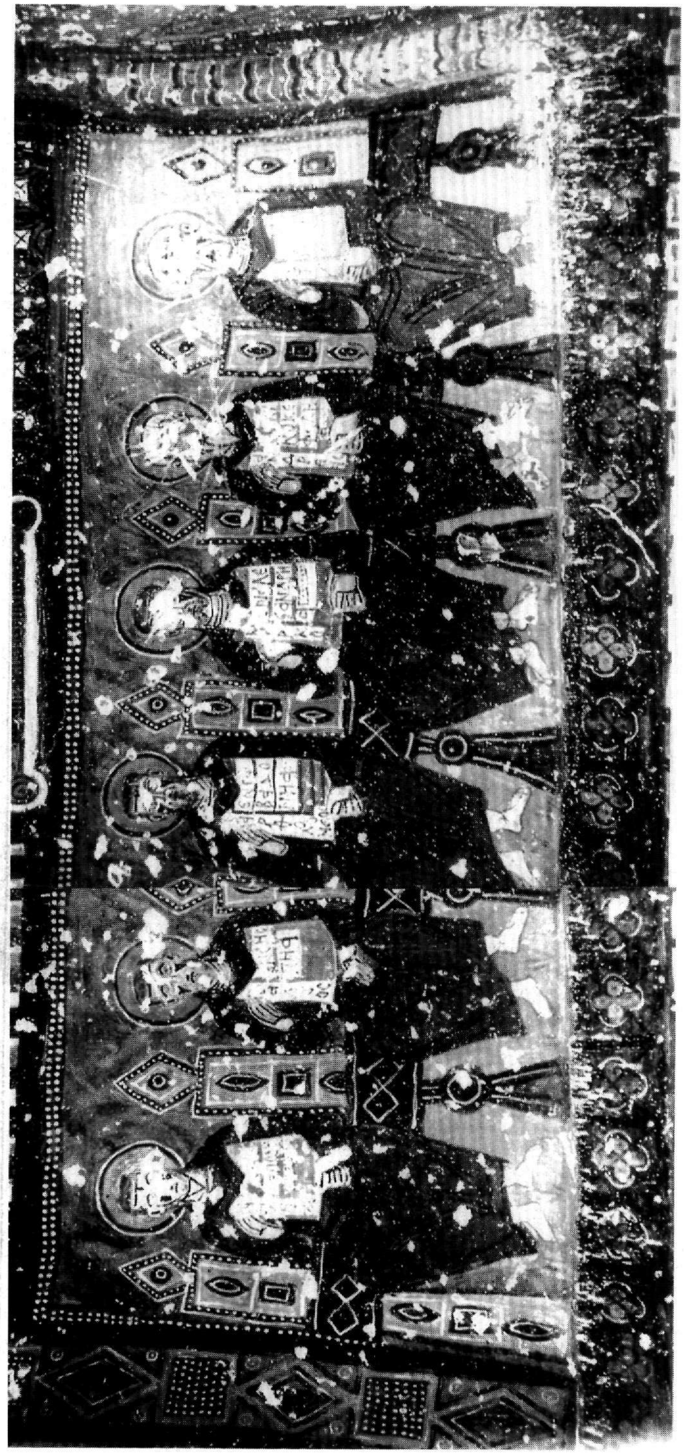

Fig. 4. Kokar kilise: série des apôtres-juges, avec leur lieu d'évangélisation (Barthélémy, troisième à gauche).

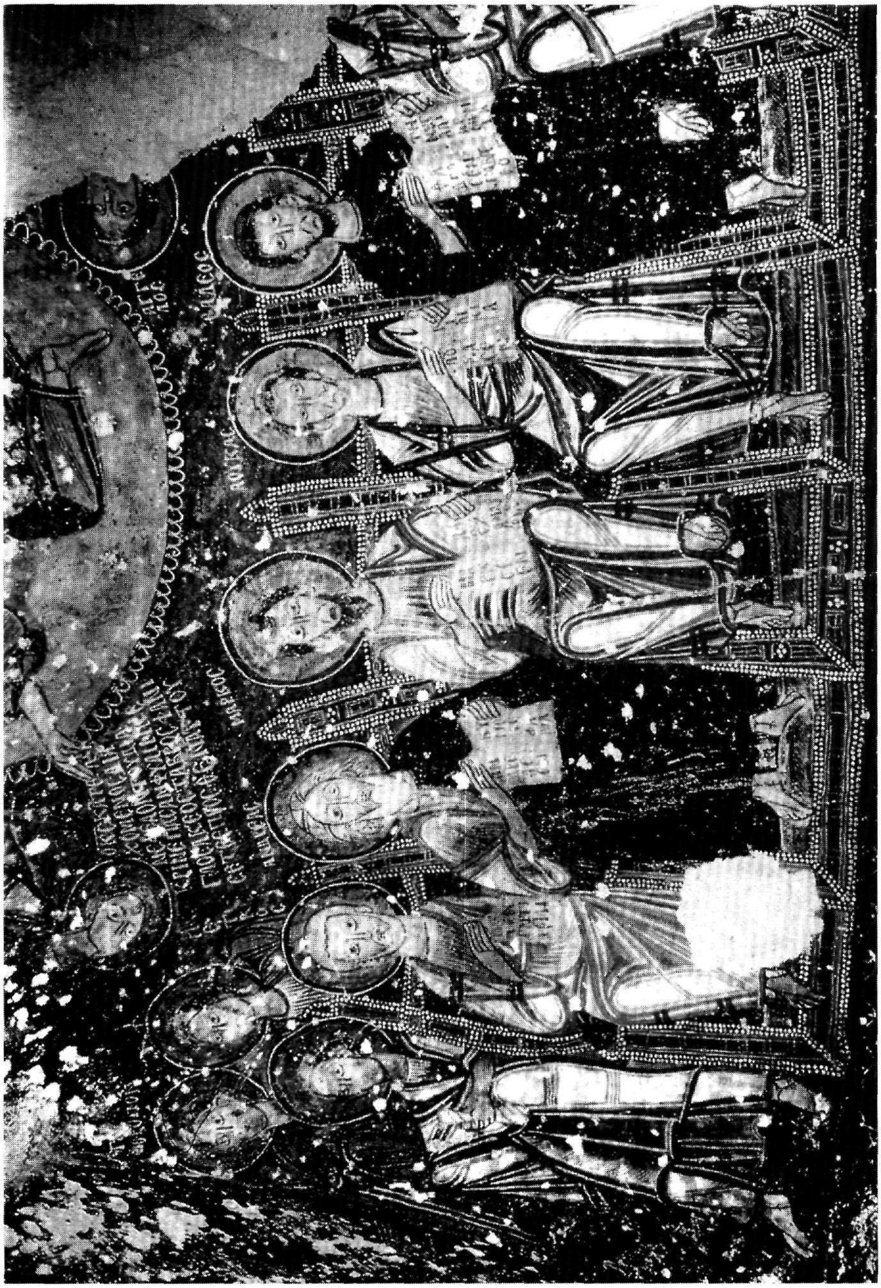

Fig. 5. Saint-Jean de Güllü dere: série des apôtres-juges (André deuxième à gauche; Thaddée en dernier).

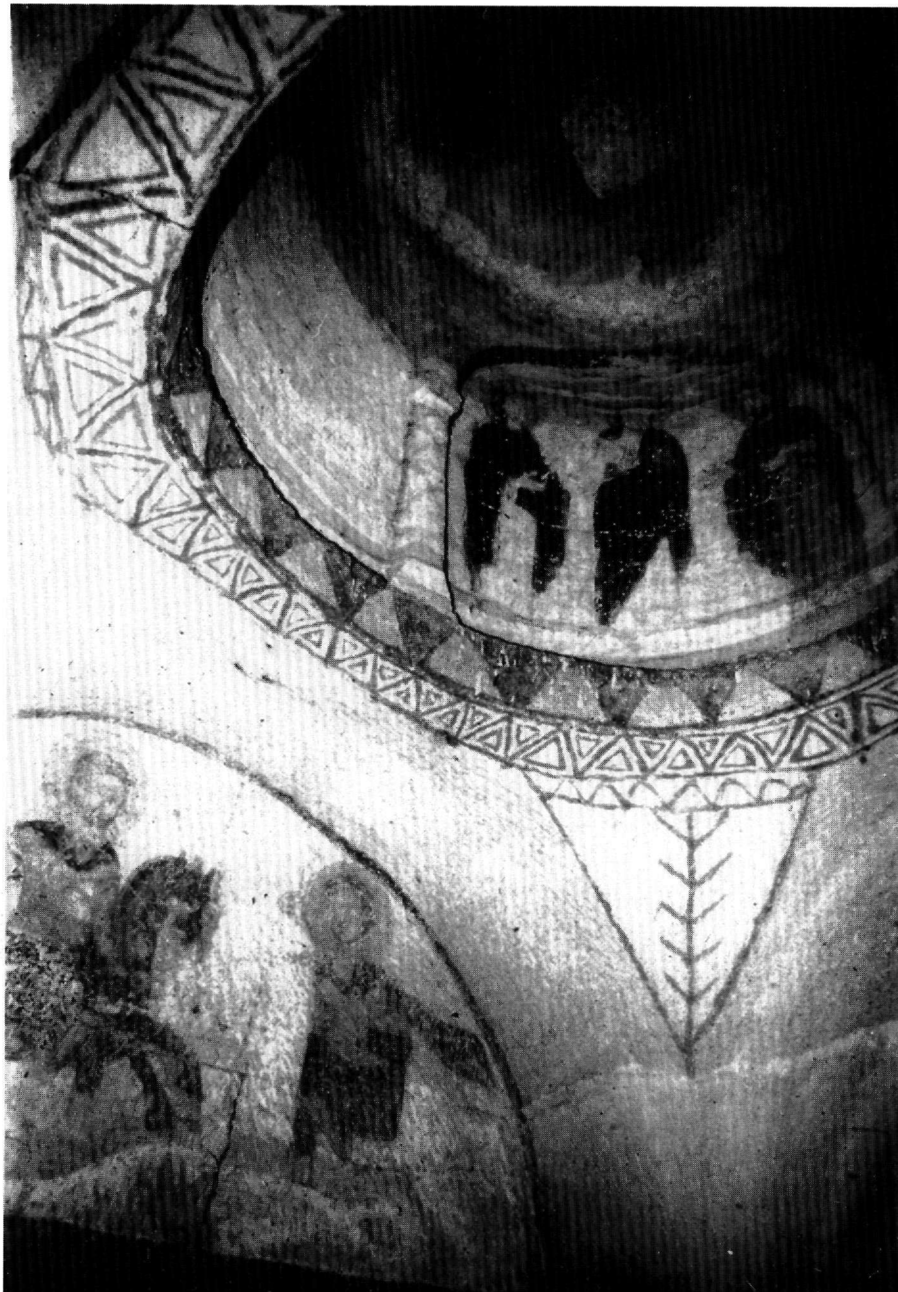

Fig. 6. Nécropole de Göreme, chapelle funéraire du rocher no 5
(Georges et Théodore à cheval et la Déisis), XIe siècle.

Fig. 7. Hallaç Manastir, vue générale des coupoles de l'église.

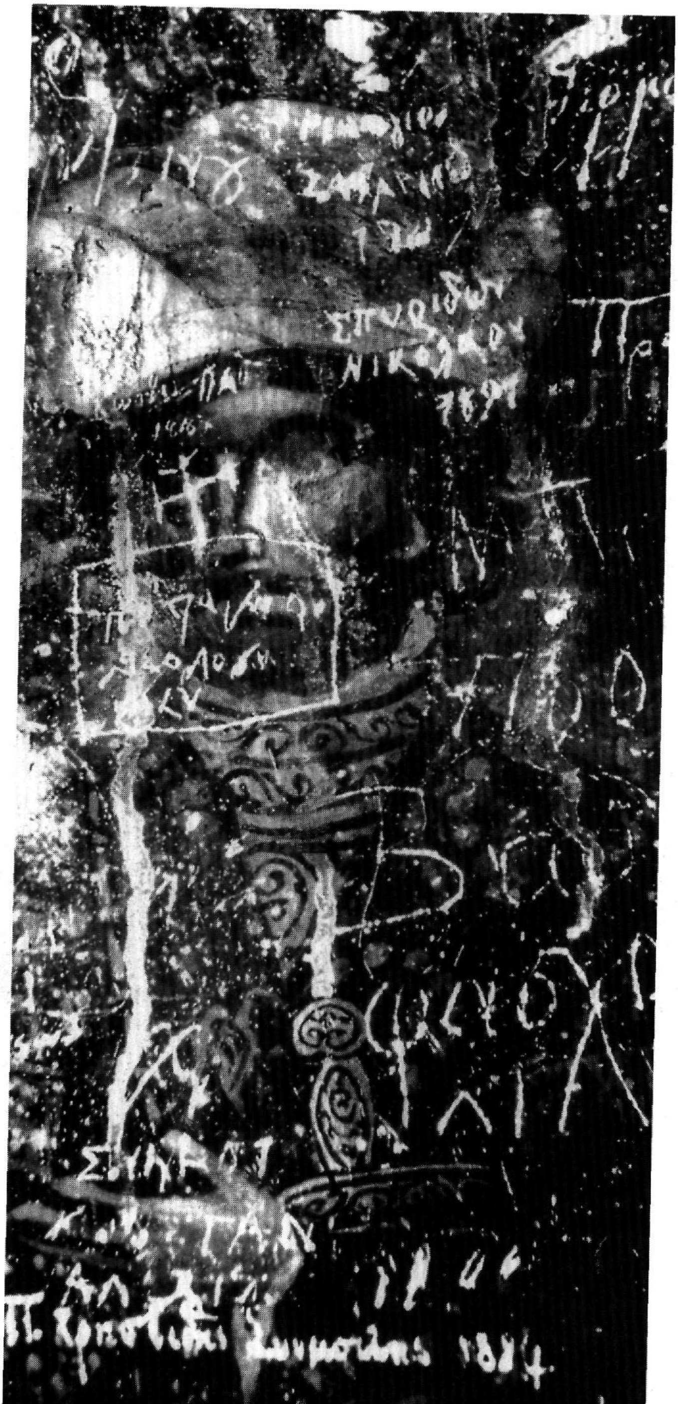

Fig. 8. Le protospathaire Michel Sképidis.

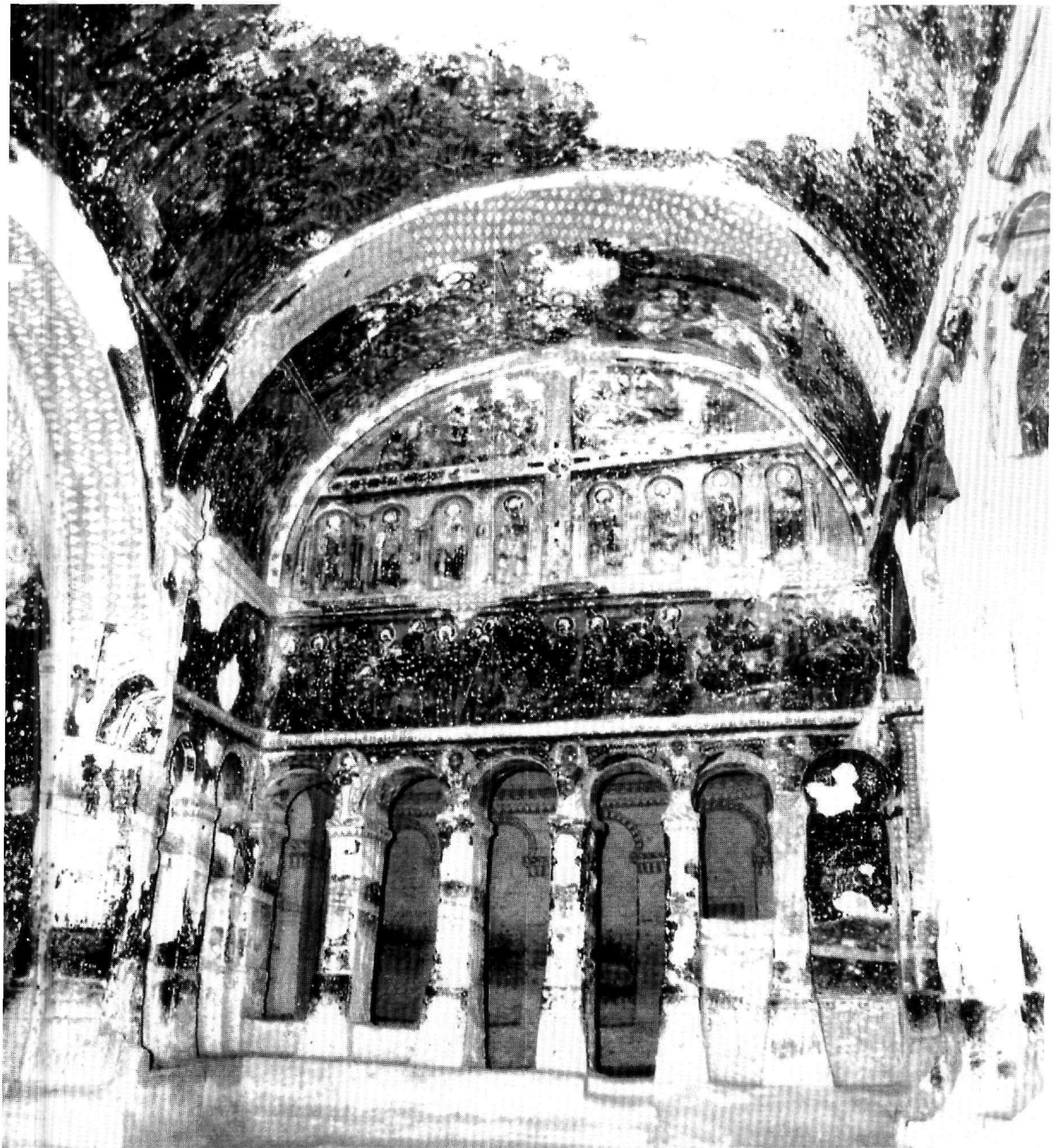

Fig. 9. Nouvelle église de Tokalı à Göreme: vue générale de la nef, vers le nord (avant restauration).

PASCHALIS M. KITROMILIDES

BYZANTINE TWILIGHT OR BELATED ENLIGHTENMENT IN ASIA MINOR?

In his study of the decline of Medieval Hellenism and the demographic and cultural transformation of Asia Minor from a Christian Orthodox and Greek-speaking region of the Eastern Roman Empire into a mostly Islamic and Turkish-speaking territory in the period from the battle of Mantzikert to the end of the fifteenth century, Speros Vryonis concluded by referring to what he aptly described as the "Byzantine residue"[1] in Turkish Anatolia. Besides the diverse forms of Byzantine survivals in the formal institutions, economic life and folk culture of Turkish Anatolia, the "Byzantine residue" in the peninsula consisted in the physical presence of a Christian Orthodox population, Turkish-speaking but also Greek-speaking, scattered throughout the peninsula but mostly concentrated in the Cappadocian valleys and Pontic highlands, along the northern coast and in the interior of Bithynia. This population constituted a veritable physical residue of the Byzantine past of Asia Minor in that it preserved and carried on under the new political and social conditions of Ottoman rule the traditions of Orthodox religious life and ecclesiastical organization, varieties of cultural expression and forms of collective memory whose content represented a survival, in the sense of a continuing readaptation and readjustment of the Christian and Byzantine background amidst the Islamic and Ottoman present of Asia Minor.

The Christian Orthodox population of Asia Minor survived in the peninsula into the beginning of the third decade of the twentieth century. Thus the story of Byzantium in the Anatolian heartlands was not extinguished by such symbolically charged milestones as 1071, 1390, 1453 or 1461. It was brought to a definitive end, however, in 1922 and in 1923-1924 with the Turkish victory and the obligatory exchange of populations between Greece and Turkey that extir-

---

I am grateful to Peter Mackridge, Christos Patrinelis and Elizabeth Zachariadou for reading and commenting on earlier drafts.

1. Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley - Los Angeles - London 1971, 444-463. The broader significance of this aspect of the work is discussed in P. M. Kitromilides, " Ὁ ἐξισλαμισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ οἱ ἱστορικὲς καταβολὲς τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων", *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 16 (1975), 318-337.

pated precisely the "physical residue" of Byzantium from Asia Minor, leaving behind only the monuments of Christian art as the silent witnesses of a bygone era. In closing this symposium I should like to turn our attention to the historical and cultural significance of the lingering physical presence of Byzantium in Asia Minor during almost five centuries after the disappearance of the Eastern Roman Empire and to raise a few questions concerning the extent and the sense in which the Christian Orthodox population, Greek-speaking and Turkish-speaking, that had survived in the peninsula into the twentieth century could still be considered a "residue" of the Byzantine past of Asia Minor.

Available sources on the collapse and retreat of Byzantine power from Asia Minor from the eleventh century onward are quite clear on the desolation of the Western coastal regions of the peninsula and the massive exodus of their Christian Greek-speaking population toward Thrace and the Aegean islands[2]. However, a broader demographic resurgence in Ottoman Asia Minor in the sixteenth century brought about a noteworthy increase of the Christian population. The dense Greek settlement in Western Asia Minor in the modern period, in other words the Greek population that found itself in the theatre of the Greek-Turkish war in 1919-1922 and had to pay the terrible price of this, was mostly the product of migrations of a recent epoch, especially since the eighteenth century. In fact, one could propose an interpretation *à longue durée* of the history of the Aegean basin from the high Middle Ages to the early twentieth century in terms of such massive migratory movements. At about the time that Byzantium was rebuilding the ethnic and cultural structure of the Greek peninsula, shortly after the turn of the first millennium, the pressure of Turcoman invasions on its heartland in Asia Minor sustained the process of reconstruction in the empire's European territories by driving waves of refugees out of their Anatolian hearths and toward the Greek territories newly made secure by the campaigns of Basil II. In turn, after the stabilization of a new empire in the East following centuries of confrontation and the attendant conversion of most of the remaining rural population to Islam, a new wave of backward migration brought Greek populations again to the Eastern shores of the Aegean. The symbolic milestone could probably be identified as the year 1566, when Genoese Chios fell to the Turks and the European consuls moved their seats from there to Smyrna. From then onward the roads of commerce and navigation brought the Greeks back to Western Asia Minor, the process intensifying after each war that affected the Greek peninsula, especially the last

2. Hélène Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle", *TM* 1 (1965), 1-111 (= *Byzance: les pays et les territoires*, Variorum Reprints, London 1976, No. IV), 2-4, 7-11, 26-28 and on population change and movements Elizabeth Zachariadou, *Ἱστορία καὶ θρύλοι τῶν παλαιῶν σουλτάνων (1300-1400)*, Athens 1991, 76-91.

Turko-Venetian wars at the close of the seventeenth century and the Russo-Turkish wars of 1768-1774[3]. It was migratory waves such as these and the constant inflow of populations from the islands in the seventeenth and eighteenth centuries that made Smyrna and Constantinople such great centres of Greek population[4].

Primafacie rather surprisingly, the process continued after the establishment of an independent Greek kingdom in 1830. The Greeks had fought to liberate themselves from the Ottoman yoke yet they, or at least some of them, still sought to live under Ottoman rule and emigrated to the empire[5]. To be sure, the migratory movements ran both ways. Migrations from the Peloponnese and the islands to Western Asia Minor intensified after Greek independence, but movements from Constantinople and Smyrna as well as from other urban centres of Ottoman Asia Minor to major commercial and industrial cities in the Greek kingdom, especially to Ermoupolis, were also observable[6]. The meaning of all this might be that the continuing predominance of an imperial state in the Aegean in the nineteenth century had allowed the economic and maritime unity of the region to survive and the fluidity of social and psychological frontiers to persist. That closure of frontiers, solidification of identities and rigidification of distances associated with the break-up of space into national states had not yet come about. The last major migratory movement across the Aegean in the 1920s was precisely the final act of the solidification of the division of space and peoples by modern national states. It is characteristic that this last movement was an obligatory exchange of populations, where individual options were foreclosed by the policies of nation-states[7].

---

3. Anastasia Papadia-Lala, " Ἡ Σμύρνη κατὰ τὰ Ὀρλωφικὰ (1770). Ἐσωτερικὲς συγκρούσεις καὶ εὐρωπαϊκὴ παρέμβαση", *ΔΚΜΣ* 5 (1985), 133-185.

4. Two classic contributions on the subject are Vasilios Sphyroeras, "Μεταναστεύσεις καὶ ἐποικισμοὶ Κυκλαδιτῶν εἰς Σμύρνην κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν", *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 10 (1963), 164-199 and Kyriaki Mamoni, "Πελοποννήσιοι στὴ Μικρὰ Ἀσία", *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* 3 (1981-1982), 209-224. On the movement of Greek islanders to Smyrna in the eighteenth century see also Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Athens 1992, 27, 59, 62-63. The demographic background in Asia Minor is discussed by Gerasimos Augustinos, *The Greeks of Asia Minor. Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent, Ohio - London 1992, 11-32.

5. A. W. Kinglake, *Eothen*, London 1844, 73-74 and J. H. A. Ubicini, *Letters on Turkey*, London 1856, Vol. 2, 17-18, 112 constitute two well known contemporary testimonies.

6. Vasilis A. Kardasis, *Σύρος. Σταυροδρόμι τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου (1832-1857)*, Athens 1987, 28-33.

7. The exchange of Greek-Turkish populations following the Lausanne Convention of January 30, 1923 is the subject of an extensive literature. The text can be found in Harry J. Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase*, Thessaloniki 1968, 120-126. Of special importance on account of

This last obligatory and mostly involuntary migration was devised and presented to the world and especially to those concerned, its victims, with all the paraphernalia of international law, which of course none of the exchangeable Christians of Asia Minor or Moslems of Greece would have or cared to understand: they just preferred to stay in their homes and lands – but they were not asked and had to go. This brought to an end Byzantium's physical residue in Turkish Asia Minor. This was so in a literal sense, because the Greek populations of Western Asia Minor, that dense Greek presence that had been the product of migratory movements especially from the eighteenth and the nineteenth centuries, had already fled or been massacred by the time the population exchange had to be enforced. Those who had to go under the Lausanne convention of population exchange were the veritable remnants of Byzantine society in Asia Minor, the Orthodox communities of the interior, mostly Cappadocia, and of the Pontic coastal and highland regions in northern and northeastern Asia Minor. These populations, mostly Turcophone in the interior and Turco-phone or speaking their peculiar Pontic Greek language in the Pontos, had survived the collapse of Byzantine power and had escaped forced conversion to Islam, had preserved their communal cohesion and ethnic identity as Orthodox Romans, *Rum*, in the islamic state and had tasted, especially in the Pontic coastal cities, the temptations of modernity. As a minority, nevertheless, defined primarily by its religion, they could not meet the final –and decisive– test of survival: they could not survive the logic of nationalism and its secular deity, the modern state.

Before turning to this political melodrama, however, let me return to my two historical questions: first, in what sense were these Orthodox populations which had survived in Cappadocia and Pontos until the Year of Our Lord 1924 Byzantine survivals, and, secondly, to what extent were they aware of themselves as a fragment of Byzantine culture that had lingered on in time? As to the first question, I think that the work of scholars such as Speros Vryonis, Anthony

---

their broad comparative perspective are two earlier studies which still retain their interest: C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, London 1934, 430-449 and David Mitrany, *The Effect of the War in Southeastern Europe*, New Haven 1936, 248-254.

On the attitude of those subject to the exchange see the testimonies collected in Centre for Asia Minor Studies, *Ἡ Ἔξοδος*, Vol. I: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρασίας*, Athens 1980 and Vol. II: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας Μικρασίας*, Athens 1982. On the debate over the numerical magnitudes of the populations involved see P. M. Kitromilides - Alexis Alexandris, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era", *ΔΚΜΣ* 5 (1984-1985), 9-44.

Bryer[8] and Odysseas Lampsidis[9] and the earlier contributions of such great pioneers as Richard Dawkins and Henri Grégoire, contain all the necessary elements for an answer. The Orthodox communities of the interior of Asia Minor and of the Pontos, which ethnographically and demographically formed a quite distinct group from the much more numerous Greek populations of Western Asia Minor[10], had not been products of migrations, but had been stationary and isolated in their environment and, on the evidence of their distinct Greek idioms, represented survivals of the Christian communities that had populated the region in late antiquity and had formed the backbone of the Eastern Roman empire and its latter-day epigone, the Empire of the Grand Comneni in Trebizond. Generally speaking, this is in outline the conventional historical record, and no convincing case has yet been put forward for revising it. But if these Christian minorities represented such an astonishing phenomenon of ethnic continuity and cultural tenacity amidst an equally incisive history of upheaval and transformation in their environment, were they aware of it and did they understand themselves as "heirs of Byzantium"?

This is a more difficult, indeed a trickier question – but a more intriguing one too, one might add. To answer it we have to turn to cultural life and to the history of thought and collective sentiments. This is undoubtedly a slippery enterprise, largely meaningless for the sceptic and the positivist historian but challenging nevertheless to the historical imagination. Let us try, by looking at what the sources have to tell us. The most important source material on the self-conception of these Orthodox Asia Minor rural folk is of course their religious literature and the evidence supplied by the record of their religious life. In this regard the continuity with the Byzantine past is striking, although disarming in its equally striking unawareness, immediacy and innocence. Surrounded by the physical remnants of Byzantine civilisation, the monuments of its religious art, the Orthodox in Cappadocia and Pontos continued religious practices and carried on traditions of worship that certainly went back for centuries, in company with their intimate local Saints, whose shrines they tended and in which they worshipped along with their Moslem neighbours[11]. That all this went

8. A. A. M. Bryer's pertinent writings are collected in *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980 and *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, London 1988.

9. Odysseus Lampsidis, *Οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Α΄. Πολιτικὴ Ἱστορία*, Athens 1957, idem, "Ἡ προβληματικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ποντικοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Προεισαγωγικὲς παρατηρήσεις", *ΑΠ* 30 (1970), 7-12 and idem, "Ἡ Τουρκοκρατία στὸν Μικρασιατικὸ Πόντο 1463-1922", *ΑΠ* 33 (1975-1976), 115-208.

10. Cf. Vryonis, *Decline*..., loc. cit., and Kitromilides - Alexandris, "Ethnic survival...", 11-21.

11. Extensive evidence on such religious practices in Asia Minor is discussed by F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, ed. by Margaret M. Hasluck, Oxford 1929, Vol. I, 63-74, 81-87, 88-90, 94-95. Pertinent evidence is also discussed in S. S. Pharasopoulos, *Τὰ Σύλατα*, Athens 1895,

deep into the past and that even their liturgical experiences had a frame of reference that was vertical in time, rather than horizontal in space, is made plain by their *aporia* when encountering in the nineteenth century the religious and especially liturgical practices of their Orthodox brethren further West, especially those of the kingdom of Greece[12]. Orthodoxy there looked different to them since certainly theirs had repeated unchanged the yearly cycle of religious life in the manner inherited from earlier generations. Was this a Byzantine inheritance? Probably yes, but they did not think about it in such terms. They thought about it as the life prescribed by their Church, the one institution that had survived the conquest and held them together as a community.

One of the most immediately noticeable aspects of the transition of Asia Minor from the Byzantine to the Ottoman era was of course the disappearance of Byzantine political and administrative institutions and the serious contraction of the Church. The drastic reduction in the number of metropoleis and bishoprics under the patriarchate of Constantinople in Asia Minor by the end of the fifteenth century was symptomatic of the retreat, indeed the disappearance, of the Orthodox population from many areas[13]. As a matter of fact, the number of the Patriarchate's dioceses in Asia Minor and Thrace did not begin to take an upward turn until the second half of the nineteenth and especially in the early years of the twentieth century[14]. An integral component of the process of ecclesiastical contraction in Asia Minor was the disappearance of monasticism. In that cradle of cenobetic monasticism upon which the rest of the Christian world, including the Latin West, had for centuries looked for spiritual models, the stabilization of Ottoman rule brought practically the extinction of all the major monastic centres: the "holy mountains" of Olympus in Bithynia and

---

74-75, D. Loukopoulos - D. Petropoulos, *Ἡ λαϊκὴ λατρεία τῶν Φαράσων*, Athens 1949, 112, D. Petropoulos - E. Andreadis, *Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ στὴν περιφέρεια Ἀκσεράϊ-Γκέλβερι*, Athens 1971, 6, 92-94, 141, Th. P. Kostakis, *Ἡ Ἀνακοῦ*, Athens 1963, 205, note 1, 212 (and note 1), 224 and A. Marava-Hatzinikolaou, *Ὁ Ἅγιος Μάμας*, second ed., Athens 1995, 59-61. The broader context of religious syncretism is brought out by Katerina Boura, "Οἱ Μπεκτασὴ Δερβίσηδες: Μερικὲς πτυχὲς τῆς συνύπαρξης μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων στὴ Μικρὰ Ασία 1826-1922", *ΔΚΜΣ* 3 (1982), 185-194, while the diachronic significance and persistence of the phenomenon especially in Cappadocia is discussed by Michel Balivet, "Derviches, papadhes et villageois: note sur la pérennité des contacts islamo-chrétiens en Anatolie Centrale", *Journal Asiatique* 275 (1987), 253-263.

12. See Ioannis Kouyioumtzoglou, Ὁδοιπορικὸ ἀπὸ τὴν Καισάρεια στὴν Ἀθήνα, 1882-1883, Centre for Asia Minor Studies, Ms No. 26 [Cappadocia 24], 119-128.

13. Vryonis, *The Decline...*, 288-350, and Elizabeth Zachariadou, *Δέκα ἔγγραφα γιὰ τὴν Μεγάλη Ἐκκλησία (1483-1567)*, Athens 1996, 116-117, 130-137, 141-144.

14. A number of new dioceses appear or reappear in this period, including Rodopolis (1902) in Pontos, Dardanellia and Lampsakos (1912) and Krini (1903) in Western Asia Minor, Saranta Ekklesiai (1906) in Thrace.

Latros in Caria lay desolate, and the cave monasteries of Cappadocia had long lost their human inhabitants and had been abandoned to wild pigeons and sacred legends. The disappearance of monasticism from Asia Minor was the most characteristic indication of the depletion of the Christian rural population, which traditionally supplied recruits and resources to monastic communities. Monasticism did not return to Asia Minor until effectively the beginning of the twentieth century. Even where a Christian rural society either survived or was revived, as in Bithynia and later on in Ionia, aspiring monks had to look across the Aegean to Mount Athos for the fulfillment of their pious desires[15].

There was one important exception to this broader phenomenon – an exception that in itself confirms the uniqueness of Pontic society. Monasticism had disappeared from the rest of Asia Minor and from its great traditional hearths of the Byzantine era, but not from the Pontic highlands. Hidden in the Pontic Alps, crowning spectacular rocks and breathing life into inaccessible caves and valleys, five great foundations had survived from the age of the Trapezuntine empire of the Grand Comneni into the twentieth century: Sumela, Vazelon, Peristereota, Goumera and Houtoura, along with their dependencies and lesser foundations[16], preserved in the Pontic regions Roman imperial memories, Orthodox piety and traditions of Christian learning. Surrounded by a devoted rural population which sustained them with human and material resources and received in return spiritual comfort and material sustenance in times of need and shelter at moments of crisis, the monasteries of the Pontos provided a focus for the devotional life of the Orthodox population and supplied an important cultural mechanism for the reproduction of its Byzantine identity.

Further inland in Asia Minor, south of the Pontic Alps in the Cappadocian valleys and the Galatian and Phrygian upland plains, other patterns of religious life were observable. In those regions, isolated Christian islands amidst the mass of Muslim population, without any great monastic foundations to provide a focus of piety and devotion, with absentee prelates more active in ecclesiastical politics in Constantinople than in pastoral work at their sees, with semi-literate

15. Some Athonite foundations appear to have consistently attracted monks from Asia Minor, including the monasteries of Simonos Petra and Karakalou. The senior Athonite foundation, the Great Lavra, had traditionally been manned by recruits from Asia Minor.

16. On the historical geography of Pontic monasticism and pertinent bibliography see A. A. M. Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington D.C. 1985, Vol. I, 265-298, 304-316. Cf. metropolitan of Trebizond Chrysanthos [Philippidis], *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος* [=*ΑΠ*, Vols. IV-V], Athens 1933, 468-503 on the three great Trapezuntine monasteries (Sumela, Vazelon, Peristereota). On Vazelon see also Archimandrite Panaretos Topalidis, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Βασιλικῆς Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου Ζαβουλῶν ἢ Βαζελών*, Trebizond 1909.

priests and with scarcely an organized system of Christian education, the Turcophone Orthodox communities were gradually sliding into forms of religious syncretism that bridged the gap between Christianity and Islam at the rural grassroots[17].

Evidence for this development in the centuries following the fall of Constantinople is multiple and open to various interpretations. Widespread religious syncretism had been a feature of the Anatolian countryside throughout the centuries and is readily understandable in the period after the Ottoman conquest. In the early eighteenth century it seems that the leadership of the Church became keenly aware of the extent and the implications of the phenomenon. Whether this resulted in alarm or in an awakening of a dormant sense of pastoral duty is not easy to tell. In any case the motivation was strong enough to bring about an important initiative: the inauguration in 1718 of the publication of a liturgical and religious literature in the Turkish language, printed with Greek characters and addressed precisely to the Turcophone Orthodox communities, known to their Greek-speaking contemporaries as *Karamanli*[18]. This literature, which was to flourish for the next two centuries, sprang up as a mirror of the persistent cultural syncretism marking Anatolian society.

The motivation and objectives of the Church in initiating the printing of the *Karamanli* literature were clear and straightforward: it wanted to keep the Turkish-speaking Orthodox within the fold by strengthening their religious identity. The Church was not particularly interested in or even aware of the preservation of local Greek dialects with Byzantine origins that had survived in some communities in Cappadocia, Lykaonia and Lycia[19], nor did it show at that quite early day any concern with the linguistic hellenization of its flock. On the

---

17. On the ecclesiastical background in Cappadocia see Minas Hristopoulos, *Αἱ εἰς τὰς Μητροπόλεις τῆς Καισαρείας καὶ Ἰκονίου ὑπαγόμεναι Ἑλληνορθόδοξοι κοινότητες*, Centre for Asia Minor Studies, Ms. No 66 [Cappadocia 5].

18. For a record of this literature see S. Salaville and E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. I: 1584-1850*, Athens 1958, *II: 1851-1865*, Athens 1966, *III: 1866-1900*, Athens 1974 and E. Balta, *Karamanlidika. Additions (1584-1900)*, Athens 1987; *Karamanlidika, XXe siècle*, Athens 1987 and *Karamanlidika. Nouvelles additions et complements*, Athens 1997. The last work contains a useful conspectus of all Karamanli editions between 1584 and 1935, on pp. 249-267. For a broad survey see Janos Eckmann, "Die Karamanische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Vol. II, Mainz 1964, 819-835. Earlier contributions include S. A. Houdaverdoglous-Theodotos, "Ἡ τουρκόφωνος ἑλληνικὴ φιλολογία 1453-1924", *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 299-307, François Halkin, S.J., "Acolouthies Greco-Turques à l'usage des Grecs turcophones d'Asie Mineure", *Mémorial Louis Petit*, Bucharest 1948, 194-202, and G. Jaschke, "Die Türkisch-Orthodoxe Kirche", *Der Islam* 39 (1964), esp. 98-102.

19. This important linguistic phenomenon, first noted by Georges Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris 1864, 382-384, was systematically studied by Richard M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge 1916.

contrary, the indisputable fact was that the initiation of the *Karamanli* printed literature would sustain and strengthen a Turkish-speaking Orthodoxy in Asia Minor. Unanticipated consequences, nevertheless, as a rule follow upon cultural initiatives. Once the irresistible medium of printing was brought into the picture, the uses to which it was going to be put could not remain under the control or within the policy blueprint of the Church.

If in the eighteenth century the *Karamanli* literature remained primarily liturgical and religious in content, a secular literature gradually made its appearance in *Karamanli* in the course of the nineteenth century – and as Andreas Tietze has quite perceptively argued rather recently, this secular *Karamanli* literature, which included a range of translations from European languages, became one of the earliest channels through which the Ottoman mind and Turkish culture came in contact with Western ideas[20]. If this was the case with broader Turkish society, the incipient cultural changes associated with the expanding content of *Karamanli* literature were felt with greater intensity within the Orthodox Turcophone communities to which this literature was primarily addressed. Works of ancient Greek literature, French novels from Fénelon[21] to Alexandre Dumas[22], historical and geographical texts were gradually creating a new intellectual horizon for the Orthodox in Asia Minor, beyond their traditional experiences and tastes.

A number of other developments contributed to this process of cultural change. In 1812 the future patriarch Cyril VI (1813-1818) published a map and in 1815 a historical description of the lands in Central Asia Minor, what he called "the archsatrapy of Iconium", apparently in order to remind the Church of its patrimony in those regions[23]. Evidence of the impact of these publications in

---

20. Andreas Tietze, "Ethnicity and Change in Ottoman Intellectual History", *Turcica* 21-23 (1991), 385-395. For an appraisal of the same phenomenon see also Johann Strauss, "Romanlar, Ah! Romanlar! Les débuts de la lecture moderne dans l'Empire Ottoman (1850-1900)", *Turcica* 26 (1994), esp. 125-130.

21. François de la Monthe Fénelon, *ΣΕΡ-ΓΚΙΟΥΖΕΣΤ-Ι ΤΕΛΕΜΑΚ*, Constantinople 1887. See Balta, *Karamanlidika*, *Additions*, no. 78 (pp. 94-95).

22. *ΜΟΝΤΕ ΧΡΙΣΤΟ ΜΟΥΕΛΛΙΦΙ ΦΡΑΝΣΑ ΜΕΣΑΧΙΡ-Η ΣΟΥΑΡΑΣΙΝΔΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΟΥΜΑΣ*, Constantinople 1882. See Salaville - Dalleggio III, No. 212 (pp. 116-117). The *Karamanli* edition was based in the six-volume Ottoman translation of the work by Teodor Kasap, published in Istanbul 1871-1873. The translator was a Turcophone Orthodox Christian from Cappadocia. On his place in Ottoman letters see Johann Strauß, "The Millets and the Ottoman language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19-20th Centuries)", *Die Welt des Islams* 35 (1995), 232-235, 238-240.

23. Metropolitan of Adrianople Cyril, *Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς Μεγάλης Ἀρχισατραπίας τοῦ Ἰκονίου*, Vienna 1812 and idem, *Ἱστορικὴ περιγραφὴ τοῦ ἐν Βιέννῃ προεκδοθέντος χωρογραφικοῦ πίνακος τῆς μεγάλης ἀρχισατραπίας τοῦ Ἰκονίου*, Constantinople 1815.

high ecclesiastical circles in the Patriarchate of Constantinople has not come down to us. One fact is clear, nevertheless, from ecclesiastical history. From about this period and for the rest of the nineteenth century the Great Church began paying greater attention to its senior metropolitan see which was that of Cesarea in Cappadocia, the ancient autocephalous see of Saint Basil the Great, which, once integrated into the jurisdiction of Constantinople in the fifth century, was awarded the senior rank before all other dioceses of the patriarchate. The history of the Church of Cesarea since Arethas in the tenth century had been far from distinguished and the centuries of confrontation and conflict in Asia Minor that followed almost wiped out the splendour of Saint Basil's throne, which remained vacant for long periods. In the course of the nineteenth century, however, Saint Basil's succession was adorned by a series of remarkable prelates including Paisios, Eustathios Cleovoulos and Ioannis Anastasiadis[24]. Dynamic metropolitans distinguished by their learning and pastoral energy, restored not only the formality but also the substance of Cesarea's primacy among the dioceses of the Church of Constantinople. Churches were rebuilt on a large scale, communities were reorganized, schools were established in many localities for the first time in history, an incipient revival of monasticism got under way and a seminary for the training of clergy and teachers was founded at the see of the metropolis. An observer could speak in 1896 of a veritable "intellectual renaissance" in Cappadocia[25].

Parallel developments were going on in the Pontos throughout the nineteenth century, although there the initiative did not lie with the Church but with local communities. A remarkable economic development, connected with the overland trade from Central Asia and Persia before the opening of the Suez Canal, had greatly favoured the coastal pontic cities, especially Trebizond and Samsun, and the capital accumulated by local Greek merchants sustained a noticeable educational and cultural development[26]. Further inland, in the silver-mining region around Argyroupolis (Gümüşhane), which formed the diocese of

---

24. The dates of these important prelates are: Paisios (1832-1871), Eustathios Cleovoulos (1871-1875) and Ioannis Anastasiadis (1878-1902). On pastoral activity in the see of Cesarea see M. I. Gedeon, "Ἐπιφανεῖς κληρικοί", *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος*, ed. by I. H. Hatzioannou, Athens 1930, Vol. V, 53-63, esp. 55-56 and for a general appraisal of the three prelates idem, *Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ 1800-1863-1913*, Athens 1934, 309-311.

25. Savas B. Zervoudakis, "Διανοητικὴ ἀναγέννησις ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας", *Ξενοφάνης* 1 (1896-1904), 74-85. For details see Emmanuil Tsalikoglou, *Ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτήρια καὶ ἑλληνορθόδοξοι κοινότητες τῆς περιφερείας Καισαρείας*, Athens 1976. For a general survey in English see G. Augustinos, *The Greeks of Asia Minor*, 164-169 and for an appraisal of the political import of this "belated Enlightenment" cf. P. M. Kitromilides in *Ἡ Ἔξοδος*, vol. II, λε'-λζ'.

26. A. A. M. Bryer, "The Pontic Revival and the New Greece", *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Study No. XII.

Chaldia, another dynamic prelate in the second half of the nineteenth century, Gervasios Soumelidis (1864-1905), often in conflict with lay community leaders, led a process of cultural expansion similar to that going on immediately to the south of his diocese in Cappadocia[27].

This educational and ecclesiastical development, described at the time as "Cappadocian renaissance" or more recently by A. A. M. Bryer as "Pontic revival", set the context for the emergence of a group of writers and intellectuals, a local intelligentsia, who began to look at the cultural environment and the past of their regions with a new curiosity. What until then had been regarded by the Christian communities in Cappadocia and Pontos as a given and unchanging heritage, now provoked question-marks on the minds of people who had gone to Constantinople or Athens for a higher education and had returned to their distant native regions in the East. First there were questions about the impressive Christian monuments adorning the physical environment: what for generations of their forefathers down the centuries had been just places of worship, often not made inaccessible to their piety by the fact that they had been turned into shrines of the faith of their rulers, to the new intellectuals appeared as the witnesses of the bygone glories of an empire earlier than that of the Ottomans, the empire of "Romania". In view of this new perspective on the surrounding environment and on the remnants of the Christian past, a further range of questions inevitably arose: these were questions of identity. If their native regions had been in the past under the Christian empire of Romania, ruled by emperors of their own faith, then what were they, the Christian subjects of the Ottoman Sultan, what was their identity?

The question was easier to answer in Pontos than in Cappadocia: among Orthodox communities that spoke Pontic Greek and inhabited an extensive territory continuously settled by the same folk and ruled just four centuries earlier by a local Orthodox imperial dynasty, whose physical traces were all too obvious in the great monuments of Christian art around them[28], it was relatively

27. See *'Εκκλησιαστικὴ 'Αλήθεια* XXVIth Year (1906) [Reprint Vol. 30], 124. The major source on Gervasios is G. Kandilaptis, *Ξυνωρὶς ἤτοι βιογραφίαι τῶν ἀοιδίμων καὶ μεγίστων εὐεργετῶν τῆς ἐπαρχίας Χαλδίας Γεωργίου Κ. Παπαδοπούλου Κυριακίδου καὶ Γερβασίου Σουμελίδου, πρώην Μητροπολίτου Χαλδίας*, Trebizond 1911, 97-167. For a concise profile see G. Th. Kandilaptis, " Ὁ Χαλδίας Γερβάσιος Σουμελίδης (1864-1906)", *Ποντιακὴ Ἑστία* 8 (1957), 4067-4070. On the diocese of Chaldia see P. Triantaphyllidis, *Ἡ ἐν Πόντῳ ἑλληνικὴ φυλή, ἤτοι τὰ Ποντικά*, Athens 1866, 95-110. The latest contribution on the subject is Ioanna Konstantinidou, *Bishops, Schoolmasters and Saints: the Making of Chaldia in the Pontos (1820-1924)*, Doctoral diss., University of Birmingham 1996.

28. On the Byzantine cultural landscape of the Pontos, the pioneering study has been Gabriel Millet and D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, London 1936. Bryer and Winfield, *op.cit.*, offer an updated and vastly expanded survey.

unproblematic to impart a sense of lineage from that earlier Christian society and make them feel the Byzantine past as the defining component of their identity. Then around 1870 the great discovery came about. The leading intellectual and literary exponent of the theory of the Byzantine identity of the Pontic regions, Savvas Ioannidis, discovered in Sumela Monastery a manuscript of the Medieval heroic romance of Digenis Akritis[29]. It was the first manuscript of the text to be identified and it was located in the great imperial foundation of Byzantine Pontos, the abode of its most sacred palladium, the icon of the Holy Virgin painted by St. Luke the Evangelist[30]. What other or better confirmation was needed that Pontos was Romania, the medieval empire of the Orthodox Romans? In view of these new readings of the past the actual living culture of the Pontic people took on a new meaning: the key was now available for deciphering the deeper significance of songs, dances, oral traditions, customs, a whole range of symbolic expression. The cue was to trace everything back to Byzantine and Christian Roman meanings and genealogies and to extend it further to Hellenistic origins and even backwards to the Argonauts[31].

Things were more complicated in Cappadocia. Here the communities were widely dispersed, isolated, disparate – and in their vast majority they spoke Turkish. How was all this to be explained? To be sure, the traditions of St. Basil were still alive and the distribution of the *Karamanli* literature since the eighteenth century had helped in reviving them[32]. But in Cappadocia there was

---

29. Savas Ioannidis, *Ἔπος Μεσαιωνικὸν ἐκ τοῦ χειρογράφου Τραπεζοῦντος. Ὁ Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτης*, Constantinople 1887. On the editor see the profile in Gedeon, *Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ*, 451-453. On the manuscript tradition, historical background and broader significance of the epic cf. N. Oikonomidès, "L' 'épopée' de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles", *TM* 7 (1979), 375-397 and for an imaginative contextualization see A. A. M. Bryer, "The Historian's *Digenes Akrites*", *Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*, ed. R. Beaton and D. Ricks, Aldershot 1993, 93-102.

30. On Sumela and its legend see Parthenios Metaxopoulos, *Ἱστορικὸν τῆς πόλεως Τραπεζοῦντος [...] Συνεξεδόθη μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Νεοφύτου ἱεροδιακόνου Πελοποννησίου τοῦ Καυσοκαλυβίτου ἐκδοθείσης Ἀκολουθίας τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων Βαρνάβα καὶ Σωφρονίου καὶ τοῦ ἱεροῦ Χριστοφόρου καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας Σουμελᾶ*, Leipzig 1775, and C. N. Papamichalopoulos, *Περιήγησις εἰς τὸν Πόντον*, Athens 1903, 55-86.

31. This climate is conveyed by a seminal work in Pontic culture, P. Triantaphyllidis, *Οἱ Φυγάδες. Δράμα εἰς πέντε μέρη*, Athens 1870. The long prolegomena to this work (pp. 9-183) form a treatise on Pontic historical and cultural theories.

32. The life and teaching of Saint Basil were repeatedly included in *karamanli* editions of major works of religious edification, including *Νέος Θησαυρός*, one of the most popular sources of religious teaching through the eighteenth century. See Salaville - Dalleggio, I, 32-33, 95, 196, 199. On the Saint's presence in the folk culture of Cappadocia see Dawkins, "A Byzantine Carol in Honour of St. Basil", *JHS* 66 (1946), 43-47.

something else much more immediate and palpable than Christian hagiology: those breath-taking rock-cut monasteries and troglodyte shrines with their archaic frescoed images of holy figures[33]. So the most important among the Cappadocian scholars, Anastasios Levidis, set out to record and study those monasteries; he also devoted a manuscript to the political, ecclesiastical and intellectual history of Cappadocia[34]. Another scholar, Ioannis Kalfoglou, wrote besides historical geography of Asia Minor in *Karamanli*[35], a treatise on the history of the great monastery that became the focal point of the "Cappadocian renaissance" in his own day[36]. Gradually it all began to fall into place: distinguished foreign hellenists and folklore specialists, including R. M. Dawkins[37] and Henri Grégoire[38], came to recognize the value and antiquity of the songs of the Cappadocian country folk, who sang them in their peculiar dialects. Originally recorded by local scholars such as Levidis, these "Akritic songs" appeared to belong to an epic cycle even earlier than the Digenis romance that

33. The awe-inspiring cultural landscape of Cappadocia is recorded by Guillaume de Jerphanion, *Une nouvelle province d'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Vols I-II (in two parts each), Paris 1925-1942. For modern general surveys see Lyn Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge 1985 and Annabel Jane Wharton, *Art of Empire. Painting and Architecture of the Byzantine Periphery. A Comparative Study of Four Provinces*, University Park, Pennsylvania and London 1988, 13-52 and for a survey of themes in Cappadocian religious painting see Catherine Jolivet-Levy, *Les églises byzantines de Cappadoce*, Paris 1991.

34. Anastasios Levidis, *Αἱ ἐν μονολίθοις μοναὶ τῆς Καππαδοκίας*, Constantinople 1899. The range of Levidis's scholarship and research is revealed by his manuscripts on all aspects of Cappadocian history, physical and historical geography, language and culture. Of this extensive oeuvre only the first volume, dealing with ecclesiastical history, was published: A. Levidis, *Ἱστορία τῆς Καππαδοκίας*, Vol. I: *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, Athens 1885. On the manuscripts surviving in the collection of the Centre for Asia Minor Studies and their content see Ioanna Petropoulou, "Χειρόγραφα πρὶν τὸ 1922 στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν", *ΔΚΜΣ* 2 (1980), 243-268.

35. I. Kalphoglou, *ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΚΗΤΑΣΗΝΗ ΤΑΡΙΧΙΕ ΔΖΑΓΡΑΦΙΑΣΗ*, Constantinople 1899. See Balta, *Karamanlidika. Additions*, No. 103 (p. 128). A Greek edition is prepared by Dr. Stavros Anestidis, to be published by the Centre for Asia Minor Studies.

36. *ΖΙΝΔΖΙΔΕΡΕ ΚΑΡΓΕΣΙΝΔΕ ΠΟΥΛΟΥΝΑΝ ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΗ ΓΙΑΧΟΔ ΜΟΝΗ ΦΛΑΒΙΑΝΩΝ*, Constantinople 1898. For a detailed recording of the contents of the five volumes of the work see Balta, *op. cit.*, No. 100 (pp. 120-125). An unpublished Greek translation by G. Mavrohalividis and G. Tourgoutis in three volumes is available in the library of the Centre for Asia Minor Studies. On the significance of the monastery in the religious life of Cappadocia cf. N. S. Rizos, *Καππαδοκικά*, Constantinople 1856, 77-78.

37. R. M. Dawkins' eventual appraisal of the subject is in "Some Modern Greek Songs from Cappadocia", *AJA* 38 (1934), 112-122.

38. Henri Grégoire, *Digenis Akritas. The Byzantine Epic in History and Poetry*, New York 1942, esp. 171-186. The author's pertinent studies are collected in *Autour de l'épopée byzantine*, London 1975.

had been discovered in Trebizond. So another part of "Romania" was unearthed in Cappadocia and was becoming aware of itself in the closing years of the nineteenth century[39].

Thus shone the twilight of Byzantium in Asia Minor in the century of optimism and belief in the idea of progress. But could in fact the new awareness of the Byzantine past of Cappadocia and Pontos be regarded as part of the continuum of cultural symbolism that linked the local Orthodox populations with "Romania"? My impression is that the "Byzantine twilight" of the late nineteenth century belonged to a different, modern and secular world, not to Christian Romania. "Romania" had survived in the souls of the Orthodox folk in Cappadocia and Pontos for as long as they did not feel curiosity about the past and led their lives as sacramental paths, motivated not by visions of resurrected worldly empires but by the expectation of resurrection in the heavenly kingdom. This understanding of redemption was replaced for some, mostly intellectuals, in the nineteenth century by a different sense of redemption associated with the mystique of the national community. This was a new and indomitable force, which motivated the reinterpretation of the Christian past of Asia Minor by placing it within frameworks of understanding originally elaborated by the Western Enlightenment and thus *ipso facto* alien to the Byzantine tradition. The force of nationalism was also to shape the future of Asia Minor in ways that would belie that very same Enlightenment's optimism and self-confidence about the prospects of humanity and would bring to a violent end the "physical residue" of Chistian "Romania" in Asia Minor.

39. On the multiplicity of meanings associated with the term "Romania" and a survey of earlier literature see K. Amantos, "Ρωμανία", *Ἑλληνικά* 6 (1933), 231-236.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΤ΄ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ (6ος - 12ος αι..)
ΕΚΔΟΘΗΚΑΝ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ
1998 ΣΕ 800 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ
ΚΑΙ Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ-ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΦΟΙΝΙΚΗ» ΝΙΚΗ Θ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ

THE SPEROS BASIL VRYONIS
CENTER FOR THE STUDY OF HELLENISM
HELLENISM: ANCIENT, MEDIEVAL, MODERN, VOL. 27

BYZANTINE ASIA MINOR

(6th-12th cent.)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
INTERNATIONAL SYMPOSIUM 6

ATHENS 1998